

ब्रह्मबिन्दु

ब्रह्मविन्दु

वर्ष १७

अङ्क ४

धान्यपूर्णिमा, २०७६

संरक्षक

घनश्याम उपाध्याय

अध्यक्ष

प्रधान सम्पादक

केशवप्रसाद अधिकारी

सम्पादक

शिवराज लामिछाने

मनोज घिमिरे

कृष्णप्रसाद भण्डारी

प्रकाशक

नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय

वनकाली, काठमाडौं

☎ 01-5241336 ✉ vedvidyashram@gmail.com

प्रकाशक

नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय

वनकाली, काठमाडौं ☎ 01-5241336 ✉ vedvidyashram@gmail.com

प्रकाशित संख्या : १००० प्रति

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

सहयोग राशि : रु. १००१-

ISSN : 2705-4799

मुद्रक : दिव्यज्योति प्रिन्टर्स एण्ड मल्टिप्रपोज प्रा. लि.

फोन नं. : ०१ ५२४४९३९

पशुपति क्षेत्र विकास कोष

संचालक परिषद

देवपत्तन काठमाडौं ।

प. सं. :- ०७६/७७

च. नं. :- २७४

फोन नं.: ४४७५८२८

फ्याक्स : ४४७२९६२

प्यान नं.: ३०४०९६९३४

बडियो नोटिस बोर्ड : १६९८०९४४७०५७५

मिति :-

शुभकामना

वैदिक शिक्षा एवं गुरुकुल परम्पराको संरक्षण, संवर्धन गर्ने पवित्र उद्देश्यका साथ करिब पाँच दशकपूर्व स्थापित नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालयले नैतिक एवं दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि गरेको योगदान स्तुत्य छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषको गुरुयोजना अनुरूप वि.सं. २०५६ देखि उक्त विद्यालयको संरक्षण एवं सञ्चालन सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी कोषले वहन गर्दै आएको छ । कोषले वृहत्तर गुरुयोजना अन्तर्गत नेपाल वेद विद्याश्रमको महिमा र गरिमालाई कायम गर्दै भावी दिनमा पूर्वीय दर्शन र संस्कृत वाङ्मयको प्रमुख केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने नीति लिएको छ ।

पूर्वीय दर्शन र पशुपत दर्शन लगायतका विषय समेटी प्रकाशनका क्षेत्रमा पनि नेपाल वेद विद्याश्रमले अझै बढी योगदान दिन सक्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । विद्यालयले आफ्ना गतिविधि एवं पौरस्त्य वाङ्मयका विविध विषयवस्तु समेटी मुखपत्रका रूपमा ब्रह्मबिन्दुको चौथो अङ्क प्रकाशन गर्न लागेकामा सफलताको कामना गर्दै हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०७६ मार्गशीर्ष

(डा. प्रदीप ठकाल)

सदस्य-सचिव

सदस्य सचिव

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

संविधानकोटि संहिता

सम्पादकीय.....

वेद अनन्त ज्ञानराशि हो । सर्वप्राचीन ग्रन्थ वेदको ज्ञानविना समस्त मानव सभ्यता, इतिहास, धर्म, संस्कृति, परम्परा आदिको बोध हुन सक्दैन । वेदमा के छ ? यस प्रश्नको उत्तर सम्भव छैन, किनकि वेदमा वर्णित विषयहरूको ज्ञान गर्न अनेक जन्म अपर्याप्त हुन सक्छन् । वेदमा के छैन ? भन्ने प्रश्न त अनुत्तरित नै हुन्छ, किनकि वेदमा नभएको विषय नै के छ र ? 'यदिहास्ति तदन्यत्र, यत्रेहास्ति न तत् क्वचित्' भनी महाभारतमा वेदव्यासले वेदलाई नै लक्ष्य गरेका हुन् कि ? आखिर महाभारतको उपजीव्य ग्रन्थ पनि त वेद नै हो । महाभारत मात्र नभई पुराण, उपपुराण, रामायण आदि सम्पूर्ण लौकिक वाङ्मय वेदद्वारा नै अनुप्राणित छन् । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दः, ज्योतिष त वेदका अङ्ग नै भए । दर्शनहरू पनि वेदप्रामाण्यकै आधारमा आस्तिक र नास्तिकको कोटिमा पुगेका छन् । वेदलाई प्रमाण नमान्ने नास्तिक दर्शनका प्रतिपाद्य विषय पनि वेदसँग असम्बद्ध छैनन् । यसर्थ वेदमा कपिल छन्, वेदव्यास छन्, जैमिनि छन्, कणाद छन्, गौतम छन्, पतञ्जलि छन् र बुद्ध, महावीर तथा बृहस्पति पनि छन् । फेरि तन्त्र यहीं छ, धर्मशास्त्र यहीं छ, साहित्य यहीं छ, आयुर्वेद यहीं छ । भक्ति, ज्ञान, वैराग्य पनि यहीं छन् । धर्म, कर्म, संस्कार, संस्कृति, सभ्यता, परम्परा, रीतिस्थिति सबै यहीं छन् । संसारमा त्यस्तो कुनै विषय छैन, जसको मूल वेदसँग नजोडिएको होस् । डार्विनको विकासवाद होस् या आइन्स्टाइनको परमाणुवाद । न्युटनको आकर्षणसिद्धान्त होस् या रुसोको प्रकृतितर्फ फर्कने सिद्धान्त होस् । सबैलाई वेदले प्रशस्त मार्गनिर्देश गरेको छ । अतः वेद समग्र जीवन र जगतको आधारशिला हो ।

'ऋते ज्ञानात्र मुक्तिः' अर्थात् ज्ञानविना मुक्ति सम्भव छैन । वेदले नै मानवीय चेतनामा आत्मज्ञान भरिदिन्छ । अतः वेद ज्ञान हो । त्यसैले त वेदाध्ययनलाई कर्तव्यका रूपमा प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ – 'षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' । वेदनिर्दिष्ट कर्ममार्गहरू सबै प्रमाणमा आधारित छन् । अतः वेद विज्ञान हो । जीवनको सार्थकताका लागि समले भनेभै यिनै ज्ञान र विज्ञानको समन्वय आवश्यक छ । यही वेदनिहित ज्ञान र विज्ञानका केही बिन्दुहरू प्रस्तुत पुस्तकाकार कृतिमा सङ्गृहीत छन् । अतः यो ब्रह्मबिन्दु हो ।

सर्वसंवेद्य ज्ञानराशिरूप वैदिक शिक्षाको अध्ययन-अध्यापनका माध्यमले राष्ट्रसेवी, अनुशिष्ट एवं दक्ष जनशक्ति उत्पादनका निमित्त वि.सं. २०३१ मा स्थापित वेदविद्याश्रमको आफ्नै गौरवमय इतिहास र परिचय स्थापित छ । वैदिक ज्ञानको सुगन्ध प्रवाहित गर्नका लागि २०६० सालमा यस विद्यालयले मुखपत्रका रूपमा 'ब्रह्मबिन्दु' रुपी फूल फुलाएको थियो, तर उक्त फुलले तीन सालपछि नै फुल्ने मौका गुमाउन पुग्यो । चौध वर्षसम्म मुर्भाएको त्यस पुष्पवृक्षले यस वर्ष पल्लवित हुने अवसर पाई चौथो अङ्कका रूपमा प्रस्तुत स्वरूप प्राप्त गरेको छ । आगामी दिनमा यसको पल्लवनमा कुनै विघ्नबाधा नआऊन् भनी कामना समेत गर्दछौं ।

आफ्ना अमूल्य लेखरचना उपलब्ध गराई यसको प्रकाशनका लागि अनन्य सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्वद्गर्गप्रति आभारी हुँदै आगामी दिनमा समेत यस्तै न्यानो ममताको अपेक्षा गरेका छौं । प्रकाशित लेखरचनामा निहित विचारहरू लेखकका आफ्ना धारणा हुन्, जसलाई हुबहु यस विद्यालयको आधिकारिक धारणा मात्र मिल्दैन । यस अङ्कको प्रकाशनमा विशेष सहयोग गर्नुहुने नवराज घिमिरे र नारददत्त भट्टलगायत सम्पूर्ण सहृदयी महानुभावलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

अध्यक्षज्यूको लेखनी.....

नेपाल वेदविद्याश्रम पशुपति क्षेत्र विकास कोषको शैक्षिक उपक्रम हो । पाशुपत क्षेत्रमा अवस्थित यो विद्यालय संस्कृत शिक्षाको सानो प्रयास हो । जानकारीहरूका अनुसार यस विद्यालयको स्थापना वि.सं. २०२६ सालमा भएको हो । वेदपाठ, रुद्रीपाठ, चण्डीपाठ तथा कर्मकाण्डीय आवश्यकता पूर्तिको साथै पूर्वीय वाङ्मयमा अन्तर्निहित ज्ञान र विज्ञानको विशाल भण्डारभित्र प्रवेशका लागि योग्य जनशक्ति उत्पादन गर्नु यस विद्यालयका स्थापनाकालीन उद्देश्य देखिन्छन् । वेद, उपनिषद्, पुराण, साहित्य लगायत अनेकौं ग्रन्थद्वारा संवर्धित यस वाङ्मयका सबै ग्रन्थ स्वयंमा महत्वपूर्ण छन् । पूर्वीय वाङ्मयको विशाल सागरभित्र रहेको रत्नोपलब्धिका लागि संस्कृत शिक्षा अपरिहार्य छ । विद्यालयस्तरको मात्र भए पनि यो विद्याश्रम संस्कृत शिक्षाध्ययनको बाटो खोल्न सहायक हुँदै आएको छ ।

वि.सं. २०२६ मा तत्कालीन राजा महेन्द्रको सद्विच्छाबाट गुरुकुलका रूपमा सुरुवात भएको यस विद्यालयले औपचारिकता भने स्थापनाको भण्डै ५ वर्षपछि तत्कालीन रानी ऐश्वर्याको जन्मोत्सवको दिन पारेर कार्तिक २२, २०३१ बाट प्राप्त भएको हो । अभिलेखानुसार यस विद्यालयको स्थापनाकालीन व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी वहन गुठी संस्थानमार्फत् भएको देखिन्छ । विद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी वहन २०५६ साल श्रावणदेखि पशुपति क्षेत्र विकास कोषद्वारा हुँदै आएको छ । कोषमा यो जिम्मेवारी आएपछि आवासीय तथा दिवा विद्यार्थीको संख्यामा वृद्धि भएको छ । भवनहरूको मर्मत-सम्भार कार्य भएको छ ।

हाल विद्यालयमा कक्षा ४ देखि ११ सम्मको पठनपाठन सञ्चालित छ र कक्षा १२ को लागि प्रक्रिया अघि बढाइएको छ । यहाँ वेद, व्याकरण, कर्मकाण्ड, ज्योतिष लगायत पूर्वीय वाङ्मयका साथै नेपाली, अंग्रेजी, गणित, सामाजिक आदि आधुनिक विषयहरूको अध्ययन-अध्यापन हुने गरेको छ । यस विद्यालयका विद्यार्थीहरू वि.सं. २०४३ देखि प्रवेशिका परीक्षामा सहभागी हुँदै आएका छन् र परीक्षामा उत्कृष्ट नतिजा ल्याउन सफल रहेका छन् । साथै यस विद्यालयका विद्यार्थीहरू अन्य रचनात्मक क्रियाकलापमा समेत सहभागी भई उत्कृष्टता हासिल गरेका छन् । विद्यालय स्थापनाकालमा २७ जना आवासीय विद्यार्थीको व्यवस्था रहेको थियो । २०५८ सालदेखि यो संख्यालाई बढाएर ७५ जना विद्यार्थी पुऱ्याइएकोमा हाल यो संख्या १०८ पुऱ्याइएको छ । यहाँ ६० भन्दा बढी जिल्लाका विद्यार्थीहरूले शैक्षिक लाभ प्राप्त गरिरहेका छन् ।

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको समुचित प्रबन्ध अनिवार्य हुने गर्दछ । हाल विद्यालयमा पूर्णकालीन शिक्षक-कर्मचारीको संख्या २५ रहेको छ । गुठी संस्थानद्वारा स्थायी नियुक्त ३ जनाबाहेक अन्य सबै जनशक्ति करारसेवामा सेवारत रहेको अवस्था छ । सेवारत शिक्षक-कर्मचारी वर्गको मनोबल उच्च बनाउन सुरक्षित वृत्ति र वृत्तिविकास अनिवार्य सर्त हो तर यो काम हुन सकिरहेको छैन । २१ औं शताब्दी भनिएको यो अत्याधुनिक समयमा ज्ञान र सम्पदाको निधि भएर पनि उपेक्षाको सिकार भएको संस्कृत शिक्षा लिन आउने ८ वर्षका कलिला बटुहरूको स्याहार-सम्भारको जिम्मेवारी पनि विद्यालयमा नै

निर्भर गर्दछ। यहाँको व्यवस्थापनले ध्यान दिनैपर्ने पक्षहरू स्वस्थकर भोजन, स्वच्छ पिउने पानी र शौचालय, स्नानगृह, सुरक्षित आवास तथा अन्य सुरक्षा प्रबन्धहरू हुन्। यस दिशामा थप सुधारको आवश्यकता रहेको छ। आशा गरौं, सरोकारवाला नेतृत्वदायी संस्थाले शिक्षक-कर्मचारी वर्गको सुरक्षित एवं विकसित वृत्तिको विषयमा आशातीत निर्णय लिनेछ।

विद्यार्थीहरूलाई केवल निर्धारित विषय पढाएर मात्र हुँदैन, उनीहरूलाई अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापमा पनि सहभागी बनाइराख्नु आवश्यक हुन्छ। यस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापहरू कक्षामा पढाइने विषयसँग जोड्न सक्दा थप उपलब्धिको सम्भावना हुन्छ। कर्मकाण्ड, ज्योतिष, व्याकरणसँग सम्बन्धित बौद्धिक तर मनोरञ्जनात्मक गतिविधि गर्न सक्दा विद्यार्थीहरूमा सिकाइ उपलब्धि वृद्धि गर्न सकिन्छ। विद्यार्थीहरूमा नियमित योग, ध्यान, पाठ, जप, वाचन, श्रवण, यज्ञादि कर्ममा संलग्न गर्दै त्यहाँ प्रयुक्त सामग्रीको पहिचान तथा ती सबैका विज्ञानसम्मत व्यवहारिक पक्षमा प्रकाश पार्दै जान सक्दा संस्कृत शिक्षा थप उपलब्धिमूलक हुन सक्दछ। आउँदा दिनमा यसतर्फ सम्बन्धित पक्षको ध्यान जानेछ।

प्रकाशन प्रारम्भ भएको लामो अन्तरालपछि मात्र हामीले ब्रह्मबिन्दुको पुनः प्रकाशन गर्ने जमर्को गर्नु र सफलता पनि प्राप्त गरेका छौं। हाम्रो जमर्को र संस्थागत निर्णयले मात्र यो प्रकाशन सम्भव भएको होइन, यसमा संलग्न शिक्षकहरूको ठूलो अतिरिक्त श्रमबाट मात्र यो प्रकाशन सम्भव भएको हो। ठूलो महत्वाकाङ्क्षा राखेर होइन, दायित्वबोध गरेर मात्र यसलाई निरन्तरता दिन सकिन्छ। मूलतः विषयनिर्धारण तथा सामग्री सङ्कलनको जटिलता कम गर्न केही रचनात्मक प्रयास आवश्यक देखिन्छन्। ब्रह्मबिन्दुले प्रौढता समेटेको छ र सही गरेको छ। विद्यालयीय गतिविधि र विद्यार्थीका रचना थोरै मात्र समेट्न सकियो। विद्यालयको पत्रिकामा विद्यार्थी समेटिएनन् भने यसको रससन्तुलन कमजोर हुन्छ। अतः भविष्यमा विद्यार्थीहरूका रचनाहरूको प्राधान्य तथा उपयोगी हुने गरी ब्रह्मबिन्दुको सहप्रकाशन गर्न आवश्यक छ।

हामीले आफ्नो जीविकोपार्जनमा सेवा र सेवाभित्रैबाट जीविकोपार्जन हुने गरी आफूलाई व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ। यसो भयो भने मात्र हामीले तेन त्यत्तेन मुञ्जीथा.... भन्ने वेदमन्त्रलाई आत्मसात् गरेको ठहर्दछ। हामी जे सक्छौं, गर्छौं। जसलाई भन्नुपर्ने छ, भनिरहन्छौं, तर अरुबाट गर्न बाँकी रहेका काम हाम्रा लागि अवसर हो। मातृभूमिप्रतिको दायित्व हामी सबैको हो। विगतलाई सम्मान गरौं। वर्तमानमा क्रियाशील बनौं। भविष्यलाई स्वागत गरौं।

ब्रह्मबिन्दु प्रकाशनका क्रममा सम्पादनको भूमिका निर्वाह गरेर, लेखरचना एवं सत्यरामशर्मा दिएर तथा अन्य अनेकौं प्रकारले सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्णमा हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। साथै यसको निरन्तरताको कामना गर्दछु।

॥ जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥

विषय-सूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ संख्या
१.	वाङ्मयी शारदाऽर्चना	प्रा. दुर्गाप्रसादो दाहालः	१
२.	प्राचीन गुरुकुल परम्परा	प्रा.डा. आनन्दप्रसाद धिमिरे	२
३.	सर्वज्ञानमयी गीता	उमेशप्रसाद धिमिरे	७
४.	वेदेषु पर्यावरणविज्ञानम्	सहप्रा.डा. ऋषिराम-रेग्मी	१२
५.	प्रमुख वेदाङ्ग व्याकरणशास्त्रमा शब्दब्रह्म	कृष्णप्रसाद भण्डारी	१६
६.	हलन्त्यमिति सूत्रेऽद्वैततत्त्वम्	स्वामी केशवानन्दगिरिः	२३
७.	वैदिक वाङ्मय	केशवप्रसाद अधिकारी	२९
८.	रिट्ठाको रुख रोपेर कहाँ फल्छ र कागती?	घनश्याम उपाध्याय	३३
९.	मार्कण्डेय महापुराणको पृष्ठभूमि	चिन्तामणि भट्टराई	३७
१०.	पौरस्त्य दर्शनमा न्यायदर्शनको वैशिष्ट्य	चेतनारायण लामिछाने	४०
११.	शिव, रुद्र र पशुपति	प्रा. चेतोनाथ गौतम	४५
१२.	वर्तमान गुरुकुलपरम्परामा व्याकरणको अध्ययन-अध्यापन	नवराज धिमिरे	५१
१३.	मान्छेको मन	नारददत्त भट्ट	५६
१४.	संस्कृतवाङ्मयेषु स्फोटशब्दः	प्रकाश-तिवारी	५७
१५.	वेदान्तमा मोक्षको स्वरूप	प्रा. भवानीप्रसाद खतिवडा	६०
१६.	वेदाङ्गेषु निरुक्तं शास्त्रम्	मनोज-धिमिरे	६५
१७.	स्मार्त धर्मको प्रकारविश्लेषण	माधवप्रसाद लामिछाने	७२
१८.	वैदिक तथा वैदिकोत्तर साहित्यमा तन्त्र	डा. माधवप्रसाद लामिछाने	७८
१९.	पूर्वीय दर्शन-परम्परा र मानवचिन्तन	डा. रामप्रसाद दाहाल	८४
२०.	पुण्यक्षेत्र दामोदरकुण्ड	डा. रुद्रप्रसाद मिश्र (ध्रुवश्रीः)	८९
२१.	संस्कृतको सर्वातिशायीमहिमा	रोहिणीराज तिमिल्सिना	९९
२२.	वैशेषिकदर्शनम्-एकमनुशीलनम्	लक्ष्मण-आचार्यः	१०४
२३.	आचारहीन न पुनन्ति वेदाः	विष्णुप्रसाद पोखरेल	११०
२४.	न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतपाकजप्रक्रियाऽवलोकनम्	डा. वैकुण्ठ-धिमिरे	११३
२५.	चन्द्रयोगमीमांसा	शालिग्राम ढकाल	११७
२६.	भ्रमज्ञान र ब्रह्मज्ञान	प्रा. शिवगोपाल रिसाल	१२६
२७.	माध्यन्दिनीय सहिताध्ययनमा याज्ञवल्क्यशिक्षाको भूमिका	शिवप्रसाद धिमिरे	१२८
२८.	कवीनां दृष्ट्या काव्यस्वरूपावलोकनम्	शिवराज-लामिछाने	१३३
२९.	विवाह संस्कार	प्रा.डा. हरिप्रसाद गौतम	१४४
३०.	वेद र परमात्मतत्त्व : संक्षिप्त चिन्तन	हरिप्रसाद दवाडी	१४८
३१.	Life- An Eternal Journey	Hemanta Raj Adhikari	१५४
३२.	विद्यालय रूपान्तरण योजना सम्बन्धी गोष्ठीको प्रतिवेदन		१५६
३३.	विद्यालयको रूपान्तरण योजना २०७६		१५९
३४.	विद्यालयको ४६ ^{औं} वार्षिकोत्सव समारोहमा प्रस्तुत वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६		१६५

वाङ्मयी शारदाऽर्चना

प्रा. दुर्गाप्रसाद दाहालः

आदिलिङ्गकुशेश्वर-वैदिक-गुरुकुलम्, सिन्धुली

वेदवन्द्यचरणां वराननां पुण्डरीकनयनां पुरातनीम् ।
पुण्यतीर्थनिलयां पुमर्थदां विश्वसृष्टप्रियतमां भजे गिराम् ॥

॥१॥

दक्षिणास्यहयवक्त्रवन्दितां स्कन्दभैरववचोऽभिनन्दिताम् ।
नारदादिकृतगानमोदिकां नौमि गां निगमवाक्यबोधिकाम् ॥

॥२॥

होतृहोमहवनीयविग्रहां शासनाद्विहितदुष्टनिग्रहाम् ।
ह्लादिनीं हृदयमोहनाशिनीं संश्रये द्रुहिणगेहवासिनीम् ॥

॥३॥

या प्रसारयति दिव्यचेतनां विश्ववाङ्मयशिरोऽधिदेवता ।
शैलजाजलधिजासखी गिरा सा गणेशसहिता प्रसीदतु ॥

॥४॥

शङ्खकुन्दसुमकान्तिसम्मिता स्वर्णचम्पकसुदाममण्डिता ।
शारदा बुधवराऽभिनन्दिता चित्तसद्म समलङ्करोतु नः ॥

॥५॥

याऽधिरुह्य धवले गरुत्मति खं विभासयति निर्मलत्विषा ।
सा कवीन्द्रहृदयाऽधिशाश्विनी गीः सदास्त्वमृतबोधपायिनी ॥

॥६॥

तन्त्रिराध्वननविश्वमोहिनी स्फाटिकी च रुचिराक्षमालिका ।
पुस्तकं च ललिताक्षराङ्कितं साकमेव हृदये स्फुरन्तु नः ॥

॥७॥

संस्थितार्जुनसरोजविष्टरे नृत्यगानरसिका सिताम्बरा ।
आविरस्तु हृदि गीः स्मितानना श्रावयन्त्यमरवल्लकीस्वनम् ॥

॥८॥

शास्त्रसागरतलावगाहिनी 'धी' पदाख्यशुभमन्त्रवाहिनी ।
काव्यपङ्क्तिषु सुधाप्रवाहिणी शारदास्त्वमलबुद्धिदायिनी ॥

॥९॥

काश्मिराख्यनगरे प्रतिष्ठिताऽराधिता हरिहरादिभिः सुरैः ।
पङ्कजासनगृहप्रदीपिका शारदाऽस्तु रसनाग्रनर्तकी ॥

॥१०॥

ज्ञानशैलशिखरप्रकाशिका वाक् परा मुनिवरैर्निषेविता ।
भारतीत्यभिधयाऽर्चिता बुधैर्भाति चिद्गगनचन्द्रिकामला ॥

॥११॥

दुह्यतेऽत्र खलु या वचोऽमृतं कामधेनुरिव वाजिनीवती ।
आह्वयेन्तु सुभगा स्वसेवकान् सान्द्रमन्द्रघनवन्मृदुध्वनैः ॥

॥१२॥

अम्बिकां वदतु वा नदीतमां देवकीं वदतु वा सरस्वतीम् ।
येन केन च पदेन संस्तुता सा दयार्द्रहृदया प्रसीदति ॥

॥१३॥

वस्तुसत्यमिदमस्ति कोविदाः ! पावका यदि नु सा निषेव्यते ।
वल्लभेव दयितं वराङ्गना सम्प्रदर्शयति मोहनं वपुः ॥

॥१४॥

प्रार्थयेम चरमे हृदा वयं भाषणेषु कवितासु गीतिषु ।
सौष्टवं भरतु नः कलास्वपि येन राष्ट्रशिर उन्नतं भवेत् ॥

॥१५॥

प्राचीन गुरुकुल परम्परा

प्रा.डा. आनन्दप्रसाद धिमिरे
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

प्रत्यग्रवेदेन गिरां मलं यो विधूययोगेन च चित्तजातम् ।

ज्ञानेन तत्त्वं पदलक्ष्यमाप तं याज्ञवल्क्यं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥

प्राचीन गुरुकुल परम्पराको विषयमा आबद्ध यो लेखमा भूमिकासहित सूक्ष्मशरीरको महत्ता, सृष्टिपरम्परा, द्रष्टा, अधिष्ठाता तथा गुरुकुल परम्पराका बारेमा चर्चा गरिन्छ ।

पूर्वदिशा, पूर्वदेश र पूर्व अथवा पहिलेको अर्थ बुझाउने प्राक् शब्ददेखि विभाषाञ्चरदिक्स्त्रयाम् ५/४/८ पाणिनिस्त्रले खप्रत्यय भएर खका स्थानमा ईन आदेश भई प्राचीन शब्द बन्दछ । वेदादिशास्त्र उपदेश गर्ने, अन्धकार नाश गर्ने, देव, गन्धर्व वा मनुष्यबाट स्तुति गरिने अर्थमा गृधातुबाट कुग्रोरुच्च १/२४ उणादिसूत्रद्वारा उत्प्रत्यय भएपछि गुरु शब्द बन्दछ । आचार, विनय, विद्या, प्रतिष्ठा, वृत्ति, तीर्थदर्शन, तपस्या र दानविशिष्ट गुणले जोडिएको वंश अर्थात् कुलधातुदेखि इगुपधज्ञाप्रकीरः कः ३/१/१३५ सूत्रबाट कप्रत्यय भई कुलशब्द बन्दछ । त्यसैगरी गृधातुबाट परिपाटी या अनुक्रम, सन्तान आदिको चलिआएको, क्रमविच्छेद नभएको, विस्तार अर्थमा फैलाउने वा फैलिने अर्थमा परम्परा शब्द बन्दछ । यसरी पहिलेदेखि चलिआएको ज्ञानज्योति छर्ने अभिभावकत्वको मर्यादामा आश्रित सुसभ्य जीवन परम्परा नै प्राचीन गुरुकुल परम्परा हो ।

माता, पिता र गुरुको मान राख सधैंभरी जे भन्दछन् उही काम गर्ने गर खुरुखुरु ॥

यो नै प्राचीन गुरुकुल परम्परा हो । ज्ञानको आलोक छर्ने गुरु हुन् । मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव आदि श्रुत्युपदेश प्राचीन गुरुकुल परम्पराका आदर्श हुन् । अरु प्राणीले भैं हात आदिका संदिग्ध इसाराले विचार सम्प्रेषण गरी व्यवहार धान्ने विश्वमा मानवमात्रको अधीनमा नरहेको सर्वोत्तम ज्ञानराशि वेदको उदय भयो । तब थाहा भयो कि बोसो, छाला, मासुले लपेटिएको हाडको ढाँचामा कुँदिएको मात्र मनुष्यको नाम होइन । अति तु स्थूल, सूक्ष्म र कारण शरीरबाट उपहित चेतन तत्त्वको नाम हो मनुष्य । स्थूल शरीरको विकासको लागि परोपकारादि सदाचार जरुरी छ । मन, बुद्धि, इन्द्रियको नाम सूक्ष्म शरीर हो । मन विना इन्द्रियहरू अन्धा र लङ्गड हुन्छन् । अज्ञानको नाम नै कारण शरीर हो । त्यसको विकास या विनाशका लागि पराविद्या र सूक्ष्मशरीरको विकासका लागि अपराविद्याको उदय भएको छ । सूक्ष्मशरीर अन्तर्गत मन र बुद्धिको बहाव राम्रोतिर भए राम्रो, खरावतिर भए साह्रै नराम्रो हुन्छ । मन बुद्धिस्वरूप अन्तस्करण सङ्कल्प वा विकल्प गर्दा मन हुन्छ, विचारमा निर्णय गर्दा बुद्धि हुन्छ, चिन्तन गर्दा चित्त हुन्छ भने अभिमान गर्दा अहङ्कार हुन्छ । अन्तस्करण शुद्धिका लागि योगदर्शनको यथार्थ बुझ्न जरुरी छ । सृष्टि जगत्का भित्री कुरा अन्तःकरणचतुष्टय नै हो । ईश्वर, चित्, अचित् एवं चित्तका अधिदेवता किं वा कार्य र कारणात्मक दुवै भएका नारायणको प्राकृत सर्ग महत् हो । जो परब्रह्म परमात्मा हो । सर्वे खल्विदं ब्रह्म,^१ ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियका अनुग्राहक वैकारिक सर्गान्तर्गत हिरण्यगर्भसंज्ञक महत्तत्त्वात्मक बुद्धिका देवता अर्थात् ब्रह्मा परमात्माको पहिलो सन्तान हो । किनकि देखिनेबाट आयु सुरु हुन्छ ।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्^२ । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता^३ । मनका अधिदेव चन्द्रमा, बुद्धिका अधिदेव प्रजापिता ब्रह्मा, अहम्का अधिदेव प्रजापति (रुद्र) हुन् भने चित्तका अधिदेव नारायण हुन् । चित्तले मनलाई अहाउँछ, मनले बुद्धिलाई लगाउँछ, बुद्धिले अहंलाई कार्यरूपमा लगाउँछ । किनकि रजःसत्त्वोपबृंहित महत्बाट द्रव्यज्ञानक्रियात्मक तमः प्रधान अहम् उत्पन्न हुन्छ । त्यसपछि द्रव्यशक्ति, पञ्चतन्मात्रा एवं आकाशादि पञ्चमहाभूत ज्ञानसर्ग अन्तर्गत पञ्चज्ञानेन्द्रिय उत्पन्न हुन्छन् भने पञ्चकर्मेन्द्रिय क्रियासर्गभिन्न पदछन् ।

^१ छान्दोग्योपनिषद्, ३/१४/१

^२ शु.य. २५/१

^३ मुण्डकोपनिषद्, १/१/११

वैकारिकान् मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोशिववह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः^४ ॥

सो प्राकृत सर्ग महत्वाट हिरण्यगर्भ बनाई तपस्या गर्न लगाएर योग्यता प्राप्त गराएपछि शब्दब्रह्म ज्ञानराशि वेद ब्रह्माजीका हृदयमा हुल्लिदिए^५ । हृदयको प्रतिफलन मुखबाट उच्चरित गराए - ॐ । सृष्टि सुरु भयो । ब्रह्मणो मुखतो हि सृष्टिः । त्यसअघि सृष्टिको प्रारम्भिक अवस्थामा द्वन्द्वात्मकता विहीन सर्वत्र एक तत्त्व व्याप्त थियो । सृष्टिको निर्माण कहिले ? कहाँ ? अनि कसबाट भयो ? त्यो देवतासम्मका लागि पनि अगम्य छ । चारैतिर पानीले जब घेरियो, मनको बीजबाट सृष्टिको निर्माण भयो । (सो कामयत तदैक्षत ।) सूक्तद्रष्टा परमेष्ठी प्रजापतिले हृदयाकाशमा देखे सत् निर्वचन, ज्ञेय, बोध्यको संबन्ध असत्, अनिर्वचनीय, अज्ञेय, अवोध्यसँग छ । (असतः सदजायत ।)

ॐकारबाट व्याहृति भयो । भूः अग्निस्थानीय मूर्तिमान् पदार्थ, भुवः वायुस्थानीय गतिमान् पदार्थ, स्वः सूर्यस्थानीय तेजपदार्थ जन्मे । जे पनि चिताएको पुग्ने (गायत्रीमन्त्र)बाट सावित्री, सावित्रीबाट सरस्वती, सरस्वतीबाट सबै वेद, सबै वेदबाट सारा लोक र अन्त्यमा सारा लोकमा स्वेदज, अण्डज, उद्भिज्ज र जरायुज प्राणीहरू जन्मे । ऋभ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः सर्वा गतिर्जायुषी हैव शशवत् । सर्व तेजः सामरूपं हि शशवत् सर्वं हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम् ॥ (तै.अ.) ॐ काराद्वयाहतिरभवद्ब्रह्मत्याः गायत्री गायत्र्याः सावित्र्यभवत् सावित्र्याः सरस्वत्यभवत् सरस्वत्याः सर्वे वेदा अभवन् सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सर्वे लोका अभवन् सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सर्वे प्राणिनोऽभवन् । (गायत्रीरहस्योपनिषद्) आफ्नै तालमा संसारलाई नचाउने सर्वशास्त्रार्थ सम्पन्न एवं सर्वशिल्पप्रवर्तक ब्रह्माजीले सङ्कल्पपूर्वक पादय ऋक्, क्रियाकलाप यजुः, गीत साम र त्यसको सार वा रस अथर्वयुक्त वेदमञ्चन गरे, ज्ञानको उज्यालो छरे ।

द्रष्टा ऋषी गतौ तारकेण ज्ञानेन ददर्श पश्यतीति ऋषिः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेनात्र दर्शनं ज्ञानम् । पश्यति ह्यसौ सूक्ष्मानर्थान् (निरुक्त, २/३) । अर्थात् भवसागरलाई तार्ने ज्ञानद्वारा उजेलिनु, उज्यालो देख्नु र उज्यालो छर्नु, अज्ञानरूपी अन्धकारले ढाकिएको तमलाई महत्को प्रकाशले विहीन गरी सूक्ष्मतावबोधन गर्ने गराउने तत्त्व नै ऋषि र ऋषिको ऋषित्व हो, गुरुको गुरुत्व हो । अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रहरूपी वैराग्यमा रही शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधानपूर्वक परम तत्त्वमा अनुरागी भई सबै वस्तुमा उदासीन भावस्वरूप आसनमा रहेर बाह्याभ्यन्तर स्तम्भवृत्तिका तीन आयाममा प्राणवायुको गतिविच्छेद गर्दै, चित्तलाई अन्तर्मुखी बनाउँदै, स्थिर गर्दै विस्मृतिवत् तन्मयतामा पुग्न अनन्त सद्गुरुको कृपाबाटै सम्भव हुन्छ । जहाँ मोक्षको ढोका खोल्नुहोस्, परमेश्वरको भक्तभलाकार उज्यालो पिइरहन सक्तियोस् । त्यसको लागि धनुको तौँदो आफूतिर खिच्नुपर्दछ - प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । तद् योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् ॥

समाधिस्थ तपोयोगका बलले परब्रह्मका प्रसादस्वरूप लुप्त मन्त्र आकर्षित नै आफूले विना अध्ययन, विना शिक्षण मुखबाट निस्कन्छन् । त्यस्ता द्रष्टा वा द्रष्टी प्रयोक्ता वा अविष्कारक ऋषि भनौं या ऋषिका, श्रुतर्षि मानवेतर योनि हो । ब्रह्मर्षि, देवर्षि, महर्षि, परमर्षि, श्रुतर्षि, काण्डर्षि र राजर्षि अवर क्रमका हुन् ।

गुरुकुल शिक्षा

गुरुको आश्रममा रही जीवन र जगत्का समग्र पक्षको ज्ञान हासिल गर्ने प्राचीन शिक्षालाई गुरुकुल शिक्षा भनिन्छ । गुरुकुल परम्परामा गुरु वा आचार्यबाट प्राप्त ज्ञान र विज्ञान उनकै सन्तति र शिष्यका सम्पत्ति हुन्छन् । गुरुकुलमा वेदवेदाङ्ग, दर्शन, इतिहास, पुराण, रामायण, महाभारत, योग, आयुर्वेद, वास्तुशास्त्र, सङ्गीतशास्त्र, ज्योतिष, भौतिक विज्ञान, जीवविज्ञान, अर्थशास्त्र, शिल्पशास्त्रादि विषयको एकाग्रतापूर्वक अध्ययन र साधना गर्न सक्छन् । वर्णाश्रमधर्मको पालना गर्ने द्विजवटुले गुरुकुलमा प्रवेश पाउँछ, जहाँ शास्त्रीय मर्यादाको अक्षरशः पालना हुन्छ, गुरुकुलीन सम्पूर्ण नियम र आचरण पालना गर्दछ । ब्रह्मचर्यपालन, सेवाभाव, सादा जीवन, आफ्नो काम आफैं गर्ने, धनी गरिबमा अभेदता, प्रातः ब्रह्ममुहूर्तमा उठेदेखि पूरै दिनभर गुरुको सुपरिवेक्षणमा रहने कुरा गुरुकुलका अनिवार्य शर्त हुन् । धोती, गज्जी, रुमाल, भोटो, कछाडजस्ता समान सादा वस्त्र फेरिन्छ । टुप्पी र जनै कहिल्यै त्याग्न हुँदैन ।

स्नान, सन्ध्या आदि नित्यकर्म छेदैन हुँदैन । मासु, मदिरा, लसुन, प्याज आदि वस्तुहरू खानु हुँदैन र आजीवन अपवित्र मान्नुपर्दछ । गुरुकुलमा शिक्षा र संस्कार दुवैलाई समान महत्त्व दिइने हुँदा पढनमा तेज भए पनि सदाचारको उपेक्षा गर्नेलाई गुरुकुलमा राख्न हुँदैन, बरु सदाचारद्वारा परिष्कृत व्यक्ति शिक्षामा कमजोर भएपनि स्पृहणीय बन्दछ । आफूभन्दा साना विद्यार्थीलाई तुला विद्यार्थीले पढाउँदै जाने र आफूले सिक्दै जाने पद्धति गुरुकुलको थप विशेषता हो ।

^४ श्रीमद्भागवत् २।१।३०

^५ श्वेताश्वतरोपनिषद् ।

वर्तमान शिक्षापद्धति

अहिलेको तथाकथित राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति आवरणमा जे देखिए पनि सारमा अंग्रेजीमूलक मेकियावेली शिक्षापद्धति नै हो । मेकालेले भविष्यवाणी गरेका थिए - अंग्रेजी शिक्षाद्वारा एक यस्तो मनुष्यदल तयार होला, जो रगत र रङ्गमा त सनातनी होला, किन्तु आचार, व्यवहार, रुचि, चरित्र, चिन्तन र विचारमा असनातनी हुनेछ । वास्तवमा देववाणी सुरभारतीको सेवा गर्ने जगतको जीवनपद्धति नै उल्टिँदै छ । डा. सम्पूर्णानन्दले करिब ६० वर्ष अघि भनेका थिए- 'अंग्रेजी हमपर अब भी शासन कर रही है।' कस्तो विडम्बना ? नेपालजस्तो कसैको गुलामीमा नरहेको देशमा सरकारले विधर्मी जीवनपद्धतिको मन्दविष खुवाइरहेको छ । वर्तमान अवस्थामा शिक्षकको परिभाषा बदलिएको छ- कुनै पनि जीवनोपयोगी क्रियाशीलताबाट शून्य, कुनै कामको नयाँ चीज सिक्नका लागि असमर्थ र क्रियाशीलताबाट सँधैका लागि विमुख, केवल शिक्षणमा घमण्ड गर्ने, पुस्तकहरूमै लादिएको, अल्छी जीव ।

गुणयुक्त शिक्षापद्धति

आचार्य विनो वा भावेलै श्रीमद्भगवद्गीता १६ अध्यायका आदिका तीन श्लोकले बताएका २६ गुण नै शिक्षणपद्धतिका गुण हुने बताएका छन् - १. अकारण नडराउनु । २. गल्ती सच्याउँदै जानु । ३. ठीक विचारले सम्झनु र व्यवहारमा ल्याउनु । ४. अर्काको मद्द्त गर्नु । ५. हरेकमा अगुवा नबन्नु । ६. उत्पादित वस्तु श्रमविना नखानु । ७. प्रतिदिन स्वाध्याय गर्नु । ८. गुरुजनको सेवा गर्नु । ९. रहनु, उठ्नु, बोल्नु र विचार गर्नमा सोभो हुनु । १०. कसैलाई नबिभाउनु । ११. साँचो बोल्नु । १२. नरिसाउनु । १३. फाइदामात्र नखोज्नु । १४. गडबड धाँधली र उताउलो नहुनु । १५. अर्काको गुण ग्रहण गर्नु । १६. अर्काको दुःखमा दुःखी हुनु । १७. थोरैमा तृप्त हुनु । १८. मृदुभाषण गर्नु । १९. नराप्रो काममा लाज मान्नु । २०. हात, गोडा, आँखा अवयवमा हलचल नगर्नु । २१. अनावश्यक नदबिनु । २२. कमजोरलाई क्षमा गर्नु । २३. धैर्य गर्नु । २४. स्वच्छतामा रहनु । २५. आफू अगाडि बढ्न अर्कालाई नदबाउनु । २६. घमण्ड नगर्नु । यी २६ वटा गुणयुक्त शिक्षणपद्धति हुनुपर्छ । जसबाट गुरुशिष्य आत्मीय स्नेहसूत्रमा बाँधिएर अपरा विद्या प्राप्त गरी परा विद्याको अधिकारी बन्न सक्छन् । गुरुको स्थान गोविन्दभन्दा पनि माथि छ । स्थूलशरीरका पोषक गोविन्द हुन् भने सूक्ष्मशरीरका पोषक गुरुदेव । आचार्यको जीवन परम आदर्शमय हुन्छ । आचार्यले शिष्यलाई वचनले भन्दा कर्मले बढी सिकाउँछ । पहिले अहं ब्रह्मास्मि को अनुभव गर्छ, पछाडि तत्त्वमसि सम्भाउँछ । पहिले स्वयं आचरण गर्छ र पछि शिष्यबाट आचरण गराउँछ - आचिनोति च शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरे यस्तु तमाचार्य प्रचक्षते ॥

गुरुपरम्पराको इतिहास

क) शास्त्रले विद्यावंश र जन्मवंश गरी दुईवटा वंश मानेको छ । जन्मवंशमा पितामाताबाट पालनपोषण हुन्छ भने विद्यावंशले शास्त्रज्ञान गराई अज्ञानरूपी अन्धकारलाई नाश गरी ज्ञानप्राप्तिका साथ परलोकमा उत्तमगति प्राप्त गराउँदछ । पहिले आश्रममा गुरुसँग रहेर पढ्ने गुरुकुल, विशेषज्ञहरूद्वारा प्रशिक्षित गर्ने परिषद, ठूलाठूला सम्मेलन सभा, प्रवचनबाट ज्ञानार्जन गर्ने तपःस्थली हुन्थे । वैदिक सनातनीहरूका चार पुरुषार्थ छन् : धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष । विद्या/बुद्धिबल, बाहुबल, व्यापारबल र सेवाबलले आफ्नो धर्तीलाई सुसमृद्ध पारी सिँगार्नका लागि सदाचारमा तत्पर रहनुपर्दछ अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र क्रमशः सदाचरणतत्पर, सदा चरणतत्पर, सदा चरण तत्पर अनि सदा चरणतत्पर हुनुपर्छ ।

पच्चीस वर्षको अध्ययन समय ब्रह्मचर्याश्रम ज्ञानदोहनमा लिप्त हुन्थ्यो । पचास वर्षसम्मको कर्मसाधनामा लिप्त गृहस्थाश्रम हुन्थ्यो । जहाँ विवाह, सन्तानोत्पादन, बालबच्चाको शिक्षादीक्षाका अलावा देव, पितृ, अतिथि, ब्राह्मण, जोगी, अनाथ, पशुपन्छी आदिलाई दानदातव्य, भोजनपानी पर सार्ने, पुल, कुलो, चौतारो, पाठशाला इत्यादि समाजसेवाका काममा सकेको तन, मन र धन समर्पण गर्ने जिम्मेवारी हुन्थ्यो । पचहत्तर वर्षसम्म बाह्य संसारभन्दा परमार्थ संसारपट्टि ढल्कँदै जाने ज्ञानसाधनामा लिप्त वानप्रस्थाश्रम हुन्थ्यो । सय वर्षसम्म सम्यक् रूपले परमात्मोपासनामा प्रतिष्ठित हुने भक्तिसाधनामा लिप्त संन्यासाश्रम हुन्थ्यो । त्रैवर्णिकले गुरुकुलमा बसी अध्ययन सकेर १२ वर्षपछि यथाशक्ति गुरुदक्षिणा दिई दीक्षावाक्यका साथ घर फर्कन्थे । गुरुकुलका कुलपति हुनका लागि १० हजार ऋषिमुनि शिक्षार्थीलाई अन्न, वस्त्र, वाससहित अध्यापन गराउने ल्याकत भएको हुनुपर्छ । आश्वलायन गृह्यसूत्रानुसार सहशिक्षाको प्रचार पनि थियो । जहाँ एक विषय अध्यापन गर्नेलाई उपाध्याय र उक्त गुरुकी पत्नीलाई उपाध्यायानी भनिन्थ्यो । उत्तररामचरितका अनुसार वाल्मीकि आश्रममा लवकुशका साथ आत्रेयीले पनि पढेकी थिइन् । आठौँ शताब्दीका कवि भवभूतिले मालतीमाधवमा भूरिवसु देवराट्का साथ कामन्दकीले पाठशालामा शिक्षा प्राप्त गरेको बताएका छन् । विद्या बाँड्ने परम्परा दुई किसिमका छन् - शैवपरम्परा र वैष्णवपरम्परा । शिवबाट पार्वतीले प्राप्त विद्या

व्याकरण, तन्त्र र सङ्गीत हो भने नारायण, ब्रह्मा, वशिष्ठ, शक्ति, पराशर, व्यास, शुकदेव, शङ्कराचार्य र गौडपाद वैष्णवपरम्परामा विकसित छन् ।

वायुपुराण तथा महाभारतमा उल्लेख भएअनुसार द्वापर युगमा भार्गव, सारस्वत, भारद्वाज, वाल्मीकि, पराशर, जातुकर्ण र कृष्णद्वैपायन व्यास थिए । कृष्णद्वैपायन व्यासको जन्म द्वीपमा भएकाले द्वैपायन, काला भएकाले कृष्णद्वैपायन, बयर वनमा निवास गर्ने भएकाले बादरायण, कलियुगीन मनुष्यको बुद्धि, शक्ति र आयुको क्षीण हुँदा ज्ञानराशि वेदलाई जस्ताको त्यस्तै सुरक्षित राख्न विभाजन गरेका हुन् । वेदव्यास, अष्टादश पुराणका सर्जक, अपरिमित बुद्धिद्वारा पुण्यमय धर्मशास्त्र, उत्तम अर्थशास्त्र र सर्वोत्तम मोक्षशास्त्रको त्रिवेणी भावधारा भएको महाभारतरूपी तेलद्वारा दिव्य ज्ञानमय दीपकलाई प्रकाशित गर्ने भएकाले अजरामर रूपमा प्रतिष्ठित अष्टचिरञ्जीवीमध्ये एक यिनी साक्षात् ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर नै हुन् ।

व्यासद्वारा विभाजित ब्रह्मसम्प्रदायको यजुर्वेद गुरु वैशम्पायनका साथमा पढिरहेका योगीवर याज्ञवल्क्यको गुरुसँगको खटपटले, ब्रह्मसम्प्रदाय त्याग गरी योगसाधनाद्वारा श्रीसूर्यको आराधना गरी शुक्ल, विशुद्ध यजुर्वेद प्राप्त गरे । १५ शाखा आदित्यसम्प्रदाय अन्तर्गत विस्तार भए । सम्प्रति उत्तरभारतवर्ष र नेपालमा अवशिष्ट काण्व, माध्यन्दिनीय शाखामध्ये शुक्लयजुर्वेदको माध्यन्दिनीय शाखा सुप्रसिद्ध छ । ऋषि भारद्वाज व्याकरण, धर्मशास्त्र, शिक्षाशास्त्र, अर्थशास्त्र, धनुर्वेद, आयुर्वेद र विमानशास्त्र (यन्त्रसर्वस्व)मा पारङ्गत थिए । मन्त्रद्रष्टा वा द्रष्टृका यी अतिशय न्यून उदाहरण हुन् ।

कृष्णद्वैपायनले वशिष्ठका नाति जातुकर्णसँग वेदाध्ययन गरे । जातुकर्णका छोरा अक्षपाद न्यायशास्त्रका विद्वान् भए भने कणाद वैशेषिक दर्शनका प्रवक्ता रहे । प्राचीनकालमा धौम्य, च्यवन ऋषि, द्रोणाचार्य, वशिष्ठ, विश्वामित्र, वाल्मीकि, गौतम, भारद्वाज इत्यादि ऋषिहरूको गुरुकुल आश्रम थियो । पार पाउने इच्छा तितिक्षा र संयममा प्रख्यात धौम्यका चेला, आरुणि, उपमन्यु र उत्तङ्ग थिए । धनुर्विद्यामा प्रसिद्ध द्रोणाचार्यका शिष्य अर्जुन थिए । ६४ कलामा निपुण सान्दीपनिले श्रीकृष्ण र बलरामलाई शिक्षा दिएका थिए । दशरथका कुलगुरु वशिष्ठले श्रीरामादि चारै सन्ततिलाई ज्ञान दिएका हुन् । विश्वामित्र ऋषिले श्रीराम र लक्ष्मणलाई सिकाएका हुन् । वाल्मीकिले लवकुशलाई पढाए ।

बौद्धकालमा बुद्ध, महावीर र शङ्कराचार्यका परम्पराले जोडिएका गुरुकुल थिए । कुनै गुरुकुलमा वैदिक ज्ञान दिने, कुनैमा धनुर्विद्या सिकाउने, कोही आयुर्वेद सिकाउने त कोही वास्तुविद्या सिकाउनमा प्रवीण थिए । मनुष्यशास्त्र, कृषिविद्या, राशि, गणित, उत्पात, भूकम्प, वायु, प्रकोप, निधि, सत्यापन, वाकोवाक्य, तर्कशास्त्र, भूतविद्या, नक्षत्रविद्या, ज्योतिष, धनुर्विद्याजस्ता विषयहरू विद्यार्थीको रुचिअनुसार पढाइन्थ्यो । राजपुत्रलाई राजनीति, दण्डनीति, वैश्यपुत्रलाई व्यापार, वाणिज्य एवं शूद्रपुत्रलाई कृषिसम्बन्धी शिक्षा दिइन्थ्यो ।

- ख) सङ्गठित गुरुकुल परम्परा अन्तर्गत उत्तरवैदिक कालतिर उत्तरभारतको तक्षशिला विश्वविद्यालयलाई लिन सकिन्छ । जहाँ विभिन्न देशबाट शिक्षार्थी अध्ययनका लागि आउँथे भने कुरा जातकग्रन्थहरूमा उल्लेख छ । चन्द्रगुप्त मौर्य, प्रसिद्ध अर्थशास्त्री कौटिल्य, प्रसिद्ध वैयाकरण पाणिनि सो शिक्षाकेन्द्रका उपज मानिन्छन् । जहाँ दसौं हजारको संख्यामा विद्यार्थीहरू आउँथे, पढ्थे र जिज्ञासा शान्त पार्ने गर्दथे ।

भारतको विहारराज्य अन्तर्गत गया जिल्लामा ईशाको सातौं शताब्दीदेखि बाह्रौं शताब्दीसम्म अत्यन्त चर्चित नालन्दा विश्वविद्यालयले बौद्ध धर्म र दर्शन सम्बन्धी विश्वप्रसिद्धि पाएको थियो । जहाँ आवासीय विश्वविद्यालयको रूपमा रहेको सो शैक्षिक केन्द्रमा चीन, तिब्बत, जापान, कोरिया आदि देशबाट जिज्ञासु विद्यार्थीहरू दशहजारभन्दा बढी संख्यामा पढ्न आउँथे । चिनियाँ प्रसिद्ध यात्री हुएन सांग, इत्सिंग लगायत विद्यार्थी थिए भने चन्द्रपाल, धर्मपाल, जिनमित्रजस्ता आचार्य थिए ।

भारतको गुजरात प्रान्तमा ईशाको सातौं शताब्दीतिर ज्ञानविज्ञानका सबै विषय पढाउने वलभी विश्वविद्यालय थियो । जहाँ सनातनी ब्राह्मणको बाहुल्य र बौद्ध धर्मको प्रचारको लागि बाह्रौं शताब्दीसम्म यसको अस्तित्व थियो । भारत विहारको भागलपुर अन्तर्गत विक्रमशिला विश्वविद्यालयमा आवास, भोजन, शिक्षा आदिको व्यवस्था सहित पूर्वीय षड्दर्शन, वेद वेदाङ्ग र बौद्धदर्शनको अध्यापन गराइन्थ्यो । सोको स्थापना आठौं शताब्दीमा धर्मपाल राजाले गरे । जहाँ तीन हजार गुरुहरू थिए । चीन, तिब्बत, थाइल्याण्ड, मलेसियाबाट आवासीय विद्यार्थीका रूपमा अध्ययन गर्दथे । त्यहाँका विद्वानहरूले थुप्रै बौद्धग्रन्थहरूलाई तिब्बती भाषामा उल्था गरे । विद्याको केन्द्र काशी बौद्धग्रन्थहरूका लागि पनि हो । क्रमशः वृन्दावन, हरिद्वार, अयोध्या, हृषीकेश, विन्ध्याचल, गया, प्रयाग आदि छन् । दक्षिण भारतको काञ्चीकामकोटि पनि विद्याकेन्द्र हो ।

गुणस्तरीय शैक्षिक पद्धति व्यवहृत गराउने गुरुकुल आश्रमका नीति-

- १) गुरुकुलमा अमरकोश र व्याकरणको अध्ययन सर्वोपरि हुनुपर्छ। व्याकरणको अध्ययनविना वाणी शुद्ध हुँदैन, वाणी शुद्ध नभए सङ्कल्प सिद्ध हुँदैन, संकल्प सिद्ध नभए मनुष्यको लक्ष्य पूरा हुँदैन। वाणीमा अनुशासनको आवश्यकता रहन्छ।
- २) आश्रममा जडिबुटी उमानै क्षेत्र निर्धारण गरेर प्राकृतिक पदार्थको चिनारी गराई जरा, डाँठ, फूलपत्ता आदिको प्रयोग र उपभोगको विधि सिकाउनुपर्दछ।
- ३) गुरुकुलीय क्रियाकलापमा ब्राह्ममुहूर्त जागरण, प्रार्थना, शौच, दन्तधावन, व्यायाम, प्राणायाम, ध्यान, स्नान, सन्ध्योपासन, होम, कक्षादिशोधन, जलपान, प्रार्थना, पठनपाठन, भोजन, विश्राम, शयन, वस्त्रप्रक्षालन, कक्षापाठस्मरण, कीडा, शोधन, श्रमदान, ईशप्रार्थना, व्यायाम, सूर्यनमस्कार आदि आसनहरू पर्दछन्।
- ४) वातावरण संरक्षणका लागि गोपालन, गोवंशरक्षा हुनुपर्दछ। दही, दूध, घ्यूको उत्पादनबाट पवित्र र शुद्ध भोजनाहार बन्दछ। मन, बुद्धि, संस्कारमा शुद्धता आउँछ र विचार पवित्र भएपश्चात् कर्म पवित्र हुन्छ। हितभुक्, मितभुक् र ऋतभुक्को प्रेरणा दिनुपर्दछ। गाईवस्तुको पालनले घाँस, दाउराको संरक्षण, वेदाध्ययन र वेदपाठबाट नित्यहवन गर्दा ध्वनिबाट आकाश शुद्ध, स्वच्छ र प्रदूषणमुक्त हुन्छ। समयमा वर्षा हुन्छ। खेतीपातीमा मद्दत मिल्छ। वटुहरूलाई नित्य माता, पिता, गुरुजन, अतिथिको आदर सत्कार गर्न वैदिकवचन सिकाउनुपर्दछ। स्वाध्यायान्मा प्रमद भनी नित्य नियमित अध्ययन गर्ने बानी बसाल्नुपर्दछ जसबाट मन अन्यत्र न बरालियोस्। यी र यस्तै आदर्शमय शिक्षा प्रदान गरी कर्तव्यपरायण, इमान्दार, नैतिक, सुसभ्य जनशक्ति तयार गर्न गुरुकुल शिक्षक पनि अन्यून पाँचवर्षको अग्रसक्रिय भई गुरुकुलशिक्षणमा व्यवहार पोख्ने आदर्श तालिम प्राप्त हुनुपर्ने र देशका विभिन्न ठाउँमा अन्यून ट्रेडिङखेलजत्रा गुरुकुलक्षेत्रका स्थानहरू अत्यावश्यक पर्दछन्।

अन्यमा परमात्मविद्याबोधक साधकले जन्मनासाथ बोकेको तीनवटा ऋणबाट मुक्त हुनुपर्दछ भन्ने दृढ अटोटाका साथ ब्रह्मचर्यमा रही ऋषिकुलको आदर्शमा अध्ययन गर्नु-गराउनुपर्दछ। ऋषिऋणबाट मुक्त हुन अध्ययनपछिको वैवाहिक अवस्थामा जो सांसारिक कर्मका लागि विद्या छ (अविद्या) त्यसलाई अगाडि बढाउँदै गार्हस्थ्य धर्म चलाउनुपर्दछ। अनि देवपूजा, होम, पितृतर्पण, दानादि गरी देवऋणबाट मुक्त हुनुपर्दछ। सन्तानलाई समुचित शिक्षा दिई पितृऋणबाट मुक्त हुनुपर्दछ र परब्रह्मोपासनामा लाग्नुपर्दछ। शतपथब्राह्मणमा भनिएको छ - मनुष्यलोक सत्युत्रद्वारा जित्नुपर्छ, अग्निहोत्रादिकर्मद्वारा पितृलोक जित्नुपर्छ, आत्मविद्याद्वारा देवलोकलाई जित्नुपर्छ।

अनृणाः अस्मिन्ननृणाः, परस्मिन् तृतीये लोके अनृणाः स्याम।

ये देवयानाःपितृयानाश्च लोकाः सर्वान् पथो अनृणाः आक्षिपेय ॥ (अथर्ववेद ६/११७/३)

सन्दर्भसूची

१. चिन्तामणिः सन् १९६७ हिन्दी-अंग्रेजी पत्रिका, सम्पा. आनन्दकानन. सीके ३६/२० काशी। (भारतीय शिक्षा पद्धतिमै तब अरु अव, ले. राष्ट्रभाषा पतञ्जलि निगमानन्द परमहंस।
२. कल्याण, वेदकथाङ्क सन् १९९९
३. कृष्णद्वैपायन वेदव्यासस्मारिका, वि.सं. २०६८।
४. वैदिक कर्मपद्धति...पृ. ६७ घिमिरे, डा. आनन्दप्रसाद, कृष्णद्वैपायन वेदव्यासस्मारिका, वि.सं. २०६८।
५. गुरुकुलशिक्षामा देखिएका कमी कमजोरी हटाउने उपाय पृ. ९१, घिमिरे, बुद्धि, कृष्णद्वैपायन वेदव्यासस्मारिका, वि.सं. २०६८।
६. गुरुकुलशिक्षाका आदर्शहरू पृ. ७९, सुवेदी, डा. गुरुप्रसाद, कृष्णद्वैपायन वेदव्यासस्मारिका, वि.सं. २०६८।
७. वातावरणीय संरक्षणमा...पृ. ८२, अर्याल, टीकाप्रसाद, कृष्णद्वैपायन वेदव्यासस्मारिका, वि.सं. २०६८।
८. विश्वहिन्दूवाणी, विश्वहिन्दुमहासंघ पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय समिति, वि.सं. २०६८।
९. महर्षि वेदव्यास, पृ १२१, घिमिरे, डा. आनन्दप्रसाद।
१०. श्रीमद्भगवद्गीता, खनाल, रञ्जनराज, प्रकाशिका अवन्तिका भट्टराई।

सर्वज्ञानमयी गीता

उमेशप्रसाद घिमिरे

उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

विषय-प्रवेश

पौरस्त्यक्षेत्र धर्म, दर्शन, सभ्यता र संस्कृतिको उर्वरभूमि हो। जीवनको रहस्य खोतल्दै सार्थक र प्रयोजनपूर्ण जीवन बाँच्नका लागि हाम्रा पूर्वज ऋषि-महर्षिले अध्यात्मचिन्तन गर्दै आएका छन्। परापूर्वकालदेखि वर्तमानकालसम्म नै जीव, जगत, ईश्वर, प्रकृति, ब्रह्म आदिका बारेमा सूक्ष्म चिन्तन हुँदै आएको यो भूमि ज्ञानपरम्पराका दृष्टिले विश्वमै अग्रणी छ। पौरस्त्यदर्शन यही क्षेत्रमा अङ्कुरित, पुष्पित र पल्लवित दर्शन हो। सर्वप्रथम चेतनाको प्राप्तिस्थल, साधनाभूमि, ज्ञानभूमि, तपोभूमि, देवभूमिका रूपमा समेत विश्वमै हाम्रो देश समादृत, सम्पूजित तथा सम्प्रतिष्ठित छ। हामीकहाँ विकास भएको आर्षचिन्तन, हिन्दूधर्मदर्शन, वैदिकसभ्यता तथा ज्ञानपरम्पराप्रति अहिले विश्वमै आकृष्ट बन्दै गइरहेको छ। 'सर्वे भवन्तु सुखिनः', 'सहनाववतु सह नौ भुनक्तु', 'ईशावास्यमिदं सर्वम्', 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'वसुधैव कुटुम्बकम्', 'स्वदेशो भुवनत्रयम्' न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते', 'प्रमादो वै मृत्युः', 'अभयं सर्वयोगिनाम्', 'अभयं वै जनक प्राप्नोति', 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः', 'ऋते ज्ञानान् मुक्तिः', 'तरति शोकमात्मवित्', 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति', 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः', 'सा विद्या या विमुक्तये', विद्ययाऽमृतमश्नुते' जस्ता सह-अस्तित्व र सद्भावमूलक, दुःखनिवृत्ति र कल्याणसाधक, निर्भयता एवं अमरताको प्रतिपादक संस्कृतवाङ्मय एवं पौरस्त्यदर्शनप्रति सचेत व्यक्ति आकृष्ट भई त्यसमा निहित ज्ञानामृत पान गर्न खोज्नु स्वाभाविक नै हो। सार्वभौम, सार्वजननीन, लोककल्याणकारी संस्कृतवाङ्मयको सबैभन्दा उज्यालो पक्ष यसमा निहित अध्यात्मज्ञान तथा दर्शन नै हो।

'दृश्यते अनेन तत्त्वम् इति दर्शनम्' अर्थात् जसका माध्यमले तत्त्वको ज्ञान हुन्छ त्यही नै दर्शन हो। 'दृश्यते यत्तद्दर्शनम्' यस व्युत्पत्तिअनुसार जुन तत्त्व देखिन्छ त्यही नै दर्शन हो। तत्त्व भनेको आफ्नो (ब्रह्मको) यथार्थता हो। त्यसैले आत्मदर्शनको अत्यन्त उपयोगी शास्त्र नै दर्शन हो। आत्मदर्शनलाई मुख्य लक्ष्य ठान्ने पौरस्त्य आस्तिक दर्शन अध्यात्मवादी दर्शन हुन्। पौरस्त्य दर्शनान्तर्गत न्याय, वैशेषिक, साङ्ख्य, योग, मीमांसा र वेदान्त दर्शन वैदिक तथा आस्तिक षड्दर्शन हुन् अनि वेदलाई प्रमाण नमान्ने चार्वाक, जैन र बौद्ध नास्तिक दर्शन हुन्। प्रस्तुत सबै आस्तिक दर्शनको परमप्रयोजन मोक्ष नै हो। आस्तिकदर्शनकै एउटा मुख्य दर्शन वेदान्तदर्शनले दुःखनिवृत्ति र सुखप्राप्तिको स्थितिलाई मोक्ष मान्दै मोक्षप्राप्तिको साधनका बारेमा स्पष्ट पथप्रदर्शन गर्न सकेकै कारण सबै दर्शनहरूमध्ये दर्शनीयतम दर्शनका रूपमा वेदान्तदर्शन स्थापित छ। आत्मतत्त्व साक्षात्कारलाई नै जीवनको चरम उद्देश्य मान्ने वेदान्त (अद्वैत) दर्शन नै वेदको तात्पर्य खोल्न सक्ने सर्वोपरि दर्शन हो।

वेद भनेको पौरस्त्यधर्मदर्शनमा सर्वमान्य प्रामाणिक ग्रन्थ हो। 'वेदस्य अन्तः सारः वेदान्तः' यो व्युत्पत्तिका अनुसार वेदको सारभाग तथा ज्ञानभाग वेदान्त हो भने 'वेदस्य अन्तो यत्र दृश्यते स वेदान्तः' व्युत्पत्तिका अनुसार वेदरञ्जानको चरम विकास भएको स्थान नै वेदान्त हो। वेदका कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड र ज्ञानकाण्ड गरी तीन काण्ड छन्। तीन काण्डमा विभक्त वेदको ज्ञानकाण्ड नै वेदान्त हो। वेदको ज्ञानकाण्डलाई उपनिषद् भनिन्छ, तसर्थ वेदान्तदर्शनलाई औपनिषद् दर्शन मानिन्छ। आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एवं जीवब्रह्मैक्यबोध गराएर मुक्ति दिलाउने भएकाले वेदान्तदर्शनलाई मोक्षशास्त्र पनि भनिन्छ। वेदान्तदर्शनका प्रस्थानत्रयी प्रसिद्ध छन्- श्रुतिप्रस्थान, स्मृतिप्रस्थान र सूत्रप्रस्थान। श्रुतिप्रस्थानान्तर्गत उपनिषद्, स्मृतिप्रस्थानान्तर्गत श्रीमद्भगवद्गीता र सूत्रप्रस्थानान्तर्गत ब्रह्मसूत्र पर्दछन्। तीनवटै प्रस्थानको प्रमेय र प्रयोजन एउटै हो। तीन प्रस्थान भनेका वेदान्तदर्शनका आधारग्रन्थ हुन्, यी तीन प्रस्थानमै वेदको रहस्यलाई उजागर गरिएको छ। उपनिषद् र ब्रह्मसूत्र तुलनात्मक रूपमा अलि जटिल एवं दुरूह छन् तर वेद तथा उपनिषद्कै तात्पर्यलाई सरल तथा सुबोध भाषामा लेखिएको शास्त्रीय ग्रन्थ श्रीमद्भगवद्गीता सरल एवं सुबोध्य छ। तसर्थ वेदमूलक प्रामाण्य भएकाले श्रीमद्भगवद्गीता स्मृतिप्रस्थान हो। यसै श्रीमद्भगवद्गीताका बारेमा प्रकाश पार्नु यस आलेखको उद्देश्य हो।

श्रीमद्भगवद्गीता : परिचय र महत्ता

वेदान्तदर्शनको स्मृतिप्रस्थानका रूपमा रहेको श्रीमद्भगवद्गीताको संस्कृतवाङ्मयमा सर्वोपरि स्थान रहेको छ। ब्रह्मज्ञानको साधनोपाय एवं पथप्रदर्शन गर्ने श्रीमद्भगवद्गीता सर्वशास्त्रमय प्रमाणशास्त्र हो। श्रीमद्भगवद्गीता राम्रोसँग बुझिन्छ भने शास्त्रान्तरको अध्ययन आवश्यक छैन भनी गीताको उत्कर्षमा बताइएको पाइन्छ- 'गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तारैः'। वस्तुतः भगवद्गीता

पूर्वीय संस्कृतिको निधि हो। धेरैजसो पौरस्त्य दर्शनका मूलसिद्धान्तहरू गीताद्वारा नै निर्देशित छन्। वेदान्तमात्र होइन, योग, साङ्ख्य आदि दर्शनको व्याख्या समेत गीतामा पाइन्छ। बौद्ध र जैनदर्शनका पनि कतिपय सिद्धान्तहरू गीतामै व्याख्यायित छन्। न्याय र वैशेषिकको ईश्वरसिद्धि सन्दर्भ पनि गीताद्वारा सङ्केतित छ। कर्मयोगका बारेको मीमांसासमेत गीतामै सर्वोत्कृष्ट ठहर्दछ। यसर्थ गीता पूर्वीयदर्शनको अतुलनीय संयोजन हो, सर्वदर्शनसारसङ्ग्रह हो।

महाभारतको भीष्मपर्वअन्तर्गत २५ देखि ४२ अध्यायसम्मको अंश नै श्रीमद्भगवद्गीता हो। गुरु-शिष्यभावमा आत्मज्ञान र आत्मज्ञानका साधन गीतामा उपदिष्ट छन्। ज्ञानोपदेश नै गीता हो। 'गै+क्त+टप्' को संरचनामा प्रतिपादित गीता शब्द ज्ञानरूप अर्थको वाचक हो।

चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम्। वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ (वराहपुराण, गीतामाहात्म्य ९)।

परमानन्दरूपा, तत्त्वार्थज्ञानयुक्ता, वेदत्रयस्वरूपिणी गीताको उपदेश स्वयं भगवान् श्रीकृष्णकै मुखारविन्दबाट भएको हो। श्रीमद्भगवद्गीताको वक्ता साक्षात् नारायण र श्रोता नरावतार अर्जुन हुन् भने यो धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्रमा युद्धोत्सुक १८ अक्षौहिणी सेनाका बीचमा उपदेश भएको हो। उक्त उपदेश ७०० श्लोक तथा १८ अध्यायमा विभक्त छ। अध्यायमाथ्यायी श्रीमद्भगवद्गीतामा १. अर्जुनविषादयोग, २. साङ्ख्ययोग, ३. कर्मयोग, ४. ज्ञानकर्मसंन्यासयोग, ५. कर्मसंन्यासयोग, ६. ध्यानयोग, ७. ज्ञानविज्ञानयोग, ८. अक्षरब्रह्मयोग, ९. राजविद्याराजगुह्ययोग, १०. विभूतियोग, ११. विश्वरूपदर्शनयोग, १२. भक्तियोग, १३. क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग, १४. गुणत्रयविभागयोग, १५. पुरुषोत्तमयोग, १६. दैवासुरसम्पद्भिभागयोग, १७. श्रद्धात्रयविभागयोग, १८. मोक्षसंन्यासयोगका बारेमा प्रकाश पारिएको छ। युद्ध हुने समयमा गाण्डीवधनु मिल्काएर व्यामोह भएका अर्जुनको मोहलाई हटाएर निष्कामकर्ममा प्रवृत्त गराउन गीताको उपदेश भएको छ। गीता उपदेशको अन्त्यतिर मात्र 'नष्टे मोहः स्मृतिर्लब्धा' (गीता १८।७३) भन्दै क्षत्रियोचित युद्धकर्ममा निर्भयताका साथ अर्जुन प्रवृत्त भएका छन्। निर्भयता, उत्साह, सुख, शान्ति एवं स्वतन्त्रता, मुक्तिप्रदान गर्ने गीताशास्त्रको महत्ता वर्णनातीत छ-

भारतामृतसर्वस्व विष्णोर्वक्त्राद विनिःसृतम्। गीतागङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः। पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव। एको मन्त्रस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥

प्रस्तुत गीतामाहात्म्यबाट नै गीताको महत्ता सर्वोपरि छ भन्ने सिद्ध हुन्छ। मानवलाई महामानव बनाउने अर्थात् जीवात्मालाई परमात्मा बनाउने सदुपदेशक शास्त्र हो गीता। जसले मानवीय मनलाई अन्तर्मुख बनाउँदै अध्येतालाई आत्मबोध गराइदिन्छ। गङ्गाजल हो गीता, जसले भवयोगको विनाश अवश्य गर्छ। ज्ञान-विज्ञानको सर्वोत्तम सदुपदेश भएकै कारणले यो कुनै स्थानविशेष, कालविशेष, धर्मविशेष वा जातिविशेषको मात्र अध्ययन अनुशीलनको विषय होइन। यस्तो परम रहस्यमय सार्वभौम महत्त्वको गरिमामय ज्ञानरत्नलाई कसैले 'यो हिन्दूहरूको निमित्त मात्र हो' भन्छ भने उसको अज्ञानताको पराकाष्ठा हो। फेरि यो गीतोपदेश समग्र मानवजातिकै कल्याणका निमित्त हो भनेर स्वयं उपदेश्य भगवान्ले नै बनाउनुभएको छ - ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः। श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता : प्रयोजन एवं रहस्य

श्रीमद्भगवतको प्रारम्भ 'धर्म' र समापन 'मम'बाट भएबाट मानवजीवनको कर्तव्य, लक्ष्य तथा पुरुषार्थको विवेचन नै गीताको मुख्य प्रतिपाद्य हो। किंकर्तव्यविमूढ अज्ञानी मानवलाई तत्त्वज्ञान गराउनु नै गीतार्थको आशय हो। तीन षट्कमा विभक्त गीताले 'तत्त्वमसि' महावाक्यको निरूपण गरेको छ। गीताको प्रथमषट्कले निष्कामकर्मयोगद्वारा 'त्वम्' पदार्थको शोधन गरेको छ। द्वितीयषट्कले भगवदुपासनाद्वारा 'तत्' पदार्थको शोधन गरेको छ र अन्तिम तृतीयषट्कले शोधित 'तत्' र 'त्वम्' पदार्थको एकता गरेको छ। कर्म र उपासनाका माध्यमले चित्तमा व्याप्त मलदोष र विक्षेपदोष समाप्त भई चित्त अन्तर्मुख हुने तथा आत्मचिन्तनमा केन्द्रित हुने भएकाले जीवात्मा र परमात्माको ऐक्य साक्षात्कार गराउनु नै श्रीमद्भगवद्गीताको मूलभूत प्रयोजन हो।

वस्तुतः तत् (परमात्मा) र त्वम् (जीवात्मा) को एकताबोध गराउनु नै तत्त्वज्ञान हो। अद्वैतभावमा पुर्याउने साधन तत्त्वज्ञान हो र अद्वैतभावमा पुगेको वस्तु नै 'तत्त्वम्' हो। 'तत्' र 'त्वम्' दुवै सर्वनाम हुन्। अन्तःकरणमा परेको ब्रह्मको छाया अर्थात् अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य जीवात्मा हो र मायामा परेको ब्रह्मको छाया अर्थात् मायावच्छिन्नचैतन्य परमात्मा हो। 'त्वम्' पदगम्य जीवात्मा उपाधिवशात् अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, सीमित तत्त्व हो भने 'तत्' पदगम्य परमात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापक तत्त्व हो। गीताशास्त्रको दोस्रो अध्यायको चौथो, पन्ध्रौं र सोह्रौं तीन श्लोकले 'त्वम्' पदार्थको शोधन गरेका छन्। सत्रौं र अठारौं दुई श्लोकले 'तत्' पदार्थको निरूपण गरेका छन् र लक्ष्यार्थ (भागत्यागलक्षणगम्य अर्थ)बाट उपाधि हटेपछि बाँकी रहेको चेतन एकै हो। अर्थात् अन्तःकरण र मायारूप उपाधिको पर्दा हटेपछि त चैतन्यमा कुनै भेद रहँदैन। त्यही एकतालाई 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' (२।२१) ले सङ्केत गरेको छ।

‘तत्त्वम्’ दुबै पदद्वारा बुझिने आत्मचैतन्यको अखण्डार्थ प्रतिपादन गर्दै द्वितीय अध्यायमै आत्माको नित्यत्व, अविक्रियत्व आदिको उपदेश गरिएको छ र त्यसप्रकारको तत्त्वज्ञानी, आत्मज्ञानी एवं ब्रह्मज्ञानीलाई स्थितप्रज्ञका रूपमा वर्णन गरिएको छ । यस प्रकार जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारबाट मोक्ष मिल्ने भएकाले मोक्ष नै गीताशास्त्रको प्रयोजन हो भन्ने निश्चित हुन्छ ।

गीताशास्त्रको प्रतिपाद्य विषय प्रत्यग्भिन्न ब्रह्म नै हो । त्यही ब्रह्मप्राप्तिको उपायका लागि वेदप्रतिपादित प्रवृत्तिधर्म र निवृत्तिधर्मलाई उपदेश गरिएको छ । आत्मतत्त्वज्ञानको प्रयोजन भनेको संसारको बीजभूत अविद्याको निवृत्तिपूर्वक निःश्रेयस (मोक्ष) प्राप्ति नै हो । त्यसैले भाष्यकार शङ्कराचार्य लेख्नुहुन्छ- इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनम्, परमार्थतत्त्वम् च वासुदेवाख्यम्, परं ब्रह्म अभिधेयभूतम्, विशेषतोऽभिव्यञ्जयद् विशिष्टप्रयोजनसन्धाभिधेयवद् गीताशास्त्रम् । यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया (उपोद्घातः - गीताभाष्य) इति । औपनिषद अद्वैतसिद्धान्त नै गीताशास्त्रको सिद्धान्त भएकाले कर्मज्ञानसमुच्चयबाट मोक्ष मिल्छ भन्ने भगवान्को आशय होइन, अपितु सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानबाट नै मोक्ष हुन्छ भन्ने गीताको तात्पर्य हो, यही वेदमूलक औपनिषद सिद्धान्तको प्रतिपादन गरिएको कारण गीताका प्रत्येक अध्यायका अन्त्यमा रहेका पुष्पिकावाक्यमा ‘श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु’ भनेर गीतालाई नै उपनिषद् भनेको पाइन्छ ।

गीताशास्त्रको प्रतिपाद्यविषय प्रवृत्तिधर्म र निवृत्तिधर्मका बारेमा केही प्रकाश पार्नु यहाँ आवश्यक देखिन्छ । वेदले मानवमात्रका लागि स्पष्टरूपमा दुई धर्मको उपदेश गरेको छ- निवृत्तिधर्म र प्रवृत्तिधर्म । जो आत्मज्ञाननिष्ठ मुमुक्षु छन् तिनका लागि निवृत्तिधर्म र जो ज्ञानमा निष्ठा नभई कर्ममा निष्ठा भएका तर आफ्नो कल्याण चाहने छन् तिनलाई प्रवृत्तिधर्म बताइएको छ, जस्तै -

ईशवासास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ (ईशोपनिषद्-१)

यस मन्त्रले ज्ञाननिष्ठका लागि त्यागपरक निवृत्तिधर्म उपदेश गरेको छ भने लगत्तै द्वितीयमन्त्रले संसारमै रहेर बाँच्न चाहने व्यक्तिका लागि कर्मपरक प्रवृत्तिमार्गको उपदेश गरेको छ-

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ (ईशोपनिषद्-२)

यस मन्त्रले ज्ञान गर्न सक्दैनौ र त्याग गर्न सक्दैनौ भने त्यत्तिकै संसारमा बस्न पाउँदैनौ, शास्त्रविहित कर्म गर, तर कर्ममा लिप्त हुन पाउँदैनौ, शास्त्रनिषिद्ध कर्म गर्ने अधिकार पनि पाउँदैनौ भनेर प्रवृत्तिमार्गको उपदेश गरेको छ । तसर्थ यी दुबै वेदविहित पृथक् पृथक् अधिकारी भेदले पृथक् पृथक् मार्ग हुन् । उपनिषदले प्रतिपादन गरेको निवृत्तिपरक संन्यासरत्यागलाई गीताले पनि उपदेश गरेको छ, गीतामा केवल संन्यास र ज्ञानसहितको संन्यास गरी संन्यासको दुई भेद बताइएको छ । त्यसै गरी ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ भनी जैमिनिस्मृतिले लक्षित गरेको वेदविहित कर्मलाई प्रवृत्तिधर्म भनिन्छ । त्यो प्रवृत्तिधर्म वा कर्मका तीन भेद छन्- काम्य, नित्य र नैमित्तिक । ती कर्महरूलाई गीताले निर्देशन गरेको छ । शास्त्रान्तरले विधान गरेको कर्म वा उपासनालाई गीताले पनि उपदेश गरेको देखिन्छ । गीताले पनि उपनिषद् (ईशा २) ले भै ‘कर्म गर, तर फलको अभिलाषा नराख’ भन्नेमा जोड दिएको छ । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन’ फलाकाङ्क्षारहित भएर कर्म गरिएमा त्यो कर्म नै कर्मयोग हुन्छ भनिएको छ । त्यस्तो कर्मयोगबाट चित्तशुद्ध भई ज्ञानिष्ठाप्राप्तिका साक्षात् साधन नभए पनि ज्ञानका लागि कर्म पनि परम्परया साधन हुने निश्चय गरिएको छ । अर्थात् यो प्रवृत्तिलक्षण धर्म पनि फलाभिलाषारहित भएर ईश्वरार्पणबुद्धिले गरिन्छ भने चित्तशुद्धि हुन्छ र चित्त शुद्ध भएको व्यक्ति नै ज्ञानको अधिकारी हुन्छ । अतः ज्ञानोत्पत्तिको लागि योग्य बनाउने भएकाले ज्ञानोत्पत्तिको हेतुभूत कर्मयोग पनि निःश्रेयसर मोक्षप्राप्तिका लागि परम्परया साधन हुन सक्छ भन्ने आशयले नै भगवान्ले गीतामा कर्मयोगको उपदेश गर्नुभएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी उपनिषद्मा प्रतिपादित उपासनालाई पनि गीताले आफ्नो प्रतिपाद्य बनाएको छ । प्रश्नोपनिषद्मा अभिहित ॐ कारोपासना गीताको आठौं अध्यायमा प्रतिपादन गरिएको छ । त्यसैगरी विभूतियोग (१०) र विश्वरूपदर्शनयोग (११) अध्यायमा पनि त्यही उपासनाको वर्णन गरिएको पाइन्छ । उपासना पनि चित्तैकाग्रताका लागि साधन तथा हेतु हो । त्यसैले कर्मद्वारा चित्तशुद्धि र उपासनाद्वारा चित्तैकाग्रता हुने भएकाले तत्त्वज्ञानका लागि कर्म एवं उपासना दुबै नै साधन हुन् भनेर गीताले ज्ञानयोगका साधना कर्म र उपासनाको उपदेश गरेको पाइन्छ ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा भक्तियोगलाई भगवत्प्राप्तिको उपायका रूपमा उपदेश गरिएको छ-

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (गीता १४/२६)

अव्यभिचरित भक्तियोगद्वारा जसले भगवान्को सेवा गर्छ त्यो प्रकृतिका गुणहरूलाई जितेर स्वस्वरूपको साक्षात्कारका लागि सफल हुन्छ । यसप्रकार भगवान्ले परमात्माप्राप्तिको निष्कामभक्तिलाई साधनका रूपमा लिनुभएको छ । ईश्वरशरणागतिलाई शङ्कराचार्यले कर्मयोगनिष्ठाको परमरहस्यका रूपमा लिनुभएको छ । सम्पूर्ण गीताशास्त्रकै उपसंहारका रूपमा आएको शास्त्रार्थनिश्चयको दृढताका लागि जोड दिँदै भगवान् उपदेश गर्नुहुन्छ-

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भयपाश्र्वयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ (गीता १८/१६)

ईश्वरार्पणबुद्धिले कर्मयोग गर्ने व्यक्तिले पनि मेरो (भगवान्को) प्रसादले शाश्वत अव्यय पदलाई प्राप्त गर्छ । शुद्धकर्मले मोक्ष सम्भव नभए पनि ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान कर्मयोग छ भने त्यसमा भगवत्कृपा भयो भने त्यस्तो व्यक्तिले पनि परमपद प्राप्त गर्न सक्छ भने आशय गीतामा व्यक्त भएको छ । त्यसैगरी-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (गीता १८/१९)

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ (गीता १८/२२)

अर्थात् परिपूर्ण सर्वव्यापी, परमात्मा, नारायण, परमेश्वर सम्पूर्ण प्राणीहरूको हृदयदेशमा प्रत्यगात्माका रूपमा रहनुहुन्छ । सम्पूर्ण प्राणीलाई यन्त्रारूढ भएभैं मायाद्वारा घुमाउँदै बस्नुहुन्छ । संसारको दुःखहरणार्थ त्यही सर्वव्यापक परमात्माको शरणमा जानुपर्दछ, पूरै शरणागत हुन सके ईश्वरानुग्रहबाट परा शान्ति तथा भगवान्को परम पदलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा किन्दति तच्छृणु ॥ (गीता १८/४५)

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं किन्दति मानवः ॥ (गीता १८/४६)

आआफ्नो वर्णाश्रमधर्मनिर्दिष्ट कर्मसम्पादनमा लागेको व्यक्तिले ज्ञाननिष्ठयोग्यतारूप संसिद्धि प्राप्त गर्छ । केवल स्वकर्मानुष्ठानबाट मात्र सिद्धि प्राप्त गर्न सकिँदैन, अपितु ईश्वराराधनबुद्धिपूर्वक अनुष्ठित कर्मद्वारा नै संसिद्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ । तसर्थ ईश्वरार्पणबुद्धिद्वारा अर्थात् ईश्वराराधनपरक कर्मानुष्ठानद्वारा पनि संसिद्धि प्राप्त हुन्छ । अतः ईश्वरप्रति शरणागत हुनु नै कर्मयोगनिष्ठाको परमरहस्य हो । यसप्रकार गीतामा कर्मनिष्ठाको प्रशंसा गरिएको छ । यसरी कर्मनिष्ठाको प्रशंसा गरिए पनि कर्ममात्रमा लिप्त बनेर लाग वा कर्म नै सर्वश्रेष्ठ साधन हो भनेर पुष्टि गर्नु भगवान्को आशय होइन ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ (गीता १८/४६)

अर्थात् तिमी सम्पूर्ण धर्म (सबै कर्म) लाई त्यागेर सर्वभूतस्थपरमात्माको शरणमा जाऊ, भगवान्ले तिमीलाई सम्पूर्ण बन्धनबाट मुक्त गराउने जिम्मा लिनुहुन्छ । त्यसैले कुनै शोक नगर । 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' (गीता १०/११) द्वारा पनि आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञानप्रकाशका माध्यमले अज्ञानरूपी तथा अज्ञानमूलक सबै प्रकारका बन्धन नाश हुन्छन् भनी गीतामा बताइएको छ । तसर्थ कर्मनिष्ठाभन्दा ज्ञाननिष्ठा नै श्रेष्ठ छ, प्रधान छ, त्यसैले सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञान भएमा नै कल्याण, श्रेय र मुक्ति मिल्दछ । 'ऋते ज्ञानान् मुक्तिः' तथा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादि श्रुतिवाक्यले पनि तत्त्वज्ञानबाटै मुक्ति मिल्छ भन्ने प्रतिपादन गरेकै अर्थलाई गीताले उपदेश गरेकाले श्रीमद्भगवद्गीताको सिद्धान्त औपनिषदिक नै हो भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

उपसंहार

अपरिमित एवं अविच्छिन्न आनन्दको पयोनिधि एवं ज्ञानसागरका रूपमा रहेको गीतामा जति डुबुल्की लगायो त्यति नै अभिनव आनन्दको रसानुभूति प्राप्त हुन्छ । जसले जे इच्छा गर्‍यो त्यही प्राप्त गराउने कल्पवृक्षसमेत हो गीता । समान्य व्यक्तिदेखि लिएर ब्रह्मज्ञानी समेत गीतामा रमाउन सक्छन्, आआफ्नो योग्यता र क्षमताअनुसार यसबाट आवश्यकमात्रमा ज्ञान प्राप्त गर्न सक्छन् । गीतामा मुख्यतया कर्मयोग, भक्तियोग र ज्ञानयोगको उपदेश पाइन्छ । कर्ममा रमाउने व्यक्ति कर्ममै लाग, फलाभिलाषा त्यागेर ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म गर, त्यस किसिमको कर्मयोगले पनि मनुष्यको कल्याण नै हुन्छ । त्यसै गरी ईश्वरप्रति पूर्णसमर्पित भएर भक्ति गर, उपासना गर, यसबाट पनि मनुष्यले आफ्नो परम अभीष्ट तथा परमपद प्राप्त गर्दछ । निष्काम भएले गरिएको कर्मानुष्ठान तथा उपासनाबाट परमात्मा खुसी भई भगवत्कृपा प्राप्त हुन्छ । त्यो भगवदनुग्रह भनेको ज्ञाननिष्ठाको प्राप्ति नै हो । तसर्थ जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यबोधरूप ज्ञानयोगबाट नै परा शान्ति, परमपद, परमानन्द तथा मोक्ष प्राप्त हुन्छ । जसरी वेदमा भिन्न अधिकारीलाई विषय गरेर कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड र ज्ञानकाण्डको विधान गरिएको छ । त्यसै गरी वेदकै अर्थ तथा तात्पर्यलाई अनुसरण गर्दै श्रीमद्भगवद्गीताले कर्मयोग, भक्तियोग र ज्ञानयोगलाई उपदेश गरेको छ । त्यसैले कर्म, भक्ति र ज्ञानयोगको अनुपम त्रिवेणी ग्रन्थरत्नका रूपमा श्रीमद्भगवद्गीता प्रतिष्ठित छ र सर्ववेदमय एवं सर्वज्ञानमय शास्त्र बनेको छ । परब्रह्म परमात्माको ज्ञानलाई सर्वोपरि ज्ञान मानी जीव र ब्रह्मको एकता प्रतिपादन गर्दै ज्ञानरूपी ज्योतिद्वारा अज्ञानरूपी अन्धकार तथा अज्ञानजन्य सबै बन्धनको नाश भई जीवमानवले निरतिशय सुखस्वरूप मोक्ष प्राप्त गर्छ एवं स्वस्वरूप (अद्वैतस्थिति, परमात्मभावब्रह्मभाव)मा अवस्थित हुन्छ भन्ने वेदान्तको परमपुरुषार्थ सिद्धिका लागि तत्त्वज्ञानको उपदेश गर्नु नै श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रको परमप्रयोजन तथा गूढरहस्य हो ।

॥ ॐ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. आचार्य, शङ्कर (२०६८)
ईशादिनवोपनिषद् शाङ्करभाष्यम् गोरखपुर : गीताप्रेस ।
२. आचार्य, शङ्कर (२०७२)
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् १।२, वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्ति मठ प्रकाशन ।
३. गिरि, डा. रामानन्द (२०७३)
ईशादि दश उपनिषद् नेपाली अनुवाद एवं विशेषव्याख्या, देवघाटधाम : महेश संस्कृत गुरुकुलम् ।
४. घिमिरे, उमेशप्रसाद (२०७१)
वेदान्तसिद्धान्त, रामेछाप : नीतु ओझा घिमिरे ।
५. घिमिरे, उमेशप्रसाद (२०७१)
पञ्चदशीतत्त्वविवेकप्रकरणव्याख्या, नुवाकोट : डा. वैकुण्ठ घिमिरे ।
६. घिमिरे, उमेशप्रसाद (२०७३)
पूर्वीय दर्शनमा मोक्षचिन्तन, रामेछाप : लेखक स्वयम् ।
७. घिमिरे, प्रा. डा. दीर्घराज (२०५५)
श्रीमद्भगवद्गीता-तत्त्वप्रकाश, भक्तपुर, काठमाडौं : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र एवं राजर्षि जनक स्मृतिकोष ।
८. घिमिरे, प्रा. डा. दीर्घराज (२०४९)
षड्दर्शनीसङ्ग्रहः, दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।
९. राधाकृष्णन् (सन् २००९)
भारतीयदर्शन १ र २ दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्स ।

वातावरण स्वच्छ राख्नुपर्दछ

अञ्जन ढुङ्गेले, कक्षा - ९

गाउँघर सहरबजार फोहोर मैला फाल्नुहुन्न ।
खराब धुवाँ निस्कन्छ प्लाष्टिक बाल्नुहुन्न ॥
बोट विरुवा रोप्ने गरौं रुख मात्रै ढाल्नुहुन्न ।
वातावरण स्वच्छ राखौं पानिमा ढल हाल्नुहुन्न ॥

कतै सुख्खा कतै बाढी मान्छे बगायो रुँदैछन् ।
फोहोर ग्याँस धुलो धुवाँ ओजन तह छुँदैछन् ॥
वातावरण स्वच्छ नराखाले विनाश मात्र हुँदैछन् ।
घाउ खटिा मुखैभरि फोहोर पानीले मुख धुँदैछन् ॥

अतिवृष्टि अनावृष्टि जमिन पहिरोले लाँदैछन् ।
खोला नदी ताल सुके मानिसका खेतबारी बाँझै छन् ॥
खानेपानीको हाहाकारले मान्छे फोहोर पानी खाँदैछन् ।
वातावरण स्वच्छ नराखाले धेरैको ज्यान जाँदैछन् ॥

गाउँ शहर यताउता भन्दै डेरा सरिएला ।
गर्नुहुन्न भन्दा भन्दै फोहोर मैला गरिएला ॥
बल्ल बल्ल पाको जीवन कालको फेला परिएला ।
वातावरण सफा नराखे रोग लागेर मरिएला ॥

वेदेषु पर्यावरणविज्ञानम्

- सहप्रा.डा. ऋषिराम-रेग्मी
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयः

१. प्राक्कथनम्

इदानीं भूमण्डलीकृते विश्वस्मिन् जगति वयं सर्वेऽपि मानवाः पर्यावरणप्रदूषणविभीषिकया भीताः स्मः । दुष्टे हि पर्यावरणे प्राणिनां जीवितं स्वल्पतरं वा रुग्णं वा दुःखोपसृष्टं वा भवतीति न कोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी पर्यावरणं दूषितावस्थं दिदृक्षुरस्ति । वैज्ञानिकयन्त्रज-प्रदूषणदूषिते पर्यावरणे समग्रा भूरियं सदूषणा सकलज्वेदमन्तरिक्षजातमद्य दोषापन्नम् । पर्यावरणप्रदूषणसमस्येयं न केवलं भूदेशवास्तव्यानामेव अपितु पातालगगनजलचारिणां समेषामपि समैव । परं तद्विषये चिन्ताकुलस्तु केवलं मनुष्य एव । मनुष्य एव प्रामुख्येन समस्याया अस्या उत्पादयिता, स एव चास्ति शमयिता ।

परित आवरणं पर्यावरणम् । प्राणिन ओषधिवनस्पतींश्च परितो यत् सामाजिकसंघटनं वातावरणं वायुमण्डलं विशेषतः पृथ्वीजलवायूनामुपस्थितिस्तदेव पर्यावरणं निगद्यते । विचारणे कृते सति पर्यावरणस्येमे भेदा भवन्ति— सामाजिकं पर्यावरणम्, खाद्यपेयं पर्यावरणम्, वायवीयं पर्यावरणम्, जलीयं पर्यावरणम्, पार्थिवं पर्यावरणम्, चारित्रिकं पर्यावरणम्, बौद्धिकं शैक्षिकं वा पर्यावरणमिति ।

पर्यावरणसमस्यानिवारणोपायान्वेषणपटुभिर्विज्ञानज्ञानकौशलमावहद्भिर्वैज्ञानिकैर्दिवानिशं चिन्तनं क्रियते परं तेषां चिन्तनं भवत्युत्तरोत्तरं चिन्ताकरं निश्चितोपायानां प्रतिपत्त्यभावात् । आधुनिकपर्यावरणविदो येषु ग्रन्थेषु समस्यायाः समाधानं पश्यन्ति न ते ग्रन्थास्तादृशाः समाधानकराः । न च मानवप्रतिपादितोपायैः प्रदूषणस्य ऐकान्तिकी आत्यन्तिकी वा निवृत्तिः सम्भवा । अल्पज्ञमानवप्रणीतानां ग्रन्थानां सर्वसमस्यासमाधातृत्वं नैव सिद्ध्यति । येन परमात्मना जगत्सृष्टं तेनैव जगद्रक्षणधारणशोधनोपायाः स्वनिःश्वासमयेषु वेदेषु निर्दिष्टाः । ऋते परमात्मनो न हि कश्चिदन्यः सर्वज्ञो भवितुमर्हति । अतः सर्वज्ञस्य या वृत्तिस्तस्यामेव सर्वासां समस्यानां समाधानमन्वेष्टुं शक्यते । मानवेन्द्रेण मनुना वेदमभिलक्ष्य सर्वज्ञानमयो हि सः^१, भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति^२ इत्यादीनि वचांस्युदीर्य वेदानां महत्त्वं समुद्घोषितम् । वेदा हि विविधज्ञानविज्ञानराशयः, संस्कृतेराधाररूपाः, कर्तव्यावबोधकाः, शुभाशुभनिर्दर्शकाः, आचारसञ्चालकाः, सुखशान्तिसाधकाः, ज्ञानालोकप्रसारकाः, नैराशयविनाशकाश्च सन्ति ।

२. विषयप्रवेशः

पर्यावरणस्येयं समस्या मानवेन सहैव समावर्तत । देहधारिणां तत्तद्द्वारेण विनिःसृतानि मलानि यदा पर्यावरणमाविलयन्ति तदा पृथिव्यव्यावादीनि भूतानि दूषितानि भूत्वाऽस्वास्थ्यकराणि भवन्ति । अतः परं च वैज्ञानिकयन्त्रप्रयोगजन्यैर्दूषणैः पर्यावरणं कियद् दूषितं भवति तत्तु दिवानिशं प्रत्यक्षीक्रियते सर्वैरपि सुमतिभिः । वेदमन्त्रेषु तत्त्वदर्शिभिर्महर्षिभिः सुतरां वायुजलादीनां शुद्धतायाः प्रार्थना कृता । यतो हि शुद्धेन वायुना लोके प्राणिनश्चिरं जीवितं धारयन्ति । अत एव दुर्गन्धविकारयुक्तो वायुः सर्वदा शोधनमपेक्ष्यते । मनुष्यैस्तथा वर्तितव्यं यथा वायौ दोषा नोपजायेरन् । पर्यावरणे वायुशुद्धरपेक्षा भवत्येव । यदा शुद्धा वाता वान्ति तदा प्राणिनां प्राणाः स्थिराः पुष्ट्यश्च भवन्ति । विक्ते वायौ जीवनं गतमिव भाति । कालिदासस्तु यथा प्राणिनः प्राणवन्तः इत्युदीर्य जीवने वायोर्महिमानं प्रतिपादयाञ्चकार । वेदेषु बहुशो वायोरनाविलत्वमभ्यर्थयमान ऋषिः कथयति यत् - समन्तान्निर्दोषाः सगन्धा वाता वान्तु । वाता अभितो मधु क्षरन्तु, सुखवृष्टिञ्च कुर्वन्तु^३ । लोके शुद्धः प्रवहन् गन्धवहः सर्वरोगहरो भवति । वायुः पितेव अस्मान् पाति, भ्रातेव सम्भरणं करोति, मातेव निर्माति तनोति च जीवनवृद्धिं लोके चिरं स्थातुं प्रेरयति । जीवनपीयूषनिधिरूपा वायवः सर्वप्राणिनां प्राणाधाराः^४ । वायौ अन्तर्हितः अमृतस्य निधिरयं प्राणवायुर्वर्तते । अयमेव शारीरकमलानि विनाशयति, प्राणाश्च प्रयच्छति । वेदमन्त्रैरिदमपि संसूच्यते यत् - प्रदूषिते

^१. मनुस्मृतिः २.७ ।

^२. पूर्ववत् १२.९७ ।

^३. मयोभूर्वातो अभिवातु - ऋग्वेदसंहिता १०.१६९.१ ।

^४. वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे प्रण आयूषि तारिषत् । उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे ॥ - पूर्ववत् १०.१८६.१-३ ।

वायौ श्वासग्रहणेन मनुष्योऽल्पजीवी, शुद्धे वाते च श्वासग्रहणेन भवति दीर्घजीवी । शुद्धे वायौ मानवः कथं भवति जीवान्वित इति वेदमन्त्रा निर्दिशन्ति ।^४

अथर्ववेदस्य द्वादशतमे काण्डे ऋषिः कथयति यत् - अस्मच्छरीरपुष्ट्यर्थं शुद्धा आपः प्रस्रवन्तु, अप्रियाणि स्वादशून्यानि अस्वास्थ्यकराणि च जलानि दूरं गच्छन्तु । अहं तु पवित्रेण पयसा स्वकं शरीरं परिवर्धयामि पवित्रं च करोमीति ।^५ एवमेवाथर्ववेदस्य प्रथमे काण्डे ऋषिः प्रार्थयते यत् - यासां जनयिता सविता, याः सन्ति सुवर्णरूपाः, याश्च पायं पायं भवन्ति पुमांसः परिपुष्ट्य या देवानां पेयाः, याश्चान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति, ता आपो मे शिवाः सन्तु, मदीयां त्वचं सुखं स्पृशन्तु, घृतरूपाः पवित्राश्च भूत्वा स्योना भवन्तु इति^६ । एवं वेदस्य बहवो मन्त्रा जलशुद्धिप्रक्रियां निर्दिशन्ति । भूयिष्ठानि जलानि शोधानि, अन्तरिक्षस्थानि जलानि, स्रोतसां जलानि च संशोध्यानि । पवित्रेषु नदीनदजलेषु कथमपि दूषितानि जलानि न पातनीयानि । जलीयपर्यावरणस्य शोधनोपायोऽयं भवति यत् - पेयं कूपवापीतडागनद्यादिजलं मनुष्यैः सदा स्वच्छं विधेयम् । अपवित्राणां मलमूत्रादिदुर्गन्धयुतानां पदार्थानां प्रक्षेपो जले न कदापि कार्यः । येन कुत्रत्यमपि जलमशुद्धं मा भूत् । यतो हि अशुद्धं जलं रोगान् उत्पादयति । वेदे जले अमेध्यवस्तूनां प्रक्षेपस्य मलादिविसर्गस्य च सर्वथा निषेधो वर्तते । शुद्धजलसेवनेन न केवलं मनुष्यादयः प्राणिनः, अपितु ओषधिवनस्पतयोऽपि अरोगाः स्वस्थाः सन्तो वर्धन्ते । अद्य प्रायशो महानगराणां दूषितानि जलानि गङ्गायमुनावागवत्यादिषु नदीषु प्रक्षिप्यन्ते । येन सर्वमपि नदीजलं पेयमप्यपेयं भवति । प्रदूषितं जलं पीत्वा जलप्राणिनो मृता भवन्ति । ये जलप्राणिनः स्ववासेन जलं पावयन्ति, त एव प्रदूषणयुक्तेन जलेन म्रियन्ते । अतो वेदे अपवित्रेण जलेन पवित्रजलमेलनं सर्वथा निषिद्धम् । जलजीव्यानां मत्स्यादीनां हिंसनं वेदविरुद्धमस्ति । नद्यादिषु गतिमन्ति जलानि मत्स्यादिप्राणिनामभावेन दूषितानि जायन्ते । अतो वायवीयपर्यावरणशुद्धिरिव जलीयपर्यावरणमपि सदा शुद्धं करणीयं मनुष्यैः ।

वेदेषु बहुशः प्रार्थना क्रियते यद् - वयं देवानामायुर्लभेमहि । एतत् सत्यं यत् - शुद्धैर्वायुभिः शुद्धैश्चाम्भोभिः प्राणिनो देवानामायुष्यं लभन्ते । परमद्य जलवातौ कथं शुद्धौ स्यातामित्यस्ति महीयान् प्रश्नः । वेदेषु प्रतिपदं वृक्षारोपणं पर्यावरणप्रदूषणनिवारणाय महत्कार्यं भवतीति निर्दिष्टमवलोक्यते । वनस्पतय एव जीवलोकस्योन्नयनं कर्तुं पारयन्ति^७ । एकतो निर्जनेषु वनेषु पर्वतेषु च स्वयमेव वनस्पतयः प्रादुर्भवन्ति । परं राजमार्गेषु, ग्रामेषु च वृक्षाः पुरुषैरेवारोप्यन्ते । बाहुल्येनारोपिता वृक्षा वृष्टिजलवायुशुद्धिकरणे भवन्ति समर्थाः । पुराकाले एतदासीत् प्रतिग्रामं प्रतिनगरं च कृत्रिमं वनम् उपवनं प्रमदवनं कौतुकवनं क्रीडावनं चासन्, यत्र बालास्तरुणा वृद्धाः स्वेच्छया व्यवहारं विहारं चाकार्षुः । व्रजभूमौ तु अधुनाऽपि वृन्दावनं महावनं केलिवनञ्च सन्ति, यत्र गोपवनेषु विविधाः क्रीडाः कृष्णस्य प्रसिद्धाः । सुग्रीवस्य किष्किन्धायां महत् सुन्दरं विशालं च मधुवनं ख्यातिं भजते स्म । नन्दनवनस्य चैत्ररथस्य तु चर्चाऽधुनाऽपि मधुना सोत्साहं गीयते । पूर्वं लम्बमाने राजमार्गे फलपुष्पमञ्जरीसनाथा आम्र-जम्बू-शिंशपा-साल-शालमली-किंशुकद्विमा बालेभ्यो वृद्धेभ्यः सिद्धेभ्योऽनाथेभ्यः फलदानेन आश्रयवायुना च शरण्या आसन्, परं तत्रापि परशुकुठारहस्ताः पुरुषा भीषयन्ति । ये जनाः पुराणं वृक्षं मूलादुत्पात्य तदगर्तं पुनरन्यवृक्षाधानेन न पूरयन्ति ते भवन्त्यकृतज्ञा अप्रतिकृतः कृतघ्नाश्च । यतो हि तैर्भूमातुरङ्कात् परिपक्वपादपपुत्रो हतः परमपरो नूतनपादपपुत्रो नापितः । केचन जनाः सरसानपि पादपान् छिन्दन्ति । मन्ये वेददृष्ट्या ते पूर्वकृतं सुकृतमपि नाशयन्ति । वेदे ऋषिः प्रार्थयते- 'हे भूमिमातः वृक्षरहितानि ते स्थानानि पूरितानि स्युः । वृक्षच्छेदव्याजेन कदापि तव मर्म मया व्याहतं न भवेदिति'^८ । रक्षितेषु वृक्षेषु हितगर्भाः सगन्धा नयनानन्दकराश्च ऋतवो यथाक्रमं समायायन्ति । अत एव षण्णामृतूनां क्रीडास्थलीयं पृथिवी सुतरामभिवन्द्यते^९ ।

^४ द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः । दक्षं ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥ -पूर्ववत् १०.१३७.२-३ ।

^५ शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु, यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः । पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ -अथर्ववेदसंहिता १२.१.३० ।

^६ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः सविता यास्वर्गिनः । या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यनृते अवपश्यञ्जनानाम् । या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति । या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्नोपस्पृशत त्वचं मे । घृतश्चतुः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ -पूर्ववत् १.३३.१-४ ।

^७ वनस्पते जीवानां लोकमुन्नय - पूर्ववत् २.९.१ ।

^८ यते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु । मा ते मर्मं विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पयम् ॥ -पूर्ववत् १२.१.३५ ।

^९ ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरदं हेमन्तः शिशिरो वसन्तः । ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवी नो दुहाताम् ॥ -पूर्ववत् १२.१.३६ ।

यजुर्वेदे पर्यावरणशुद्धिमभिलक्ष्यैव ओषध्यादीनां विनाशो निषिद्धः^{११} । प्राणरक्षार्थमेव वनादोषधिमाहरेद् नाऽन्यथा । वेदे ओषध्यादीनां मूलोत्पादनं सर्वथा निषिद्धम्^{१२} । तत्र मातृरूपाणामोषधीनां^{१३} फलपुष्पादिवृद्धिरभ्यर्थिता,^{१४} तेषां दीर्घायुत्वं बह्वङ्कुरत्वं च प्रार्थितम्^{१५} । यथा अग्निसोमसूर्यादीनां देवतात्वं स्वीकृतं तथैव वृक्षाणामपि देवतात्वं स्वीकृत्य स्थाने-स्थाने वृक्षौषध्यादीनां स्तवनं कृतं वेदेष्वभिः^{१६} ।

पर्यावरणपरिरक्षायाम् यथा वृक्षाणां महत्त्वं तथैव अग्निहोत्रस्यापि महत्त्वं सर्वैरपि ऋषिभिः स्वीक्रियते । वेदेषु परमात्मना प्रतिपदं यज्ञादेशो दत्तः । वायवीयं जलीयं च पर्यावरणं शोधयितुं वेदेषु यज्ञानां भृशं विधानं लभ्यते । दूषितेन दुर्गन्धयुतेन वायुना यथा प्राणिनां स्वास्थ्यहानिर्जायते तथैव ध्वनिप्रदूषणेनाऽपि बधिरत्वविक्षिप्तत्वादोषो उपजायन्ते । अत एव यथा दुर्गन्धविकारयुक्तो वायुः शोथनमपेक्ष्यते तथैव ध्वनिबाहुल्योपेतो वायुरपि निरोधमर्हति । मनुष्यैस्तथा वर्तितव्यं यथा वायौ दोषो नोपजायेरन् । अतः सावधानैः शुद्धैश्च तैर्भाव्यमिति वेदमन्त्रेषु वर्णितम्^{१७} । श्रोत्रं ते शुन्धामि^{१८} इत्यत्र श्रोत्रेन्द्रियहानिकरं ध्वनिप्रदूषणमपि शोधानीयम् इति गम्यते । अन्तरिक्षं दृहान्तरिक्षं मा हिंसीः^{१९} इत्यत्र अन्तरिक्षे अर्थाद् अन्तरिक्षस्थे वायुमण्डले जलमण्डले प्रकाशमण्डले वा कश्चिद् हिंसाकृतो वा हानिकृतो वा दोषो मा जनिष्येतेतत् कथनेन वायुप्रदूषणं ध्वनिप्रदूषणं वा न कार्यं जनैरिति गम्यते ।

मनुष्यैर्गेहे गेहे यज्ञो विधेयः । यदाग्नौ होमः क्रियते तदा वायुवृष्टिजलादीनां निखिलाप्यशुचिता शुचितायां पर्यवस्यति । यावन्ति वायुवृष्टिजलादीनि शुद्धानि भवन्ति, तावन्त्येवौषध्यादीनि पुष्टिकराणि रोगहराणि चोद्भवन्ति । परं पर्यावरणदोषपरिहारिणीयं यज्ञप्रक्रिया पुरुषप्रयत्नसाध्या न तु स्वतःसिद्धा ।

जनाः कथयन्ति यत्- स्वल्पेनाग्नौ हुतेन हविषा विस्तीर्णं पर्यावरणं कथं शुद्ध्येदिति । विषयेऽस्मिन् ऋषिवर्याणां दयानन्दस्वामिनां विचाराः पर्यालोचयितव्याः । स्वामिनः कथयन्ति- यथा सूपादीनां संस्कारार्थं सुगन्धयुक्तं घृतं चमसे संस्थाप्याग्नौ प्रताप्य संधूमे जाते सति तं सूपात्रे प्रवेश्य तन्मुखं बद्ध्वा प्रचालयेच्च, तदा यः पूर्वं धूमवद् वाष्प उत्थितः स सर्वः सुगन्धो हि जलं भूत्वा प्रविष्टः सन् सर्वं सूयं सुगन्धमेव करोति, तेन पुष्टिरुचिकरश्च भवति, तथैव यज्ञाद् यो वाष्पो जायते स वायुं वृष्टिजलं च निर्दोषं कृत्वा सर्वजगते सुखायैव भवति^{२०} इति । अतो जनसुखायैव वैदिकयज्ञानां प्रवृत्तिरिति ब्रह्मणग्रन्था वदन्ति^{२१} ।

यद्यपि प्रकृतिरियं स्वयमेव अग्न्यादिभिः पुष्पादिभिश्च दोषं शोधयति परं मानवनिर्मितं प्रदूषणं शोधयितुं सा नैव क्षमा । तत्रास्ति पुरुषप्रयत्नस्यानिवार्यत्वम् । गोघृते गुग्गुलकेसरकस्तूर्यादिद्रव्येषु च तादृशं सामर्थ्यं वर्तते यत्- रोगान् रोगकारणानि च सद्यो हन्ति । वायौ यो दुर्गन्धयुक्तो विकारदोषो प्राणिकृतकर्मभिर्जायते, सोऽपि होमेन दूरीभवति । होमकृतः शुद्धो वायुर्नासिकाद्वारेण शरीरमनुप्रविश्य मनुष्यादिप्राणिनः सुखयति । अत एव वेदे यज्ञेन यजमानस्य वृद्धिः कल्पिता^{२२} । यथा वायुजलध्वनिप्रदूषणभीतैर्मानवैर्वृक्षसंवर्धनेन यज्ञैश्च पर्यावरणरक्षा विधेयाऽस्ति तथैव आन्तरिकपर्यावरणरक्षार्थमपि महानायासो विधेयः । भगवती श्रुतिर्विषयेऽस्मिन् बहूपदिशति । सामाजिकपर्यावरणं कथं शुद्धं स्यादिति जिज्ञासायाम् अनेके वेदमन्त्रा दृष्टिपथमायान्ति । श्रेष्ठः समाजः कीदृक् स्यात् ? कथं वा व्यवहरेदाचरेद् वेति ? तल्लक्षणं तद्विधिश्रुतमतीत्या प्रतिपाद्यते । वेदे व्यक्तिमारभ्य कुटुम्ब-समाज-राष्ट्र-सार्वभौमपर्यन्तं जनेभ्यो बहुमूल्या उपदेशा उपदिष्टाः सन्ति । सर्वेषां मनुष्याणां संगीतं, संवादः, संज्ञानं, विचारसाम्यं, सहमेलनं,

^{११} मा वो रिषत् खनिता -शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहिता १२.९५ ।

^{१२} ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् -पूर्ववत् १.२५ ।

^{१३} ओषधीरिति मातरः -पूर्ववत् १२.७८ ।

^{१४} ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः -पूर्ववत् १२.७७ ।

^{१५} अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् -पूर्ववत् १२.१०० ।

^{१६} नमो वृक्षेभ्यः, वृक्षाणां पतये नमः, ओषधीनां पतये नमः -पूर्ववत् १६.१७, १९ ।

^{१७} दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद् वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुधामि -पूर्ववत् १.१३ ।

^{१८} पूर्ववत् ६.१४ ।

^{१९} पूर्ववत् १४.१२ ।

^{२०} ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृ. ५७ ।

^{२१} यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते, यत्रैव विद्वान् होता भवति -ऐतरेयब्राह्मणम्, अ. २, खं. २ ।

^{२२} यस्य कूर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् -माध्यन्दिनवाजसनेयिसंहिता १७.५२ ।

चित्तानामविरोधः, भोज्य-पेय-देय-ग्राह्यपदार्थानां साम्यं, सङ्कल्पानां समानता, हृदयानां तदगतभावानां वा समानता, मनसां सामञ्जस्यमित्येतानि कारकाणि भवन्ति मानवानां सहास्तित्वे^{२३} । सुसहास्तित्वमेव सुन्दरसमाजस्याऽऽधारभूमिः । यदि मनुष्याः स्वपरिवारे प्रेमभावेन वर्तेरन्, पुत्रादयः पितृणामाज्ञां पालयेयुः, स्त्रीपुरुषाः परस्परं मधुरं सम्भाषेरन्, भ्रातरो भगिन्यश्च सौहार्देन व्यवहरेयुः, परस्परं हितं सम्पादयेयुः, कुटुम्ब-ग्राम-नगरादीनां सर्वमनुष्णाणां जलाहरणस्थानं वापीकूपतडागादिकं तुल्यं स्यादथ अन्नसेवनस्थानं च सहभूय सम्पद्येत, विविधकर्मसु समेषां सहयोगः स्याद, एकेऽवरोपासनायां च सर्वेषां श्रद्धा शक्तिश्च भवेत्, प्रत्येकशुभकर्मणि जनाः परस्परं सहभागिनो भवेयुश्चेत् तेषां जीवनं कुतो न प्रसादकरं स्यात् ? इत्थं शोभनसमाजस्य यद्यल्लक्षणं तत्तद्वेदे निपुणमस्ति प्रतिपादितम् । यदि जना वेदानुसारं चलेयुस्तदा सामाजिकपर्यावरणं स्वस्थं सुन्दरं सुखशान्तियुतं च कुतो न स्यात् ?

३. उपसंहारः

कदाचिज्जनाः परस्परं सम्भाषणे आसुरीवाचमाश्रित्य कोपाग्निशुष्कैः सन्तापकारिभिः शब्दैः पर्यावरणं दूषयन्ति । तदा वागज्जन्यं दोषमपाकर्तुं शुद्धा एव वाचः प्रयोक्तव्याः^{२४} । धार्मिकपर्यावरणशोधनस्य अयमस्ति उपायो यत्- जनानां तत्त्वजिज्ञासा, श्रद्धा, तर्कबुद्धिश्च भवन्तु । तत्त्वजिज्ञासया, श्रद्धया, तर्केण, मननेन, ध्यानेन च मनुष्यः सत्यस्वरूपं तत्त्वतो वेदितुमधिगन्तुं च क्षमते । यस्मिन् जने एतेषां वस्तुनामभावो भवति, स धर्मं कथमभिजानीयात्, सत्यं वा कथं चिनुयात् ? वेदे एतेषां विषयाणामुपदेशाः पौनःपुन्येन प्रदत्ताः सन्ति । अतो यदि जगति वर्तमानानां पुरुषाणां सुखेन जिजीविषा वर्तते, तर्हि वेदे ये ये आदेशाः परमेश्वरेण दत्तास्ते सर्वैरपि मनुष्यैः स्वीकर्तव्याः । स्थानेस्थाने भूयांसस्तरव आरोपणीयाः, सुगन्धैर्द्रव्यैर्होमः करणीयः, अपवित्राणि जलानि यन्त्रसाधनैरन्यतो नेयानि, करणीयानि च तथाविधानि कार्याणि, यैर्भौतिकमभौतिकज्वाभयविधमपि पर्यावरणं शुद्धं भवेत् ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. अथर्ववेदसंहिता (सायणभाष्यसंहिता १-८ भागाः) - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् १९९० ।
२. ऋग्वेदसंहिता (सायणभाष्यसंहिता १-९ भागाः) - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् २००७ ।
३. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका - दयानन्दसरस्वती, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, वि.सं. २०४९ ।
४. ऐतरेयब्राह्मणम् (सायणभाष्य-हिन्दीव्याख्यासहितम्), सम्पा. सुधाकरमालवीयः, तारा प्रिंटिंग वर्क्स, वाराणसी, सन् १९८० ।
५. मनुस्मृतिः (कुल्लूकवृत्तिसंहिता) - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. २०५७ ।
६. शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहिता (उवटमहीधरभाष्ययुता) - मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, सन् १९७१ ।

^{२३}. संगच्छन् संवदध्वं स वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं संजानानां उपासते ॥ समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् । समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ - ऋग्वेदसंहिता १०.१९१.२-४ ।

^{२४}. इयं या परमेष्ठिनी वाग्देवी ब्रह्मसंहिता । ययैव ससृजे घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥ - अथर्ववेदसंहिता १९.९.३ ।

महत्त्व

दिक्पाल रिजाल, कक्षा-७

मरेको व्यक्तिलाई के थाहा एक मुठी सासको महत्त्व ।
भोको प्राणीलाई थाहा छ एक गाँसको महत्त्व ॥

प्रकृतिमा रमाउँछ उड्छ घुम्छ रुखमा बस्छ त्यो चरी ।
कुकुरलाई के थाहा रुखको बासको महत्त्व ॥

रमाउँछन्, नाच्छन् र घुम्छन् यी सहरियाहरू ।
गरीबलाई के थाहा जिन्दगीमा भुकासको महत्त्व ॥

आफ्नो प्यास मेटाउन मानवले काट्छन् ती बोकाहरू ।
काट्नेलाई के थाहा पशुको बाँच्ने आशको महत्त्व ॥

डुल्छ चर्छ खर्कमा रमाउँछ त्यो कैली गाई ।
बिरालोलाई के थाहा हरियो घाँसको महत्त्व ॥

प्रमुख वेदाङ्ग व्याकरणशास्त्रमा शब्दब्रह्म

कृष्णप्रसाद भण्डारी
शिक्षक, ने.वे.वि.

१. विषयप्रवेश

आजसम्म प्राप्त भएका विश्वसाहित्यमा वैदिक दर्शन (वेद)को सर्वोच्च स्थान रहेको कुरालाई कसैले नकार्न सक्दैन। अनन्त ज्ञानको खानी पूर्वीय दर्शनमा चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्तिलाई नै मानव जीवनको सार्थकतासँग जोडिएको पाइन्छ। विद्यते-ज्ञायते धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्था अनेनेति वेदः - यो विग्रहअनुसार जसबाट धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष सम्बन्धी ज्ञान गर्न सकिन्छ, त्यस्तो शास्त्रलाई वेद भनिन्छ। वेद समस्त भूमण्डलमा बस्ने सम्पूर्ण मानिसहरूको सबैभन्दा पहिलो साहित्य हो। पहिलो शब्द हो। पहिलो बोली हो^१। महर्षि पाणिनिको धातुपाठअनुसार वेद शब्दका विभिन्न अर्थ हुन्छन्^२। विद ज्ञाने, धातुबाट निर्मित वेद शब्दको अर्थ ज्ञान हो। तसर्थ यसबाट सम्पूर्ण ज्ञानराशि नै वेद हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। विद सत्तायाम्, सतो भावः सत्ता। अर्थात् सदा-सर्वदा आफ्नो स्वरूपमा रहनुलाई सत्ता भनिन्छ। आफ्नो सत्ता/गुण र धर्ममा रहन सिकाउँछ जसले त्यो नै वेद हो। विदलु लाभे - धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको लाभ/प्राप्ति जसबाट हुन्छ, त्यो वेद हो। विद विचारणे - सत् र असत्को विचारण/विचारद्वारा प्राप्त निश्चित ज्ञानबाट सही गन्तव्यमा पुर्‍याउँछ, जसले त्यसलाई वेद भनिन्छ। तसर्थ जीवनको यथार्थ लक्ष्य प्राप्त गराउने साधन नै वेद हो। त्यसैगरी वेदलाई श्रुति पनि भनिन्छ^३। विश्ववाङ्मयको सर्वप्राचीन ग्रन्थ वेद हो। जसको सृजना स्वयं भगवान्ले नै गर्नुभएको हो। तसर्थ वेदलाई अपौरुषेय भनिन्छ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्ट्य स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः^४॥

प्रलयकालमा जब ब्रह्माजी समुद्रमा शयन गर्नुभएको थियो, त्यसबेला उहाँको सृष्टिशक्ति लोप भएको थियो। त्यही समयमा उहाँको मुखबाट निस्केको श्रुतिलाई चोरैर हयग्रीव नाम गरेको राक्षसले पाताल लागेको थियो। भगवान्ले उसलाई मारेर ती श्रुतिहरू ब्रह्माजीलाई फर्काइदिनुभएको थियो।

अतीत प्रलयायाय उत्थिताय सवेधसे। हत्वासुरं हयग्रीवं वेदान् प्रत्याहरद्धरिः^५॥

यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने वेद विश्वब्रह्माण्डको सर्वप्राचीन अपौरुषेय विशाल ज्ञानराशि हो। वेदका ६ अङ्गहरू रहेका छन् : शिक्षा, कल्प, निरुक्त, छन्द, व्याकरण र ज्योतिष। वेदरूपी पुरुषको पाउ छन्द, हात कल्प, नेत्र ज्योतिष, कान निरुक्त, नाक शिक्षा र मुख व्याकरण हो।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पदयते। ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्^६।

व्याकरण शास्त्रका महाभाष्यकार पतञ्जलिको 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति'^७। वचनानुसार त्यो विशाल ज्ञानराशि प्राप्त गर्न यी षडङ्गसहित वेदको अध्ययन गर्नुपर्दछ। छ अङ्गमध्ये पनि प्रधान व्याकरण भएकाले प्रधानमा परिश्रम गर्नु बढी फलदायी हुन्छ। तसर्थ व्याकरण शास्त्रको अध्ययन

^१ वेदमा के छ ? पृ.१

^२ विद ज्ञाने, विद सत्तायाम्, विद विचारणे, विदलु लाभे - मध्यकौमुदीस्थधातुसूची, पृ. ७२४

^३ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः। मनुस्मृतिः, अ.२/ श्लो.१०

^४ म.कौ. प्रस्तावना

^५ श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, १०.८.२४

^६ पाणिनीय शिक्षा, श्लो. ४१

^७ व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ. १५

गर्नुपर्दछ भनेर महर्षि पतञ्जलिले भन्नुभएको छ । व्याकरणशास्त्रका विविध विषयहरूमा अनेकन विद्वान्हरूले विभिन्न ग्रन्थ र लेखरचनामार्फत् आ-आफ्ना मतहरू प्रकट गरेका छन् । तसर्थ यहाँ व्याकरण शास्त्रान्तर्गतका विविध विषयहरूमध्ये शब्दब्रह्मका बारेमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. व्याकरणशास्त्र

व्याक्रियन्ते- व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति यो विग्रहमा वि - आङ्पूर्वक कृधातुमा ल्युट् प्रत्यय भएर व्याकरण शब्दको निर्माण हुन्छ । यो विग्रहअनुसार जसबाट साधु शब्दको ज्ञान हुन्छ, त्यसलाई व्याकरण भनिन्छ । अतः व्याकरण शास्त्रलाई 'शब्दज्ञानजनक' शास्त्रम् - अर्थात् शब्दज्ञानको जनक मानिन्छ । त्यसैले महाभाष्यकार पतञ्जलिले 'शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्' भन्नुभयो । साधुशब्द र अपशब्दको स्वरूपलाई पहिचान गरी साधुशब्दको अनुशासन गर्ने शास्त्र नै व्याकरण शास्त्र हो^१ ।

इतिहासलाई दृष्टिगत गर्दा व्याकरणशास्त्रका प्रथम प्रवक्ता ब्रह्मा हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ^२ । फेरि व्याकरणमहाभाष्यको 'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम' । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे^३ । यो वचनद्वारा के बुझिन्छ भने सर्वप्रथम ब्रह्माबाट बृहस्पतिले पढे । देवगुरु बृहस्पतिले इन्द्रलाई एक हजार दिव्य वर्षसम्म प्रतिपदोक्त शब्दपारायण नामक व्याकरणशास्त्र पढाए तापनि ग्रन्थसमाप्ति हुन सकेको थिएन । यस वेलासम्म वाक्यव्यवहारद्वारा मात्र अध्ययन-अध्यापन हुन्थ्यो^४ । इन्द्र स्वर्गका (देवताका) राजा थिए । उनले आफूले पढेको देवताहरूलाई पढाए र इन्द्रले नै प्रकृतिप्रत्ययको विभागद्वारा शब्दसिद्धिको बारेमा व्याख्या गरे । त्यसैले पनि इन्द्रलाई प्रथम वैयाकरण भनिएको हो^५ । आधुनिक ग्रन्थकारहरूले मुख्यतया इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न, आपिशलि, शाकटयन, पाणिनि, अमर र जैनेन्द्र यी आठ वैयाकरणको नाम उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यस्तै कतै इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न, कुमार, शाकटयन, सारस्वत, आपिशलि, शाकल, र पाणिनि गरी नौ वैयाकरणको नामोल्लेख गरेको देखिन्छ ।

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटयनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यथै हि शाब्दिकाः ॥

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटयनम् । सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् ॥^६

उपर्युक्त आठ वा नौ वैयाकरणहरूमध्ये भगवान् महेश्वरका वरप्रसादबाट प्राप्त गरेको पाणिनीय व्याकरण नै सर्वश्रेष्ठ र सारवान् भएको कुरालाई सबैले समर्थन गरेका छन् ।

समग्र मानव जीवनमा शब्दज्ञानको धेरै महत्त्व रहेको छ किनकि हाम्रा सम्पूर्ण व्यवहारहरू शब्दद्वारा नै चलिरहेका हुन्छन् । शाब्दिक व्यवहारमा जहिले पनि सार्थक र साधुशब्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ । यदि हामीले सार्थक शब्द प्रयोग गरेनौं भने पशु र मानवमा कुनै भिन्नता भेट्न गाह्रो पर्दैन । तसर्थ व्याकरण शास्त्रमा भनिएको पनि छ : एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति । अर्थात् एउटा मात्र शब्द पनि राम्रोसँग जान्यो वा प्रयोग गर्‍यो भने यसलोक र परलोकमा पनि मनोवाञ्छित फल प्राप्त हुन्छ । यसरी व्याकरण शास्त्रमा शब्दको महत्त्व र गरिमालाई बडो मार्मिक भावले व्यक्त गरिएको पाइन्छ । तसर्थ पनि हामीलाई शब्दको यथार्थ ज्ञान हुनु अत्यावश्यक छ । शब्दज्ञान विना अर्थात् व्याकरण शास्त्रको अध्ययन विना वेद, उपनिषद्, इतिहास, पुराण, ज्ञान, विज्ञान केही पनि पूर्ण रूपमा जान्न सकिदैन ।

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग् ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी^७ ॥

^१ व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ.३

^२ अनुशिष्यन्ते-अपशब्दभ्यो विविच्य कथ्यन्ते साधुशब्दाः अनेनेत्यनुशासनं नाम - सूत्रवार्तिकभाष्यव्याख्यानादिरूपं शास्त्रम्, व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ.३

^३ ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः, व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः, पृ.१६

^४ व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ.३४

^५ बृहस्पतिः प्रतिपदपाठमेवाध्यापयामासेन्द्रम्, व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः, पृ.१७

^६ ताम्रखण्डं वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राकरोत् । तेनेन्द्रो हि प्रथमो वैयाकरणः । व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः, पृ.१७

^७ व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः, पृ.१८

^८ म.कौ., प्रस्तावना

व्याकरण शास्त्रको ज्ञानविना वेदार्थ, स्मृति, पुराण, इतिहास, काव्यसाहित्य आदि कुनै पनि शास्त्रान्तरको ज्ञान असम्भव छ। व्याकरण शास्त्र भनेको शब्दशास्त्र हो। यसले मुख्यतया शब्दको शुद्ध र अशुद्ध स्वरूपको पहिचान गर्दछ। यद्यपि त्रिमुनिभन्दा पहिले र पश्चात् पनि व्याकरणशास्त्रका विभिन्न आचार्यहरू थिए र छन् पनि तापनि अहिले व्याकरणशास्त्र भन्ने बित्तिकै मुख्यतः हामीले त्रिमुनिलाई सम्झिन्छौं। सूत्रकार पाणिनि, वार्तिककार कात्यायन र भाष्यकार पतञ्जलिका कृतिहरूमाथि बढी आधारित भएकाले संस्कृतव्याकरणलाई त्रिमुनिव्याकरण पनि भन्ने गरिएको हो।

३. व्याकरणशास्त्रको प्रयोजन

‘अथ शब्दानुशासनम्’^{१६} भाष्यकारको यो वचनले नै सङ्केत गरेको छ कि व्याकरणशास्त्रको मुख्य प्रयोजन शब्दानुशासन हो। शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम्, यहाँ कर्तृकर्मणोः कृति यो सूत्रले षष्ठी समास हुन्छ। तसर्थ व्याकरण शास्त्रलाई शब्दानुशासन नामक शास्त्र भनिन्छ। अतः गौः, अश्वः, पुरुषः, हस्ती, शकुनी, मृगः, ब्राह्मणः, आदि लौकिक र शन्नो देवीरभिष्टये, इषेत्वोज्जेत्वा, अग्निमीले पुरोहितम्, अग्न आयाहि वीतये इत्यादि वैदिक शब्दको अनुशासन गर्नु नै व्याकरणाध्ययनको मुख्य प्रयोजन हो^{१७}। त्यसैले पनि व्याकरणाध्ययनका प्रयोजन व्याख्या गर्ने क्रममा भाष्यकारले कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ? रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्। भन्दै शब्दानुशासन शास्त्रको अध्ययनका पाँच प्रयोजन बताउनुभएको छ^{१८}:

क. रक्षार्थमध्येयं व्याकरणम्।

वेदको रक्षाका लागि व्याकरण शास्त्रको अध्ययन गर्नुपर्दछ। किनभने लोप, आगम र आदेशसम्बन्धी ज्ञान भएकाले मात्र राम्ररी वेदको रक्षा गर्न सक्दछ। जस्तै – वेदमा देवा अदुह, यो प्रयोगमा रुट्आगम र तलोप हुन्छ तर लौकिक प्रयोग अदुहत हुन्छ। व्याकरणशास्त्रको अध्ययन नगरेको व्यक्तिले अदुह, अदुहत क्रमशः वैदिक र लौकिक प्रयोगको यथार्थ पहिचान गर्न सक्दैन। तसर्थ पूर्वोल्लेखन गरेजस्ता प्रयोगहरूको यथार्थ बोध गरी वेदरक्षा गर्न व्याकरणशास्त्रको अध्ययन अनिवार्य छ।

ख. ऊहार्थमध्येयं व्याकरणम्।

वेदका मन्त्रहरू सबै लिङ्ग र विभक्तिले युक्त छैनन्। तसर्थ तिनलाई यज्ञ गराउने व्यक्तिले (ब्राह्मणले) सही तरिकाले परिवर्तन गर्नुपर्दछ। अवैयाकरणले त्यसरी परिवर्तन गर्न सक्दैन। त्यसकारण व्याकरण पढ्नुपर्दछ।

ग. आगमार्थमध्येयं व्याकरणम्।

ब्राह्मणले विना कारण/निष्काम भावनाले (लाभ आदि प्रयोजनरहित भएर) धर्मस्वरूप शिक्षा, कल्प, निरुक्त, छन्द, व्याकरण र ज्योतिष षडङ्ग सहित वेद पढ्नुपर्छ, जान्नुपर्छ। ती षडङ्गमा पनि प्रधान व्याकरण हो। प्रधानमा गरिएको प्रयत्न सफल हुन्छ। तसर्थ व्याकरणशास्त्रको अध्ययन गर्नुपर्दछ।

घ. लघ्वर्थमध्येयं व्याकरणम्।

ब्राह्मणले अवश्य पनि शब्द जान्नुपर्दछ। शब्दहरू अनन्त छन्। व्याकरण विना छोटो वा सरल उपायले शब्दज्ञान गर्न सकिँदैन। लौकिक र वैदिक शब्दको साधुत्व र असाधुत्व बोधका लागि व्याकरण नै एउटा मार्ग हुनसक्दछ। त्यसकारण लघु उपायद्वारा शब्दज्ञान गर्नका लागि व्याकरण पढ्नुपर्दछ। त्यही कुरा भर्तृहरिले तलको कारिकाका माध्यमबाट पनि व्यक्त गरेका छन् :

प्राप्तरूपविभागायाः यो वाचः परमो मतः। यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य सार्गोऽयमाञ्जसः^{१९}॥

ङ. असन्देहार्थमध्येयं व्याकरणम्।

वेदार्थमा स्वर (उदात्त, अनुदात्त र स्वरित) आदि नियामक हुन्छ। स्वरादिलाई विचार नगरी स्वेच्छाले वेदार्थ गर्न सम्भव छैन। कहाँ कुन स्वर, कहाँ ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, र कहाँ कुन समास आदिको नियामक पनि व्याकरण शास्त्र हो। तसर्थ सन्देह निवृत्तिका लागि पनि व्याकरण पढ्नुपर्दछ। यसप्रकार व्याकरणशास्त्र अध्ययन गर्नुका पाँच प्रयोजन सहित त्रयोदश गौण प्रयोजन पनि भाष्यकारले व्याकरणमहाभाष्यमा उल्लेख गर्नुभएको छ। आचार्य भर्तृहरिले स्वविरचित वाक्यदीप्यम् नामक ग्रन्थमा महाभाष्यकार पतञ्जलिको वचनलाई अङ्गीकार गर्दै वेदाङ्ग व्याकरणशास्त्रका प्रयोजको बारेमा विशद चर्चा गरेका छन्। जसरी

^{१६} भाष्यकारो विवरणकारत्वाद् व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह-अथ शब्दानुशासनमिति। व्याकरणमहाभाष्यम् (प्रदीपटीका), पृ.३

^{१७} व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ.६

^{१८} व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ.१२/१३

^{१९} वाक्यपदीयम्, (ब्रह्मकाण्डम्) श्लो.१२

शरीरका विभिन्न अङ्गहरूमा मुखलाई प्रधान मानिन्छ, त्यस्तै वेदाङ्गहरूमा व्याकरण प्रधान हो अर्थात् व्याकरण वेदको मुख हो भन्ने कुरालाई भर्तृहरिको तलको वचनले पनि सिद्ध गरेको छ :

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः^{२०}॥

यी सबै प्रयोजन व्याकरणाध्ययनसँग सम्बन्धित भएतापनि, सहज र सरल तरिकाले शब्दतत्त्वको ज्ञान गराउनु नै व्याकरणको मुख्य प्रयोजन हो । यसरी व्याकरणशास्त्रको प्रशंसा गर्दै व्याकरण शास्त्रविना शब्दको तत्त्वबोध अर्थात् यथार्थबोध गर्न नसकिने कुरा भर्तृहरिले प्रस्तुत गरेका छन् : अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः वाक्यानां नास्ति व्याकरणादृते^{२१}॥ अन्त्यमा व्याकरणशास्त्रद्वारा नै शब्दब्रह्मको ज्ञानद्वारा मोक्ष प्राप्त हुने कुरा व्याकरण दर्शनले बताएको छ ।

४. शब्दब्रह्म

महर्षि पाणिनिको शप आक्रोशे^{२२} धातुमा शाशिपिभ्यां ददनौ ४/९७ उणादिसूत्रले दन् प्रत्यय भएर शब्द शब्दको निर्माण हुन्छ । शब्दका बारेमा विभिन्न दर्शनशास्त्रले व्यापक विवेचना गरेका छन् । वेदमा पनि शब्दतत्त्वनिरूपण सम्बन्धी धेरै मन्त्रहरू आएका छन् । त्यस्तै ब्राह्मणग्रन्थादि र वेदाङ्गहरूमा पनि शब्दको वैशिष्ट्यबोधक वचनहरू अधिकांश भेटिन्छन् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते^{२३}। यस वचनानुसार व्याकरणादि साङ्ग वेदको अध्ययनपश्चात् मात्र शब्दब्रह्मलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसरी ब्रह्मप्राप्तिको महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा व्याकरणलाई बताइएको छ । व्याकरणशास्त्रमा शब्दलाई नै ब्रह्म भनिएको छ र शब्दतत्त्वात्मक ब्रह्म अनादिनिधन अर्थात् उत्पत्तिविनाशरहित र व्यापक छ । जसको उत्पत्ति र विनाश हुँदैन त्यस्तो अविनाशी शब्दब्रह्मबाट नै सम्पूर्ण चराचर जगतको सृष्टि प्रारम्भ हुन्छ ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः^{२४}॥

शब्दब्रह्म अद्वितीय छ । एकोऽहं बहुष्यामः यो वाक्यबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि ब्रह्म एक छ, तर अनेक रूपमा देखिन्छ । व्यवहारमा भिन्न भिन्न रूपमा प्रतीत भएतापनि वास्तवमा ब्रह्म एकाकार छ ।

एकमेव यदाम्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् । अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते^{२५}॥

व्यवहारमा ब्रह्मलाई अनेक रूप र नामले पुकारिन्छ । शास्त्रमा भाव पदार्थका ६ विकारहरू बताइएको छ – जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षड्भावविकाराः । अर्थात् जन्मन्छ, रहन्छ, परिवर्तन हुन्छ, बढ्छ, घट्छ र अन्त्यमा नाश हुन्छ यी ६ वटा भाव पदार्थका विकारहरू हुन् । यथार्थमा काल एउटै हो तर भूत, वर्तमान र भविष्यत्कालका रूपमा विभाजन गरेजस्तै एकाकार ब्रह्मलाई पनि विभिन्न आकारमा देखिएको हो ।

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः । जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः^{२६}॥

सम्पूर्ण चराचर जगतको उत्पत्तिको कारण नै ब्रह्म हो । त्यो ब्रह्म एकाकार भएतापनि लोकव्यवहारमा भने कहिले भोक्तु, भोक्तव्य र भोगको रूपमा देखिन्छ । त्यस्तै केही दार्शनिकले शब्दलाई अनित्य मानेका छन् । तिनीहरूले शब्दको उत्पत्तिका विषयमा व्याकरणशास्त्रमा मुख्यतया तीन थरीको प्रकट गरेका छन् । जसमध्ये कसैले शब्दोत्पत्तिको कारण वायुलाई मानेका छन्, कसैले अणु र कसैले ज्ञानलाई मानेका छन् । यही कुरा भर्तृहरिको तलको कारिकामा व्यक्त गरिएको छ :

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितिः^{२७}॥

^{२०} वाक्यपदीयम्, श्लो.१३

^{२१} वाक्यपदीयम्, श्लो.११

^{२२} म.कौ. पृ.२९६

^{२३} पाणिनीयशिक्षा

^{२४} वाक्यपदीयम्, श्लो.१

^{२५} वाक्यपदीयम्, श्लो.२

^{२६} वाक्यपदीयम्, श्लो.३

^{२७} वाक्यपदीयम्, श्लो.१०७

जसरी मेघमा रहेको जल वायुसँगै विद्युत्को गतिमा पृथ्वीमा आइपुग्छ, त्यसरी नै वक्ताको इच्छाद्वारा प्रेरित भएको वायु हृदय, कण्ठ, तालु आदि स्थानमा ठोक्किदै शब्दको रूपमा बाहिर आउँछ।

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिता । स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते^{२८}॥

अर्काथरीले अणुलाई शब्दोत्पत्तिको कारण मानेका छन् । अणु पाँच प्रकारको हुन्छ - आप्यः, पार्थिवः, तैजसः, वायवीयः, शाब्दः इति । शब्दपरमाणु स्थूल रूपमा शब्दद्वारा अभिव्यक्त हुन्छ ।

अणवः सर्वशक्तित्वात् भेदसंसर्गवृत्तयः । छायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः^{२९}॥

भाष्यकारको मतमा भने शब्दोत्पत्तिको कारण ज्ञान हो र वास्तवमा शब्दतत्त्व एकीभूत अर्थात् एउटै हुन्छ र पछि आत्मा, मन र वाणी हुँदै व्यक्त हुन्छ । ज्ञानको स्वरूपमा आत्मा रहेपछि क्रमशः बाहिर निस्कन्छ । सूक्ष्म वाक्तत्त्व/शब्दतत्त्व ज्ञाताको रूपमा आत्मामा रहन्छ, त्यही वाक्तत्त्व स्थूल शब्दको रूपमा प्रकाशित हुन्छ, त्यही शब्दले अर्थ देखाउँछ, ज्ञान गराउँछ ।

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्मनि स्थितः । व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते^{३०}॥

सम्पूर्ण जगत् नै शब्दको परिणाम हो । अर्थात् संसारको सृष्टि नै शब्दबाट भएको हो भन्ने कुरा वेददेवताहरूले पनि व्यक्त गरेका छन् । अत एव सर्वप्रथम वेदबाट अर्थात् वेदमन्त्ररूपी वाक्तत्त्वबाट नै सम्पूर्ण विश्वको सृष्टि प्रारम्भ भएको हो ।

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः । छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्तते^{३१}॥

शब्दको महिमा व्यापक छ । शब्दसंस्कारको हेतु व्याकरण हो । शब्दसंस्कारको धर्मबाट ज्ञानोत्पत्तिक्रमले ब्रह्मको प्राप्ति हुन्छ । शब्दसंस्कार भनेको साधुशब्द र अपभ्रंश शब्दको विवेकद्वारा ज्ञान गर्नु हो । तसर्थ ब्रह्मप्राप्तिको साधन भनेको नै व्याकरण हो ।

तस्माद् यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः । तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तस्माद् ब्रह्ममृतमश्नुते^{३२}॥

वाणीभेद

सर्वप्रथम वाणी अर्थात् वाक्शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा नै भएको पाइन्छ । त्यहाँ वाणीका चार भेदका बारेमा वर्णन गरिएको देखिन्छ - चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति^{३३}॥

अर्थबोध गराउनका लागि शब्दको प्रयोग गरिन्छ । वाणीशब्दका भारती, भाषा, वाक्, इत्यादि विभिन्न अर्थ हुन्छन्^{३४} । पूर्वीय ज्ञानपरम्परामा वाणीका चार प्रकार बताइएको छ : परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी ।

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता । हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः । मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते^{३५} ॥

क) परा

परा वाङ्मूलचक्रस्था, मूलाधार चक्रमा रहेको वायुद्वारा संस्कारित भई वाणीको माध्यमबाट अभिव्यक्त वाणी परा वाणी हो । षण्णवत्यङ्गुलो देहायामः । तत्राङ्गुलार्धसहितं सप्तचत्वारिंशदङ्गुलात्मकमधः उपरि च परित्यज्यैकाङ्गुलपरिमितं मध्यं मूलाधारः^{३६}, अर्थात् छयानब्दे अङ्गुल परिमाणको देहमा ४७.५ अङ्गुल तल र ४७.५ अङ्गुल माथि छोडेर मध्यभागमा बाँकि

^{२८} वाक्यपदीयम्, श्लो.१०८

^{२९} वाक्यपदीयम्, श्लो.११०

^{३०} वाक्यपदीयम्, श्लो.१११

^{३१} वाक्यपदीयम्, श्लो.११२

^{३२} वाक्यपदीयम्, श्लो.१३१

^{३३} ऋग्वेद - १/१६४/४५

^{३४} अमरकोशः,

^{३५} परमलघुमञ्जूषा, स्फोटनिरूपणम्, पृ.१४

^{३६} परमलघुमञ्जूषा, स्फोटनिरूपणम्

एक अङ्गुल भागलाई मूलाधार भनिन्छ । अर्भ स्पष्ट रूपमा भन्दा गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्विधम्^{३७}, अर्थात् गुदद्वारदेखि दुई अङ्गुल माथि र लिङ्गप्रदेशदेखि दुई अङ्गुल तल बीचको एक अङ्गुल भागलाई मूलाधार चक्र भनिन्छ । यसलाई देहको मध्यभाग मानिन्छ । यस स्थानमा चार दलवाला चक्र हुन्छ र कुण्डलिनी शक्ति पनि यही मूलाधार भागमा हुन्छ । मूलाधार प्राणवायुको उत्पत्ति स्थल पनि यही स्थान हो । कुनै पनि मानिसले जब ज्ञात अर्थ प्रकट गर्न चाहन्छ, तब त्यो अर्थ मूलाधार, नाभिप्रदेश हुँदै हृदयप्रदेशमा आएपछि मात्र ध्वन्यात्मक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । तसर्थ परावाणी आत्माको विषय हो । परा वाणी लोकव्यवहारमा प्रचलित वाणीभन्दा भिन्न, अतिसूक्ष्म र निरवयव हुन्छ । योगीहरूले समाधिको अवस्थामा जुन निर्विकल्पक ज्ञान प्राप्त गर्दछन्, त्यसको कारण परा वाणी हो । तसर्थ परा वाणीलाई ब्रह्मविद्या पनि भन्ने गरिन्छ । मुक्ति र सिद्धिको आधार परावाक् हो । परस्वरूपा शब्दब्रह्मरूपा निर्विकल्पज्ञानकारण या सा परा वाक्^{३८} यही परा वाणीलाई नै शब्दब्रह्म भनिन्छ ।

ख) पश्यन्ती

पश्यन्ती नाभिसंस्थिता, मूलाधारबाट नाभिप्रदेशसम्म आउनेवाला वायुद्वारा अभिव्यक्त हुने वाणीलाई पश्यन्ती वाणी भनिन्छ । मूलाधारबाट उठेर नाभिप्रदेशमा आएको अव्यक्त नाद नै पश्यन्ती वाणी हो । यो मनको विषय हो । तसर्थ पश्यन्ती वाणी पनि व्यवहारयोग्य हुँदैन । एतदाख्यं वाग्नस्य सविकल्पकज्ञानकारण योगिनामपि समाध्यावस्थायामेव प्राप्या पश्यन्ती, पश्यन्ती वाणी योगीहरूको समाधि अवस्थामा सविकल्पक ज्ञानको विषय बन्दछ ।

ग) मध्यमा

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, नाभिप्रदेशको वायुद्वारा अभिप्रेरित भई हृदयप्रदेशमा आउने वायुको माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने वाणी मध्यमा वाणी हो । मध्यमा वाणीद्वारा अभिव्यक्त हुने वाचक शब्दलाई नै वैयाकरणहरूले स्फोट भनेका छन् : मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते । तसर्थ मध्यमा नाद अर्थवाचक, स्फोटयत्नक र शब्दाभिव्यञ्जक हुन्छ । मध्यमा नाद परश्रोत्रग्राह्य नहुने भएकाले जपदि कार्यमा बुद्धिद्वारा ग्रहणयोग्य हुन्छ । त्यसैले मध्यमा वाणी बुद्धिको विषय हुन्छ ।

घ) वैखरी

वैखरी कण्ठदेशगा, कुण्डलिनी चक्रमाथि विन्दुरूपले रहेको अव्यक्त, ईश्वरीय चित्शक्तिले युक्त पश्यन्ती र मध्यमा अवस्था पार गरी व्यक्त रूप लिएको वाणी वैखरी वाणी हो । वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः^{३९} हृदयमा रहेको वायुद्वारा प्रेरित भई कण्ठप्रदेशसम्म आउने वायु र विभिन्न उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित ध्वन्यात्मक वाणीलाई वैखरी वाणी भनिन्छ । मध्यमा र वैखरी दुई वाणीमा नाद ध्वनि उत्पन्न हुन्छ तर मध्यमा वाणीको नाद परश्रोत्रग्राह्य हुँदैन । वैखरी नाद स्थूल र परश्रोत्रग्राह्य वा सकलजनश्रोत्रग्राह्य हुन्छ । साधना सम्पन्न भइसकेपछिको वैखरी वाणीमा ध्वनि हुन्छ र ध्वनिमा अर्थ हुन्छ ।

५. उपसंहार

ऋते ज्ञानान् मुक्तिः, अर्थात् ज्ञानविना मुक्ति/मोक्ष सम्भव छैन । आध्यात्मिक वा भौतिक दृष्टिले हेर्दा पनि यथार्थतः मानव जीवनलाई सार्थक बनाउने आधार चतुर्विध पुरुषार्थप्राप्ति नै हो । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्त गर्न सकेमा भौतिक र आध्यात्मिक दुवै किसिमको सुखको अनुभूति गर्न सकिन्छ । चार पुरुषार्थभित्र जीवनको वास्तविक लक्ष्य भेटिन्छ । मानिसले आध्यात्मिक ज्ञानको व्यापकतालाई बुझ्न नसक्दा मात्र आध्यात्मिक र भौतिक भनेर विभाजन गरेका हुन्, तर आध्यात्मिक मार्गको अनुसरणबाट दुवै तत्त्व प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसको लागि ज्ञान अनिवार्य सर्त हो किनभने मार्गको ज्ञान नभइकन गन्तव्य भेटिँदैन । सम्पूर्ण ज्ञानका स्रोत शास्त्र हुन् । ती शास्त्रहरू शब्दमय छन् । तसर्थ सकलज्ञानको मूलस्रोत शब्द हो । संसारमा कुनै पनि त्यस्तो ज्ञान छैन कि जुन शब्दविना प्राप्त हुन्छ । त्यही कुरा महावैयाकरण भर्तृहरिले तलको कारिकामा व्यक्त गरेका छन् :

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते^{४०}॥

^{३७} परमलघुमञ्जूषा, स्फोटनिरूपणम्

^{३८} परमलघुमञ्जूषा, स्फोटनिरूपणम्

^{३९} पूर्ववत् ।

^{४०} वाक्यपदीयम्, श्लो. १२३

अतः सम्पूर्ण जगत् शब्दस्वरूप ब्रह्मको परिणाम हो । अर्थात् शब्दबाट नै सम्पूर्ण संसारको सृष्टि भएको हो र त्यो शब्द नै ब्रह्म हो । जुन यो शब्दतत्त्व छ, त्यो अनादि, अनन्त, निविकार, एवं अविनाशी ब्रह्म हो । शब्दब्रह्मद्वारा नै अर्थका रूपामा सकलजगत्को प्रक्रिया विवर्तित हुन्छ । त्यसैले वैयाकरणहरूले प्रमाणहरूमा शब्दलाई नै प्रमाण स्वीकार गरेका छन् : शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्^{४१} । यसप्रकार व्याकरणशास्त्रद्वारा नै शब्दब्रह्मको ज्ञानले मोक्ष प्राप्त गर्ने मार्ग व्याकरण दर्शनले निर्देश गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, तुलसी, मनुस्मृतिः (वि.सं.२०७३) वाराणसी, दुर्गा साहित्य भण्डार ।

ऋग्वेदः, श्रीमङ्गलदेव शास्त्री, सम्पादक (वि.सं.१९३१) वाराणसी, प्रिसेस अफ वेल्स गभर्नमेण्ट संस्कृत लाईब्रेरी ।

गौतमः, कुलचन्द्रः, अमरकोषः (वि.सं.२०१७) वाराणसी, यशोदा पुस्तकालयः ।

नागेशभट्टप्रणीता परमलघुमञ्जूषा किरणावली-संस्कृतव्याख्योपेतहिन्दुवादसहिता (वि.सं.२०४७) वाराणसी, चौखम्बा सुभारती प्रकाशन ।

पतञ्जलिनिर्मित व्याकरणमहाभाष्यम्, पं.श्रीरुद्रधरभाषार्थप्रणितया तत्त्वालोकटीकया समुल्लसितम् (वि.सं.२०४२) वाराणसी, जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः, चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज ।

पाणिनीय शिक्षा, व्याख्याकार-शिवराज आचार्य कौडिन्यायन (ई.सं.२०११) वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन ।

प्रपन्नाचार्य, डा.स्वामी वेदमा के छ?, नवौं संस्करण (वि.सं.२०७२) ललितपुर, साभा प्रकाशन ।

भर्तृहरिप्रणीत वाक्यपदीयम्, श्रीरघुनाथशर्मणा विरचितया अम्बाकत्रीव्याख्यया च सहितम् (वि.सं.२०२३) वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

वेदव्यासप्रणीत श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, चालीसौं संस्करण (वि.सं २०७०) गोरखपुर, गीताप्रेस ।

वरदराजाचार्यविरचिता मध्यसिद्धान्तकौमुदी, 'सुधा'-इन्दुमती' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् (वि.सं २०४७) वाराणसी, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

^{४१} व्याकरणमहाभाष्यम्, प्र.आ.

हलन्त्यमिति सूत्रेऽद्वैततत्त्वम्

स्वामी केशवानन्दगिरिः
महेशसंन्यासाश्रमः

१. विषयप्रवेशः

विदितचरमेव विद्वद्भिः प्राचीनकालाद् आधुनिकसमयं यावद् निर्भरिणी ज्ञानगङ्गा निरन्तरं स्यन्दनशीला विद्यते । तत्र च संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावतः सर्वस्यापि आदिभूतोऽस्ति भगवती श्रुतिः । सा च श्रुतिः शब्दमूलिकैव । एतेन व्याकरणशास्त्रस्याप्यादिमूलं वेद इति निश्चप्रचम् । व्याकरणन्तु वेदपुरुषस्य आननमेव विद्यते । उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम् - **मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।**

वेदवदनीभूतमिदं व्याकरणशास्त्रं मूलतः शब्दरूपमेव । अतो वेदतत्त्वार्थज्ञानाय व्याकरणशास्त्रज्ञानं नितान्तमावश्यकम् । उक्तञ्च भर्तृहरिणा - अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादुते ॥ वा.प.ब्र.का.१३

सर्वं शब्देन भासते इत्युक्त्यापि शब्दज्ञानमन्तरेण भाषाज्ञानं न प्रभवति । प्रभास्वरूपशब्दसूर्येण लोकोऽयं प्रकाशितः । उक्तञ्च दण्डिना - “इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥”

द्वितीयाद् वै भयं भवतीति श्रुत्यनुसारेणाद्वैतज्ञानं विना भयस्य विनाशो न भवति । अद्वैतज्ञानञ्च द्वितीयत्वज्ञानं नाशयति । एवञ्च जीवपरमात्मनोः साक्षात्कारद्वारा दुःखानां निवृत्तिर्भवति । तदेव मुक्तिशब्देन उच्यते वेदान्तशास्त्रे, उक्तञ्च - **मुक्तिर्हि त्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥**^१ द्वयोर्भावो द्विता । सैव द्वैतमिति । स्वार्थे अण्-प्रत्ययः । न द्वैतमद्वैतम्, द्वैताभावः । तदस्यास्तीत्यद्वैतम् । अत्राद्वैतं ब्रह्म^२ । उच्यते च सान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः^३ इति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म^४ । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन इत्यादिभिः श्रुतिवचनैः तदेतदद्वैततत्त्वं पौनःपुन्येन समुद्घोष्यते । इदमद्वैततत्त्वं प्रत्यक्षानुमानोपमानानुपलब्ध्यर्थापत्त्यादिप्रमाणद्वारा प्रमाणयितुं नैव शक्यते, अपितु शब्दप्रमाणैर्नैव प्रमाणयितुं शक्यते । यतो हि इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यः शब्दराशिः वेदयत इति स एव वेदः इति वेदस्य व्युत्पत्तिः । अतोऽलौकिकोपायस्य बोधकत्वं वेद एव । ज्योतिष्येष्टमदर्शपूर्णमासादिरिष्टप्राप्तिहेतुरात्मतत्त्वस्य श्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा स्वस्वरूपस्यानुसन्धानं कृत्वा जीवब्रह्मणोः साक्षात्कारद्वाराद्वैतात्मतत्त्वस्य प्राप्तिहेतुर्वेद एव । उक्तञ्च- **आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः**^५ । वेदस्य महनीयताविषये विविधेषु शास्त्रेषु विभिन्नाः खलूक्तयः प्रसिद्धाः सन्ति । उक्तञ्च - **प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुद्ध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥** इति

एतादृशस्य महनीयस्य वेदस्याङ्गभूतं खलु पाणिनीयव्याकरणम् । वेदस्य यः सिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः तदङ्गभूतस्य पाणिनीयव्याकरणस्यापि । उक्तञ्च महर्षिणा महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना- सर्वं वेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् ।

२. दर्शनपरिचयः

दृश्यते अनेन इति दर्शनम् । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इत्यस्माद् धातोः ल्युट्-प्रत्यये विहिते सति दर्शनशब्दो निष्पद्यते । दर्शनशब्दः खलु ईश्वरजगज्जीवादीनां विषये प्रतिपादितानां यथार्थस्वरूपप्रदर्शकसिद्धान्तानां कथनं विधत्ते । उपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्य विलोकनं, दर्शनं, ग्रहणं वा मनुष्यबुद्धिद्वारा कर्तुमर्हति^६ । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वाद्दर्शनशास्त्रेऽपि मनुष्यमात्रस्य प्रवृत्तिः । सर्वेऽपि मनुष्याः

^१ ईशादि दश उपनिषद्, मन्त्र ७, पृ. ३३ ।

^२ पाणिनीयव्याकरणेऽद्वैतवादः, पृ. २५५ ।

^३ ईशादि दश उपनिषद्, पूर्ववत्, पृ. ३२३

^४ छान्दोग्योपनिषद् ६२१, पृ. ५२५

^५ बृहदारण्यकोपनिषद् २४५ पूर्ववत् पृ. ५४७

^६ ब्रह्मावलोकधीषणमुदमापदेवः । भागवत, पृ. ५७८

स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण वस्तुस्वरूपनिर्णयं कुर्वन्तीति तेषां मौलिको स्वभावः । परमस्यैव भावस्यानेकविचारकैः तर्कात्मकचिन्तनसरण्या ऊहापोहरूपेण प्रतिपाद्य स्थीरीकरणे च स एव सिद्धान्तो दर्शनरूपतां धत्ते । यद्यपि -

सम्यग्दर्शनसम्पन्नाः कर्मभिर्न निबध्यते । इति वचनानुसारं दृश्यते इति भावव्युत्पत्त्या ज्ञानमेव दर्शनपदवाच्यम् । बृहदारण्यकोपनिषदि च “आत्मावारे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यो, मन्तव्यः....” इत्यत्र दर्शनशब्देन ज्ञानमेवाभिप्रेतम्, तथापि दार्शनिकसमाजे ‘दृश्यते अनेन’ इति करणव्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमेव दर्शनपदेन प्रसिद्धम् । एका च प्रसिद्धा परिभाषा वर्तते-

सम्पूर्णया दृश्यसुष्टेर्यदभवेन्मूलकारणम् । तज्जिज्ञासा तदर्थश्च प्रयत्नो दर्शनं स्मृतम् ॥

दर्शनशब्दस्य समानार्थकत्वेन पाश्चात्त्ये प्रसिद्धस्य (Phylosophy) फिलोसोफी^७ इति शब्दस्यार्थो भवति - “विद्यां प्रत्यनुरागः” इति । कल्पनाकुशलाश्चिन्तका येन विचारेण मनो विनोदयन्ति, स एव विचारः तत्र दर्शनपदेन व्यवहियते । पौरत्यसंस्कृतौ दर्शनशास्त्रं वस्तुतत्त्वज्ञानद्वारा तापत्रयविनाशकमिति स्वीकृतं वर्तते, परन्तु पाश्चात्त्यसंस्कृतौ स्वस्वमनोविनोदसाधनम्^८ । इत्थं प्राच्यसंस्कृतौ तच्छास्त्रमेव दर्शनं यज्जगते यथार्थस्वरूपकथनेन भ्रान्तिमूलकानां शोकमोहादीनामुन्मूलनं विधाय मनुष्याणां कल्याणं कुर्यात् । जगत्कारणतत्त्वस्य वस्तुनः सिद्धिर्विचारेणैव भवति- वस्तुसिद्धिर्विचारेण । सनातनस्य परमज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञाने दर्शने वा केवलं विचार एव उपाय इति हेतोः पौरस्त्यसंस्कृतौ तत्त्वचिन्तनमेव दर्शनपदेनाभिधीयते ।

३. दर्शनपृष्ठभूमिः

यत आरभ्य अस्मिन् जगति ब्रह्मावलोकनक्षमामनुष्यबुद्धिः स्वकारणतत्त्वस्यान्विषणे प्रवृत्ताः, तत एव दर्शनानां बीजभूता विचाराः समुत्पन्नाः । सरित्-शैल-समुद्र-कानन-सूर्य-शशि-तारादिभिर्विचित्ररचनारूपाया विशालतमायाः सृष्टेर्दर्शनेन भयवशादाश्चर्यवशाद्वा निमीलितनयना मनुष्यनामकाः प्राणिनो विचारद्वारा अनेकरूपेऽपि जगति एकस्यैव चेतनतत्त्वस्य अवस्थानमन्वेषयामासुः । सृष्टेः पूर्वं किमासीत् ? इदं जगत् कथमुत्पन्नम् ? अस्य जगत आधारः कः ? कुत्र च विलीयते ? इति मननेन समुत्पन्नज्ञान एको मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ऋक्संहितायामवोचत्- न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्याऽअह्नासीत् प्रतेकः, आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धन्यन्नपरः किञ्चनाशः ॥^९ इति अर्थात् सृष्टेः पूर्वं न मृत्युः, न च अमरत्वमेवासीत् । रात्रिदिवसयोर्भेदोऽपि नासीत् । स्वधाशक्तियुक्तमेकमेव तत्त्वमासीदिति ।

केचन विचारकाः विशालायां सृष्ट्यावेव सहस्रहस्तपादशिरःसंयुक्तस्य विराट्पुरुषस्य दर्शनमकार्षुः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥^{१०} अर्थात् समेषु लोकेषु व्याप्तः परमात्मा वर्तते । तस्य सहस्रं शिरांसि सन्ति । सहस्रं नेत्राणि सन्ति । सहस्रं पादाः सन्ति । तेन पुरोदृश्यमानं समष्टिरूपं व्यष्टिरूपं च पाञ्चभौतिकं प्रपञ्चं व्याप्तं वर्तते । स एव परमात्मा अस्माकं नाभेः दशाङ्गुलपरिमितं भूमिमतिक्रम्य स्थितो वर्तते । स एव च परमात्मा अस्माकं हार्दाकाशे अन्तर्यामिरूपेण स्थितोऽस्ति ।

अन्ते च उपनिषत्प्रचारका मुनयो जगद्रूपेण दृश्यमानं तदेव चित्तत्वं प्रतिशरीरमनेकरूपेण विभाव्यमानं परं सर्वदा एकरूपं प्राणिनां हार्दाकाशे दहरे वास्थितस्यात्मन एव स्वरूपं जगत्कारणतत्त्वाभिन्नत्वेन पश्यन्त उद्घोषितवन्तः- तत्त्वमसि^{११} ।

इत्थं मननशीलैः वेदतत्त्वार्थावगन्तृभिर्मुनिभिर्मनसि साक्षात्कृतं मन्त्ररूपेणाभिव्यक्तं वेदार्थमालोडयन्तोऽर्वाचीना दार्शनिकाः तत्रैव स्वाभिमताथस्य संगतिं प्रदर्श्य नैकविधान् सिद्धान्तान् प्रचारयामासुः । केचन तु मन्त्रद्रष्टृणामृषीणामनुभवविचारान् अनपेक्ष्यैव स्वतन्त्ररूपेण जगत्कारणतत्त्वचिन्तने प्रवृत्ताः । एवं प्राच्यसंस्कृतौ प्रमुखाणां द्वादशदर्शनानामेव पृष्ठभूमित्वेन वेदोपनिषत्स्मृत्यादिवाङ्मयो ग्रहणीयः । तत्र वेदोपनिषदां तदर्थप्रतिपादकस्मृतिपुराणादीनाञ्च प्रामाणिकत्वं निःसन्देहं स्वीकुर्वन्ति, तदनुकूलं मुनीनामनुभवविषयञ्च विचारयन्ति । तानि दर्शनानि आस्तिकदर्शननाम्ना अभिधीयन्ते चेत् स्वानुभूतिबलात् स्वविचारबलाद्वा तत्त्वनिर्णयं कुर्वन्ति । शास्त्रप्रमाणनिरपेक्षाणि अन्यानि दर्शनानि नास्तिकदर्शननाम्ना अभिधीयन्ते ।

^७The study of the fundamental nature of knowledge., page.1073

^८भारतीयदर्शनम्, पृ. ४

^९गुरुप्रसाद सुवेदी, शोध, पृ. १६९

^{१०}शु.वेदः, ३१/१

^{११}छान्दोग्योपनिषद्, शांकरभाष्यम्, पृ. ६४४

४. दर्शनानां प्रयोजनम्

पाश्चात्यदार्शनिकाः कौतूहलवशादेव तत्त्वचिन्तने प्रवृत्ताः । अतस्तेषां तात्कालिकजिज्ञासानिवृत्तिरेव फलम् । परं प्राच्यदर्शने वस्तुतत्त्वनिर्णयद्वारा अज्ञानवशात् आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविक-त्रिविधतापतप्तानां सांसारिकजनानां तापनिवृत्तिरेव फलम् । पाश्चात्ये परम्पराप्राप्तो धर्मो जीवने प्रयुज्यते । परं दार्शनिकविचारः केवलं व्यक्तिगतमनोविनोद एव पर्यवस्यति चेत् पौरस्त्ये क्रियापरकं धर्मशास्त्रं, ज्ञानपरकं च दर्शनशास्त्रमुभयमपि मानवीयजीवने सहैवोपयुज्यते^{१२} । अत्र पण्डितविचारकानां व्यक्तिगतमनोविनोद एव न दर्शनम्, अपितु संसारतापतप्तानामज्ञानानां सामान्यप्राणिनां क्लेशनिवृत्तिरेव दर्शनस्य प्रयोजनं विद्यते ।

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् । ज्ञानं हि तेषामधिको विशयो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥^{१३}

अर्थाद् आहार-निद्रा-भय-मैथुनानि मनुष्येषु पशुषु च समानधर्माः । परमाहारनिद्रादीनां चिन्ताभिर्मुक्तः पुरुष एव ज्ञानी भवति । स एव च पुरुषः दर्शनविचारे प्रभवति । अत एव सनातनो धर्मः समेषां प्राणिनां क्लेशनिवृत्त्यर्थं प्रयासाय प्रेरयति । अत्र धर्मः सर्वभूतदयामुपदिशति चेद् दर्शनशास्त्रं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं सेवनीयमेकमेव परमेश्वरं प्रदर्शयति । प्रतिश्वासं धर्मदर्शनयोरित्थं दुर्लभमैकात्म्यमध्यात्मचिन्तनद्वारैव प्राप्यते । तत्रापि विशेषतः सर्वभूतैकत्वरूपवेदार्थनिर्णय उपनिषत्सु प्रकटितः ।

अध्यात्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठिता वर्तते इति मुण्डकोपनिषदि श्रूयते चेद् गीतायामपि श्रीकृष्ण उपदिशति - अध्यात्मविद्या विद्यानामिति^{१४} । सर्वमपि शास्त्रीयं ज्ञानं केवलं नामरूपमेव । तद्वद्वारा केवलं कौतूहलनिवृत्तिर्भवति । न च क्लेशनिवृत्तिरिति । इत्थं वेदशिरोभिरुपनिषद्भिर्दर्शनरूपविचारस्य तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा शोकनिवृत्तिरूपे फले उपदिष्टे ब्रह्मविचारातिरिक्तदर्शनानि व्यवहारोद्भूतत्वेन तमेवोपकुर्वन्तीत्यवधेयम् । अतः समेषां दर्शनानां तत्रापि विशेषतः आस्तिकदर्शनानां प्रयोजनं शोकनिवृत्तिः । परं तत् कुत्रचित् परम्पराद्वारा, कुत्रचिच्च स्वरूपत एवेति विशेषः ।

दर्शनानि खलु भागद्वये विभक्तानि सन्ति- आस्तिकदर्शनानि, नास्तिकदर्शनानि चेति । आस्तिकनास्तिकादीन् शब्दान् विवेचयन् पाणिनिः स्वकीये सूत्रे स्मरति - अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः^{१५} । अर्थात् अस्ति परलोकं मतिर्यस्य आस्तिकः । नास्ति परलोकं मतिर्यस्येति नास्तिकः । मनुश्च नास्तिको वेदनिन्दकः^{१६} । एतं मतमेव स्वीकृत्य दर्शनपरम्परायां मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य शब्दराशेर्वेदस्य प्रामाण्यं यः स्वीकरोति स आस्तिकः । यश्च स्वीयबुद्धिबलादेव शास्त्रनिरपेक्षत्वेन तत्त्वनिर्णये प्रवर्तते स नास्तिक इति विभागः कृत इति । विचित्ररचनारूपेऽस्मिन् जगति स्वबुद्धिबलादेव तृतीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् इतिवत् पारं यान्ति न वा इत्यत्र सन्देहः । मनोवचसामगोचरः परमात्मा शास्त्रीयचिन्तनप्रणाल्या एव समधिगम्यः । स च परमात्मा स्वानुभवरूपः । न च इन्द्रियगम्यः । स तु साक्षादपरोक्षः, चिद्रूपः, प्रकाशरूपः, आनन्दस्वरूपः, बोधस्वरूपः, अनुभवस्वरूपश्च । अतः पौरस्त्यदर्शने परमात्मस्वीकारापेक्षायामपि वेदस्वीकारो गरीयान् । वेदप्रामाण्यस्वीकाराच्च वैशेषिकदर्शनम्, न्यायदर्शनम्, सांख्यदर्शनम्, योगदर्शनम्, मीमांसादर्शनम्, वेदान्तदर्शनञ्चेति षड् आस्तिकदर्शनानि । अन्यानि च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-चार्वाक-जैनानि षड् नास्तिकदर्शनानीति ज्ञेयम् । मनुमते तु आत्मदर्शनस्यैव परमधर्मत्वाद ब्रह्मदर्शनोपायभूतं ब्रह्मविचाररूपं वेदान्तदर्शनमेव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं सर्वाधिकं स्वीकरोतीति तस्यैवास्तिकवरिष्ठत्वमित्यवधेयम् ।

५. वेदान्तदर्शनम्

वेदस्य अन्तो निर्णयः = वेदान्तः इति व्युत्पत्त्या वेदान्तात्पर्यनिर्णायकस्य उपनिषत्खण्डस्य अभिधानमेव वेदान्त इति । ज्ञानस्यादिप्रोक्तोद्भूता उपनिषदः सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्त्वमसि, ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपम्^{१७} इत्यादिमन्त्रैः ईश्वरजगज्जीवानां ब्रह्मस्वरूपं निःसन्देहरूपेण साधयन्तीति हेतोर्वेदान्ते ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं, तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते ।

^{१२} भारतीयदर्शनम्, पृ. ९

^{१३} नीतिशास्त्रम्

^{१४} श्रीमद्भगवद्गीता, १०/३२

^{१५} अध्याध्यायी, ४/४/६०

^{१६} मनुस्मृतिः,

^{१७} १०८ उपनिषद्,

उपनिषदामेकवाक्यताकरणे यत्तात्पर्यं निःसृतम्, तदेव विचारशास्त्रं वेदान्तदर्शनम्^{१८} । नात्र नवीनसिद्धान्तः प्रतिपादित इति वेदान्तदर्शनिकानामुद्घोषः । वेदान्तदर्शनेऽस्मिन् श्रुतिस्मृत्यादिप्रतिपादितानां कर्मभक्तिज्ञानध्यानादिसिद्धान्तानां परम्पराबद्धः समन्वितक्रमोऽधिकं निरूप्यते इति आधुनिकमनुष्याः शास्त्रचिन्तका विद्वांसश्च युक्तियुक्तस्यैतस्यैव वादस्याधिकं समर्थनं कुर्वन्तीति हेतोरपि वेदान्तदर्शनस्य मूलवैदिकसिद्धान्त एवायमित्यनुमीयते । तत्र वेदान्तदर्शनम् अनाद्यनिर्वचनीमायाशक्त्या ब्रह्मण एव ईश्वरजगज्जीवादिवाच्यता स्वीक्रियते । सत्त्वजस्तमोगुणेषु चित्प्रतिबिम्बाः ईश्वरजगज्जीवरूपाः भवन्ति, पारमार्थिकव्यावहारिकप्रतिभासिकरूपसत्तात्रयस्वीकारेण वेदान्तिनो जीवस्य ब्रह्मरूपत्वं साधयन्ति । पञ्चकोशविवेकक्रमेण तैत्तिरीये, अवस्थात्रयविवेकत्रयेण च बृहदारण्यकच्छन्दोग्यमाण्डूक्यादिषूपनिषत्सु जीवस्य ब्रह्मरूपत्वं साधितम् । भ्रमकालेऽनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिवादिनामेषामनिर्वचनीयख्यातिः प्रसिद्धास्ति । दार्शनिकचिन्तने मायाया भावरूपत्वं दृष्टान्तयन्तः एते तमसोऽपि भावरूपत्वंसाधयन्ति । ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपमस्ति, तत्राध्यस्तत्त्वादेव जगत्पि सच्चिदानन्दांशानां प्रतीतिर्भवति, नामरूपांशौ तु मिथ्याभूतौ वर्तते । वस्तुतः न आत्मनो बन्धः, न चास्य वस्तुतो मोक्षः, अपि तु अज्ञातं ब्रह्मैव बद्धम्, तदेव स्वस्वरूपज्ञानद्वारा ब्रह्मरूपं सन्मुक्तं भवती^{१९}ति वेदान्तिनां मोक्षसिद्धान्तः ।

वेदान्तदर्शने प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थानुपलब्धिरूपाणि षट् प्रमाणानि विद्यन्ते । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणावसरे इतरदर्शनापेक्षया काव्यपूर्वता दृश्यतेऽत्र । तथा हि न्यायादिषु इन्द्रियाणामेव प्रत्यक्षप्रमाणत्वमङ्गीक्रियते, परं वेदान्ते भ्रमकाले इन्द्रियाणां प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य व्यभिचाराद्, अन्तःकरणवृत्तिनिष्ठचैतन्यस्यैव प्रमाणत्व^{२०} स्वीक्रियते । तच्च लौकिकघटादिज्ञाने स्याद् वा औपनिषदपुरुषस्य ज्ञाने । इन्द्रियद्वारा निर्गता चित्प्रतिबिम्बसहिता बुद्धिवृत्तिर्बाहिर्देशे घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमज्ञानं नाशयति, ततश्च चैतन्याभेदेन वस्तु प्रकाशितं भवतीति विशिष्टं वेदान्तमतम् । अनुमानप्रमाणनिरूपणे च नैयायिकाभिमतपञ्चावयवेषु मध्ये अवयवत्रयाणामेव स्वीकारः, केवलान्वय्यनुमानस्यासिद्धिः केवलव्यतिरेकिणोऽर्थापत्तावन्तर्भावः इत्यत्रान्वयिमात्रमेकमेवानुमानं स्वीक्रियते । वेदानामपौरुषेयत्वम्, शब्दानां सिद्धार्थबोधकत्वमित्यादयो विशिष्टसिद्धान्ता एतद्दर्शनस्य । शाब्दनिर्णयदीपिकातत्त्वप्रदीपिकाद्वैतसिद्ध्यादिषु एते विषयाः बहुशो विचारिता विद्यन्ते ।

वेदान्ते विवरणप्रस्थानं भामतीप्रस्थानञ्चेति मतद्वयं प्रसिद्धम् । ब्रह्मणः स्वतः सिद्धैकतायां दत्तभूरिविचारा दार्शनिका दृष्टान्तशब्दादीनां प्रयोगवैचित्र्ये उदासीनाः सन्तो मतवैविध्यमिव प्रकटयन्ती^{२१}ति सिद्धान्तलेशसंग्रहे अप्यदीक्षितस्य कथनमस्ति । जीवस्य प्रतिबिम्बत्वाभासत्त्वावच्छिन्नत्वादितन्त्रेऽपि तथैवाविद्यायाः ब्रह्माश्रितत्वजीवाश्रितत्वविषये च वेदान्ते मतभेदो वर्तते । जीवस्य नानात्वमेकत्वं वा इत्यादयोऽपि विषयाः स्वस्वविचारानुरूपं प्रतिपादिताः सन्ति, परं सिद्धान्ते न तावत् कश्चन भेदः ।

६. हलन्त्यम् १/३/३

आचार्यः पाणिनिः “वृद्धिरादैच्”^{२२} इति सूत्रमारभ्य “अ”^{२३} इति सूत्रं यावद् वेदस्यैवार्थमनुसरति । तत्र खलूपक्रमोपसंहाराभ्यां ज्ञायते - आकाराद् ब्रह्मणः वृद्धिं प्राप्तमिदं जगत् अन्ते च वासुदेवमये अकारे परमात्मन्येव अवतिष्ठते । अयमेव पाणिनीयव्याकरणस्याद्वैतत्वम् । वृद्धिरादैच् इति सूत्रे आकारः खलु स्रष्टा ब्रह्मैव । उक्तञ्च - अः विष्णुः प्रतिषेधः आः पितामहवाक्ययोः^{२४} ॥ ब्रह्मा खलु वृद्धिं = सृष्टिं करोति । एतच्च पाणिनिना वृद्धिरादैच् इति सूत्रे स्पष्टं कृतम् । एवञ्च चरमेण “अ” इति सूत्रेण पाणिनिना निर्धर्मकं विशुद्धं मायातत्कार्यरहितं ब्रह्म सूचितं वर्तते । तच्च अव्ययम् । अन्ते च एतत्सर्वं भूतं भव्यं जगत् तत्रैव विलीयते । वृद्धिरादैच्

^{१८} वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणम्, वे.सा., पृ.५ ।

^{१९} ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेत, ई.श.उ., पृ.१९५

^{२०} प्रमाणं चित्प्रतिबिम्बधारिणी बुद्धिवृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यमे, पृ.२

^{२१} प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वामैक्यसिद्धौ परम् । सन्नाद्यदिभरनादयत् सरणयोः नानाविधा दर्शिता । सि.ले.सं., पृ.२

^{२२} अष्टाध्यायी, १/१/१

^{२३} अष्टाध्यायी, ५/४/६८

^{२४} शब्दकल्पद्रुमः, पृ.१९०

इत्यनेन सृष्टं जगत् अन्ते च “अ” इत्यव्यये ब्रह्मणि विलीयते । तैत्तिरीये च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्ति अभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म^{२५} इति ।

“अ अ” इत्यत्रायमकारो मायारहितं शुद्धं ब्रह्मैव । अत्र खल्वव्ययपदेन विशुद्धं निर्धर्मकं मायोपाधिशून्यं विशुद्धं ब्रह्म संकेतितमस्ति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाणु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

एतेन ज्ञायते पाणिनीयव्याकरणे अद्वैतब्रह्मणः प्रतिपादनं विद्यते । अत्र हलन्त्यमिति सूत्रस्याद्वैतदर्शनानुसारि व्याख्यानं विधीयते ।

हलन्त्यमित्यत्र हल् अन्त्यमिति द्विपदमिदं सूत्रम् । हल् इति प्रथमं प्रथमान्तं पदम् । अन्त्यमिति द्वितीयं प्रथमान्तं पदम् । अत्र खलु उपदेशोऽजनुनासिक इत्^{२६} इत्यस्मात् सूत्राद् इत्, उपदेशे इति पदद्वयमनुवर्तते । “सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र”^{२७} इति नियमानुसारेणानुवर्तते । एतेन सूत्रार्थो भवति – उपदेशे हल् अन्त्यम् इत् च भवति ।

स्वयं राजन्ते इति स्वराः । अचः स्वराः । अचः खलु स्वयं प्रकाशरूपेण वर्तन्ते । अतः पाणिनीयव्याकरणे अचः स्वरपदेन उच्यन्ते – अचः स्वराः इति^{२८} । अन्यैः—स्वैः व्यञ्ज्यते प्रकाशयत इति व्यञ्जनम् । व्यञ्जनञ्च हल् वर्णः । हलः स्वतन्त्ररूपेण उच्चारणं न भवति । न पुनरन्तरेणाञ्च व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति । अत एव पाणिनीयव्याकरणे लघुसिद्धान्तकौमुद्यामुल्लिखितमस्ति – हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः^{२९} । अत्र हल्-पदार्थः खलु अचः स्वयंप्रकाशस्य स्वरवर्णस्य साहाय्यं विना प्रक्रियायां नैव प्रयुज्यते । वेदान्तदर्शनानुसारेण ब्रह्म खलु स्वररूपं वर्तते । तच्च स्वयंप्रकाशरूपम् । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते^{३०} इति । एतेन स्वयंप्रकाशरूपस्य स्वररूपस्य ब्रह्मणः सत्तां प्राप्यैव हल् प्रक्रियायां संलग्नो भवति । अत्र हल्-पदेन मायाकल्पितः प्रपञ्चो गृह्यते । प्रपञ्चः खलु माया, तत्कार्याणि पञ्चमहाभूतानि, शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनि । एवञ्च स्त्रीपुत्रादयोऽपि प्रपञ्चपदेनाभिधीयन्ते । तानि च हल्-स्वररूपाणि । हल् खलु

अन्यस्मात् सत्तां प्राप्य सत्तावान् भवति । अत्र हल इत्थं व्युत्पत्तिर्विहिता वर्तते—हलति = कर्षति अन्यान् इति हल् । अन्ते भवः अन्त्यम् । हल् खलु अन्त्यं भवति अर्थाद् नाशवद्भवति अन्ते च तस्य विनाशः सुनिश्चितो वर्तते । एवञ्च उपदेशोऽजनुनासिक इत् इति सूत्राद् इत् अनुवर्तते । एति गच्छतीति इत् । नाशवद् हल् अन्ते परब्रह्मणि गत्वा एकीभवतीति सूत्रस्याशयः । सांसारिकाः ये केऽपि पदार्थाः सन्ति, ते खलु सर्वेऽपि पदार्थाः क्षणिकाः सन्ति । तेषां स्वकीयसत्ता नास्ति । ब्रह्मणः सत्तां प्राप्यैव ते सत्तावन्तः सन्ति । ब्रह्मण एव समुद्भूताः पदार्थाः अन्ते च ब्रह्मण्येव विलीयन्ते, परन्तु जन्मान्तरीयेण संस्कारेण, गुरोरभावेन च सर्वेऽपि प्राणिनः तत्त्वसाक्षात्कर्तुं नैव प्रभवन्ति । जीवब्रह्मणोरैक्यं साक्षात्कर्तुं तु न शक्नुवन्ति । तत्त्वसाक्षात्कारं विना मुक्तिर्न सम्भवति । ज्ञानं विना च मुक्तिर्न भवति । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरिति वचनानुसारेणापि मुक्तये ज्ञानमपेक्षितम् । ज्ञानं च गुरुणां शास्त्राणां च कृपां विना न सम्भवति । अत एव हलन्त्यमिति सूत्रेऽपि उपदेशोऽजनुनासिक इत् इति सूत्राद् उपदेशे इति पदमनुवर्तते । उपदेशशब्दस्यार्थो भवति—तत्त्वकथनम् । शास्त्रे च उक्तं वर्तते – शास्त्राचार्योपदेशजन्यसंस्कारसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । एतेन ज्ञायते शास्त्रकृपां गुरुकृपां च विना आत्मदर्शनं न भवति । आत्मबोधो न भवति अर्थात् जीवब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारश्च न भवति । संसारयाथात्म्याबोधो न भवति । अत उपदेशे सत्येव हलः शरीरस्य जगतो वा अन्त्यं नाशो भवति । इतश्च परमात्मसाक्षात्कारो भवति । तत एव मुक्तिर्जायते । अत एव भट्टोजिदीक्षितो हलन्त्यमिति सूत्रस्यार्थं करोति – उपदेशोऽन्त्यं हलितं स्यात् । गुरुणा तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशानन्तरं हलोऽस्य शरीरस्यान्त्यं भवति । तदनन्तरम् इत् जीवब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारश्च भवति ।

७. निष्कर्षः

दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम् । दृश्-धातोर्निष्पन्नो दर्शनशब्दो जगज्जीवेश्वराणां यथार्थस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तत्त्वसिद्धान्तानामभिधानमभिधत्ते । दर्शनं खलु वस्तुतत्त्वज्ञानद्वारा तापत्रयविनाशपूर्वकं जगज्जीवेश्वराणां यथार्थस्वरूपकथनेन भ्रान्तिमूलकानां शोकमोहादीनामुन्मूलनं कृत्वा मनुष्याणां हितं करोति । पौरस्त्यदर्शनानुसारेण तत्त्वविचार एव दर्शनपदेनाभिधीयते ।

^{२५} ईशादि दश उपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, पृ. ४११,

^{२६} अष्टाध्यायी, १/३/२

^{२७} लघुसिद्धान्तकौमुदी, पृ. १० ।

^{२८} लघुसिद्धान्तकौमुदी, संज्ञाप्रकरण, २०६७, पृ. १३

^{२९} पूर्ववत्, पृ. १०

^{३०} ईशादि दश उपनिषद्, पृ. १७६

पौरस्त्यसंस्कृतौ षड् आस्तिकदर्शनानि वैशेषिक-न्याय-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तदर्शनानि सन्ति । एवञ्च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभासिक-चार्वाक-जैनानि षड् नास्तिकदर्शनानि सन्ति । आत्मदर्शनस्यैव परमधर्मत्वाद् ब्रह्मदर्शनोपायभूतं ब्रह्मविचाररूपं वेदान्तदर्शनमेव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति सर्वाधिकं स्वीक्रियते ।

वेदस्याङ्गभूतं खलु व्याकरणशास्त्रं तत्रभवता पाणिनिना अष्टाध्यायी व्यरचि । अष्टाध्याय्यां प्रायश्चतुःसहस्रं सूत्राणि सन्ति । वेदाङ्गभूतत्वाद् व्याकरणशास्त्रं खलु वेदार्थपरम् । वेदार्थश्च तत्त्वचिन्तनमेव । तत्त्वं खलु एकमेव ब्रह्म । तस्य चिन्तनमेव व्याकरणस्य परमोद्देश्यम् । जीवब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारं विना मुक्तिर्न भवतीति वेदाज्ञानुसारेण पाणिनीयसूत्रेऽपि तत्त्वचिन्तनस्य सरणिरुपदिष्टा । सा च सरणिः समेषु सूत्रेषु प्राप्यते । अत्र खलु **हलन्त्यम्** इति सूत्रेऽद्वैतवेदान्तदर्शनानुसारेण चिन्तनं विहितं विद्यते । अत्र **हलन्त्यम्** इति सूत्रे हल् खलु व्यञ्जनम् । व्यञ्जनं च न स्वयंप्रकाशरूपम् । तच्च शरीरवत् जडरूपम् । अन्यस्य सत्तां प्राप्यैव सत्तावद् भवति । यथा शरीरमात्मनः सत्ताद्वारा चेष्टादिकार्यं करोति तथैव हलपि शरीरमेव । तस्य च अन्त्यं सुनिश्चितमस्ति । यस्य यस्त्योत्पत्तिर्भवति तस्य च विनाशः सुनिश्चितः । सूत्रे निर्दिष्टं हल् जगदेवास्ति । तच्चोत्पत्तिमद् विनाशशालि चास्ति । कथं विनाशो जायते इति जिज्ञासायां गुरुमुखाच्छास्त्राणामुपदेशानन्तरं जीवब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारे सति हल्-शरीरम्, अन्त्यम् नाशं गच्छति । इच्च भवति अर्थात् परमात्मनि विलीयते । जीवब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारद्वारा ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतिवचनानुसारेण ब्रह्मरूपो जीवो ब्रह्मैव भवति । ॐ अस्तु ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्य पाणिनिः

आचार्य वरदराज

आचार्य शङ्कर

आचार्य शङ्कर

आचार्य श्रीरामशर्मा(संपा)

उपाध्याय, बलदेव

गिरि, डा. स्वामी रामानन्द(व्या)

त्रिपाठी, आचार्यः श्रीरामप्रसादः

महर्षिवेदव्यासः

मूलशंकरव्यासः, (अनु.),

राधाकान्तदेव, राजा

स्वामी योगीन्द्रानन्द

अष्टाध्यायी

लघुसिद्धान्तकौमुदी, गीताप्रेस गोरखपुर, आठवाँ पुनर्मुद्रण, सं २०६७

छन्दोग्योपनिषद्, शांकरभाष्यम् (अनुवादसहित) एघारहवाँ संस्करण, गीताप्रेस, गोरखपुर

बृहदारण्यकोपनिषद्, शांकरभाष्यम् (अनुवादसहित) दशौ संस्करण, गीताप्रेस, गोरखपुर

१०८ उपनिषद्, ब्रह्मवर्चस, शान्तिकुञ्जहरिद्वार

भारतीयदर्शनम्, चौखम्बा ओरेन्टियल वाराणसी सन् १९७९

ईशादी दश उपनिषद्, महेशसंस्कृतगुरुकुल, विं.सं२०७३

पाणिनीयव्याकरणेऽद्वैतवादः, सारस्वती नीतिशास्त्रम्

मनुस्मृतिः,

श्रीमद्भागवतमहापुराण (अनुवादसहित) ३० औं संस्करण, गीताप्रेस गोरखपुर, २०६५

सिद्धान्तलेशसंग्रह अच्युतग्रन्थमाला कार्यालय, काशी : सन् १९९३, पृ.२

शब्दकल्पद्रुमः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नई दिल्ली

प्रत्येकतत्त्वप्रदीपिका, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

शुक्लयजुर्वेद

श्रीमद्भगवद्गीता

Persall, Judy

oxford dictionary, oxford university press, tenth edition,

वैदिक वाङ्मय

केशवप्रसाद अधिकारी
प्रधानाध्यापक, नेपाल वेदविद्याश्रम

सनातन परम्परामा वेद ब्रह्मविद्याको ग्रन्थ नभएर स्वयं ब्रह्म हो अर्थात् शब्दब्रह्म नै वेद हो। वेद शब्द विद सत्तायाम्, विद ज्ञाने, विद विचारणे, विदलु लाभे गरी चारवटा धातुबाट निष्पन्न हुन्छ। अतः वेदमा सत्ता, ज्ञान, विचार र लाभ चारैवटा गुण विद्यमान छन्। ईश्वरको अनुग्रहविना वेदब्रह्मको ज्ञान सम्भव छैन। शब्दब्रह्ममा सम्पूर्ण देवता समाहित हुन्छन्। जसलाई आर्षदृष्टि प्राप्त हुन्छ, त्यसले वेदब्रह्मको ज्ञान प्राप्त गर्दछ। उपनिषद्मा वेदलाई परमात्माको निःश्वासरूप भनिएको छ। वेदका भाष्यकार श्रीसायणले आफ्नो भाष्यमा भनेका छन् -

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

वेद परब्रह्मको निःश्वास हो, अर्थात् परब्रह्मद्वारा निर्मित शब्दब्रह्म नै वेद हो। वेद ज्ञानको खानी हो, यसैद्वारा सम्पूर्ण संसारको रचना भएको हो। त्यसैले वेद अपौरुषेय मानिन्छ। जगत्को सृष्टिपूर्व नै परब्रह्मले ब्रह्मको सृष्टि गरेर समस्त वेद ब्रह्मालाई प्रदान गर्नुभयो - यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै । (श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/१८) उनै ब्रह्मका सन्तान ऋषिगणले अत्यन्त कष्टपूर्ण तपस्याद्वारा सर्वोत्कृष्ट शब्दराशि वेदलाई साक्षात्कार गरेर श्रुति (पठनपाठन) प्रणालीका माध्यमद्वारा संरक्षण गरेका हुन्। त्यसैले निरुक्त आदि ग्रन्थहरुमा ऋषि-महर्षिलाई मन्त्रद्रष्टा भनिएको हो - ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ।

वेदका मन्त्रलाई संहिता भनिन्छ। संहिताका प्रत्येक सूक्तमा ऋषि, छन्द, देवता र विनियोग हुन्छ। वेदार्थज्ञानका निम्ति उक्त चारै विषयको ज्ञान आवश्यक पर्दछ। जसले ऋषि, छन्द, देवता र विनियोगको ज्ञानविना वेदको अध्ययन, अध्यापन, हवन, यजनयाजन आदि कर्म गर्दछ, त्यो सबै निष्फल हुन्छ। मन्त्र र ब्राह्मणको संयुक्त रूप नै वेद हो - मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । -(कात्यायनप्रतिज्ञासूत्रम् १/२) मन्त्रभाग अन्तर्गत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद गरी चारवटा संहिता पर्दछन् भने ब्राह्मणभाग अन्तर्गत ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद् ग्रन्थहरु पर्दछन्। संहिता (मन्त्र) को व्याख्या ब्राह्मणग्रन्थद्वारा हुन्छ। ब्राह्मणविना वेदको मूल मन्त्रार्थ स्पष्ट हुन सक्दैन।

वेदमा ज्ञानविज्ञानका साथै आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक सम्पूर्ण पक्षको प्रतिपादन गरिएको छ। वेदमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष गरी चारै पुरुषार्थको प्रतिपादन गरिएको छ। त्यसैगरी वेदको व्याख्या वेदाङ्गद्वारा पनि हुने भएको यिनको भूमिका महत्त्वपूर्ण सिद्ध हुन्छ। वेदाङ्ग छवटा छन् - शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष। साथै चारवटा उपवेद पनि रहेका छन् - आयुर्वेद (ऋग्वेदीय), धनुर्वेद (यजुर्वेदीय), गन्धर्ववेद (सामवेदीय) र स्थापत्यवेद (अथर्ववेदीय)। अल्पज्ञान हुनेका लागि वेदको अर्थ र भावको अत्यधिक स्पष्ट गर्नका निम्ति हाम्रा पूर्वज ऋषि महर्षिद्वारा इतिहास र पुराणको रचना गरिएको छ - इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । -(महाभारत) वेदार्थको विस्तार इतिहास र पुराणद्वारा गरिएको छ। अतः इतिहास र पुराणलाई पाँचौ वेद मानिन्छ - इतिहासपुराणञ्च पञ्चमो वेद उच्यते । -(श्रीमद्भागवत १/४/२०) इतिहासपुराण अन्तर्गत रामायण, महाभारत, भागवतादि पुराण, उपपुराण लगायतका ग्रन्थहरु पर्दछन्।

वेदाध्ययन परम्परा ऋषि र महर्षि वंश (गुरुशिष्यपरम्परा) अनुसार परापूर्व कालदेखि नै चलिराएको देखिन्छ। उक्त परम्परालाई अक्षुण्ण राख्न महर्षिद्वय याज्ञवल्क्य र व्यासले आ-आफ्ना स्मृतिग्रन्थमा उल्लेख गरेका छन्। ऋषिहरुद्वारा मनन गरिएकाले मन्त्र र छन्दमा आबद्ध भएकाले छन्द भनियो - मन्त्रा मननात् छन्दासि छन्दनात् । -(निरुक्त ७/३/१२) जुन उद्देश्यका साथ मन्त्रको प्रयोग गरिन्छ, त्यसलाई विनियोग भनिन्छ। संसारको भ्रमण गर्ने या भोज्यादि सारा पदार्थ दिनेलाई देवता भनिन्छ। मन्त्रमा जुन देवताको स्तुति हुन्छ, सोही देवता हुन्छ।

गर्न हुने र नहुने कार्यको निर्णय गर्दा शास्त्र नै एक मात्र प्रमाण हो - तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यौ व्यवस्थितौ । -(गीता १६/२४) आर्यावर्तका सम्पूर्ण शास्त्रले वेदलाई नित्य, शाश्वत एवं अपौरुषेय मान्दछन्। अतः वेदका शब्द नै हाम्रा धर्म, कर्म, परम्पराका साथै जीवनका मार्गदर्शन मानिन्छन्। भगवान्द्वारा लोककल्याणका लागि प्रदान गरिएको वेद अनन्त छ। यस सम्बन्धमा तैत्तिरीय आरण्यकमा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ। ऋषि भारद्वाजले आफ्नो तीन आयुसम्म ब्रह्मचर्य व्रतमा रहेर वेदाध्ययनको अनुष्ठान गर्नुभयो। जतिबेला ऋषि ज्यादै वृद्ध हुनुभयो, त्यतिबेला स्वर्गबाट भगवान् इन्द्र आएर ऋषिलाई चौथो आयु प्रदान गर्ने इच्छा प्रकट गरी प्रश्न गरे।

उत्तरमा ऋषिले आफू वेदको अन्तिम गहिराइ पत्ता लगाउन चाहेको भाव व्यक्त गर्नुभयो । त्यसपछि इन्द्रले तीनवटा महान् पर्वत देखाए, जसमध्ये एउटा पर्वतको पनि उचाइ देख्न सम्भव थिएन, गहिराइको त के कुरा ? इन्द्रले यिनै पर्वत तीन वेद हुन्, यिनको अन्त्य तपाईं कसरी पत्ता लगाउन सक्नुहुन्छ ? इन्द्रले पर्वतबाट एक एक मुठी माटे लिएर ऋषिलाई दिँदै यसको संरक्षण गरेमा मानव समाजको कल्याण निश्चित भएको बताए । वेदरूपी ज्ञान अनन्त छ - अनन्ता वै वेदाः (तैत्तिरीयब्राह्मणम् ३/१०/११/४) भनिन्छ । इन्द्रद्वारा प्रदत्त तीन मुठी माटे नै वेदत्रयी (ऋक्, यजुः, साम) का रूपमा प्रसिद्ध भयो । यसैमा आधारित भई वर्तमान विश्वमा शब्दप्रयोग तीन विधामा भएको पाइन्छ - १) पद्य, २) गद्य र ३) गान । वेदमा पनि ऋग्वेदमा पद्य, यजुर्वेदमा गद्य र सामवेदमा गान प्रधान रूपले परापूर्व कालदेखि नै प्रचलित छ । सनातनदेखि नै वेदाध्ययन गर्ने क्रममा गुरुमुखद्वारा श्रवण गरी स्वयं उच्चारण गर्ने प्रक्रिया आजसम्म यथावत् छ । आज पनि गुरुमुखद्वारा श्रवण विना नै पुस्तकका आधारमा मन्त्राभ्यास गर्नु निन्दनीय तथा निष्फल मानिन्छ । वेदको संरक्षण एवं सफलताका दृष्टिले गुरुमुखद्वारा श्रवण गरी कष्ट गर्नु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हो । यसकारण वेदलाई श्रुति भनिन्छ । अतः परिश्रमपूर्वक वेदको नित्य अभ्यास गरी संरक्षण गर्नुपर्दछ । द्वापर युगको अन्त्यतिर नै विधिपूर्वक वेद पढ्नु र अभ्यास गर्नु कठिन भइसकेको देखिन्छ । अभि कलियुगमा मनुष्यको न्यून आयुका साथै शक्तिहीनतालाई ध्यानमा राखेर वेदपुरुष भगवान् नारायणका अवतार वेदव्यासले यज्ञानुष्ठानका आधारमा चार भागमा विभक्त गर्नुभयो । उक्त चार वेदमा विभक्त ऋक्, यजुः, साम र अथर्व वेदलाई क्रमशः आफ्ना चार शिष्य पैल, वैशम्पायन, जैमिनि र सुमन्तुलाई प्रदान गर्नुभयो । तिनै चार शिष्यले आ-आफ्ना वेदलाई शिष्य-प्रशिष्य परम्पराका माध्यमद्वारा विस्तार गरे । जुन शिष्यले अध्ययन गरेका तिनै वेदलाई आआफ्ना नामले वेदशाखाको परम्परा रच्यै गए । वेदशाखा रचना नभएर प्रचार एवं संरक्षणहेतु मात्र हो । वेदको मुख्य लक्ष्य आध्यात्मिक ज्ञान दिनु नै हो । यसले प्राणीमात्रको कल्याणका साथै कैवल्यमुक्ति प्रदान गर्नु एकमात्र लक्ष्य हो । त्यसका लागि वेदमा कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डको सर्वाङ्ग निरूपण गरिएको छ । कर्मकाण्डसम्बन्धी मन्त्र अधिक रूपमा रहेका छन् । कर्मकाण्डमा यज्ञानुष्ठानसम्बन्धी विधि, निषेध आदि विषयको विवेचन गरिएको छ । श्रौत यज्ञ सम्पादनार्थ कर्मका आधारमा होता, अध्वर्यु, उद्गाता र ब्रह्मा गरी चार प्रकारका ऋत्विक्को व्यवस्था गरिएको छ ।

ऋग्वेद

ऋग्वेदमा होतुगणका लागि उपयोगी छन्दोबद्ध मन्त्र अधिक रहेका छन् । साथै केही गद्यात्मक (यजुःस्वरूप) मन्त्र पनि पाइन्छन् । अरु वेदका तुलनामा यो बृहत्काय रहेको छ । यसका केही मन्त्र अन्य वेदमा समेत पाइन्छन् । सामवेदमा त अधिकांश ऋग्वेदीय मन्त्रकै गान भएको पाइन्छ ।

यजुर्वेद

यजुर्वेदमा यज्ञानुष्ठान सम्बन्धी अध्वर्युगणसँग सम्बद्ध मन्त्रहरु रहेका छन् । यसमा गद्यात्मक मन्त्रको आधिक्य पाइन्छ भने यज्ञसम्बन्धी केही पद्यात्मक मन्त्र समेत रहेका छन् । यो वेद शुक्ल र कृष्ण गरी दुई भागमा विभक्त छ ।

सामवेद

यज्ञानुष्ठानसम्बन्धी उद्गातृगणमा उपयोगी मन्त्रहरु सामवेदमा पाइन्छन् । यसमा गानपद्धतिका निश्चित मन्त्र रहेका छन् । यसका अधिकांश मन्त्र ऋग्वेदमा पाइन्छन् भने थोरै मात्र स्वतन्त्र छन् ।

अथर्ववेद

अथर्ववेदमा ब्रह्मगणसँग सम्बद्ध मन्त्रहरुको संकलन पाइन्छ । ब्रह्मगणको प्रमुख कार्य यज्ञको रेखदेख गर्नु, समय-समयमा नियमानुसार निर्देशन दिनु, यज्ञको ऋत्विक् एवं यजमानद्वारा केही भुल भएमा वा कमी भएमा सोको सुधार वा प्रायश्चित्त गराउनु, अर्थको कमी भएमा पूर्ति गर्नु आदि हुन् । यसमा पद्यात्मकका साथै केही गद्यात्मक मन्त्र रहेका छन् । यस वेदको प्रचार वा प्रयोग मुख्यतः अथर्व ऋषिद्वारा भएको हो ।

यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म । (शतपथब्राह्मण १/७/३/५) सृष्टिको आरम्भदेखि नै यज्ञलाई सर्वश्रेष्ठ कर्म मान्ने प्रचलनले मन्त्रोच्चारण शैली मन्त्राक्षर र कर्मविधिधताका कारण प्रत्येक वेद अनेक शाखामा विस्तारित भए । जस अनुसार ऋग्वेद २१ शाखा, यजुर्वेद १०१ शाखा, सामवेद १००० शाखा र अथर्ववेद ९ शाखामा गरी कुल ११३१ शाखामा फैलिन पुगे । वर्तमानमा ऋग्वेदका शाकल र शाखायन गरी दुई शाखाका मूल ग्रन्थ प्राप्य छन् भने यजुर्वेद अन्तर्गत कृष्णयजुर्वेदका ८६ मध्ये केवल तैत्तिरीय, मैत्रायणीय, कठ र कापिष्ठल शाखा एवं शुक्लयजुर्वेदका १५ मध्ये माध्यन्दिनीय र काण्व शाखाका मूल ग्रन्थ उपलब्ध छन् । त्यसैगरी सामवेदका कौथुम र जैमिनीय शाखाका मूल ग्रन्थ पाइन्छन् भने अथर्ववेदका शौनक र पैपलाद शाखाका मूल ग्रन्थ प्राप्त छन् । उपर्युक्त १२ शाखामध्ये निम्नलिखित ६ वटा शाखाको मात्र गुरुशिष्यपरम्परा अनुसार अध्ययन अध्यापन भएको देखिन्छ :

- क) ऋग्वेदीय शाकल शाखा,
 ख) कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय शाखा,
 ग) शुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिनीय र काण्व शाखा,
 घ) सामवेदीय कौथुम शाखा
 ङ) अथर्ववेदीय शौनक शाखा ।

यसका अतिरिक्त कृष्णयजुर्वेदको मैत्रायणीय शाखा महाराष्ट्रमा र सामवेदको जैमिनीय शाखा केरलाका केही व्यक्तिको उच्चारणमा सीमित देखिन्छ । व्यासशिष्य वैशम्पायनले याज्ञवल्क्यादि शिष्यहरूलाई यजुर्वेद पढाउनुभयो । कारणवश गुरुमा आइपरेको ब्रह्महत्याको प्रायश्चित्तको प्रसङ्गमा याज्ञवल्क्यले आफ्ना सहपाठीलाई वराक (निमुखा) भने पश्चात् गुरु क्रुद्ध हुनुभयो । गुरुले याज्ञवल्क्यलाई वेदाध्यनमा अयोग्य ठानी अध्यापन गराएको वेद फिर्ता माग्नुभयो । गुरुको श्राप पर्ने डरका कारण आफूले अध्ययन गरेको वेद याज्ञवल्क्यले तपोबलद्वारा अक्षररूपमा वमन गरिदिए । गुरुको आज्ञानुसार अन्य शिष्यहरूले तित्राको रूप धारण गरेर यत्रतत्र छरिएको वेद ग्रहण गरे । उक्त वेद मलिन भएका कारण कृष्णयजुर्वेदको तैत्तिरीय शाखाका रूपमा प्रसिद्ध भयो । यस वेदको मन्त्र र ब्राह्मण भाग समेत एकै रहेको छ । वेदरहित भएका याज्ञवल्क्यले बहुकालपर्यन्त प्रत्यक्ष देवता सूर्यको कष्टसाध्य तपस्या गरे । उनको तपस्याद्वारा प्रसन्न भएका सूर्यले याज्ञवल्क्यलाई मध्यदिनमा शुक्लयजुर्वेद पढाए - आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । -(शतपथब्राह्मणम् १४/९/३३) उक्त वेद ऋषि याज्ञवल्क्यले आफ्ना शिष्य माध्यन्दिन, काण्व आदिलाई अध्यापन गराए । यिनै शिष्यका नामबाट वेदशाखाको परम्परा चल्यो । गुरुशिष्यपरम्पराका माध्यमले नेपालमा अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको एक मात्र वेद शुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिन शाखा हो । यो शाखा भारतको उत्तर प्रदेश र महाराष्ट्रमा प्रचलित छ । यस शाखामा ४० अध्याय, ३०३ अनुवाक र १९७५ मन्त्र रहेका छन् । यस शाखामा यज्ञयागादिको वर्णन, सूर्यको स्तुति, ब्रह्मज्ञानजस्ता विषयहरू पाइन्छन् । सनातन धर्म र कर्मकाण्डको मूल नै वेद हो - वेदोऽखिलो धर्ममूलम् । आ-आफ्नै शाखाको समान उच्चारण एवं हस्तसञ्चालन व्यवस्था ज्यौदै उच्च कोटिको नमुना रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा विश्वभरि नै वेदमा एकरूपता पाइन्छ । मीमांसाशास्त्रले स्वाध्यायोऽध्येतव्यः वाक्यलाई मूल नीति मानेर आ-आफ्नो वेदशाखाको अध्ययन गुरुमुखोच्चारणानुच्चारण को व्यवस्था गरेको छ । गुरुले उच्चारण गरेपछि शिष्यले सोही अनुरूप उच्चारण गर्ने सर्वमान्य सिद्धान्त अद्यापि यथावत् छ । मन्त्र र ब्राह्मण गरी दुई भागमा व्याप्त वेदका प्रत्येक शाखा स्वयंमा पूर्ण छन् । वैदिक शब्दराशिलाई कर्मका आधारमा संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद् गरी चार भागमा वर्गीकरण गरिएको छ :

संहिता

वेदको जुन भाग प्रतिदिन विशेष रूपले अध्ययनयोग्य हुन्छ, त्यसलाई संहिता भनिन्छ । श्रौत एवं स्मार्त यज्ञमा प्रयोग हुने उक्त शब्दराशिरूप वेदका अलग अलग संहिता हुन्छन् । यिनै संहितापाठमा वर्ण, अक्षर, स्वर, मात्राको बिन्दुमात्र पनि यताउता नहोस् भनी प्राचीन परम्परामा प्रकृति र विकृति पाठको व्यवस्था छ । संहितापाठ, पदपाठ र क्रमपाठ गरी तीनवटा प्रकृतिपाठ रहेका छन् भने आठवटा विकृतिपाठ रहेका छन् -

जय माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमात्पूर्वा महर्षिभिः ॥

ब्राह्मण

वेदद्वारा निर्देश गरेको श्रौतयज्ञ वा कर्मका विषयमा ब्राह्मणग्रन्थले व्याख्या गर्दछ । यज्ञका प्रयोगात्मक नियमको उपदेश गर्दछ । यज्ञका विषयमा वैदिक कथा, रहस्य, स्तुति आदिका माध्यमले फलादेश गर्ने कार्य गर्दछ । ब्राह्मण गद्य भाषामा आबद्ध छ । यसमा नवीन शब्द र धातुको प्रयोग पाइन्छ । प्रत्येक वेदशाखाका आ-आफ्नै ब्राह्मण ग्रन्थ हुन्छन् ।

आरण्यक

आरण्यक ब्राह्मणग्रन्थको परिशिष्ट भाग हो । जुन शब्दराशिले यज्ञसम्पादन, याज्ञिक मन्त्रप्रयोग, यज्ञीय पदार्थको ज्ञान एवं फलादेश आदि विषयमा आध्यात्मिकताको सङ्केत गर्दछ, त्यसलाई आरण्यक भनिन्छ । मानवमात्रलाई आध्यात्मिकताको ज्ञानद्वारा सांसारिक बन्धनबाट विरक्त गराउनु आरण्यक ग्रन्थको प्रयोजन हो । अतः सांसारिक विषयभोगको त्यागपूर्वक वानप्रस्थाश्रमीहरूद्वारा अरण्य (जङ्गल) मा अध्ययन गरिने भएकाले यस ग्रन्थलाई आरण्यक भनिएको हो ।

उपनिषद्

आध्यात्मिक जगत्मा उपनिषद्को अत्यन्त महत्त्व रहेको छ । उपनिषद् ग्रन्थलाई वेदको शिर मानिन्छ । उपनिषद् नै मोक्षको साधन हो । यसमा जीव र ईश्वरका विषयमा विशिष्ट वर्णन पाइन्छ । प्रत्येक वेदका आ-आफ्नै उपनिषद् रहेका हुन्छन् ।

अतः तन, मन र धनले समर्पित भई वेदाध्यन गर्नु मानवमात्रको प्रमुख लक्ष्य हो । यसै विषयमा उपनिषदले भनेको छ - अष्टवर्ष ब्राह्मणमुनयीत, तमध्यापयीत । अर्थात् विद्या र व्रत स्नातकले आठवर्षीय ब्राह्मण वटुकलाई साङ्ग वेदाध्ययन गराई स्नातक तुल्याउनु नै वेदाध्ययनको उत्तम व्यवस्था हो । जसले उक्त कार्य गर्दछ, उसलाई आचार्य कहिन्छ । वेदाध्ययन गर्दा सर्वप्रथम स्वशाखाको अध्ययन गरेपछि मात्र ऋग्वेदादि अन्य शाखाको अध्ययन गर्नुपर्दछ । सो नगरेमा शाखारण्ड दोष लाग्दछ भने उक्त व्यक्ति सम्पूर्ण धर्मबाट च्युत हुने कुरा बताइएको छ :

ये स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तरमधीयेत । शाखारण्याश्च ते ज्ञेया सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

शतपथब्राह्मणमा वेदाध्ययनको महिमागान गरेको छ - यावन्तं ह वै इमां पृथिवीं वितेन पूर्णां ददल्लोकं जयति, त्रिभिस्तावन्तं जयति, भूयासञ्च अक्षयञ्च य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते, तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । अर्थात् रत्नद्वारा परिपूर्ण सम्पूर्ण पृथिवीको दान दिनाले प्राप्त हुने पुण्यको अपेक्षा वेदको स्वाध्यायबाट प्राप्त हुने पुण्य कयौं गुना अधिक हुन्छ । महाभाष्यकार पतञ्जलिले वेदाध्यनलाई प्रमुख कर्तव्यका रूपमै व्याख्या गरेका छन् - ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, मातापितरौ चास्य स्वर्गं लोके महीयते । अतः वेदाध्ययन गर्नु गराउनु श्रेष्ठतम कर्म हो ।

धर्म उत्थानमा लागौ

(छन्दः शार्दूलविक्रीडित)

याज्ञवल्क्य न्यौपाने (बबिन), कक्षा ११

हाम्रो हो घर यो बसेर यसमै खोज्छौ त होच्याउन,
जाग्यौ एक भई समग्र जनता यो धर्म जोगाउन ।
हाम्रो देश पछाडि भो किनभने सत्तासँगै दोष छ
बच्दैनन् अब विकृति सब मिले निश्चिन्त उद्घोष छ ॥१॥

दिन्छन् लाख बिट्टा छिमेकतिरको ढोका चिहाएपछि,
के मिल्थ्यो मति होलि वाइन मिठो मानेर खाएपछि ।
आए भक्तहरू पवित्र स्थल यो मानेर देवालय,
मास्दै आश्रम चैत्य मन्दिरहरू बन्दै छ वेश्यालय ॥२॥

बोल्ने राम र राम नित्य मुखले बोक्ने लुकाई छुरा,
यो हाम्रो सरकार पत्थर भयो सुन्दैन राम्रा कुरा ।
सत्कर्म नगरी भए कसुरता के काम यो ज्यानको
जस्ले वेद र धर्मको विषयमा बोल्दैन त्यो लास हो ॥३॥

लाखौंको घरबार जोड्छ तर के मर्दा सँगै जान्छ र ?
अबौंको धन दिन्छु बोल न तिमी के मृत्युले मान्छ र ?
छोड्दैौ अब पाप यो अति भयो सङ्घर्ष गछौ बरु
तिम्रो शक्ति भए अगाडि बढ लौ हे धर्मद्रोहीहरू ॥४॥

अकैले गरिदिन्छ ठान्नु भ्रम हो, सम्पूर्ण अज्ञान हो,
हामी अग्र भएर लागि नपरे बच्दैन है धर्म यो ।
केही काम गरौ मिलेर जन हो नेपालको नाउँमा
जोडी काँध र काँध लौ अघि बढौ सद्धर्म उत्थानमा ॥५॥

रिट्ठाको रुख रोपेर कहाँ फलछ र कागती ?

घनश्याम उपाध्याय
अध्यक्ष, ने.वे.वि. सञ्चालक समिति

नीतिशास्त्रमा भनिएको छ : यन्त्रे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् । कथाच्छलेन बालानां क्रियते चोपदेशिका ॥ यसको भावार्थ के हो? जसरी माटोको काँचो भाँडोमा कोरिएका चिह्न पछि पनि कायम रहन्छ, त्यसैले कथाको माध्यमबाट बालकहरूलाई उचित उपदेश दिइन्छ। जीवनभरि काम लाग्ने विषयको ज्ञान बाल्यकालमै दिन सकियो भने त्यो दिगो हुन्छ। त्यसैले मानिसहरूलाई शिक्षा दिने कामको थालनी उनीहरूको बाल्यकालदेखि नै प्रारम्भ गरिन्छ। बाल्यावस्थामा सिकेका कुरा बालबालिकाले सितिमिति बिर्सदैनन्। मानिसहरूको बोली नफुट्दै सिकाएका अक्षर आजीवन सम्भना रहेको विषय हामी सबैलाई ज्ञात नै छ। शिक्षाको सन्दर्भमा जीवनको प्रथम अवस्था आधारकाल हो। यो अवस्था साह्रै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। बाल्यावस्थामा शिक्षा लिन नपाएका मानिसहरू प्रायः जीवनभरि अशिक्षित नै रहेका हुन्छन्।

शिक्षाका दुई पक्ष छन् : एउटा रूप र अर्को सार। पुस्तक आदि पाठ्यसामग्री, यसका विधि व्यवस्थाहरू, पढाउने शिक्षक—शिक्षिकाहरू, शिक्षणस्थान, अन्य भौतिक वातावरण यसका रूप पक्ष हुन्। यही रूप पक्ष हुँदै मानिसहरू सारतिर अग्रसर हुँदै जान्छन्। अक्षर एक प्रकारका चित्र हुन्। अक्षर शिक्षाको कहिल्यै नबिर्सने रूप यही हो।

पढाइबाट पाइने जानकारी शिक्षाको सार हो। मानिस जतिजति हुकँदै जान्छ, उतिउति उसका ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय विकसित एवं सक्रिय हुँदै जान्छन्। उनीहरूका इन्द्रिय सक्रिय हुने क्रममा मानिसलाई रूप र सार दुवैले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन्। परिवार, सत्संगत, समाज, अन्य अनेकौं माध्यमहरूबाट प्राप्त जानकारीहरूलाई मानिसको ज्ञानेन्द्रियले पुनरुत्पादन गर्दछ र यो नै ज्ञान बन्दछ। त्यसैले विद्यार्थी कालमा प्राप्त हुने वस्तुगत जानकारी तथा अनुभूतिले उसको मस्तिष्कमा नमेटिने प्रभाव पार्दछ। अतः मानिसले प्राप्त गरेको शिक्षा असल हुन सक्थ्यो भने मानिसको जीवन असल र यसो हुन सकेन भने जीवन नकारात्मकतातिर बढ्न सक्दछ। एउटा मानिस असल वा खराब हुनुले सिङ्गो जगत्लाई प्रभाव पार्दछ।

कुनै पनि कार्य अकारण हुँदैन। केही कार्य भइरहेको छ भने त्यसको कारण हुनैपर्दछ। कार्यकारण सम्बन्धको हेक्का नराखी गरिएका काम अकारण काम हुन्छ अर्थात् त्यस्तो काम व्यर्थ काम हो, समय नष्ट गर्ने मात्र हो (वास्तवमा समय त के नष्ट हुन्थ्यो र आफैँ नष्ट हुने हो)। त्यसैले हामीले हाम्रो परिवार, समाज र संसार राम्रो बनाउन बाल—शिक्षादेखि नै उद्देश्यमा आधारित (कारणपरक) शिक्षा दिन आवश्यक छ। यसको तात्पर्य हो उद्देश्यमूलक, उद्देश्यपरक, उद्देश्यमा आधारित शिक्षा नै आजको मुख्य आवश्यकता हो। मौलिक पद्धतिमा आधारित शिक्षापद्धति र विधाले नै हाम्रो गौरवको, पहिचानको प्रवर्द्धन गर्न सक्दछ।

शिक्षाको विषयमा चर्चा गर्दा शिक्षाका दुई प्रकारका उद्देश्य देखिन्छन्। पहिलो, आधार उद्देश्य र दोस्रो, कार्यपरक उद्देश्य। आधार उद्देश्यअन्तर्गत शिक्षक स्वयंको व्यक्तित्वमा परिवर्तन ल्याउने अन्तर्वस्तु समेटिन आवश्यक हुन्छ भने कार्यपरक उद्देश्यअन्तर्गत मानिसको कार्यक्षमताको विषय समेटिन आवश्यक हुन्छ। पहिलो उद्देश्यअन्तर्गत शिक्षाले मानिसमा जीवन र जगतलाई यथार्थ रूपमा बुझ्ने संज्ञात्मक चेतना विकास गर्दछ। यस्तो उद्देश्यले आनो असल चरित्र निर्माणका लागि चिन्तनशील बनाउँछ। यो उद्देश्यले नै स्वयंका कर्तव्यहरू र सामाजिक भूमिका निर्धारण गर्ने विवेक विकास गर्न उत्प्रेरणा दिन्छ र वास्तविक सुख—सन्तोष प्राप्त गर्ने मनोविज्ञान विकास गर्दछ। यसले सांस्कृतिक निष्ठा अवलम्बन गर्ने तथा तिनीहरूको संरक्षण—सम्बर्द्धनको स्वैच्छिक जिम्मेवारी बोध गराउँदछ। मानिसलाई अध्ययनशील, इमानदार, सदाचारी, परोपकारी, मृदुभाषी, बोली र वचनका बीचमा सङ्गत भएको कर्तव्यपरायण बनाई उच्चव्यक्तित्वको धनी आदर्शव्यक्ति निर्माण गर्दछ।

शिक्षाको दोस्रो अन्त्य हो – कार्यक्षमता। मानिसमा माथि भनिएका सबै प्रकारका व्यक्तित्व भए पनि यदि तिनीहरूलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न सकेन भने त्यसले खासै अर्थ राख्दैन। तर साह्रै बलशाली र सीपयुक्त भए पनि आन्तरिक गुणहरू छैनन् भने मानिसले खासै केही गर्न सक्दैन। जसरी हाम्रासामु महाभारतको कथामा, श्रीमद्भगवद्गीतामा धनुर्धारी बलशाली अर्जुनको अवस्था तथा कृष्णको उत्प्रेरणाको कालजयी उदाहरण छ। शिक्षाको पहिलो विषय कृष्णको उत्प्रेरणात्मक शिक्षा हो भने दोस्रो विषय अर्जुनको सीप, कौशल र बलको विषय हो। सीप, कौशल र बल क्षमता हुन् भने तिनीहरूको सदुपयोग आन्तरिक गुणहरूका परिणाम हुन्। अर्जुनमा दुवै

प्रकारका गुणहरू अन्तर्निहित थिए । तिनीहरूलाई कृष्णको सहयोगले परिणाममुखी बनाएको हो । त्यसैले, हरेक शिक्षार्थी बालबालिकामा गुण तथा क्षमता अन्तर्निहित रहेको हुन्छ, तिनीहरूलाई परिणाममा प्रकट गर्न शिक्षाको (शिक्षा भनेको यससम्बन्धी नीति, ऐन, कानुन, प्रक्रियागत विधि, शैक्षिक विषयवस्तु, शिक्षालय, शिक्षक आदिको समुच्चय हो) महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । गुण र क्षमतामा आधारित शिक्षाको संयुतिले मात्र सफलता प्राप्त भएको दृष्टान्त हामीसँगै छन् ।

नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा निर्धारण गरिएको नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप : २०६३ मा उल्लेख गरिएको छ : प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभा र व्यक्तित्व विकासको सम्भावनालाई प्रस्फुटित गर्न सहयोग गर्ने, सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय संस्कृति र अस्मिता, सामाजिक मान्यता एवं आस्थाहरूको सम्बर्द्धन गरी जीवन्त अनुभवहरू समेट्ने, स्वस्थ सामाजिक तथा सामूहिक जीवन पद्धतिको विकास गर्न चरित्रवान् एवम् नैतिकवान् नागरिक तयार गर्ने, स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा व्यवसाय, पेसा एवम् रोजगारीका साथै आवश्यकतानुसार अन्तर्राष्ट्रिय रोजगारीतर्फ उन्मुख उत्पादनमुखी र सीपयुक्त नागरिक तयार गर्न सहयोग गर्ने, सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउने, समाजको आधुनिकीकरणमा सहयोग गरी देश निर्माणका निम्ति मानव संसाधनको विकास गर्ने, प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न सहयोग गर्ने, सामाजिक समानता र न्यायबारे चिन्तन गर्दै तदनुरूपको आचरण विकास गर्ने र समावेशी समाज निर्माणमा मद्दत गर्ने, स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशअनुकूल शान्ति, मैत्री, सद्भाव, सहिष्णुता र विश्वबन्धुत्वको भावना विकास गरी तदनुरूपको आचरण गर्ने गराउने, हरेक प्रकारका द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि सक्षम नागरिक तयार गर्ने, आधुनिक सूचना प्रविधिसँग परिचित भई त्यसको प्रयोग गर्न सक्ने विश्वपरिवेश सुहाउँदो दक्ष जनशक्ति तयार गर्ने, राष्ट्र राष्ट्रियता, लोकतन्त्र, मानवअधिकारको सम्मान गर्ने, समालोचनात्मक तथा रचनात्मक सोच भएका, स्वाभिमानी तथा अरूलाई सम्मान गर्ने र आफू नेपाली भएकोमा गौरव गर्ने नागरिक तयार गर्ने, नेपाली कला, सौन्दर्य, आदर्श तथा वैशिष्ट्यहरूको संरक्षण र विस्तारतर्फ अभिप्रेरित नागरिक तयार गर्न मद्दत गर्ने विषय अधिसारिएको छ ।

प्रारूपमा अधिसारिएका यी विषय सान्दर्भिक छन् । तर प्रश्न उठ्छ - के पाठ्यक्रममा यी विषय समेटिएका छन् त ? माथि उल्लेख गरिएका उपलब्धिहरू प्राप्त गर्न हाम्रो परम्परादेखि पठन-पाठन हुँदैआएका विज्ञानसम्मत मौलिक विषयहरू समेटिएका छन् त ? परम्पराको निरन्तरतालाई आधुनिकतासँग जोड्ने कुनै कडी शैक्षिक विषयमा समाविष्ट छ त ? प्रत्यक्षतः त्यस्तो देखिँदैन । प्रारूपलाई पछ्याउने पाठ्यविषय भएन भने परिकल्पित जनशक्ति उत्पादन गर्न संभव हुँदैन । परिकल्पित उपलब्धि प्राप्त गर्न सोही अनुसारको शैक्षिक विषय समावेश गरिएको अवस्थामा मात्र संभव हुन्छ । प्रारूपका विषय नेपाल सुहाउँदो र पाठ्यविषय अन्यत्रको आवश्यकताद्वारा सिर्जित भयो भने रिट्टाको रूख रोपेर कहाँ फल्छ र कागती नै चरिताथ हुनेछ । विद्यालय शिक्षामा ज्ञान, भक्ति र योग समेटिनु पर्दछ, तब मात्र प्रारूपमा अपेक्षा गरिएको उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ । आजको यस्तो अत्याधुनिक समाजमा ज्ञान, भक्ति र योगको शिक्षाको विषय उठाउँदा धेरै मानिसलाई आश्चर्य लाग्न सक्दछ । तर सत्य, यथार्थ र सार्थक विषय यिनै हुन् । मानिसले नबुझ्नुको जिम्मेवारी त कसले पो लिन सकिन्छ र ? कार्यकारण सम्बन्धमा आधारित शिक्षा नै शिक्षाको मूल उपादेय हो भने ज्ञान, भक्ति र योगलाई नै शिक्षाको आधार बनाइनु पर्दछ ।

ज्ञानलाई प्रायः मानिसहरू साध्य ठान्दछन् । तर ज्ञानका लागि ज्ञान होइन, सार्थक जीवन तथा उत्तरोत्तर उपलब्धिका लागि ज्ञान हो । केही मानिसहरू जीवन र व्यवहारबाट प्राप्त सत्यापन नै नभएका सतही सूचना तथा जानकारीहरूलाई ज्ञान भन्ने सम्भन्छन् । ज्ञान भनेको - अधिकार के हो ? कर्तव्य के हो ? गर्न हुने के हो ? गर्नु पर्ने के हो ? गर्न नहुने के हो ? गर्नु नपर्ने के हो ? खान हुने के हो ? खान नहुने के हो ? के किन हो ? के किन होइन ? आदि छुट्ट्याउने विवेक हो ।^१ प्राप्त भएका तथ्य र व्यवहारको अनेकौँ कसीमा सत्यापित जानकारी तथा सूचनाहरूलाई मानिसका ज्ञानेन्द्रियले पुनरुत्पादन गरेपछि मात्र ज्ञान बन्दछ । यही ज्ञानले मानिसलाई भित्रैदेखि प्रबल बनाउँछ । यही ज्ञानले कर्तव्याकर्तव्य, खाद्याखाद्य, भक्ष्याभक्ष्य आदि निर्णायक र निर्देशकका रूपमा निर्धारण गर्दछ । भक्ति भनेपछि प्रायः मानिसहरू ईश्वरभक्ति, स्वर्गप्राप्ति, परलोक र परजन्मका लागि गरिने आराधना आदि मात्र हो भनेर बुझ्दछन् । आस्थानुसारका अधिष्ठाताप्रतिको सतत निष्ठा अवश्य भक्ति हो तर भक्तिको अपरिमित उच्चता मात्र होइन, यही धराधाम सतहका विशिष्टता पनि भक्तिका विषय हुने गर्दछन् । भक्ति भनेको - समर्पण हो, निष्ठा हो । शास्त्रमा यसका विभिन्न आयामहरू बताइएका छन् । भक्ति भनेको आस्था- निष्ठाप्रति समर्पित रहने भाव हो । देवभक्ति मात्र होइन, देशभक्ति पनि हो । यस भक्तिभित्र मातृभक्ति, पितृभक्ति, मित्रभक्ति,

^१कोइराला, घनश्याम, 'आस्था र संस्कृति'

बन्धुभक्ति, ...आदि भक्ति पर्दछन् ।^२ चलनचल्तीमा प्रयोग गरिने राष्ट्रभक्ति, मातृभक्ति, पितृभक्ति, गुरुभक्ति, बन्धुभक्ति के भक्ति होइनन् र ? निष्ठापूर्ण समर्पणको शिक्षा यही भक्ति विधामा अन्तर्निहित छ । जनशक्तिलाई निष्ठापूर्वक आफूलाई तुच्छ र निष्ठालाई उच्च अनुभूति गर्ने समर्पित जनशक्ति भक्ति विना बन्न सक्दैन । योगका अनेकौं उपक्रम र अन्तर्य छन् । तर सामान्यतः योग भनेको जोड हो । योगशक्ति, योगबल, योगक्षेम आदि शब्दका अन्तर्यको अनुमानले मात्र पनि योगको क्षेत्रविस्तार बुझ्न सहयोग पुग्छ । योग भनेको—ज्ञानलाई कर्मसँग जोड्नु हो, जोड्ने अभ्यास हो । आफूले गर्ने कामलाई तत्परता, कुशलता र एकाग्रतापूर्वक सम्पन्न गर्नु हो । शारीरिक क्रियाकलापलाई ज्ञानसँग जोड्नु हो, मनसँग जोड्नु हो, चित्तसँग जोड्नु हो ।

ज्ञान र भक्तिलाई कर्ममा जोड्नु शिक्षाको सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण विषय हुन आउँछ । हाम्रो पूर्वीय वाङ्मयमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई जीवनको लक्ष्य मानिएको विषय रहेको छ । वास्तवमा आध्यात्मिक विषय छाम्दा ज्ञान, भक्ति र योग यी तीन वटाको सदुपयोगको सत्परिणाम नै मोक्ष हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । धर्मको सम्बन्ध भनेको सत्कर्मसँग, अर्थको सम्बन्ध भनेको समृद्धिसँग, कामको सम्बन्ध सत्परिणामसँग रहेको स्पष्ट छ । यसरी आफूसँग भएको ज्ञानको सदुपयोग र सत्परिणामको कामनासँग निष्ठापूर्वक समर्पण गर्नु नै परिणामतः योग हो र यो योग आफैमा विशिष्ट शक्तिपुञ्ज हुन्छ । त्यसैले हामीले हाम्रो शिक्षामा ज्ञान, भक्ति र योगलाई जोड्नेपर्छ । अन्यथा ज्ञानहीन/आडम्बरी, समर्पणहीन/स्वार्थी, ऊर्जा/शक्तिहीन फोस्रा प्रमाणपत्रधारी जमात उत्पादनले समाजले, राष्ट्रले पाउने भनेको आडम्बरी, स्वार्थी, पूर्वाग्रही, मगन्ते, गुनासे, आरिसे मात्रै हो । आजको नेपाली समाजको यथार्थ यही होइन र ? परम्परागत गुरुकुल शिक्षामा रहेका विषयहरू कालजयी छन् तर तिनीहरूलाई पनि धोक्ने र कर्मकाण्डी बनाइएको छ । शिक्षाका यी विषयलाई व्यावहारिक बनाउन सके मौलिक पहिचान र स्वाभिमान बढ्न सक्छ । भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे । ततो राष्ट्रं ब्रह्म बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसर्नमस्तु ॥ अर्थात्— सबैका हितचिन्तक, आत्मज्ञानी ऋषिहरूले सृष्टिका आरम्भमा तपस्या र दीक्षा आदिको नियम पालन गरेका थिए । त्यसैबाट राष्ट्रिय भावना र राष्ट्रिय सामर्थ्यको उत्पत्ति भयो । त्यसैले ज्ञानी मानिसहरू त्यस राष्ट्रका सामु विनम्र भएर राष्ट्रसेवामा लागून् । (१९/१४/१)

सङ्गाच्छर्वं सं वदध्वं सं नो मनसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वं सञ्जानाना उपासते ॥ अर्थात्— आपसमा मिलेर हिँड, आपसमा मिलेरै बोलचाल गर । मनको कुरो आपसमा मिलेर आदानप्रदान गर र नयाँ कुरो सिक । उहिलेका सज्जन मानिसहरूले आपसमा मिलेर यज्ञ, उपासना आदिका काम गरेभैं तिमीहरू पनि एकमत होओ । (ऋग्वेद, दसौं मण्डलको सूक्त—१९१ को दोस्रो मन्त्र) समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ अर्थात्— तिमीहरूको हृदय एकै होस्, तिमीहरूको मन एकै होस्, सङ्कल्प एकै होस् । त्यसैबाट एकापसमा मिलेर आआना सबै काम पूरा गर्न सक । (ऋग्वेदको दसौं मण्डलको सूक्त—१९१ को चौथो मन्त्र) सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं करवावहै । तेजस्वी नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । अर्थात्— हामी दुई सँगै संरक्षित होऔं । सँगै खाऔं—भोग गरौं । सँगै पराक्रम गरौं । तेजिला ज्ञानी र अध्ययनशील बनौं । कहिल्यै भगडा नगरौं । (कृष्ण यजुर्वेद) सदभाव, मेलमिलाप र सहकार्यका लागि प्रेरित गर्ने यी मन्त्रहरू समाजमा विद्यमान अनेकौं समस्या समाधान गर्ने सामर्थ्य राख्छन् । यस्तो ज्ञानगर्भित शिक्षा आजको आधुनिक भनिएको पाठ्यक्रममा कतै छ ? छैन । शक्तिशाली रुद्रलक्षित यो र यस्ता अनेकौं मन्त्रहरूले समस्या समाधानमा सम्वादको महत्त्व उजागर गर्दछन् । यथा : शक्ति : मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न अक्ष्यन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः अर्थात् हे रुद्र [हाम्रा ज्ञानी र बलिया वृद्धलाई नसताऊ । हाम्रा साना बालकलाई हिंसा नगर । हाम्रा बलिया युवाहरूलाई घात नगर । हाम्रा गर्भस्थ शिशुहरूलाई हिंसित नगरऊ र हाम्रा आमा—बालाई नाश नगरिदेऊ । हाम्रा आफन्तको शरीर कष्टमा नपार । (यजुर्वेद, सोह्रौं अध्यायको १५ मन्त्र) ।

वेद मानिसको हितका लागि सङ्कलित व्यवहारविज्ञान हो । वेदका मन्त्रहरूले शरीरका प्रत्येक अङ्ग प्रत्यङ्गलाई सत्कार्यमा प्रेरित गरेका छन् । मन्त्रले क्षमतायुक्त व्यक्तित्वमा जोड दिएको छ । जस्तै : शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतं ६ सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ अर्थात् हाम्रो शिर ऐश्वर्यले सम्पन्न होस् । हाम्रो मुख यशस्वी होस् । हाम्रा कपाल र जुँगा कान्तियुक्त होऊन् । हाम्रो श्रेष्ठ प्राण अमृतसमान होस् । हाम्रा आँखा मानिसलाई चिन्न सक्ने होऊन् । हाम्रा कान मानिसहरूका सबै खालका कुरा सुन्न सक्ने होऊन् । (यजुर्वेद, २०/५) त्यस्तै जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः ...अर्थात् हाम्रो जिह्वा कल्याणकारी वचन बोल्ने होस् । हाम्रो वाणी महिमायुक्त होस् । (यजुर्वेद, २०/६) समानता र मेलमिलाप, द्वन्द्वरहित समाज निर्माणका लागि प्रेरित गर्ने अनेकौं

^२कोइराला, धनश्याम, 'आस्था र संस्कृति'

प्रसङ्ग वेदमा रहेका छन् । एउटा उदाहरण : ज्यायस्वन्तश्चित्तो मा वि यौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः । अन्यो अन्यस्मै वल्यु वदन्त एत सघ्रीचीनान् वः सम्मनसस्कृणोमि ॥ अर्थात् हे मानिसहरू [कोही नछुटीकन सानाट्टला सबैलाई ख्याल राख्दै, समान व्यवहार गर्दै, विचार मिलाउँदै, मिलेर काम गर । एकापसमा प्रेमपूर्ण कुरा गर्दै हिँड । हामी पनि तिमीहरूको जस्तै काममा लाग्नेछौं । (अथर्ववेद ३.३०.५)

हाम्रो समाजको एउटा डरलाग्दो रोगका रूपमा भ्रष्टाचार बढिरहेको छ । भ्रष्टाचार निवारणका अनेकौं प्रयत्नहरू भइरहेका पनि छन् । संयुक्तराष्ट्र सङ्घले सन् २००३ मा महासन्धि पारित गरेपछि सन् २००४ देखि यसका पक्ष राष्ट्रहरूले भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस मनाउन सुरु पनि सन् २००५ देखि प्रभावकारी भएको छ । हरेक वर्ष अङ्ग्रेजी महिनाको डिसेम्बर ९ मा भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस मनाउन थालिएको छ । यस अभिसन्धिमा संसारका १४० राष्ट्रले हस्ताक्षर गरेका छन् । तर भ्रष्टाचार नगर्न प्रेरित गर्ने गरी शिक्षा दिने प्रवन्ध गरिएको छैन । युवा-विद्यार्थीहरूलाई वेदको शिक्षा दिन सक्ने हो भने समाजले यति बाक्लो भ्रष्टाचारको बिगबिगी भोग्न पर्दैन थियो कि ? आर्थिक सदाचारप्रति परिलक्षित यो मन्त्र : प्र पतेतः पापि लक्ष्मि नश्येतः प्रामुतः पत । अयस्मयेनाङ्केन द्विषते त्वा सजामसि.....॥ अर्थात् हे अन्यायका धन [तँ यहाँबाट टाढा जा । यहाँबाट भागेर हाम्रा शत्रुका नजिक गएर बस् । हामी फलामे लट्ठीले तँलाई हाम्रा शत्रुतिर लखेदछौं । (अथर्ववेद ७.१२०.१)

मातृभूमि प्रतिको निष्ठा वेदमा उत्तिकै प्रबल रहेको छ । आजका युवाले वेदमा भएका यी कुरा बुझ्ने माध्यम केही छ ? सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति । सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥ अर्थात् सत्यनिष्ठा, यथार्थको व्यापक जानकारी, दक्षता, पराक्रम, तपश्चर्या, ब्रह्मज्ञान र त्याग बलिदान यिनै भावनाले नै भूमि वा मातृभूमिलाई पालनपोषण र संरक्षण गर्दछन् । विगतका र आउँदो समयका सबै प्राणीलाई पालन गर्ने मातृभूमिले हामीलाई विस्तृत स्थान देओस् । (अथर्ववेद १२.१.१) भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदूग्रे । ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमस्तु ॥ अर्थात् - सबैका हितचिन्तक, आत्मज्ञानी ऋषिहरूले सृष्टिका आरम्भमा तपस्या र दीक्षा आदिको नियम पालन गरेका थिए । त्यसैबाट राष्ट्रिय भावना र राष्ट्रिय सामर्थ्यको उत्पत्ति भयो । त्यसैले ज्ञानी मानिसहरू त्यस राष्ट्रका सामु विनम्र भएर राष्ट्रसेवामा लाग्नु । अथर्ववेद (१९/१४/१) हाम्रो राष्ट्रिय आवश्यकता सम्बोधन गर्ने सामर्थ्य वैदिक शिक्षामा प्रबल छ । ज्ञान, भक्ति र योगका साथै सदाचार, सद्भाव, मेलमिलाप, राष्ट्रभक्ति, अनुशासन, उत्तरदायित्व तथा मानिसमा भएका अन्तर्निहित व्यक्तित्व एवं शक्तिको प्रकटीकरण गर्न वैदिक शिक्षा आवश्यक छ । वैदिक शिक्षालाई आधार बनाएर आधुनिकतम शिक्षाले मात्र परम्परा र आधुनिकताको बीचमा सन्तुलन कायम गर्न सक्दछ । नत्र भन्नेपछि : रिष्टाको रुख रोपेर कहाँ फल्छ र कागती ? अस्तु ।

मेरी आमा

गोकर्ण शर्मा, कक्षा-५

नौ महिना पेटमा राखी मलाई जन्म दिने ।
दुःखजति आफू लिई सुख मलाई दिने ॥
ताते बाबु ताते बाबु हिँड्न सिकाउने ।
हातमा समाई हिँड्नलाई बाटो देखाउने ॥

रुदाँखेरि हसाउने बुबु खुवाउने ।
सधैंभरि मसित नै खेल्न रुचाउने ॥
निद्रा लाग्यो भनेर हातमा खेलाउने ।
घाँटी सुक्यो भनेर दुध खुवाउने ॥

रातभरि न सुती मेरै सेवा गर्छिन् ।
दुःखजति आफू लिई सुख मलाई छर्छिन् ॥
मेरी आमा साथमा हुँदा मलाई निद्रा लाग्छ ।
डरको पोको आमादेखि परपरे भाग्छ ॥

अगरबत्ती बाली मेरै हित चिताउने ।
भगवान्लाई खुसी पार्न फल चढाउने ॥
मेरी आमा संसारकै ठुलीमान्छे हुन्छिन् ।
एक छिन म हराउँदा डाको छाँडो रुन्छिन् ॥

मार्कण्डेय महापुराणको पृष्ठभूमि

चिन्तामणि भट्टराई

उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

१. परिचय

धर्मको मूल वेदको अर्थलाई लिएर द्वापरयुगका अन्तमा भगवान् श्रीवेदव्यासले पुराणहरूको विभाग गर्नुहुन्छ। त्यस्ता पुराणहरूमा ब्रह्मपुराण आदि अठारवटा रहेका छन्। सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर र वंशानुचरित गरी पुराणमा पाँच लक्षण अर्थात् विषय हुन्छन्।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरश्च च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ (मा.म.पु. १३४/१३)

मार्कण्डेय महापुराणमा पनि यिनै विषयको वर्णन पाइन्छ। पुरातन कालको समग्र इतिहास, राजाहरूका चरित्र, सृष्टि आदि विषय तथा वेद शास्त्रको आद्योपान्त समस्त सिद्धान्त यस पुराणमा उल्लेख गरिएको छ। भगवत्त्वका गूढ विषयहरू अनि मोक्षप्राप्तिको उपाय सरलतापूर्वक यस पुराणले वर्णन गरेको छ। यस पुराणमा चारै वर्णका नर-नारी भगवद्भक्ति प्राप्त गरेर मुक्तिका अधिकारी हुन सक्दछन् भन्ने बताइएको छ। अठार पुराणमध्ये मार्कण्डेय पुराणलाई सातौं पुराण मानिएको छ।

तेषां तु सप्तमं ज्ञेयं मार्कण्डेयं सुविश्रुतम्। (मा.म.पु. १३४/८)

यसमा भगवान् पशुपतिनाथबाट प्राप्त गरेको गूढज्ञान जैमिनि नामक ऋषिले महाभारतविषयक प्रश्न गर्दा मार्कण्डेय महर्षिले प्रदान गर्नुभएको सन्दर्भ वर्णन गरिएको छ। यस क्रममा महाभारतका अनेक शङ्काको समाधान, भारतवर्षका विविध सुरीतिहरूको गुप्त रहस्य, अनेक प्रकारको शिक्षा, विविध उपदेश, बाल संरक्षण एवं तिनलाई सुयोग्य बनाउने उपाय, धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष चारै पुरुषार्थ प्राप्तिका उपाय, ब्रह्मविद्या, ईश्वरभक्ति, पातिव्रत्य धर्म, स्त्रीधर्म, वर्णाश्रम धर्म तथा विद्युत्, अग्नि, विद्या आदि अदभूत विषयहरूको वर्णन यस पुराणमा गरिएको छ। नवरात्रका अवधिमा पाठ गरिने आदिशक्ति पराम्बा भगवतीको दुर्गाचरित्र समेत यसै पुराणमा वर्णन गरिएको हुनाले महामाया भगवती देवी तत्त्वप्रतिपादनका दृष्टिले पनि मार्कण्डेय महापुराण अत्यन्त गहन, मार्मिक र भगवद्भक्ति एवं ज्ञानले महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। यस पुराणको उठान कसरी गरिएको छ भनी केलाउने सानो प्रयास यहाँ गरिएको छ।

२. मार्कण्डेय महापुराणको प्रारम्भबिन्दु

मार्कण्डेय महापुराणमा अन्य ग्रन्थमा जस्तै मङ्गलाचरण गरिएको छ। ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरेत् भन्ने सिद्धान्तानुसार यस ग्रन्थको पनि आदि, मध्य र अन्त्यमा मङ्गलाचरण गरिएको छ। यस पुराणको प्रारम्भमा आशीर्वादात्मक मङ्गलाचरणद्वारा वाचक, पाठक, श्रोता सबैको मङ्गल होस् भन्ने कामना गरिएको छ।

यद् योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाद्य वंदितमतीव विविक्तचित्तैः।

तद्वः पुनातु हरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलङ्घितभूर्भुवः स्वः॥१॥

पायात्स वः सकलकल्मषभेददक्षः क्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः।

श्वासावधूतसलिलोत्कणिकाकरालः सिन्धुः प्रनृत्यमिव यस्य करोति सङ्गात्॥२॥

जो संसारको भय र दुःखलाई नाश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ, एकान्त चित्त भएका योगीहरू तथा सन्यासी महात्माहरू जसको चरणकमललाई ध्यानद्वारा प्राप्त गरेर प्रणाम गर्नुहुन्छ, जसले प्रकट भएर भूलोक, भुवलोक र स्वलोकलाई वामनरूपद्वारा अतिक्रमण गर्नुभएको छ। त्यस्ता भगवान् नारायणका चरणकमलले हजुरहरूलाई पवित्र गर्नुहोस्। सम्पूर्ण पापराशिलाई नाश गर्न चतुर, क्षीर सागरमा शेषशय्यामा मूर्तिमान् भई शयन गर्ने, जसको श्वासबाट जलको कराल कणिका कम्पित हुन्छन्, जसमा विशाल समुद्र जुन भगवत्तत्त्वको सङ्गले गर्दा नृत्य गरेजस्तो देखिन्छ, त्यस्ता अविनाशी परमपुरुष परमात्माको यहाँहरूको रक्षा गर्नुहोस्। सबैको मङ्गल कामना गर्दै मङ्गलाचरणमा वेदमाता गायत्रीको बीज समेत ध्वनित गरिएको छ। नारायण, नर, नरोत्तम, भगवती, सरस्वती भगवान् व्यासलाई नमस्कार गरेर जयकीर्तन अर्थात् पुराणादि पाठ गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई शिरोधार्य गर्दै मार्कण्डेय महापुराणको कथा प्रसङ्ग प्रारम्भ गरिएको छ।

कुनै समयमा महर्षि वेदव्यासजीका शिष्य महान् तेजस्वी जैमिनिले परम तपस्वी, वेदादि शास्त्राध्ययनमा निरत महामुनि मार्कण्डेयसित सोध्नुभयो - हे भगवन् ! महात्मा वेदव्यासजीले भारतनामक जुन ग्रन्थ वर्णन गर्नुभएको छ, त्यो ग्रन्थ अनेकौं शास्त्रको

मर्मार्थले युक्त, विशुद्ध शब्दहरूले परिपूर्ण, छन्द र अलङ्कारद्वारा सुशोभित, सुखदायक शब्दद्वारा कानलाई आनन्द दिने, अनेकानेक प्रश्न र तिनको यथार्थ उत्तर सन्निवेश भएको छ। जसरी देवतामा नारायण, मनुष्यमा ब्राह्मण, समग्र गहनामा चूडामणि, अस्त्रमा वज्र, इन्द्रियहरूमा मन प्रधान मानिन्छ, त्यसैगरी सम्पूर्ण शास्त्रमा महाभारत नै श्रेष्ठ छ। यसमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष चारै पुरुषार्थको वर्णन गरिएको छ। त्यसैले धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र र मोक्षको साधनशास्त्र महाभारत नै हो। हे महाभाग ! बुद्धिमान् महर्षि वेदव्यासजीले चारै आश्रमका आचार अवस्थान तथा साधन सबै नै यसमा विशेष रूपले वर्णन गर्नुभएको छ। उदारकर्मी महर्षि वेदव्यासजीले महाभारत नामक महाशास्त्र यसप्रकार रचना गर्नुभएको छ कि यो अत्यन्त विस्तृत भए पनि यसको कुनै ठाउँमा परस्पर विरोध पाइँदैन। वासुदेव भगवान् श्रीकृष्णका वचनरूपी यी जलराशिले वेदरूपी पर्वतबाट निस्केर कुतर्करूपी रुखहरूलाई उखेलेर पृथ्वीलाई रजरहित गरेका छन्। कृष्णद्वैपायनप्रणीत पञ्चमवेदस्वरूप यी महान् तलाउ मधुर शब्दरूप महाहंस र महाख्यानरूपी कमलद्वारा शोभायमान तथा विस्तीर्ण कथारूपी जलले पूर्ण भएको छ। हे भगवान् जुन वेदार्थ र श्रुतिहरूले युक्त छ, ती महाभारत नामक शास्त्रको यथार्थ स्वरूप (अर्थ) जान्नका लागि नै म हजुरको नजिकमा आएको हुँ। यसप्रकार विनम्रतापूर्वक गुरु मार्कण्डेयसँग महाभारतको महत्त्वसमेत उल्लेख गर्दै महर्षि जैमिनिले चारवटा प्रश्नहरू गर्नुभएको छ।

कस्मान्मानुषतां प्राप्नोति निर्गुणोऽपि जनार्दनः । वासुदेवो जगत्सूतिसंस्थितसंयमकारणम् ॥

कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्वपदात्मजा । पञ्चानां महिषी कृष्णा ह्यत्र नः संशयो महान् ॥

भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे हलायुधः ॥

कथं च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः । पाण्डुनाथा महात्मानो वधमापुरनाथवत् ॥ (मा.म.पु.अ. १/१३-१६)

जो जगतको सृष्टि, स्थिति र संहार गर्नुहुन्छ, ती जनार्दन वासुदेव (सच्चिदानन्दस्वरूप) ले निर्गुण भएर पनि के कारणले मनुष्यत्वलाई स्वीकार गर्नुभएको थियो ? एकली द्वपदपुत्री द्रौपदी (कृष्णा) किन पाँच पाण्डवकी महिषी (पत्नी) हुनुभएको थियो ? यस विषयमा मलाई ठूलो संदेह भएको छ। महाबलशाली बलदेवजीले तीर्थयात्राका प्रसङ्गमा कस्तो प्रकारले ब्रह्महत्याको प्रायश्चित्त गर्नुभएको थियो ? त्यस्तै सहायक पाण्डवहरू हुँदाहुँदै पनि द्रौपदीका महारथी पुत्रहरूले अविवाहित अवस्थामा कस्तो प्रकारले अनाथहरू जस्तै प्राण त्याग गरेका थिए ? यस प्रकारका चारवटा प्रश्न गर्दै महर्षि जैमिनिले मार्कण्डेय मुनिसँग ज्ञानोदयका लागि प्रार्थना गर्दा योगशास्त्रोक्त निद्रा, तन्द्रा, भय, क्रोध आदि अठार दोषरहित महामुनि मार्कण्डेयले उत्तर दिन लाग्नुभयो - हे मुनिसत्तम जैमिनि ! मेरो सन्ध्यावन्दनादि कर्म गर्ने समय भएको हुनाले वेदशास्त्रार्थज्ञानमा निपुण पक्षीले तपाईंलाई सन्देहहीन गराउने छन्। पिगाक्ष, विबोध, सुपुत्र र सुमुख ती चार पक्षीहरू खगश्रेष्ठ द्रोणका पुत्र हुन्। शास्त्रको तत्त्व जान्ने भएका ती पक्षीहरू विन्ध्याचलपर्वतको कन्दरा (गुफा)मा वास गर्दछन्। वेदशास्त्रार्थज्ञानमा अप्रतिहतबुद्धि भएका ती पक्षीहरूको उपासना गरेर सोध्नुभयो भने तपाईंले सम्पूर्ण विषय जान्न सक्नु हुनेछ। मार्कण्डेय महर्षिले यसो भन्दा ऋषिशार्दूल जैमिनिले विस्मयोत्फुल्ल नेत्रका साथ जिज्ञासा गर्नुभयो। पक्षीले मनुष्यजस्तै कथा भन्न सक्छन्, यो नै पहिलो आश्चर्य हो। त्यस्तै ती पक्षीले अत्यन्त दुर्लभ शास्त्रज्ञान प्राप्त गरेका छन् भन्ने सुन्दा अर्को आश्चर्य लागेको छ।

तिर्यग्योनिमा जन्मेर पनि यस्तो ज्ञान कसरी भयो ? एवं कुन कारणले तिनलाई द्रोणपुत्र भनिन्छ ? ती चारवटा पक्षीका पिता द्रोण को हुन् र ती गुणवान् महात्मा पक्षीहरूलाई कसरी धर्मज्ञान भयो ? यस्ता प्रश्नहरू जैमिनि ऋषिले गरेपछि रहस्योद्घाटन गर्दै मार्कण्डेय महर्षि भन्न लाग्नुभयो। हे जैमिनि ! पूर्वकालमा नन्दन नामक वनमा इन्द्र, नारद र अप्सराहरू एकत्र भेल भएको अवस्थामा जुन घटना घटेको थियो। त्यो एकाग्र चित्तले सुन्नुहोस्।

३. मार्कण्डेय महापुराणको मूल पृष्ठभूमि

मार्कण्डेय महर्षिले जैमिनि ऋषिलाई सुनाउँदै भन्नुभयो। एक दिन देवर्षि नारदजीलाई पुंश्चली गण सहित भएर देवराज इन्द्रले अत्यन्त आदरकासाथ आफ्नै आसन प्रदान गर्नुभयो। त्यसपछि देवर्षिसँग शचिपति इन्द्रले हजुरलाई जो इच्छा लाग्छ, तिनलाई गाउने आज्ञा दिनुहोस्। रम्भा, मिश्रकेशी, तिलोत्तमा, उर्वशी, घृताची वा मेनका जसको अभिलाषा छ तिनैलाई नृत्य गर्ने आज्ञा दिनुहोस् भन्दा द्विजश्रेष्ठ नारदजीले अप्सराहरूसित भन्नुभयो। तिमीहरूमा जो रमणी, गुणवती, उदारता भएकी छौ तिनैले मेरो अगाडि नृत्य गर किनभने रूपवती र गुणवती बाहेक नाट्यशास्त्रमा अरुको सिद्धि हुँदैन। त्यस्तै हाउभाउ र कटाक्ष विक्षेपादि युक्त नृत्यलाई नै नाच भनिन्छ, अन्य नाच वृथा हुन्छन्। देवर्षि नारदका यी वचन सुनेर सबै अप्सराहरू परस्परमा म नै सब गुणमा अधिक छु, तिमी हैन भन्न लागे। त्यस्तो विवाद परेपछि पाकशासन (इन्द्र)ले देवर्षि नारदसँग नै तिमीहरूमा को गुणवती छौ भन्ने कुरा सोध्न आग्रह गर्नुभयो। इन्द्रको इच्छानुसार सञ्चालित अप्सराहरूले देवर्षि नारदजीलाई को गुणवती छ भनी प्रश्न गर्दा नारदजीले भन्नुभयो - 'मुनिश्रेष्ठ दुर्वासा हिमालय पर्वतको शिखरमा तपस्या गरिरहनु भएको छ। उहाँलाई जसले मोहित गर्न सक्छ, त्यही नै अधिक गुणशालिनी मानिन्छ।' नारदका यस्ता वचन

सुनेर अप्सराहरूले मस्तक कम्पायमान गर्दै यस्तो कार्य गर्न हाम्रो सामर्थ्य छैन भन्न लागे । ती अप्सराहरूमध्ये वपु नाम गरेकी एउटी अप्सराले अनेकौं पटक विभिन्न ऋषिहरूको तपस्या भंग गरेकी हुनाले गर्व (घमण्ड) सहित भनिन् - आज्ञा दिनुहोस्, जहाँ दुर्वासा महर्षि हुनुहुन्छ, म त्यहाँ जान्छु भनिन् । म अहिले नै कामवाणको आघातद्वारा ऋषिको मनोरूप लगामलाई छेदन गरेर इन्द्रियरूपी घोडाहरूलाई उन्मार्गगामी बनाउदै देहरूपी रथलाई बुद्धिरूप सारथीरहित गर्ने छु । ब्रह्मा, विष्णु वा महादेव नै भए पनि निःसन्देह अहिले तिनको भित्तीरूप (हृदय) कामवाणद्वारा जर्जरित गरउने छु । यस्तो वाणी प्रकट गर्दै वपु अप्सरा हिमालय पर्वतमा गइन् । दुर्वासा महर्षिको तपस्याको प्रभावले आश्रमवासी हिंस्रक जीव पनि त्यहाँ शान्त थिए । अप्सराश्रेष्ठ वपुले एक कोशमात्र टढा रहेर पुंस्ककिल जस्तै मनोहर कण्ठद्वारा गान गर्न लागिन् । मुनिवर दुर्वासा त्यो गीत सुनेर कोकिलकण्ठी अप्सरा भएको स्थानमा जानु भयो । सर्वाङ्गसुन्दरी कामिनीलाई देखेर मेरो तपस्यामा विघ्न गर्न आएको हो भन्ने सम्झदै अत्यन्त रिसाएर दुर्वासा ऋषि भन्न लाग्नुभयो ।

यस्माद् दुःखार्जितस्येह तपसो विघ्नकारणात् । आगतासि मदोन्मत्ते मम दुःखाय खेचरि ॥

हे मदोन्मत्त खेचरि ! मेरो यस दुःखोपार्जित तपस्यामा तँ विघ्न गर्न आएको होस् । त्यसैले हे दुर्बद्धे तँ मेरो क्रोधबाट कलुषित भएर सोह्र वर्षसम्म पक्षीको कुलमा जन्म लिनेछेस् । हे अप्सराधम ! तँ आफ्नो रूप त्यागी पक्षीको रूप धारण गरेर चार पुत्रहरु जन्माउनेछेस् । पुत्र उत्पन्न गर्ने प्रीतिबाट वञ्चित हुँदै पुनः शस्त्राघातद्वारा पाप नष्ट भएपछि स्वर्ग जानेछेस् । यसमा अब कुनै अनुनय विनय नगर । ब्राह्मणश्रेष्ठ महर्षि दुर्वासा रिसले गर्दा रातारात आँखा बनाउँदै चञ्चल मनोरम कङ्कणधारिणी मानिनी वपु अप्सरालाई यी कुरा सुनाई पृथ्वीलाई छोडेर प्रसिद्ध गुणले युक्त आकाशगङ्गातिर जानुभयो ।

यसप्रकार वपु नामकी अप्सरालाई श्राप गरेर दुर्वासा महर्षि आकाशगङ्गातिर गएपछि वपु अप्सरा पक्षी बनिन् । उनीबाट चार अण्डाहरु भए तर पक्षीरूप वपुको शरीर छुट्यो । शमीक नामक ऋषिको कृपाबाट अण्डाबाट निस्किएका चटकचतुष्टय चार पक्षीहरु आफ्नो श्रापवृत्तान्त ऋषिलाई बताएर विन्ध्याचल पर्वतमा गए । मार्कण्डेय महर्षिको सल्लाह अनुसार जैमिनि ऋषि पनि विन्ध्याचल पर्वतमा जानुभयो र चटकगणसँग उहाँले पूर्वोक्त चार प्रश्नहरु गर्नुभएको थियो ।

चतुःप्रश्नसमोपेतं पुराणं ह्येतदुत्तमम् । यस्ता चार प्रश्नले युक्त अत्यन्त उत्तम मार्कण्डेय पुराण कसैले सुने भने करोडौं कल्पमा गरेको पाप पनि नष्ट हुन्छ भन्ने फलश्रुति बताइएको छ । जैमिनि ऋषिले चारवटा प्रश्न सोधेपछि ती प्रश्नको क्रमशः उत्तर दिने क्रममा नै मार्कण्डेय महापुराणको पृष्ठभूमि तयार भएको देखिन्छ । यिनै अक्षररूप पुष्प परमात्माप्रति समर्पण गर्दै लेखनी बन्द गर्दछु । अस्तु । ॐ तत्सत् श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

यज्ञोपवीतपरिचयः

विशाल आचार्यः, कक्षा- ९

यज्ञोपवीतमिति शब्दो यज्ञ + उपवीत इति द्वौ शब्दौ सम्मेल्य निर्मितः समस्तशब्दो वर्तते ।

अस्यार्थस्तु शतपथस्मृतिसारसङ्ग्रहे उल्लिखितोऽस्ति-

यज्ञो वै विष्णुः

यज्ञाख्यः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः ।

उपवीतं ततोऽस्येदं तस्माद् यज्ञोपवीतकम् ॥

यज्ञोपवीतस्य परिधानप्रकारः- यज्ञेन संस्कृतम् उपवीतं यज्ञोपवीतम् । अत एव आधुनिकाः कथितसभ्याः पुरुषाः शोभाार्थं धारितमेतद् इति मत्वा यज्ञसमये एव यज्ञोपवीतधारणं कुर्वन्ति । येन केनापि यदा कदा च ग्रथितं सूत्रं यज्ञोपवीतं न भवति । अस्य श्रीमद्भगवद्गीतायामपि उल्लेखनमस्ति-

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

अस्यार्थस्तु- ये जनाः शास्त्रविधिम् उत्सृज्य शास्त्रविहितं कार्यं कुर्वन्ति, स जनः सुखसिद्धिञ्च न प्राप्नुवन्ति । यज्ञोपवीतस्य महत्त्व- स्मृतिशास्त्रेऽपि वर्तते-

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

यज्ञोपवीतस्य अपरं नामधेयं ब्रह्मसूत्रम्, सावित्रीसूत्रञ्च अस्ति । स्मृतिप्रकाशे कथ्यते-

सूचनाद् ब्रह्मतत्त्वस्य वेदतत्त्वस्य सूचनात् ।

तत्सूत्रमुपवीतत्वाद् ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥

पौरस्त्य दर्शनमा न्यायदर्शनको वैशिष्ट्य

चेतनारायण लामिछाने

१. विषयप्रवेश

दर्शनको उत्पत्ति यही समयमा भयो भन्न सकिने ठोस प्रमाण प्राप्त छैन तापनि सृष्टिको आरम्भदेखि नै प्राणीमात्रले सुखको खोजी गरेको र त्यसकै लागि प्रयत्न भने गरिरहेकै छन् । जो चेतनशील प्राणीको स्वाभाविक गुण पनि हो । त्यसलाई पनि मानवमात्रले विवेकपूर्वक योजना बनाएर सुखको प्राप्तिका लागि अगाडि बढिरहेको पाइन्छ । यसै चिन्तनको क्रममा जीवन र जगतलाई हेर्ने विचार वा चिन्तनात्मक विशेष दृष्टिकोणलाई दर्शन भनिन्छ । वर्तमान समयमा दर्शनलाई पौरस्त्य र पाश्चात्य गरी दुई भागमा विभाजन गरी हेर्ने गरिएको छ । तीमध्ये पौरस्त्य दर्शनमा आध्यात्मिक चिन्तनलाई विशेष प्राथमिकतामा राखेर जीवन र जगतको विषयमा चिन्तन गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत आलेखमा प्रथमतः दर्शनको सामान्य चिनारीपूर्वक पौरस्त्य दर्शनको चिनारी दिँदै न्यायदर्शन र त्यसमा प्रतिपादित मूल विषयको सामान्य विश्लेषण गर्दै पौरस्त्य दर्शनमा न्याय दर्शनको वैशिष्ट्य के कस्तो छ ? भन्ने बारेमा केही खोतल्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. दर्शन शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

दर्शनको परिभाषा गर्नुभन्दा पहिला यसको शाब्दिक व्युत्पत्तिलाई केलाउनु आवश्यक हुन्छ । संस्कृत व्याकरणका अनुसार दृश्र प्रेक्षण धातुदेखि करण अर्थमा ल्युट् प्रत्यय भएर दर्शन शब्द निष्पन्न हुन्छ । प्रेक्षण शब्दमा प्र र ईक्षण रहेका छन् । प्र अर्थात् प्रकृष्ट र ईक्षणको अर्थ हेराइ हुन्छ । यसरी विशेष प्रकारको हेराई भन्ने अर्थमा दृश् धातुदेखि करणमा ल्युट् प्रत्यय भएर निष्पन्न दर्शन शब्दले विशेष प्रकारको हेराइको साधन अर्थात् दर्शनशास्त्रलाई जनाएको छ भने भावमा ल्युट् प्रत्यय भएर निष्पन्न दर्शन शब्दले ज्ञानलाई जनाउँदछ । यसअनुसार जसले वस्तुको यथार्थ ज्ञान गराउँदछ त्यो नै दर्शन हो भन्न सकिन्छ ।

यथार्थ ज्ञानमा यथार्थ भनेको के हो त भन्दा तद्वति तत्प्रकारको अनुभवो यथार्थः (तर्कसंग्रहः) । अर्थात् जहाँ जुन वस्तु छ त्यसमा त्यही ज्ञान हुनु नै यथार्थ ज्ञान हो । जस्तै चाँदी देखेर यो चाँदी नै हो भन्ने ज्ञान हुनु यथार्थ ज्ञान हो भने सिपी देखेर त्यसमा यो चाँदी हो भन्ने ज्ञान भयो भने त्यसलाई अयथार्थ ज्ञान भनिन्छ ।

यसैलाई न्यायसूत्रका भाष्यकार वात्स्यायनले यसरी भनेका छन् - सतश्च सदभावोऽसतश्चाऽसदभावः । सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतत्वं भवति, असच्चाऽसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवतीति । (न्यायभाष्य, १९९८ : ३) । अर्थात् जसलाई सत् भनेर ग्रहण गरिन्छ र त्योभन्दा भिन्न हुँदैन अर्थात् सत् नै हुन्छ, सत् नै भनेर जानिन्छ, त्यो सत् र जसलाई असत् भनिन्छ र असत्कै रूपमा रहेको हुन्छ अथवा यो असत् नै हो भनेर जानिन्छ त्यो नै यथार्थ हो र जसले यही यथार्थ जस्तो छ त्यस्तै अविपरीत तत्त्वको ज्ञान गराउँदछ, त्यो नै दर्शन हो ।

यसैलाई अभि व्यावहारिक रूपमा भन्नुपर्दा हामी को हौं ? हामीले देखेको अनुभव गरेको यो जगतको यथार्थ स्वरूप के हो ? यसको उत्पत्ति कहाँबाट भयो ? मानवमात्रको मूल कर्तव्य के हो ? सबै व्यक्तिले सुखको खोजी गरिरहेको पाइन्छ तापनि तिनीहरू दुःखी नै देखिन्छन्, त्यसैले वास्तविक सुख के गरेर प्राप्त हुन्छ अथवा जीवन कसरी सुखी हुन्छ ? आदि कुराको चिन्तन दर्शनले गर्ने गर्दछ । यस प्रकारका चिन्तन, विचार-विमर्श भएको शास्त्रलाई दर्शनशास्त्र मान्न सकिन्छ ।

३. पौरस्त्य दर्शनको सामान्य परिचय

पौरस्त्य र पाश्चात्यमा विभाजित भएको दर्शनमध्ये पौरस्त्यदर्शन पनि आस्तिक र नास्तिक गरी पुनः दुई भागमा विभाजित भएको पाइन्छ । नास्तिको वेदनिन्दकः यस भनाइका अनुसार जसले वेदलाई प्रमाण मान्दैन, वेदमा विश्वास गर्दैन त्यो नास्तिक र जसले वेदमा विश्वास गर्दछ अथवा वेदलाई प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्दछ त्यसलाई आस्तिक भन्ने गरिएको पाइन्छ । पौरस्त्यदर्शनमा नास्तिक दर्शन भनेर चार्वाक, बौद्ध र जैन दर्शनलाई भनिन्छ भने वेदलाई स्वीकार गर्नेवाला सांख्य-योग, न्याय-वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्त यी छ दर्शनलाई आस्तिक दर्शनको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ ।

४ न्यायदर्शनको परिचय

न्यायदर्शनका प्रवर्तक महर्षि गौतम हुन्। नीयते प्राप्यते वस्तुतत्त्वं अनेन यस विग्रहमा नी उपसर्गपूर्वक इण् गतौ धातुबाट घञ् प्रत्यय भएर न्याय शब्द निष्पन्न हुन्छ। यसलाई आन्विक्षिकीविद्या, तर्कशास्त्र आदि नामद्वारा पनि चिनिन्छ। न्यायसूत्रका भाष्यकार वात्स्यायनले प्रमाणैरर्थपरीक्षण न्यायः (न्यायभाष्य, १९९८ : ३) अर्थात् प्रमाणहरूद्वारा अर्थको परीक्षण गर्नु नै न्याय हो भनेर न्यायको परिभाषा गरेका छन्। प्रमाण, प्रमेय आदि सोह्र पदार्थको विवेचना यस दर्शनमा गरिएको छ भने यिनै सोह्र पदार्थको तत्त्वज्ञानबाट निःश्रेयस अर्थात् मोक्ष प्राप्त हुने कुरा यस दर्शनमा बताइएको छ। प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चार प्रमाण मानिएको छ भने अर्थापत्ति, अभाव, सम्भव आदिलाई यिनै चारभित्र समावेश गरिएको छ। यस दर्शनका मुख्य सूत्रमा ईश्वर शब्दको तोकैरे वर्णन गरेको नपाइए पनि यस दर्शनले ईश्वरको सत्तालाई स्वीकार गरेको छ र यस दर्शनका आचार्यहरूले जगत्को कारणका रूपमा ईश्वरलाई स्वीकार गर्दै ईश्वरसिद्धिका बारेमा विवेचना गरेको पाइन्छ। न्यायदर्शनको परिचयका क्रममा यहाँ न्यायदर्शनमा पदार्थविवेचनको संक्षेपमा निर्देश गरिएको छ।

न्यायदर्शनमा वर्णित सोह्रपदार्थहरू १. प्रमाण, २. प्रमेय, ३. संशय, ४. प्रयोजन, ५. दृष्टान्त, ६. सिद्धान्त, ७. अवयव, ८. तर्क, ९. निर्णय, १०. वाद, ११. जल्प, १२. वितण्डा, १३. हेत्वाभास, १४. छल, १५. जाति र १६ निग्रहस्थान।

४.१. प्रमाण - न्यायदर्शनमा प्रमीयतेनेन इति प्रमाणम् अर्थात् जेद्वारा यथार्थ ज्ञान गरिन्छ त्यो प्रमाण हो, प्रमाकरणं प्रमाणम् प्रमाको असाधारण कारण नै प्रमाण हो भनेर यथार्थ ज्ञानको असाधारण कारणको रूप प्रमाणलाई मानिएको छ। प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चार ओटा प्रमाणलाई न्यायदर्शनमा स्वीकार गरिएको छ।

(अ) प्रत्यक्ष - इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्षबाट उत्पन्न हुने ज्ञानलाई प्रत्यक्ष भनिन्छ। जो अव्यभिचारी, व्यवसायात्मक र शब्दजभिन्न हुनुपर्छ। यस प्रकारको प्रत्यक्ष ज्ञानको करण इन्द्रिय भएकाले इन्द्रियहरू नै प्रत्यक्ष प्रमाण हुन्। जस्तै घटप्रत्यक्षज्ञानको करण आँखा, शब्द प्रत्यक्षज्ञानका करण कान आदि।

(आ) अनुमान - कुनै दुई वस्तुको निरन्तर साहचर्य दर्शनपछि अन्यत्र एउटाको दर्शनद्वारा अन्यको ज्ञान हुनुलाई अनुमिति भनिन्छ। जस्तै भान्सामा निरन्तर धुम र अग्निको साहचर्य दर्शनपश्चात् जहाँ जहाँ धुवाँ हुन्छ त्यहाँ त्यहाँ अग्नि हुन्छ भन्ने निश्चित गरिन्छ र पर्वतादिमा धुवाँ देखेपछि त्यहाँ आगो छ भन्ने निश्चित गरिन्छ। यस प्रकारको व्याप्तिज्ञान नै अनुमितिको करण अनुमान हो। यो स्वार्थानुमान र परार्थानुमान गरी दुई प्रकारको रहेको छ।

(इ) उपमान- समान धर्मको प्रसिद्धिबाट जुन सादृश्य ज्ञान हुन्छ त्यो उपमिति हो र त्यसको करणलाई उपमान प्रमाण भनिन्छ। जस्तै गवय नचिनेको व्यक्तिलाई कसैले गवय गाईजस्तै हुन्छ भनिदियो भने उसले गाईको समान धर्म भएको प्राणी देखेमा यो गवय रहेछ भनेर ज्ञान गर्न सक्छ।

(ई) शब्द - आप्त पुरुषको वचनद्वारा हुने ज्ञान नै शाब्दज्ञान हो भने आप्तपुरुषको वचन नै शब्द प्रमाण हो। यसलाई दृष्ट र अदृष्ट गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ।

४.२. प्रमेय - प्रमाणद्वारा जुन कुरा ज्ञान योग्य छ त्यो नै प्रमेय हो। न्यायदर्शनमा बाह्र प्रकारको प्रमेयको निरूपण गरिएको छ - १. आत्मा, २. शरीर, ३. इन्द्रिय, ४. अर्थ, ५. बुद्धि, ६. मन, ७. प्रवृत्ति, ८. दोष, ९. प्रेत्यभाव, १०. फल, ११. दुःख, १२. अपवर्ग 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' (न्यायसूत्र, १.१.९)

(अ) आत्मा- ज्ञानको अधिकरण नै आत्मा हो। त्यो आत्मा जीव र ईश्वर गरेर दुई प्रकारको छ। जीवात्मा शरीर इन्द्रिय आदिदेखि व्यतिरिक्त प्रत्येक शरीरमा भिन्न भिन्न, अनन्त, नित्य र ज्ञानको आश्रयस्थलको रूपमा रहेको छ र व्यापक पनि छ। आत्माको सिद्धिका लागि न्यायदर्शनमा इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, सुख, दुःख, ज्ञान यी छओटा गुणलाई लिङ्गको रूपमा बताइएको छ। किनकि यी गुणहरू अन्य द्रव्यमा रहन नसक्ने तर कुनै न कुनै द्रव्यमा आश्रित भएकाले त्यही तत्त्व नै आत्मा हो र आत्मा नै यी गुणहरू रहन्छन् भन्ने युक्तिसंगत तर्क सूत्रकारले प्रस्तुत गरेका छन् इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मनो लिङ्गम्। (न्यायसूत्र- १.१.१०) परमात्मा सर्वज्ञ, जगत्को निमित्त कारण, नित्यज्ञानवान्, व्यापक र एक छ, जो क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटवत् यस अनुमानद्वारा सिद्ध हुन्छ।

आ) शरीर- आत्माको भोगको साधन नै शरीर हो।

इ) इन्द्रिय- ज्ञानको साधन नै इन्द्रिय हुन् जुन घ्राण, रसना, चक्षु, त्वक् र श्रोत्र गरी पाँच ओटा भौतिक इन्द्रिय रहेका छन्। मन इन्द्रिय भएपनि अबैतक भएकाले त्यसको छुट्टै चर्चा गरिएको छ।

ई) अर्थ - आत्माका साथ इन्द्रियद्वारा भोग्य विषयहरू गन्ध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द यी पाँच नै अर्थ हुन्। जो पृथिवीका गुण पनि हुन्।

- उ) बुद्धि - बुद्धि, उपलब्धि, ज्ञानलाई पर्यायको रूपमा लिइएको छ। जो सम्पूर्ण व्यवहारको हेतु पनि हो। त्यो बुद्धि स्मृति र अनुभव गरेर दुई प्रकारको रहेको छ।
- ऊ) मन - सुख, दुःख आदिको उपलब्धिको साधनरूप जो आन्तरिक इन्द्रिय छ त्यो नै मन हो। जसको सिद्धि हाम्रा इन्द्रियहरू सक्रिय भइरहँदा पनि हामीलाई एकैपटकमा धेरै ज्ञान हुन नसक्दा हुन्छ।
- ए) प्रवृत्ति - वचन, बुद्धि र शरीरद्वारा कुनै कार्यको थालनी नै प्रवृत्ति हो।
- ऐ) दोष - कुनै कर्ममा प्रवृत्त हुनुको कारण नै दोष हो।
- ओ) प्रेत्यभाव - मरेर फेरी जन्मनु नै प्रेत्यभाव हो।
- औ) फल - सुख र दुःखको अन्यतर साक्षात्काररूप जुन भोग छ, त्यही नै फल हो।
- अ) दुःखम् - प्रतिकूल ज्ञानको अवस्था नै दुःख हो। गौण र मुख्य जम्मा गरेर दुई भाग रहेको दुःख पुनः छ इन्द्रिय, छ विषय, छ प्रकारको बुद्धि, शरीर सुख र दुःख गरी एककाइस प्रकारको रहेको हुन्छ।
- अः) अपवर्गः - दुःखको आत्यन्तिक नाश नै अपवर्ग हो।

४.३. संशयः - एउटै धर्मीमा धेरै प्रकारको धर्मको आभास हुनु नै संशय हो।

४.४. प्रयोजनम् - जसको कारणले पुरुष प्रवृत्त हुन्छ त्यही नै प्रयोजन हो।

४.५. दृष्ट्यन्तः - लौकिक परीक्षकहरूको जुन वस्तुमा बुद्धिको समानता हुन्छ त्यही नै दृष्ट्यन्त हो।

४.६. सिद्धान्त - स्वकीय शास्त्रमा प्रामाणिक भनेर स्वीकार गरिएको अर्थ सिद्धान्त हो। सर्वतन्त्र, प्रतितन्त्र, अधिकरण, अभ्युपगम गरेर सिद्धान्त चार प्रकारको रहेको छ।

४.७. अवयव - परार्थानुमानका लागि प्रयोग गरिने वाक्य समूह नै अवयव हो। न्यायदर्शनमा प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमनका भेदले पाँच प्रकारका अवयव स्वीकार गरिएको छन्।

४.८. तर्क - अज्ञात पदार्थमा हेतुको उपपत्तिपूर्वक तत्त्वज्ञानका लागि जुन विचार गरिन्छ त्यो नै तर्क हो।

४.९. निर्णय - पक्ष प्रतिपक्षद्वारा अर्थको अवधारण गर्नुलाई निर्णय भनिन्छ।

४.१०. वाद - तत्त्वज्ञानका लागि गरिने कथा वाद हो।

४.११. जल्प - विजय प्राप्तिका लागि गरिने कथा जल्प हो।

४.१२. वितण्ड - जल्पमा आफ्नो मतको स्थापना नभएमा वितण्डा हुन्छ।

४.१३. हेत्वाभास - वास्तविक हेतु नभएर केवल हेतुको आभास हुन्छ भने त्यसलाई हेत्वाभास भनिन्छ। न्यायदर्शनमा असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, प्रकरणसम, कालात्ययापदिष्टका भेदले पाँच प्रकारको हेत्वाभास स्वीकृत छ।

४.१४. छल - वक्ताको अभिप्राय विपरीत वाक्यको अथवा पदको अर्को अर्थ गर्नु वा अर्थान्तरको कल्पना गरेर दोष देखाउनु छल हो। वाक्छल, सामान्यछल र उपचार छल गरेर तीन प्रकारको रहेको छ।

४.१५. जाति - असत् उत्तर अथवा साधर्म्य र वैधर्म्यद्वारा पनि आफ्नो मत सिद्ध नहुनु नै जाति हो। यो चौबीस प्रकारको रहेको छ।

४.१६. निग्रहस्थान - सत्य वस्तुको प्रतिभास नहुनु र विपरीत वस्तुको प्रतिभासरूप पराजयको कारण नै निग्रहस्थान हो। यो न्यूत, अधिक, अपसिद्धान्त आदि भेदले २२ प्रकारको रहेको छ।

५. न्यायदर्शनको वैशिष्ट्य

न्याय दर्शनमा सम्पूर्ण शास्त्रहरूको उपकारक तत्त्व के छ त ? के भिन्नता छ ? के विशेषता छ त ? किनकि प्रायः पौरस्त्यशास्त्रहरूको उद्देश्य मोक्षप्राप्ति रहेको छ। त्यो मोक्षको प्राप्तिमा लागि अध्यात्मविद्याको रूपमा रहेका उपनिषद् आदि नै पूर्ण छन्। यस ग्रन्थलाई पढ्दैपनि किन त ? भन्ने प्रश्नमा न्यायसूत्रका भाष्यकार वात्स्यायनले प्रश्नको उत्थानका साथ उत्तर प्रस्तुत गरेका छन् - तत्र संशयादीनां पृथक्प्रस्थानाः प्राणभूतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमाऽऽन्वीक्षिकी न्यायविद्या तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथक्प्रस्थानान्तरेणाऽध्यात्मविद्यामात्रमियं स्याद यथोपनिषदः तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते (न्यायभाष्य, १९९८ : ५)। अध्यात्मविद्याको प्रयोजन केवल आत्मसम्बन्धी सिद्धान्तको विश्लेषण गर्नु मात्रै हो तर यो आन्विक्षिकी न्यायशास्त्रको प्रयोजन त्यति मात्र नभएर आत्मविषयका अतिरिक्त आत्माको बोध गराउने हेतु, प्रमाण आदिको विश्लेषण पनि हो।

न्यायदर्शनका प्रणेता महर्षि गौतम भएपनि यो दर्शनको प्रारम्भ सृष्टिको आदि संसारको सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ ऋग्वेद हो भन्ने सर्वमान्य नै छ। त्यही ऋग्वेदको नासदीय सुक्तमा न्यायशास्त्रलाई हेतुविद्याका रूपले संकेत गरेको छ - सतो बन्धुमसति निरकिन्द्वद् द्वि

प्रतीया कवयो मनीषा (ऋग्वेद, १०-८-७-२१)। यहाँ प्रयुक्त मनीषा शब्द परमतत्त्वदर्शनको साधनको रूपमा प्रयोग भएको छ। यसैलाई न्यायशास्त्रमा हेतु भनिन्छ। छान्दोग्योपनिषद्मा पनि वाकोवाक्य पदद्वारा न्यायशास्त्रलाई संकेत गरिएको पाइन्छ। यी वाक्यहरूले आदि वैदिककालमा नै न्यायशास्त्रको अस्तित्व रहेको पुष्टि गर्दछन्।

त्यसैगरी विभिन्न स्मृतिहरूमा न्यायशास्त्रको चर्चा गरिएको पाइन्छ। महर्षि याज्ञवल्क्यले न्यायशास्त्रलाई चतुर्दशविद्यामध्ये एउटा विद्याको रूपमा स्वीकार गरेका छन् - पुराण न्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञवल्क्यस्मृति, ४-३)

पुराण इतिहासमा पनि न्यायशास्त्रको विशेष उल्लेख पाइन्छ। जस्तै - अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिस्मृताः। मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणान्यृक् संयुगाः ॥ (मत्स्यपुराण ३-२) यहाँ उक्त च पदले न्यायविद्या मीमांसाको अङ्ग नभएर स्वतन्त्र न्यायशास्त्रलाई संकेत गरेको छ। त्यसैगरी पद्मपुराणमा पनि न्याय, वैशेषिक, सांख्य दर्शन र ती दर्शनको प्रवर्तकको नाम पनि उल्लेख गरिएको छ जस्तै - कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गोतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ (पद्मपुराण, उत्तरखण्ड, अध्याय-२६३) अर्थात् कणाद मुनिले रचना गरेको महान् वैशेषिक शास्त्र, गौतम मुनिले रचना गरेको न्यायशास्त्र, कपिलमुनिले रचना गरेको सांख्यशास्त्रको चर्चा पद्मपुराणमा रहेको छ। स्कन्दपुराणमा पनि न्यायशास्त्रको चर्चा पाइन्छ। त्यहाँ गोतमले आफ्ना तर्कहरूले वेदविरोधी मतहरूको खण्डन गरेको भनिएको छ। जस्तै - गोतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्र तत्र हि। (स्कन्दपुराण, काशीखण्ड, अध्याय - १७)।

वाल्मीकीय रामायणमा पनि आन्वीक्षिकी न्यायविद्याको उल्लेख गरिएको छ तर यहाँ आन्वीक्षिकी शास्त्रको बलमा केवल तर्कलाई लिएर विवाद गर्ने कुरालाई शास्त्रलाई निरर्थक बताइएको छ। धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः। बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ (वाल्मीकिरामायण, अयोध्याकाण्ड, अध्याय - १००, श्लोक - ३९)। महाभारतमा पनि वाल्मीकीय रामायणको जस्तै गरेर आन्वीक्षिकी विद्याको उल्लेख गरेको पाइन्छ। जस्तै - आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्। (महाभारत, शान्तिपर्व, अध्याय-१८७, श्लोक-४७)।

कणाद पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्। संस्कृत जगत् अथवा पौरस्त्यशास्त्रमा कणादमुनिद्वारा रचित वैशेषिक दर्शन (समानतन्त्रको रूपमा न्यायदर्शन पनि) लाई र महर्षि पाणिनिद्वारा रचित व्याकरणशास्त्रलाई विद्वान्हरूले सम्पूर्ण प्राच्यशास्त्रहरूको उपकारक ग्रन्थको रूपमा उल्लेख गरेका छन्। विष्णुगुप्तले अर्थशास्त्रमा न्यायदर्शन सम्पूर्ण विद्याहरूलाई बोध गराउन सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने दीपका समान मानेका छन् भने व्यावहारिक जगतका विविध समस्या समाधानको उपायको रूपमा पनि न्यायदर्शनलाई नै स्वीकार गरिएको छ। यसैगरी धर्मको विषयमा निर्णय गर्दा पनि न्यायदर्शनको आश्रय लिनुपर्ने भएकाले न्यायदर्शनलाई सम्पूर्ण धर्मको पनि आश्रयको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। जस्तै -

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥ (विष्णुगुप्त, १९९६:१३)

मनुले पनि यस न्यायशास्त्रको आवश्यकता र महत्त्वलाई दर्शाउँदै यसो भनेका छन् - आर्षे धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः ॥ (मनुस्मृति, १२-१०-६) अर्थात् ऋषिमुनिहरूका वचन तथा धर्मोपदेशलाई वेदशास्त्रको विरुद्ध नहुने गरी तर्कपूर्वक अनुसन्धान गरिएको कुरा नै धर्म हो।

केवल न्यायदर्शनको मात्र नभएर सम्पूर्ण वैदिक दर्शनको मूल नै उपनिषद् आदि ग्रन्थ हुन्। प्राचीन समयमा वेदविहितादि यज्ञानुष्ठानमा सामान्यतया आपसमा देखिएका विरोधलाई परिहारका लागि विद्वान्हरूले तर्कशास्त्रको प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ।

कुनै पनि कुरा जान्नका लागि जिज्ञासा चाहिन्छ भने अध्यात्मविद्या मानिएका उपनिषद् आदि अध्ययनका लागि पनि जिज्ञासा आवश्यक नै हुन्छ जिज्ञासाका लागि सन्देह हुनुपर्छ र त्यस सन्देहको निराकरण युक्तिसंगत तर्कबाट नै सम्भव हुन्छ। उपनिषद्मा बताइएका मोक्षविषयक वाक्य जस्तै- आत्मा वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च (बृहदारण्यकोपनिषद् २-४-५, ४-५-६) आदि वाक्यमा मन्तव्य भनेर जुन मननको विषय बताइएको छ त्यो मनन गर्नलाई पनि युक्ति र उपस्थित सन्देहलाई निराकरणका लागि तर्कको नै आवश्यक पर्दछ। न्यायदर्शन त्यही तर्कशास्त्र भएकाले न्यायदर्शनको औचित्य स्पष्ट हुन्छ।

अणोरणीयान् महतो महीयान् (कठोपनिषद्, १-२-२०, श्वेता.उ., ३-२०) एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः (मुण्डकोपनिषद् ३-१-९) आदि वाक्यसँग वैशेषिकदर्शनमा वर्णित परमाणुवादको सम्बन्ध छ। ती उपनिषद्का वाक्यलाई बुझ्नका लागि वैशेषिक दर्शनमा वर्णित परमाणुवाद अवश्य उपकारक हुन्छ। उपर्युक्त कुराहरूले पनि पौरस्त्यदर्शनमा न्यायशास्त्रको वैशिष्ट्य, यसको स्वतन्त्रता, र स्वरूपको ज्ञान हुन्छ।

वेद, आरण्यक, ब्राह्मणग्रन्थ, वाल्मीकिरामायण, महाभारत, पुराण आदि सम्पूर्ण शास्त्रमा आन्विकिकी विद्या, हेतुविद्या, तर्कशास्त्र आदि विभिन्न नामद्वारा न्यायशास्त्रको प्रयोग र महत्त्व दर्शाइएकाले सम्पूर्ण पौरस्त्यदर्शन, ग्रन्थपरम्पराकै अध्ययन तथा बोधका लागि न्यायदर्शन उत्तिकै महत्पूर्ण छ भने वर्तमान समयका भौतिकवादी विद्वान्हरूको परमाणु सम्बन्धी, भौतिक पदार्थसम्बन्धी चिन्तन र तिनको निर्णयका लागि पनि हेतुशास्त्र तथा पदार्थशास्त्रको रूपमा समेत परिचित न्यायवैशेषिकदर्शनको आवश्यकता उत्तिकै महत्पूर्ण रहेको सिद्ध हुन्छ।

५. निष्कर्ष

दर्शन ज्ञानप्राप्तिको साधन हो, जीवन जगत् र वस्तुतत्त्वलाई हेने दृष्टिकोण पनि हो। पौरस्त्य र पाश्चात्य दर्शनमध्ये पौरस्त्यदर्शन आस्तिक र नास्तिक गरी दुई भागमा विभाजित छ। आस्तिक दर्शनमा न्याय दर्शनको उपादेयता, वैशिष्ट्य र आफ्नो स्वतन्त्र पहिचान छ। न्यायशास्त्र सम्पूर्ण पौरस्त्य शास्त्र, दर्शन आदि सबैका लागि उपकारकका रूपमा रहेको छ। जसका कारण पनि पौरस्त्य वैदिक र तदितर पनि समग्र ज्ञान प्राप्तिका लागि न्यायशास्त्र जान्नु आवश्यक हुन्छ। पौरस्त्य दर्शनमा न्यायशास्त्रको ज्ञान गरेको छैन भने अन्य शास्त्रको ज्ञान भएर पनि आवश्यक उपलब्धि हासिल गर्न कठिन नै हुन्छ। पौरस्त्य जगत्का सम्पूर्ण दर्शनशास्त्र र अन्य विषयमा पनि न्यायदर्शको आवश्यकता उत्तिकै ठहर्छ भने साहित्य, व्याकरण आदिको पूर्ण ज्ञानका लागि पनि न्यायशास्त्रको ज्ञान अनिवार्य हुन्छ। यतिमात्र नभएर पाश्चात्य जगत्मा विकसोन्मुख भौतिक चिन्तनका क्षेत्रमा पनि न्याय-वैशेषिक दर्शनको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन सक्छ। अतः पौरस्त्य दर्शन, साहित्यका क्षेत्रमा मात्र नभएर पाश्चात्य चिन्तन परम्परा र सर्वसाधारणका सामान्य व्यवहारमा पनि जानेर होस् वा नजानेर होस् न्यायशास्त्रको प्रभाव सर्वत्र रहेको छ। त्यसैले न्यायशास्त्रलाई राम्रोसँग बुझेर व्यवहारमा प्रयोग गर्न सकेको खण्डमा यस शास्त्रका माध्यमबाट सबैको कल्याण हुने कुरा निश्चित नै हुन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अन्नम्भट्ट

(सन् २००७) तर्कसंग्रह, आलोकव्याख्याटिप्पणीसहित, व्याख्याकार नव्यमङ्गलाभिजन वरदाचार्य, पम्पावतिवीथी, जयनगर, महीशुरपुरी : आर्षग्रन्थप्रकाशन।

पञ्चाननभट्टाचार्य विश्वनाथ

(वि.सं २०६०) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली किरणावली व्याख्योपेता, षष्ठ संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

पतञ्जलि

योगसूत्र।

भट्टराई पद्मप्रसाद

(वि.सं. २०७४) पौरस्त्य दर्शन एक चिनारी, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

मनु

(सन् २००३) मनुस्मृति पुनर्मुद्रितसंस्करण, दिल्ली : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान।

माधवाचार्य

(सन् १९८४) सर्वदर्शनसंग्रह (सम्पादक उमाशंकरशर्मा), वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन।

वाल्मीकि

वाल्मीकीय रामायण, पचासौं संस्करण, गीताप्रेस, गोरखपुर।

विष्णुगुप्त

(सन् १९८६) कौटिलीय अर्थशास्त्र (सं. हेच् पि. मल्लेदेवरु), मैसूरु : प्राच्यविद्यासंशोधनालय।

वेदव्यास

(सन् २०६०) ईशादि नौ उपनिषद् हरिकृष्णदास गोयन्दकृतहिन्दीव्याख्या- सहित, चौबिसौ संस्करण, गोरखपुर : गीताप्रेस गोरखपुर।

.....

महाभारत।

शास्त्री श्रीपाद

(सन् १९९३) द्वादशदर्शनसोपानावली, वडोदरा : गुड कम्पेनियन्स।

सांस्कृत्यायन राहुल

(सन् २००७) दर्शनदिग्दर्शन, इलाहाबाद : किताब महल।

सिंह उदयनारायण

(सन् २००४) न्यायदर्शन (पुनर्मुद्रितसंस्करण) दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

शिव, रुद्र र पशुपति

प्रा. चेतोनाथ गौतम

पूर्व सदस्य-सचिव, प.क्षे.वि.कोष

सारसंक्षेप

शिव, रुद्र र पशुपति सबै भगवान् शिवका नाम हुन् । त्यसैले यी नामले एउटै देवता शिवलाई बुझाउँछन् । दार्शनिक एवं कार्यगत रूपमा चाहिँ यी तिनै नामले निम्न अर्थ र सन्दर्भलाई बुझाउँछन् । विश्वकै सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा रुद्रको मात्र स्तुति प्रार्थना गरिएको छ । त्यहाँ शिव, पशुपति जस्ता नामको प्रयोग भएको छैन । वैदिक कालभन्दा पुरानो सिन्धु सभ्यतामा लिङ्ग र योनिका प्रतीकका साथै पशुपतिको प्रागैतिहासिक स्वरूप समेत प्राप्त भएका छन् । ऋग्वेद (७/२१/५) मा शिवलाई शिशनेदेव अर्थात् कामुक वृत्ति भएको देवता भनेर कुनै महत्त्व दिइएको छैन तर यजुर्वेदकालमा आइपुग्दा चाहिँ शिव, रुद्र र पशुपतिका बीचमा एकीकरण भएको बोध हुन्छ । शुक्लयजुर्वेदको सोहीँ अध्यायका शतरुद्रीय मन्त्रहरूको अध्ययनबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यहाँ शिव वा रुद्रलाई सयौँ नामले सम्बोधन गरिएको छ । यसैले प्रस्तुत लेखमा वैदिक वाङ्मय एवं पौराणिक सन्दर्भका आलोकमा शिव, रुद्र र पशुपतिको तादात्म्यको अध्ययन गरिएको छ ।

१. व्युत्पत्तिगत अर्थ सन्दर्भ

‘शिव’ शब्द तनूकरणार्थक ‘शो’ धातुबाट ‘वन्’ प्रत्ययको योगमा निष्पन्न हुन्छ । श्यति तनूकरोति पापमिति शिवः अर्थात् पाप नाश गर्ने अर्थ शिव शब्दले व्यक्त गर्दछ । यसबाट पाप नाश गरेर भक्तजनको उद्धार गर्ने वा कल्याण गर्ने देवता शिव हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । त्यति मात्र होइन, शिव शब्दले नित्य सुख र आनन्दयुक्त, सशक्तिक परमेश्वर भन्ने अर्थ पनि बुझाउँछ । शिवपुराण विघ्नेश्वर सहिताको अध्याय १८/७ मा यो अर्थ यसरी व्यक्त भएको छ -

शं नित्यसुखमानन्दमिकारः पुरुषः परः । वकार शक्तिरमृतं मेलनं शिव उच्यते ॥

रुद्र शब्द पनि रुद् धातुमा रक् प्रत्यय लागेर बनेको हो । यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ हो रोदिति इति रुद्रः अर्थात् उत्पन्न हुनासाथ रुनाले रुद्र भनेको हो । रोदनाद् द्रावणाच्चैव ते रुद्रा नामतः स्मृताः (शि.पु.कैलास संहिता १५/३०) अर्थात् रुनाले र भागनाले तिनलाई रुद्र भनेको हो भन्ने सङ्केत यहाँ गरिएको छ । सृष्टिकर्ता ब्रह्मा आफूले चाहेजस्तो सृष्टि नहुनाले अत्यन्त क्रुद्ध भएर भूर्च्छित भई निष्प्राण हुँदा उनका मुखबाट रुद्रको उत्पत्ति भयो । रुद्रकै कृपाले सचेत भई उठेका ब्रह्माले रुद्रलाई लोकको हित र प्रजाको सृष्टि गर्न प्रयत्न गर भनेपछि रुँदै भागेकाले रुद्र भनेको हो भन्ने कथा उक्त कैलास संहिताको फन्धौँ अध्यायमा वर्णन गरिएको छ ।

शुक्लयजुर्वेदका शतरुद्रीय मन्त्रमा रुद्र शब्दको व्युत्पत्ति गर्ने सन्दर्भमा महीधरले रुत् शब्दबाट रुद्र शब्द व्युत्पन्न गरेका छन् । उनले रुत् शब्दको अर्थ दुःख र ज्ञान गरेका छन् । जस अनुसार रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति इति रुद्रः अथवा रुत् ज्ञानं ददाति इति रुद्रः अर्थात् जसले दुःख नाश गर्दछ वा जसले ज्ञान दिन्छ त्यो रुद्र हो भन्ने अर्थ व्यक्त हुन्छ । रुद्र शब्दको व्युत्पत्ति अर्को किसिमले पनि गरिएको छ पापिनो दुःखभागेन रोदयति इति रुद्रः अर्थात् पापीलाई उसको पापकर्मजन्य दुःख भोगाएर रुवाउने हुनाले रुद्र भनेको हो । यसरी रुँदै भाग्ने, भक्तजनको दुःख नाश गर्ने, ज्ञान दिने वा पापीलाई दुःख भोगाएर रुवाउने भन्ने जुनसुकै अर्थमा पनि रुद्र शब्द व्युत्पन्न हुने कुरा यहाँ स्पष्ट हुन्छ ।

‘पशुपति’ शब्द षष्ठी तत्पुरुष समास भएर बनेको शब्द हो । यसको अर्थ हो पशुहरूका पति वा मालिक अथर्ववेद (११/२/९) मा गाई, घोडा, मनुष्य, बाख्रो र भेडालाई पशु भनिएको छ, तर यहाँ पाशुपत दर्शन अनुसार पशु शब्द त्योभन्दा व्यापक अर्थमा प्रयोग भएको छ । पाशुपत दर्शनमा पशु, पाश र पति तीन तत्त्व प्रमुख छन् । पशु भन्नाले ब्रह्मादेखि स्थावरसम्पत्तिका सबैलाई सम्भन्नुपर्दछ । मल, मायादि पाशले ती सबै बाँधिएका हुन्छन् र पशु हुन्छन् । बाँध्ने र मुक्त गर्ने दुवै काम पतिरूप परमेश्वर शिवले गर्नुहुन्छ । त्यसैले उहाँ पशुपति हो (शि.पु.वा.सं.उ.ख. २/११,१२ र लिपु. पूभा. ७/५४) ।

२. सिन्धुघाटी सभ्यतामा पशुपति

सिन्धुघाटीको मोहनजोदरो भन्ने स्थानको उत्खननमा पाइएको मुद्राचित्रमा तीन शिर भएको, सिङ्गको मुकुट लगाएको वरिपरि दूला साना पशुहरूले घेरिएको ध्यानस्थ अवस्थामा रहेको मूर्ति चित्रित छ । यसलाई पुरातत्त्वविदहरूले प्रागैतिहासिक पशुपतिको रूप

मानेका छन् । यहाँ नन्दी र त्रिशूलका चिह्न चाहिँ पाइँदैनन् । त्यहाँ प्राप्त अन्य केही मुद्रामा योगमुद्रामा बसेको रूपको चित्र पाइएको छ । त्यसलाई शिवको योगीरूपको चित्र भन्ने मान्यता विद्वान्हरुको छ । त्यसैगरी बीचमा छिद्र भएका योनि आकारका पाषाणचक्का र पाषाणकै लिङ्गाकार टुक्रा पनि पाइएका छन् । तिनलाई लिङ्ग र जलहरीका रूपमा लिइएको छ । यसका आधारमा सिन्धु सभ्यता कालमा पशुपतिरूप शिव, योगीरूप शिव र लिङ्गरूप शिवको उपासना हुन्थ्यो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ तर यस सम्बन्धी अन्य ठोस आधार उपलब्ध छैनन् (कोइराला २०११/१६-१९) ।

सिन्धुघाटीका पशुपति वर्तमान पाशुपत दर्शनले चिन्तन गरेका पशु, पाश र पति तत्त्वसँग सम्बन्धित नभएर तत्कालीन पशुचारण वा पशुपालन युगका पशु नै सर्वस्व भएका जनसाधारणका पशुरक्षकका रूपमा मात्र देखिन्छन् । दार्शनिक चिन्तन पछिको युगको कुरा हो, तर यहाँ के चाहिँ विशेष देखिन्छ भने शिवको पशुपति, योगीश्वर र लिङ्गरूपमा चाहिँ तादात्म्य बनिस्केको छ । यी तीनै किसिमका पुरातात्विक सामग्री यहाँ प्राप्त भएका छन् ।

३. ऋग्वेदमा रुद्र

विश्वकै प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेदमा रुद्र देवतासँग सम्बन्धित चारवटा सूक्तहरु पाइन्छन् - प्रथम मण्डलको ४३ र ११४ औं, द्वितीय मण्डलको ३३ औं र सप्तम मण्डलको ४६ औं सूक्त । प्रथम मण्डलको त्रिचालीसौं सूक्तमा रुद्रलाई रोगनाशक औषधीकर्ता, सुखदाता, पशु र मानव प्राणीका कल्याणकारक देवताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै मण्डलको एक सय चौधौं सूक्तमा रुद्रलाई मरुत्का पिता भनेर सम्बोधन गरिएको छ । साथै आफ्नो नीरोगिता र निर्भयताको लागि प्रार्थना गर्दै बुढा, युवा, पौगण्ड, गर्भस्थ शिशु, मातापिता, छोरा, नाति, गाई, घोडा र वीरहरु कसैलाई पनि नमार, उचित खाद्यपदार्थ दिएर सबैको कल्याण गर भनी रुद्रसँग प्रार्थना गरिएको छ ।

यसैगरी द्वितीय मण्डलको तेत्तिसौं सूक्तमा पनि रुद्रलाई मरुत्का पिता भनेर सम्बोधन गरिएको छ र उनलाई रोगनाशक पापनाशक, अन्नदाता, सुखदाता, वज्रहस्त, बलशाली, भयङ्कर, तेजस्वी, पोषक, रिसाहा, धनुर्धारी, शत्रुनाशक आदि रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सप्तम मण्डलको छयालीसौं सूक्तमा चाहिँ रुद्रलाई अपराजेय, शीघ्रगामी बाण भएका, दृढ धनुर्धारी, शत्रुलाई पराजित गर्ने, ज्ञानी, रोगनाशक, द्युलोकवासी, मनुष्यका आश्रयदाता एवं रक्षक भन्दै आफू र आफ्ना छोरा, नाति, कसैलाई पनि नमार, सबैको रक्षा गर भनेर प्रार्थना गरिएको छ ।

उपर्युक्त ऋग्वेदिक सूक्तहरुको चर्चाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने रुद्र भय र कल्याण दुवैका देवता हुन् । उनी जगत्मा व्याप्त ऊर्जा हुन् । ऋग्वेदिक कालका प्रमुख देवता भनेका इन्द्र, वरुण, अग्नि, सविता, रुद्र आदि हुन् । यीमध्ये रुद्र चाहिँ भय र अभय दुवै स्थितिमा प्रार्थना एवं उपासना गरिने देवताका रूपमा देखिन्छन् । उनी समस्त पशुप्राणीका रक्षक हुन् । यसै आधारमा रुद्रको पशुपतिसँग तादात्म्य भएको हो । रुद्र रिसाएका बेला विध्वंस मच्चाउने र खुसाएका बेला सबैको कल्याण गर्ने देवता भएकैले भीम, उग्र र शङ्कर बनेका हुन् ।

शिवलाई यहाँ शिश्नदेव भनेर तिनबाट यज्ञमा विघ्न नहोस् भन्दै इन्द्रको स्तुति गरिएको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ऋग्वेदिक आर्यकै छेउछाउमा प्रजनन शक्तिका प्रतीक लिङ्ग र योनिका पूजक आर्यतर जन पनि बसोबास गर्दथे । सम्भवतः त्यस बेला आर्यतर जन आफ्नो पशु, सम्पत्तिको रक्षाका लागि गोष्ठदेवताका रूपमा काढा ब्रह्म (यक्षरूप ब्रह्म), ऐरा (सिकारी देवता) गैंडु गोसाइँ (गोठको रक्षा गर्ने देवता) जस्ता लोकदेवता मान्दथे भने कुलदेवताका रूपमा मध्य, वराह आदिलाई स्विकार्दथे । पछि ऋग्वेदिक रुद्रसँग यिनको तादात्म्य बन्दै गयो । गैंडु, गोसाइँ, मध्य सबै रुद्रका सहचारी रुद्रस्वरूपकै मानिन थाले (कोइराला :२०११, ३६-३७) । वैदिक रुद्र चाहिँ महारुद्र बने । अचेल गोठधूप गर्दा महारुद्रको पूजा हुन्छ, रुद्राभिषेक गरिन्छ । यसरी लोकदेवताको रुद्रसँग तादात्म्य भएको देखिन्छ । लोकदेवताको वैदिक रुद्रसँग तादात्म्य भएजस्तै अवैदिक सिन्धु सभ्यताका पशुपति एवं लिङ्ग र योनिका प्रतीकको र वैदिक रुद्रका बीचमा तादात्म्य भयो र नै वैदिक देवताका रूपमा शिवको विकास भयो । शिव परब्रह्मतत्त्व, परमशिव बने भने रुद्र महारुद्र बने । परमशिव र महारुद्र परब्रह्मतत्त्वका रूपमा प्रतिष्ठित भए । रुद्र चाहिँ परब्रह्मतत्त्व शिवको संहारकार्य गर्नका लागि उत्पन्न भएको रूप हुन गयो । संसारको सृष्टि, स्थिति र संहारका लागि परमेश्वर शिवले ब्रह्मा, विष्णु र रुद्रको रूप लिएको वर्णन शिवपुराणमा पाइन्छ ।

४. यजुर्वेद र अथर्ववेदमा रुद्र

शुक्लयजुर्वेद र अथर्ववेदमा पनि रुद्रदेवताकै स्तुति प्रार्थना पाइन्छ तर यी दुवै वेदमा रुद्र अन्य विभिन्न नामले पनि पुकारिएका छन् । शुक्लयजुर्वेदको सोह्रौं अध्याय रुद्राध्यायका रूपमा प्रसिद्ध छ । त्यस अध्यायका देवता पनि रुद्र र रुद्रगण रहेका छन् । त्यहाँ रुद्रलाई रिसाहा, उग्र, डरलाग्दा देवताका रूपमा मात्र होइन, शान्त कल्याणकारक, सुखदाता एवं औषधिका मालिकका रूपमा समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यजुर्वेदमा ऋग्वेदका तुलनामा रुद्र देवताले धेरै व्यापकता पाएको देखिन्छ । स्वर्गका देवता सूर्य र पृथ्वीका देवता अग्निभन्दा भयानक भएर स्थावरजङ्गमात्मक सम्पूर्ण सृष्टिलाई नै त्राहि त्राहि बनाउने अन्तरिक्षका देवता रुद्रलाई यजुर्वेदमा सर्वव्यापक प्राकृतिक तत्त्वका रूपमा

वन्दना गरिएको छ । उनी समाजका सबै पेसा, व्यवसाय र कर्ममा व्याप्त भएर रहेका छन् । शतरुद्रीय मन्त्रहरुको अध्ययनबाट यो स्पष्ट हुन्छ । रुद्रले यहाँ सयौं नाम पाएका छन् । उनी शिव, शिङ्कर, शम्भु, पशुपति, व्रातपति, गणपति आदि विभिन्न नामले पुकारिएका छन् । यसबाट ऋग्वैदिक रुद्रको शिव, शङ्कर, पशुपति आदिसँग तादात्म्य भएको स्पष्ट हुन्छ ।

अथर्ववेदमा रुद्र, भूतपति, पशुपति, भव, शर्व, मृडका नामबाट सम्बोधित छन् । द्वितीय काण्डको चौतीसौं सूक्तका देवता पशुपति छन् । अरु २२ सूक्तमा रुद्र देवताका रूपमा रहेका छन् । एघारौं काण्डको दोस्रो सूक्त पूर्णतः रुद्रसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा सातपल्ट पशुपति शब्दको प्रयोग भएको छ । यसै सूक्तको नवौं मन्त्रमा गाई, घोडा, मनुष्य, बाखा, भेडा समेतका दुईखुट्टे र चारखुट्टे प्राणीलाई पशु भनिएको छ । द्वितीय काण्डको पशुगणनामक चौतीसौं सूक्तको पहिलो मन्त्रमा नै दुईखुट्टे मानिस र चारखुट्टे पशुहरुका स्वामी हुनाले उनी पशुपति हुन् भन्ने स्पष्ट गरिएको छ ।

५. संहितोत्तरकालीन रुद्रचिन्तन

वैदिक वाङ्मयमा संहितापछि ब्राह्मण ग्रन्थको समय आउँछ । ब्रह्मण ग्रन्थमा पनि रुद्रका शिव, महादेव, महेश्वर, ईशान जस्ता अनेक नाम पाइन्छन् । शतपथ ब्राह्मणमा रुद्रका घोर र सौम्य रूपसँग सम्बन्धित नामको चर्चा छ । रुद्र, शर्व, उग्र र अशनि घोर अर्थात् भयङ्कर रूपसँग सम्बन्धित नाम हुन् भने भव, पशुपति, महादेव र ईशान सौम्य रूपसँग सम्बन्धित नाम हुन् । घोर रूपसँग सम्बन्धित नामको काम संहार एवं ध्वंस हो भने सौम्य रूपसँग सम्बन्धित नामको काम चाहिँ लोककल्याण हो ।

प्राचीन कालमा मानवसमुदायका लागि आँधी, हुरी, बिजुली, चट्याङ्ग, भूकम्प, गड्याङ्गुडुङ्ग सबै भयका विषय थिए । त्यसैले बिजुली, बादल, वर्षा र चट्याङ्ग स्वरूप रुद्र र उनका सहयोगी मरुद्गणको उग्रताबाट बच्नका लागि वैदिक आर्यहरुले रुद्रदेवताको स्तुति गरेर विभिन्न सूक्तहरुको रचना गरेका हुन् । वास्तवमा रुद्र देवता तेजस्तत्त्वका देवता हुनाले तेजःस्वरूप सूर्य र अग्निसँग पनि उनको तादात्म्य देखिन्छ । शतपथब्राह्मणका अनुसार पूर्वमा अग्निको नाम शर्व र बाह्यिक देशमा भव हुनुले पनि तेजःस्वरूप रुद्र र अग्निको तादात्म्यलाई स्पष्ट गरेको छ ।

मैत्रायणी उपनिषद्मा रुद्रलाई तमोगुणी संहारकर्ताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । श्वेताश्वतरोपनिषद्मा चाहिँ रुद्र अद्वितीय परमतत्त्व अर्थात् परब्रह्मतत्त्वका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यहाँ रुद्र, शिव, महेश्वर सबै परब्रह्म परमेश्वरका रूपमा रहेका छन् । सम्पूर्ण लोकपाल ईश्वरका पनि ईश्वर महेश्वर सम्पूर्ण चराचर जगत्का रक्षकका पनि रक्षक परमपति ब्रह्माण्डकै स्वामी प्रकाशस्वरूप परमात्मा नै जगत्का सर्वश्रेष्ठ कारण हुन् । सर्वस्वरूप, सर्वव्यापक भएर पनि सबैभन्दा पृथक् परमतत्त्व शिव यद्वा परमशिव सबैका हृदयाकाशमा गुप्त रूपमा रहेका हुन्छन् । तिनलाई जानेपछि प्राणी सम्पूर्ण मलमायादि पाशबाट मुक्त भएर परम शान्ति प्राप्त गर्दछ भनेर श्वेताश्वतरोपनिषद् (४/१४, ४/१६ र ६/७) मा वर्णन गरिएको छ । यस उपनिषद्को प्रारम्भ नै परब्रह्म परमात्मालाई जान्न र प्राप्त गर्न चाहने जिज्ञासुहरुका जिज्ञासात्मक प्रश्नबाट भएको छ ।

अथर्वशितरोपनिषद्मा रुद्र को हो र किन रुद्र भनेको ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आफ्ना उपासक भक्तका अगाडि आफ्नो रूप शीघ्र प्रकट गर्ने हुनाले र भक्तको दुःखलाई नाश गरिदिने भएकाले रुद्र भनेको हो भनिएको छ । रुद्रहृदयोपनिषद्मा चाहिँ सृष्टि, स्थिति र संहाररूप कार्य सम्पादनार्थ अद्वितीय परमेश्वरस्वरूप रुद्रले तीन किसिमको रूप धारणा गरेका हुन् भनिएको छ । कैवल्योपनिषद् ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, प्राण, काल, अग्नि, चन्द्रमा सबैलाई परमशिव परब्रह्म भनेर बताइएको छ ।

शिव, रुद्र, पशुपतिलाई पृथक् पृथक् महत्त्व दिएर पाशुपतब्रह्मोपनिषद्, शिवोपनिषद्, रुद्रोपनिषद्, नीलरुद्रोपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद्जस्ता उपनिषद्हरु लेखिएका छन् तर यजुर्वेदकालतिरै तादात्म्य स्थापित भइसकेकाले तत्त्वतः यी सबैको चिन्तन परमतत्त्व परब्रह्मसँग सम्बन्धित छ, शिवतत्त्वसँग सम्बन्धित छ ।

आश्वलायन गृह्यसूत्र, हिरण्यकेशी गृह्यसूत्र, पारस्कर गृह्यसूत्रजस्ता सूत्रग्रन्थमा पनि रुद्र सम्बन्धी, 'शूलगव' यागको वर्णन पाइन्छ । आश्वलायन गृह्यसूत्रका अनुसार सो यागमा रुद्रलाई भव, शर्व, उग्र, पशुपति, महादेव, ईशान, हर, मृड, शिव, भीम, शङ्कर, रुद्रजस्ता बाह्वय नामले आहुति दिने उल्लेख पाइन्छ भने हिरण्यकेशी र पारस्कर गृह्यसूत्रमा रुद्रलाई आठ नामले आहुति दिने उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै बाटो हिँड्दा, नदी तर्दा, पहाड चढ्दा, श्मशानमा पुग्दा वा कुनै पनि डरलाग्दा ठाउँमा पुग्दा रुद्रको स्मरण गर्नु भन्ने निर्देश पारस्कर गृह्यसूत्रले गरेको छ । यस्तै निर्देश हिरण्यकेशी गृह्यसूत्रमा पनि पाइन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने शिव, शङ्कर, पशुपति आदिसँग तादात्म्य स्थापित भएर पनि रुद्र चाहिँ भय र भयबाट रक्षा गर्ने देवताका रूपमा मानिएका छन् । तत्कालीन समाजमा सुरक्षा र निर्भयताका लागि रुद्रकै स्थापित भएर पनि रुद्र चाहिँ भय र भयबाट रक्षा गर्ने देवताका रूपमा मानिएका छन् । तत्कालीन समाजमा सुरक्षा र निर्भयताका लागि रुद्रकै स्मरण गर्ने अर्चना गर्ने वेदकालीन प्रचलन नै प्रचलित थियो । सूत्रकालमा वैदिक आर्यहरुको विस्तार पूर्वी समुद्रान्त भएको हुँदा विभिन्न आदिम जाति र तिनको धर्म, संस्कृति एवं आस्थासँग आर्यहरु परिचित भएको देखिन्छ । यसरी भिन्न धर्म र संस्कृति भएका समुदायसँगको

सम्पर्कले गर्दा सांस्कृतिक तत्त्वको आदान-प्रदान हुनु अनौठो होइन । यसैले वेदकालीन देवतासँग लोकप्रचलित देवताको समन्वय पनि स्वाभाविक देखिन्छ ।

प्राचीन वाङ्मयको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने वैदिक आर्यका देवता रुद्र थिए, शिव चाहिँ आदिवासी आर्येतर जातिका देवता थिए । ब्राह्मणपुराण भएर पनि राक्षसी वृत्ति भएको रावण शिवको भक्त थियो । दक्ष प्रजापतिले यज्ञ गर्दा शिवलाई ज्वाइँ भए पनि श्मशानवासी, भूतपति, अनार्य भनेर यज्ञमा बोलाएनन्, यज्ञभाग पनि दिएनन् । पिता दक्ष प्रजापतिले गरेको शिवनिन्दा सुनेर सतीले यज्ञमै आत्मदाह गरिन् । यस घटनाले दक्षको यज्ञ नै ध्वस्त भयो र पछि शिवलाई देवता स्वीकार गरेर यज्ञभाग दिने सहमति भएपछि बोकाको मुख जोडेर शिवले दक्षलाई जीवित गराए । त्यसपछि यज्ञ पूर्ण भएको कथा प्रचलित छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने वैदिक आर्यहरूले देवताका रूपमा शिवलाई पछि स्वीकार गरेका हुन् । यसै अनुक्रममा रावणसँग लडाइँ गर्न जाँदा रामले शिवलिङ्ग स्थापना गरेर पूजा गरेको, शिवलाई नै प्रसन्न बनाएर अर्जुनले पशुपतास्त्र प्राप्त गरेको घटनालाई पनि लिन सकिन्छ । शिवकै वरदानबाट शिखण्डी पुरुष बनेर भीष्मको वधको कारण बनेको देखिन्छ । औपनिषद कालसम्म आइपुग्दा वैदिक आर्यहरू विभिन्न जाति र वर्णमा विभाजित भइसकेका थिए । वर्ण र वर्गको हितलाई महत्त्व दिने प्रवृत्तिले जातीय विभेद उत्पन्न भयो । जनताको ठूलो हिस्सा वैश्य र शूद्रका रूपमा अधिकार एवं प्रतिष्ठाविहीन हुँदै गयो । क्षत्रिय धन, धर्म र राज्यसत्ताका अधिकारी बने । ज्ञान र बुद्धिका भण्डार ब्राह्मण पनि पौरोहित्यबाट पेट पाल्ने भए । यज्ञ राजा वा सम्राट्बाट मात्र हुन थाले । यस अवस्थामा आर्यहरूको भौगोलिक विस्तार पनि विस्तृत भूभागमा भएको हुनाले अन्य धर्म र संस्कृतिका समुदायसँग सम्पर्क बढ्दै गयो, परस्पर प्रभाव पर्दै गयो । अनि वैदिक देवता रुद्रसँग सिन्धु सभ्यताकालीन योगी शिव एवं लिङ्ग र योनिका प्रतीक समेत मिल्न गए र शिव आर्यहरूले पनि मान्ने देवता भए ।

६. शिव र सृष्टि

शक्तिसहितका परब्रह्म परमेश्वर शिव हुन् । तत्त्वोत्तीर्ण अवस्थामा शिव नै परम शिव हुन्छन् । परम शिव भनेको परब्रह्म तत्त्व हो । यहाँ सरलताका लागि शिवलाई नै परम शिवका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । परम शिवमा तत्त्वोत्तीर्ण र तत्त्वात्मक दुवै अवस्था रहेका हुन्छन् । परम शिव अद्वैत तत्त्व हुन् । शैवी सृष्टि अनुसार प्रकृतिभन्दा माथि माया हुन्छ, मायाभन्दा माथि महामाया हुन्छ । मायाभन्दा माथि महामायाभन्दा तल रहेका सम्पूर्ण जीवहरू पशुपति हुन्छन् । महामाया, चिति, पराशक्ति सबैलाई नाघेपछि पशुपतिनाथ हुन्छन् । पशुपतिनाथ परम शिवतत्त्व हो । सांख्यदर्शनको पुरुष पनि प्रकृतिमाथि विजय गरेपछि शिवस्वरूप बन्दछ । त्यो नै निराकार विशेष शक्तिका सहायताले परमशिवमा परिणत हुन्छ । परमशिवमा चित्तशक्तिको प्रधानता भए शिवतत्त्व हुन्छ, ज्ञानशक्तिको प्रधानता भए ईश्वरतत्त्व हुन्छ र आनन्दशक्तिको प्रधानता भए शक्तितत्त्व हुन्छ । त्यसैगरी इच्छाशक्तिको प्रधानता भए सदा शिवतत्त्व हुन्छ, क्रियाशक्तिको प्रधानता भए विद्यातत्त्व हुन्छ । यी सबै शुद्ध तत्त्वभित्र पर्दछन् । शुद्ध तत्त्व भनेको चाहिँ परम शिवतत्त्व हो । यो प्रत्यभिज्ञादर्शनको मान्यता हो ।

भगवान् शिव अर्थात् परमशिव ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, महेश्वर र सदाशिवका रूपमा विश्वमा व्याप्त भएर रहेका छन् । परब्रह्मस्वरूप परमशिव नै आकाशतत्त्वको अधिपति ऊर्ध्ववक्त्र ईशानस्वरूप सदाशिवका रूपमा प्रकट भए । सदाशिव समष्टिरूप हो, परम शिवस्वरूप हो । महेश्वर, रुद्र, विष्णु र ब्रह्मा चाहिँ सदाशिवका व्यष्टि रूप हुन् । सदाशिवबाट वायुतत्त्वको अधिपति एवं मायाशक्तियुक्त पूर्ववक्त्र तत्पुरुषस्वरूप महेश्वरको सृजना भयो । ईश्वर विश्वेश्वर, परमेश्वर र सर्वेश्वर महेश्वरका व्यष्टि रूप हुन् ।

महेश्वरबाट दक्षिण वक्त्र अघोरस्वरूप, तेजस्तत्त्वाधिपति गौरीशक्तियुक्त रुद्रको सृजना भयो । शिव, हर, मृड र भव सबै रुद्रका व्यष्टि रूप हुन् । रुद्रबाट उत्तर वक्त्र वामदेवस्वरूप, जलतत्त्वाधिपति, रमाशक्तियुक्त विष्णुको सृजना भयो । वासुदेव, अनिरुद्र, सङ्कर्षण र प्रद्युम्न विष्णुका व्यष्टि रूप हुन् । यसैगरी विष्णुबाट पश्चिम वक्त्र सद्योजातस्वरूप, पृथ्वी तत्त्वाधिपति वाग्देवी शक्तियुक्त ब्रह्माको सिर्जना भयो । हिरण्यगर्भ, विराट्, पुरुष र काल ब्रह्माका व्यष्टि रूप हुन् । (शिवपुराण, कैलाससंहिता, अ. १५) परम शिवस्वरूप सदाशिवदेखि ब्रह्मासम्म क्रमशः अनुग्रह, तिरोभाव, संहार, स्थिति र सृष्टिरूप कृत्यहरू रहेका हुन्छन् । यिनै कृत्यका माध्यमबाट लीला गर्दै भगवान् शिव विश्वमा व्याप्त भएर रहेका छन् ।

ब्रह्मा, विष्णुस्तथा रुद्रो महेशानः सदाशिवः । मूर्तयस्तस्य विज्ञेया याभिर्विश्वमिदं ततम् ॥ (शि.पु.वा.सं.उत्तर खण्ड २/३)

अनुग्रहितिरोभाव संहतिस्थितिसृष्टिभिः । करोत्यविरतं लीलामेकः शक्तियुतः शिवः ॥ (शि.पु. कैलास संहिता १५/५०)

अद्वितीय, अनाद्यन्त, सर्वगत, अमूर्त, निरञ्जन, परमतत्त्व भनेको परब्रह्मतत्त्व हो, त्यही नै परमशिवतत्त्व हो । त्यही परमशिवतत्त्व नै सदाशिवका रूपमा मूर्तिमान् बनेको हो । यसै कुरालाई शिवपुराणको रुद्रसंहिता, सृष्टिखण्ड, अध्याय ६/१८ मा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ - अमूर्तं यत्पराख्यं वै तस्य मूर्तिः सदाशिवः । अर्वाचीनाः पराचीना ईश्वरं तं जगुर्बुधाः ॥

स्वच्छन्दतन्त्रमा पनि परम शिवस्वरूप पशुपतिनाथका सद्योजातादि पञ्चवक्त्रलाई सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रहरूप पञ्चकृत्य गर्ने ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, महेश्वर र सदाशिवका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । परब्रह्मस्वरूप पशुपतिनाथ नै पञ्चकृत्यसम्पादनार्थ

विष्णु आदि पाँच रूपमा प्रकट भएकाले यिनमा कार्यगत नामभेद भए पनि तत्त्वतः तादात्म्य छ, एकत्व छ। यसैबाट शिव, रुद्र र पशुपतिका बीचमा पनि तादात्म्य सिद्ध हुन्छ।

सम्पूर्ण सृष्टि आत्मचेतन शिवको बाह्य अभिव्यक्ति हो। प्रत्येक वस्तु प्रकाशमा आउने मूल आधार शिव हो। त्यसैले शिवलाई प्रकाश र शक्तिलाई विमर्श भनिन्छ। जबसम्म विमर्शरूपा शक्तिको अभिव्यक्ति नानारूपमा हुँदैन, तबसम्म शक्ति पनि शिवसँग तादात्म्यभावले रहेको हुन्छ। शिवकै इच्छाले विमर्शरूपा शक्ति नाना नाम र रूपमा प्रकट हुने हो। यो नै जगत्को सृष्टि हो। शक्ति र शक्तिमान् शिवबाट उत्पन्न भएको हुँदा यो जगत् शाक्त र शैव दुवै हो। स्त्रीरूप शक्ति र पुरुषरूप शिवबाट उत्पन्न भएकाले जगत् स्त्रीपुरुषात्मक छ। त्यसै हुनाले शिव र शक्तिलाई जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ भनेर संसारका मातापिताका रूपमा वन्दना गरिएको हो। शिवबाट उत्पन्न शैवी सृष्टिमा शिवबाहेक सबैको लय हुन्छ। शिव चाहिँ महाकालात्मक छन्। त्यसैले महाकाल सहितै शिव परमशिवका रूपमा रूपान्तरित हुन्छन्, उनको लय हुँदैन। सृष्टि नै नभएका अवस्थामा शक्तिको पनि शिवमै एकाकार हुन्छ अर्थात् शिव र शक्तिमा भेद रहँदैन, अभेद हुन्छ।

७. उपसंहार

समग्र वैदिक वाङ्मयको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने रुद्र वैदिक देवता हुन्, शिव वैदिक देवता होइनन्। लैङ्गिक सृष्टिमा दुवै पुरुषदेवता हुन्। वैदिक कालभन्दा पनि प्राचीन सिन्धु सभ्यतामा प्राप्त मुद्राचित्रमा प्रागैतिहासिक पशुपति र योगीरूप शिवका चित्र पाइनाले पशुपति र शिवसम्बन्धी मान्यता प्राचीनतम मान्यता भएको स्पष्ट हुन्छ तर त्यतिबेला यी वैदिक आर्यका देवता नभएर अवैदिक अनार्य जातिका पुरुष देवता थिए। मातृसत्तात्मक एवं कृषिप्रधान सिन्धुसभ्यताका देवता थिए। समयको प्रवाहसँग वैदिक सभ्यताले पनि सिन्धु सभ्यताको कृषियुगतिर प्रवेश गर्दै मातृसत्ताका विशेषताहरूलाई ग्रहण गरेको देखिन्छ। यसै क्रममा सिर्जन प्रक्रियाका प्रतीकका रूपमा रहेको सिन्धु सभ्यताका लिङ्ग र योनिाई कृषियुगतिर प्रवेश गर्ने वैदिक आर्यले पनि महत्त्व दिए। किनभने लिङ्ग र योनि मानवशक्तिका प्रतीक हुन्, जसका संयोगबाट संसारको सृष्टि हुन्छ भन्ने मर्मको बोध उनीहरूलाई भएको हुनुपर्छ। रुद्र पनि उमाशक्तिलाई साथमा लिएर विश्वको सिर्जना गर्दछन्। लिङ्ग र योनि पनि विश्वसृष्टिकै प्रतीक हुन्। यसैले यिनका बीचमा तादात्म्य सहज भयो। वैदिक रुद्रदेवता नै लिङ्गाकार एवं मानवाकार रूपमा शिव भए। यसरी आकाशीय देवता रुद्र मूर्तरूपमा लिङ्ग र योनि (पीठिका) वा मानवाकारमा स्थापित र पूजित हुन थाले। तिनै शिव भए। वैदिक आर्यहरू मूर्तिपूजक होइनन्। त्यसैले रुद्रको कुनै मूर्ति बनेको छैन तर शिव चाहिँ लिङ्ग र मूर्ति दुवै रूपमा स्थापित र पूजित छन्। वैदिक रुद्र प्राकृतिक तत्त्वका रूपमा देखिन्छन्। शिव चाहिँ सामाजिक छन्। उनका पत्नी र पुत्र पनि छन्। उनी कलाप्रेमी एवं सङ्गीत र नृत्यका आदिगुरु हुन्, निगम र आगमका उपदेष्टा हुन्। वैदिक वाङ्मयमा रुद्रको पनि बहुविध व्यक्तित्वको चर्चा भएको छ। संहिता, ब्राह्मण र उपनिषद्का उपास्य देवता रुद्र हुन्। पुराणसाहित्यले चाहिँ शिवलाई मानवीकरण गरेको छ, सामाजिक बनाएको छ र देवाधिदेव महादेव बनाएको छ। यसरी शिवको महत्त्व बढ्दै गएपछि वैदिक रुद्र रुद्राष्टाध्यायी पाठका साथ गरिने रुद्राभिषेक र रुद्रयागमा सीमित हुन पुगेका छन्। मातृसत्तात्मक र पितृसत्तात्मक समाजको समन्वय शैव धर्ममा भएको छ। शिव समन्वयका प्रतीक बनेका छन्। त्यसैले उनलाई अर्धनारीश्वरका रूपमा पूजा गरिन्छ। शिव मानवसभ्यता र संस्कृतिका आदिगुरु हुन्। शिव अष्टमूर्तिका रूपमा जगत्मा व्याप्त छन्। यो जगत् शिवभन्दा भिन्न छैन तर जगत् नै शिव होइन। शिवको सांस्कृतिक परिचय सृष्टि र संहार हो। दुवैको उद्देश्य लोक कल्याण हो।

शिव नै परम शिवमा रूपान्तरित हुन्छन्। पशुपतिनाथ त्यही परम शिवतत्त्व हुन्, परब्रह्मतत्त्व हुन्। पशुपतिनाथमा ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव, पराशक्ति, भैरव सबैको समन्वय भएको छ। पृथ्वी आदि पञ्चतत्त्वका साथै चारै वेद, सम्पूर्ण विद्या र कलाको समेत समन्वित रूप पशुपतिनाथ हो। त्यसैले पशुपतिनाथ कुनै सम्प्रदायविशेषमा सीमित देवता होइनन्। सर्वदेव र सर्वज्ञानसमन्वयका प्रतीक पशुपतिनाथ प्राणीमात्रको कल्याण गर्ने परब्रह्म परमेश्वर हुन्, सम्पूर्ण देवताका पनि देवता महादेव हुन्। कूर्मपुराण अन्तर्गतको ईश्वरगीता (५/३६) को यो अभिव्यक्ति यहाँ मननीय छ –

त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्व, त्वमेव रुद्रो भगवानधीशः।

त्व विश्वनाभिः प्रकृतिः प्रतिष्ठा, सर्वेश्वरस्त्व परमेश्वरोऽसि ॥

सन्दर्भ एवं सहायक सामग्री

- १) आचार्य बलदेव उपाध्याय, (ई. १९९८) वैदिक साहित्य और संस्कृति, (पञ्चम संस्करण) शारदा संस्थान, वाराणसी।
- २) कुलचन्द्र कोइराला (२०५१) नेपालका आराध्यदेव भगवान् श्री पशुपतिनाथ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं।
- ३) चेतोनाथ गौतम, (सम्पादक) २०५१, श्री शिवमहापुराणम् (नेपाली अनुवाद सहित) प्रथम भाग, पशुपति क्षेत्र विकास कोष, काठमाडौं।

- ४) चेतोनाथ गौतम, (सम्पादक) २०६२, श्री शिवमहापुराणम् (नेपाली अनुवाद सहित) द्वितीय भाग, पशुपति क्षेत्र विकास कोष, काठमाडौं।
- ५) तिलकप्रसाद लुईटेल, (अनु.) २०६३, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं।
- ६) तिलकप्रसाद लुईटेल, (अनु.) २०६३, अथर्ववेद, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं।
- ७) प्रसन्नचन्द्र गौतम, (सम्पादक) २०७४, ऋग्वेदसंहिता, दोस्रो संस्करण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं।
- ८) महात्मा सुशील, (अनु.) २०७३, ईश्वरगीता, प्रतीक्षा शाह, काठमाडौं।
- ९) वसन्तकुमार नेपाल, (२०७०), उपनिषद्सङ्ग्रह, शब्दार्थ प्रकाशन, काठमाडौं।
- १०) ब्रजविहारी निगम, (ई.२०१८) शैव धर्म और दर्शन, कावेरी शोध संस्थान, उज्जैन।

Sanskrit Education and its Applicability

-Ranjan Poudel, Class-9

The word 'Sanskrit' which means 'sam' in the prefix 'kr' means a refined form of civilized life. The history of language has been found around the development of human civilization. There are many forms of languages in the world. Sanskrit is the oldest language in the world. Many languages are affected by Sanskrit language. And some languages have been developed from Sanskrit. Therefore Sanskrit language is called as mother language. Famous and valuable texts are published only in Sanskrit. In the world such as the Vedas, the Upanishad, the Ramayan, the Puranas, thelogy and the Mahabharat. It is also called the Aryan language. Since it was first used by Sanskrit Araya carrying as source of wisdom and discernment. Its speakers are also refered to in the Sanskrit texts as Arya. The immense knowledge found in Sanskrit is not found in other languages.

As people become more attracted to the English language and the information, communication, technology and global influence, the attitude towards the language has not been positive. The Sanskrit language texts provide thematic knowledge of all things like social, economic, religious, spiritual, cultural, practical, polite, moral, scientific, technical, educational etc. Sanskrit is also included as a lesson in world schools developed by different countries of the world. In fact Sanskrit is not only the ritual language but also the unique language of immense knowledge, science and technology.

Sanskrit language has great importance in transforming civilization. Today as a compaign of the philosophy of human life, this language appears as one of the most popular languages of the world. Sanskrit education plays vital role in creating moral values. And for us there is no justification without Sanskrit language. Western countries made scientific discoveries through intensive study of Sanskrit language. Although the dignity and importance of Sanskrit language is universal, the state has not understood the importance of this language. Its importance is ignored by invasion of foreign religion, rites and philosophy. Due to indifference to Sanskrit language the pride, dignity and reputation of the nation, are decreasing day by day. A good study of Sanskrit language will also help a great deal in the study of other languages also. Not only this, the study of Sanskrit language transforms a man into a civilized, humble and a bonafide citizen of the nation.

In conclusion, knowing the importance of Sanskrit language, we should impart knowledge of this language in every school.

वर्तमान गुरुकुलपरम्परामा व्याकरणको अध्ययन-अध्यापन

नवराज घिमिरे
अध्यापक, नेपाल वेदविद्याश्रम

भाषा मानवीय विचारविनिमयको एक उत्कृष्ट एवं प्रभावशाली साधन हो भने व्याकरण त्यो भाषालाई नियमन गर्ने नियामक साधन हो। व्युत्पादनको प्रक्रिया देखाई व्युत्पन्न पदहरूको नियमन गर्नु व्याकरणको मुख्य कार्य देखिएता पनि पदबाट पदार्थज्ञान हुने र पदार्थज्ञान नै तत्वबोध अर्थात् ब्रह्मज्ञानको कारण बन्ने हुनाले व्याकरण केवल भाषालाई व्यवस्थित गर्ने साधन मात्रै नभएर जीवनलाई नै व्यवस्थित गर्ने एक प्रमुख साधन हो भन्न सकिन्छ।

व्याकरणात् पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति। अर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥^१

हाम्रा आचार्यहरूले व्याकरणलाई मोक्षसम्म पुग्न सकिने एक सरल एवं सहज राजमार्गको रूपमा समेत व्याख्या गरेका छन् :

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्। इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥^२

मानवजीवनको अन्तिम र शाश्वत सत्य गन्तव्य मोक्ष हो। सही मार्ग अवलम्बन गर्न सकियो भने मात्रै वास्तविक गन्तव्यमा पुग्न सकिने भएकोले गन्तव्य निश्चित हुने बित्तिकै मार्गको खोजिमा लाग्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यसैले भाषानियामक तथा मोक्षसाधक व्याकरणलाई कसरी सहज, सरल र सर्वगम्य बनाउन सकिएला भन्ने चिन्तन हुनु परमावश्यक छ।

भाषालाई सुव्यवस्थित एवं प्रामाणिक बनाउने काम व्याकरणले गर्छ। संस्कृत भाषालाई सुसङ्गठित, सुसंस्कृत एवं सुव्यवस्थित बनाउने सन्दर्भमा धेरै आचार्यहरूले व्याकरण लेखे जमर्को गरेका छन्।

ऐन्द्र चान्द्र कासकुलं कौमारं शाकटयनम्। शास्वतं चापिशलं पाणीनीयमथाष्टकम् ॥^३

यी र अन्य धेरै आचार्यहरूले समेत व्याकरण लेखेका थिए। जुन कुराको जानकारी पाणिनीय अष्टाध्यायीबाट पनि लिन सकिन्छ। उनले विभिन्न प्रसङ्गमा आफ्ना सूत्रहरूमा विभिन्न पूर्ववर्ति आचार्यहरूको नाम उल्लेख गर्दै उनीहरूको मतलाई विशेष सम्मान गरेका छन्। उनले सूत्रमा उल्लेख गरेका आचार्यहरू यसप्रकार छन् :

क्र.सं.	सूत्रहरू	आचार्यहरू
१	वा सुप्यापिशलेः ^४	आपिशलि
२	तृषिमृषिकृषेःकाश्यपस्य ^५	काश्यप
३	ओतो गार्ग्यस्य ^६	गार्ग्यः
४	तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ^७	गालव
५	ई ३ चाक्रवर्मणस्य ^८	चाक्रवर्ण
६	ऋतो भारद्वाजस्य ^९	भारद्वाज

^१ हेमचन्द्रानुशासनम् ।

^२ वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्ड, श्लो.१६।

^३ व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः पृ. १८

^४ अष्टाध्यायी ६।१।१२,

^५ पूर्ववत् १।२।२५,

^६ पूर्ववत् ८।३।२०,

^७ पूर्ववत् ७।१।७४,

^८ पूर्ववत् ६।१।१३०,

^९ पूर्ववत् ७।२।६३,

७	लङः शाकटायनस्यैव ^{१०}	शाकटायन
८	लोपः शाकल्यस्य ^{११}	शाकल्य
९	अवङ् स्फोटायनस्य ^{१२}	स्फोटायन
१०	गिरेश्च सेनकस्य ^{१३}	सेनक

यस्ता धेरै आचार्यहरूले संस्कृतभाषाको व्याकरण लेखे तापनि व्याकरण लेखनपरम्पराको उत्तरार्धमा देखिएका पाणिनि संस्कृतभाषाका सबैभन्दा प्रामाणिक वैयाकरण मानिन्छन् । उनले वैदिक एवं लौकिक दुबै भाषालाई समेट्ने व्याकरणको निर्माण गरेकोमा विद्वान्हरूको मतैक्य पाइन्छ ।

अष्टाध्यायी ग्रन्थको रचना गर्नुपूर्व उनले विद्याधीश भगवान् शङ्करको आराधना गरे । उनको आराधनाबाट प्रसन्न हुनु भएका भगवान् शङ्करले चौध पटक डमरु बजाउँदा त्यो डमरुको निनादबाट पाणिनिले आशुतोष भगवान् शङ्करको वरप्रसाद स्वरूप चौध वय सूत्रहरू प्राप्त गरे ।

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरद् । लण् । जमङणनम् । भभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपप् । शषस् । हल् ।^{१४}

यस कहावतको सङ्केत नन्दिकेश्वरले आफ्नो नन्दिकेश्वरकारिका नामक दुर्लभ पुस्तकमा यसरी गरेका छन् -

नृतावसाने नटराजराजो ननादढक्का नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥^{१५}

सँगै भगवान्को आराधना गरिरहेका सनकादि ऋषिश्वरहरू यो ढक्कानिनाद (डमरुको आवाज) बाट मुक्त भए, महर्षि पाणिनिले भने यस्तो सूत्रजालको रचना गरे भन्ने उनको उक्ति हो ।

महर्षि पाणिनिले रचना गरेको अष्टाध्यायी ग्रन्थको मूल स्रोत पनि यिनै चौध सूत्रहरू हुन् । भगवान् पाणिनिले ठूलो प्रयत्न र तपले समाधि अवस्थामा नै अष्टाध्यायी ग्रन्थको रचना गरेका थिए ।

न च यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूतः आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्येकेनानर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण ।^{१६}

यसरी ठूलो साधनाबाट विरचित अष्टाध्यायीग्रन्थ नै पाणिनीय व्याकरणको मूल स्रोत हो । प्राथमिक कालमा अष्टाध्यायीकै परम्परामा व्याकरण पढ्ने परम्परा बस्यो र धेरैकालसम्म पूर्वापरभाव, बाध्यबाधकभावलाई विचार गरी अनुवृत्ति, आवृत्ति र अध्याहारको तरिका अपनाई व्याकरण अध्ययन अध्यापन गर्ने परम्परा बस्यो । सुदीर्घकालसम्म चलेको यो परम्परा धेरै धुरन्धर वैयाकरणहरूको उत्पादन गर्न सफल भयो ।

पछिल्लो समय पाणिनिको त्यो अष्टाध्यायीलाई सर्वगम्य र सहज बनाउने उद्देश्यले विभिन्न तरिका र क्रम बनाई अध्ययन गर्ने र गराउने परम्परा बस्यो जसलाई आज हामी नव्यव्याकरणको परम्परा भनेर बुझ्छौं । यसै नव्यव्याकरणपरम्परामा एक महान् वैयाकरण भट्टोजिदीक्षितले सिद्धान्तकौमुदीको रचना गरे । त्यसलाई अफ सरल, सर्वगम्य र सहज बनाउँने उद्देश्यले उनै भट्टोजिदीक्षितका शिष्य वरदाचार्यले लघुसिद्धान्तकौमुदीको रचना गरे । लघुसिद्धान्तकौमुदीलाई पाणिनिसम्बद्ध र असम्बद्ध सम्पूर्ण ग्रन्थहरूको द्वारको रूपमा लिइन्छ । वरदराजाचार्यले मङ्गलाचरण श्लोकमा नै पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदी^{१७} भन्नुले मात्रै पनि यसको शास्त्रद्वारकत्व सिद्ध हुन्छ ।

^{१०} पूर्ववत् ३॥४॥ १११,

^{११} पूर्ववत् ८॥३१९,

^{१२} पूर्ववत् ६॥११२३,

^{१३} पूर्ववत् ५॥४॥ ११२

^{१४} वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी पृ. १

^{१५} नन्दिकेश्वरकारिका, श्लोक १

^{१६} व्याकरण महाभाष्य षष्ठ आह्निक

^{१७} लघुसिद्धान्तकौमुदी मङ्गलाचरण

आजको युगमा शास्त्रीय ज्ञानको परम्परा खस्कंदो स्थितिमा छ । मानिसहरू भौतिक सुख सुविधा र मस्तीमा नै रमाउन थालेका हेतु शास्त्रको गम्भीर अध्ययन-अध्यापनको साधनाप्रणाली लोप हुँदै गएको वर्तमान सन्दर्भमा वैदिक सभ्यताका वाङ्मयमूर्तिका रूपमा जीवित यी प्राचीनतम ग्रन्थहरूको अध्ययन, अध्यापन र संरक्षण, संवर्धनमा आजको युगलाई कसरी अभिप्रेरित गर्न सकिन्छ भन्ने ठेकिएको युगको गम्भीर अध्ययनको विषय हो । त्यसैले आजका हाम्रा उत्तराधुनिक नानीबाबुहरूलाई हाम्रा यी प्राचीनतम ग्रन्थहरूको अनुसन्धानात्मक अध्ययनमा प्रवृत्त बनाउने विषयमा गहन छलफल हुनु आवश्यक छ ।

समय नदीको बहाव हो । समुद्रलाई गन्तव्य बनाएर अघि बढ्नेहरू नदीको बहावसँगै बहनु नै पर्छ, अन्यथा किनाराको साथी बनेर कुहिनुको विकल्प रहँदैन । हरेक युग, समाज, धर्म, वा साहित्य जे सुकै होस् त्यसलाई युग सापेक्ष बनाउन सकिने भन्ने त्यो नाशिएर जान्छ, किनारा लाग्छ । हाम्रा यी ज्ञानिधि शास्त्रहरूलाई पुस्तान्तरण गराई बचाई राख्नको लागि पनि युगसापेक्षित अध्ययन अध्यापन प्रणालीको आवश्यकता देखिन्छ ।

व्याकरणशास्त्र सानो प्रयासले पूर्ण भएको ग्रन्थ हैन । त्यसैले अष्टाध्यायीका कुनै पनि सूत्र, वार्तिक वा पाणिनि निर्देशित नियमहरूलाई हटाउने र थप्ने हैसियत आजको युगले राख्दैन र त्यो सम्भव पनि छैन, तथापि जसरी अष्टाध्यायीलाई सहज बनाउन सिद्धान्तकौमुदी र सिद्धान्तकौमुदीलाई सर्वगम्य बनाउनको निम्ति लघुसिद्धान्तकौमुदीको रचना भयो । जसरी स्त्रीशुद्धिजबन्धुना त्रयी न श्रुतिगोचरा^{१८} यस सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेर वेदनिहित ज्ञानराशिलाई सर्वगम्य बनाउने ध्येयले पुराणहरूको रचना भयो । त्यसै गरी वर्तमान र भविष्यलाई समेत दृष्टिगोचर गरी लघुसिद्धान्तकौमुदीलाई प्रविधिमैत्री, बालमैत्री र सर्वगम्य बनाउनको निम्ति प्रयत्न गर्नु परमावश्यकता छ । लघुसिद्धान्तकौमुदीको अध्यापन गर्दा धेरै ठाउँ र प्रसङ्गका उक्ति, वचन वा नियमहरू अन्वय गरेर पढ्नुपर्ने बाध्यता छ जो अहिलेको त्यो कोमल मस्तिष्कको निम्ति साह्रो बनेको छ ।

वर्तमान गुरुकुल शिक्षा आधिकारीक शास्त्राध्ययनको जग हो, पृष्ठभूमि हो । घर बलियो हुन जग बलियो चाहिन्छ । शास्त्रीय अध्ययन परम्परामा गुणात्मकता ल्याउन अध्ययनको जग बलियो हुनु अनिवार्य छ । गुरुकुलको व्याकरण अध्ययन परम्परा सदृढ एवं प्रभावकारी भए मात्रै छात्रहरूको माथिल्ला ग्रन्थहरूमा गति हुने भएकाले पनि गुरुकुलमा व्याकरणको अध्ययन-अध्यापन परम्परा प्रभावकारी हुनु जरुरी छ ।

वर्तमान अध्ययनको अवस्था

वर्तमान गुरुकुलीन परम्परामा व्याकरणको पाठ्यक्रममा एकरूपता पाइँदैन । धेरै गुरुकुलहरूमा आफू अनुकूल पाठ्यक्रमको निर्धारण गरेको देखिन्छ । यसले गुरुकुल नै पिच्छे भिन्न भिन्न खालको जनशक्ति निर्माण हुने र त्यसले विद्यार्थीहरू एउटै तह निर्माण गर्नबाट चुक्ने अवस्था रहेको छ । जसको फलस्वरूप विद्यार्थीहरूको त्यो संस्था र विद्यालयप्रति नकारात्मक धारणा रहन सक्छ । त्यसैले सर्वोपयुक्त पाठ्यक्रम आजको गुरुकुलीय पाठ्यक्रमको टड्कारो आवश्यकता हो । वर्तमान समयमा धेरै गुरुकुलहरूले अवलम्बन गरेको पाठ्यक्रम यस प्रकारको छ :

क्र.सं.	कक्षा	पाठ्यपुस्तक	पाठ्यांश
१	६	लघुसिद्धान्तकौमुदी	संज्ञाप्रकरण - अव्यय
२	७	लघुसिद्धान्तकौमुदी	दश गण (भ्वादि-चुरादि)
३	८	लघुसिद्धान्तकौमुदी	ण्यन्त - स्त्रीप्रत्यय
४	९	मध्यसिद्धान्तकौमुदी	संज्ञाप्रकरण - अजन्तानुसंगकलिङ्ग
५	१०	मध्यसिद्धान्तकौमुदी	हलन्तपुल्लिङ्ग-अव्यय, स्त्रीप्रत्यय

केही पहिला पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले एक किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरेर लागु गरेको त थियो तर त्यो पाठ्यक्रमलाई कुनै पनि गुरुकुल वा वेदविद्याश्रमले स्वीकार गरेकै छैनन् । त्यो पाठ्यक्रमले गुरुकुलको उद्देश्य र औचित्यलाई पूरा गर्न नसकेर गुरुकुलले सोचेजस्तो जनशक्ति निर्माण नहुने भएकोले त्यो पाठ्यक्रम लागु नभएको देखिन्छ । व्याकरणको सबैभन्दा सूक्ष्म रूप मानिने लघुसिद्धान्तकौमुदीलाई अभै सूक्ष्म बनाउन खोज्दा यो पाठ्यक्रम प्रभावकारी नभएको देखिन्छ । पाठ्यक्रमनिर्माताहरू पाठ्यक्रमनिर्माण जस्तो विषयमा गम्भीर हुनु आवश्यक देखिन्छ । वर्तमान गुरुकुलमा प्रभावकारी संस्कृत व्याकरण अध्ययन-अध्यापनका निम्ति आवश्यक तत्त्वहरू निम्नप्रकार हुन सक्छन् :-

^{१८} श्रीमद्भागवत, प्रथम स्कन्ध, अध्याय ४, श्लोक २५

१. वैज्ञानिक पाठ्यक्रम

संस्कृत व्याकरण एक प्राचीनतम विषय हो । यसको प्रारम्भबिन्दु यही हो भनेर यकिन गर्न सक्ने स्थिति छैन । ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भारद्वाज भारद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्रह्मणेभ्यः ..^{१९} यो पतञ्जलिवाक्यअनुसार संस्कृतभाषाको परम्परासँगै संस्कृत व्याकरणको परम्परा पनि प्रारम्भ भएको देखिन्छ । प्राचीनकालमा वृक्षको फेदमा बसेर गुरुको सेवा गरेर नदीप्रवाहभै निरवच्छिन्न रूपले अध्ययन गरी शास्त्रविद् बन्ने प्रक्रिया थियो । कसैलाई कुनै विषय, तह र तप्काको प्रमाणपत्रको आवश्यकता थिएन । त्यसैले हरेक व्यक्ति हरेक क्षेत्र र विषयमा निपुण बन्न सक्थे । गुरुको वैशिष्ट्य नै शिष्यको योग्यताको पहिचान हुन्थ्यो, तर आज त्यो सम्भव छैन । गुरुकुलप्रणालीले पनि निश्चित पाठ्यक्रम, निश्चित समय र स्थानमा पढाउने परम्परा स्वीकार गरी परीक्षा र प्रमाणपत्रगत योग्यतालाई अवलम्बन गरिसकेको सन्दर्भमा वैज्ञानिक आधारमा पाठ्यक्रमहरूको निर्माण हुनु परमावश्यक छ । पाठ्यक्रम निर्धारण गर्दै गर्दा पाठ्यवस्तुको गाम्भीर्य र विद्यार्थीको अवस्थासंग तालमेल हुन जरुरी छ । निश्चित समय तोकिसकेपछि तोकिएको समयमा तोकिएको व्यक्तिले तोकिएको पाठ्यभार पूरा गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने कुरामा संवेदनशील बनुपर्छ । केवल रयाउने र ठट्याउने मात्रै नभएर लेखनाभ्यास र सिंहावलोकनको पद्धतिलाई समावेश गरि पाठ्यक्रमको निर्धारण भएमा गुरुकुलीन अध्ययनपरम्परालाई अभि धेरै प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । पढ्नुपर्छ, सक्दाउनुपर्छ भन्ने मानसिकताले बनेको पाठ्यक्रमले फेद न टुप्पोको जनशक्ति निर्माण गर्छ । वर्तमान गुरुकुलको पाठ्यक्रम पढ्नुपर्छ र सक्दाउनुपर्छ भन्ने मानसिकताको सिकार बनेको स्पष्ट हुन्छ ।

२. बालमैत्री पाठ्यपुस्तक

बाल-बालिकाहरूको स्वभाव चञ्चल र जिज्ञासु हुन्छ । कुनै आकर्षक, नवीन वस्तुले उनीहरूको ध्यान छिट्टै तान्छ । बालबालिकालाई अभिप्रेरित गरेर मात्रै विषयवस्तुमा रुचि जगाउन सकिन्छ र रुचि जागेमा मात्रै विषयवस्तुको प्रभावकारी अध्ययन हुन्छ भन्नेमा कसैको विमति छैन । त्यसैले बालबालिकालाई पढाउने पुस्तकहरू बालबालिकाको ध्यान खिच्ने र बालमस्तिष्कमा प्रभाव पार्ने किसिमको हुनु जरुरी छ । सचित्र विषयवस्तुको प्रयोगले बालबालिकाको ध्यान विषयवस्तुमा केन्द्रित हुने हुनाले संस्कृत व्याकरणको पाठ्यपुस्तकहरू पनि सचित्र, बालकल्याणकारी एवं आकर्षक हुनु अत्यन्त आवश्यक छ ।

पाठ्यपुस्तकमा विषयवस्तुको स्थापना हुँदा बालमस्तिष्कलाई ध्यान दिई क्रमशः सरलबाट जटिल विषयवस्तुको प्रतिस्थापन गर्नुपर्छ । कक्षामा जाने बित्तिकै विद्यार्थीलाई लघुसिद्धान्तकौमुदीको पुस्तक थमाउनु भन्दा कक्षागत हिसाबले बालोपकारी पुस्तक निर्माण गरिदिनाले पनि उसले आफ्नो पढाइलाई कम बोभिलो ठान्छ । सचित्र एवं नवीन र भिन्न शैलीमा विषयवस्तुको प्रस्तुतियुक्त पाठ्यपुस्तकले गुरुकुलमा प्रभावकारी व्याकरण अध्ययन-अध्यापनमा ठूलो भूमिका खेल्छ ।

३. युगसापेक्ष अध्यापन प्रणाली

आजको युग सञ्चार प्रविधिको युग हो । हरेक क्षेत्रमा सर्वप्रिय बनेको प्रविधिले हाम्रो पारम्परिक अध्ययन प्रणालीलाई समेट्न सकेनौं भने हामी, पुरानो बन्दै जान्छौं । त्यसैले हामीले प्राचीनतम अध्यापन प्रणालीलाई परिष्कार गर्नुपर्छ । पुरानो ढर्रालाई सेलाउँनुपर्छ । आफूभित्र भएको ज्ञानलाई स्वयंले सम्पादन गर्नुपर्छ । अष्टाध्यायी आफैमा प्राविधिक एवं वैज्ञानिक विषय हो । यो विषयको सैद्धान्तिक भन्दा प्राविधिक अध्ययन नै प्रभावकारी हुन्छ । आजको यो सूत्रबद्ध युगमा हामी भने हामीसंग भएका महान् सूत्रहरूको अनुवृत्ति र सूत्रसंख्या रटेर व्याख्या र अर्थ रट्न बाध्य छौं ।

आजको युग भनेको प्रविधिको युग हो, अभि नभौं स्क्रिनको युग हो । त्यसैले प्राविधिक व्यक्तिहरूसँग गम्भीर छलफल गरी हामीले हाम्रो यो ज्ञानलाई मोबाइल र कम्प्युटरका स्क्रिनहरूमा छिराउन आवश्यक छ । यसले संस्कृत व्याकरणलाई सर्वतोमुखी र सर्वगम्य बनाउँने ठूलो सहयोग गर्न सक्छ ।

४. जिज्ञासोत्थापनपूर्वक अध्यापन

सबै विषयवस्तु वा क्षेत्रमा सबै मान्छेको जिज्ञासा स्वतः जागृदैन । जिज्ञासाको उत्थापन प्रभावकारी अध्यापनको पहिलो खुदिकलो हो । हरेक विषयमा विद्यार्थीको जिज्ञासा जगाउन सकियो भने मात्रै त्यस विद्यार्थीलाई तद्विषयक ज्ञान सहज र प्रभावकारी ढङ्गले दिन सकिन्छ । जब शिष्यमा जिज्ञासा जागृ, तब ऊ पढाइमा उत्प्रेरित हुन्छ । विषयवस्तुमा एकत्रित हुन्छ । त्यसैबेलामा गुरुले विषयवस्तुको ज्ञान दिनुपर्छ । विषयवस्तु पढाउँदा शिष्यका हरेक प्रश्नको चित्तबुभ्दो उत्तर दिन सकिएन भने शिष्यको गुरुप्रति अनास्था वा अश्रद्धा पैदा हुन्छ त्यसपछि ऊ विषयवस्तुप्रति पनि अनुदार र अनास्थावान् बन्न पुग्छ । विषयवस्तुप्रति उदार र आस्थावान् नहुँदासम्म तद्विषयक बोध वा ज्ञान असम्भव नै हुन्छ । संस्कृत व्याकरणको अध्ययनमा

^{१९} व्याकरण महाभाष्य प्रथम आह्निक

बुद्धिको प्रधानता रहन्छ र जिज्ञासा उत्पन्न भएन भने बुद्धिको प्रवृत्ति हुँदैन । बुद्धिको प्रवृत्ति भएन भने व्याकरण पढाइ केवल क्षणिकको सुगा रटाइभन्दा केही हुन सक्दैन ।

शास्त्रको युगीन आवश्यकता र महत्त्वबोध गराइ अध्यापन गर्न सकियो भने पनि त्यो अध्यापनप्रणाली प्रभावकारी हुनसक्छ । आफूले पढिरहेको शास्त्र वा विषयको महत्त्व के हो ? यसको आवश्यकता, औचित्य, फाइदा र बजारमा यसको मागसमेत के कस्तो छ भन्ने बोध गराई अध्यापन गराउनु आवश्यक छ । वर्तमान सन्दर्भमा हाम्रो समाज, देश र विश्वमा नै संस्कृतव्याकरणको औचित्य पुष्टि गर्न सकियो भने विषयवस्तु महत्त्वपूर्ण बन्छ र महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुप्रति सबैको आकर्षण हुन्छ । जब विषयवस्तुमा आकर्षण बढ्छ, तब सहज र सरल तरिकाले विषयवस्तुलाई बुझ्न र बुझाउन सकिन्छ ।

यसप्रकार अनेक विविधताका बीच चलिरहेको गुरुकुलीय व्याकरण अध्ययन-अध्यापन प्रणालीलाई सर्वगम्य बनाउनु आवश्यक छ । त्यसका निम्ति आधुनिक, प्राविधिक विषयसँग हाम्रो अध्ययनको परम्परालाई जोड्नसक्नुपर्छ । यो प्राविधिक विषयवस्तु भएको हुनाले अष्टाध्यायीकै क्रमले अध्ययन-अध्यापनको परम्परालाई पुनर्जागरण गर्न सके भन्ने प्रभावकारी हुन सक्ने देखिन्छ । वैज्ञानिक किसिमको पाठ्यक्रम र बालोपकारी पाठ्यपुस्तको निर्माण गरी नवीनतम चिन्तन र प्रविधिलाई आत्मसात् गर्दै अध्ययन-अध्यापन गर्न सकियो भने गुरुकुलका ससाना कक्षाहरू प्रभावकारी बन्न सक्छन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्य पाणिनि	: अष्टाध्यायी
आचार्यवरदराज	: लघुसिद्धान्तकौमुदी
नन्दिकेश्वर	: नन्दिकेश्वर कारिका
भट्टोजिदीक्षित	: वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
महर्षि पतञ्जलि	: व्याकरणमहाभाष्यम्
महर्षि वेदव्यास	: श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

प्यारो देश नेपाल

सहदेव न्यौपाने, कक्षा - ९

यो मेरो देश नेपाल राम्रो छुन् टुला पर्वत ।
भरनाहरू बग्दछन् यहाँ बोकेर सर्वत ॥

बुद्धको भूमि नेपाल हाम्रो छ धेरै पवित्र ।
बगैंचा एक फूल अनेक छ साह्रै विचित्र ॥

दौरा र सुरुवाल ढाकाको टेपी अत्यन्त राम्रो छ ।
प्रकृतिको नै अनुपम भण्डार यो देश हाम्रो छ ॥

गुँरास फुल्दा ढक्कमक हुन्छ पाहाडी ठूला वन ।
नेपालको यो मुहार देखी लोभिन्छ सबको मन ॥

धार्मिक स्थल नेपाल हाम्रो छुन् तीर्थ मन्दिर ।

सगरमाथा सर्वोच्च शिखर क्या राम्रो सुन्दर ॥

पूर्वमा मेची पश्चिममा काली विशाल नदी छुन् ।
देखेर सुन्दर भरनाहरू लोभिन्छ मेरो मन ॥

पूर्वमा गौरीशंकर हाम्रो दक्षिण तराई ।
नेपाली हामी आफन्ती सबै कबै छैन पराई ॥

हे दाजुभाइ बुद्धको ज्ञान विश्वमा छेर ।
यो देशको नाम विश्वमै चिनाऊँ अगाडि बढेर ॥

हजार हजार हजार वर्ष नेपालकै हुन पाउँ ।
यहि छ मेरो अन्तिम इच्छा नेपाली हुन पाउँ ॥

मान्छेको मन

नारददत्त भट्ट
सह-सहायक, ने.वे.वि.

सम्पूर्ण चराचर जगत्मा अनन्त प्राणीहरू छन् । तिनीहरूमध्ये मानव वा मान्छे पनि एक हो । जो सकलप्राणीहरूमा श्रेष्ठ छ । बुद्धिकै कारणले गर्दा मानिसले त्यो स्थान प्राप्त गरेको हो । यथार्थतः विचार गर्ने हो भने त सबै प्राणीहरू एउटै हुन् । आहार, निद्रा, भय र मैथुनादि गुणहरू त सकलप्राणीमा अन्तर्निहित छन् । ती गुणहरूभन्दा अतिरिक्त मानिसमा केही भएर नै विभिन्न विद्वान् एवं दार्शनिकहरूले मानिसलाई श्रेष्ठ भनेका होलान् । हुन त मूल्याङ्कन गर्ने पनि आफू, श्रेष्ठ पनि आफू भएर पो हो कि । यो त एक अर्थमा हेर्दा आफ्नो कापी आफैँ जाँचेर फस्ट भएजस्तो पनि हो । मानिसले जे पनि गर्न सक्ने क्षमता जन्मैदेखि लिएर आएको हुन्छ । मानिसले पूर्ण स्वतन्त्रता लिएर आएको छ । यी सबै विचारजन्य विषय हुन् । विचार मनबाट उत्पन्न हुन्छन् । मान्छेको मन बडो आश्चर्यको छ । जति पनि चाहना, इच्छा वा आकाङ्क्षाहरू जन्मन्छन्, ती सबै मनका उपज हुन् । मन यस्तो हुन्छ, जो सदा अतृप्त देखिन्छ । कहिल्यै अघाउँदैन । मनले जति पनि कल्पना गर्दछ त्यसको मापन गर्न पनि सकिदैन । हामीभित्र जति पनि विचारहरू आउँछन् ती सबै मनका सन्तान हुन् । मनबाट उत्पन्न विचारले नै मानिसलाई कहिले अत्यधिक उचाइ सहितको सम्मान दिलाउँछ । पतन गराउने पनि त्यही मनबाट उम्रेका विचारले हो । राम्रा, नराम्रा, आवश्यक, अनावश्यक उचित, अनुचित जस्ता पनि विचारको उत्पत्तिस्थल मन नै हो । मनकै कारण मान्छे कुनै पनि कार्यमा प्रवृत्त वा निवृत्त हुन्छ । केही काम गर्नका लागि मानिसलाई सर्वप्रथम मनले आज्ञा दिनुपर्छ । मनको आदेशविना मान्छेले केही गर्दैन । सबै राम्रो गराउने पनि मनले हो र नराम्रो पनि ।

कुनै मानिस सानैदेखि अत्यन्त मिहिनेती, लगनशील र सदाचारी हुन्छ । जसको फलस्वरूप पछि गएर ऊ समाजको हितको निमित्त काम गर्न थाल्दछ । आफ्नो परिश्रमको परिणामस्वरूप सुखी र आनन्दित जीवन जिउन सक्छ । उसले जीवनको रहस्य पत्ता लगाउने मार्ग भेट्छ । जीवनको सत्मार्गको गोरेटो फेला पार्दछ । जसले लक्ष्य वा गन्तव्य सजिलै प्राप्त गर्दछ । यी सबै कार्यको मार्गनिर्देशक मन हो । त्यस्तै कुनै व्यक्ति सानैदेखि खराब प्रवृत्ति बोकेको र दुश्चरित्रवान् हुन्छ । जसले गर्दा उसद्वारा गरिएका कुनै पनि कर्मले न उसको न त समाजको हित गर्दछन् । जीवन सधैं दुःखी र कष्टपूर्ण बन्दै जान्छ । कर्तव्याकर्तव्यको बोध कहिल्यै गर्दैन । आफूले जे गर्दै आएको छ त्यसैलाई सर्वोपरि ठान्दछ । अरु कसैले केही दिशानिर्देश गरेतापनि उचित मान्दैन । अन्त्यमा आफूले जिएको जीवनको परिणाम पश्चात्ताप बाहेक केही बन्दैन । यो पनि त्यही मनको कारण हो ।

मान्छे जन्मिन्छ अनि त्यही मनको निर्देशनमा काम गर्न थाल्दछ । त्यही मनका भावना र चाहना तृप्तिको लागि मरिमेदछ । मनकै बहकाउमा लागेर हिँड्छ । कर्तव्य विर्सन्छ । गलतलाई सही भन्छ, गलत भन्न सक्दैन । सहीलाई गलत भन्छ, सही भन्न पनि सक्दैन । आफ्नो जीवनमा मान्छेले राम्रो नराम्रो जे गरेको छ, मनकै निर्देशनमा गरेको छ । हाम्रो शरीर, मन, इन्द्रिय, बुद्धि यी अलग अलग विषय हुन् । सर्वोत्कृष्ट प्राणीको रूपमा मानव भएर यस धर्तीमा जन्मिएपछि जीवनको दर्शनलाई बुझेर अधि बढ्नुपर्दछ । कुनै पनि कार्य शरीरले गर्दछ तर मनको इसाराविना शरीर चल्दैन । यो मन यस्तो छ कि नखाने चिज खान खोज्छ, नगर्ने काम गर्न खोज्छ, नसुत्ने कुरा सुन्न खोज्छ, नजाने ठाउँमा जान खोज्छ । हामीले यसो विचार गर्छौं भने थाहा हुन्छ, बसेको ठाउँबाट उठ्न पनि मनले आज्ञा दिनुपर्दछ । हाम्रो शरीरमा भएका पाँच ज्ञानेन्द्रिय चक्षु (आँखा), श्रोत्र (कान), घ्राण (नाक), रसना (जिह्वा) र त्वक् (छाला) एवं पाँच कर्मेन्द्रियले पनि मनकै आदेशानुसार काम गर्दछन् । त्यस अर्थमा मन नै सबै कार्याकार्यको कारण बन्दछ । अर्थात् कुनै पनि काम गर्नुको कारण पनि मन हो र नगर्नुको पनि । शरीर र इन्द्रियादि भनेका त निमित्त मात्र हुन् । कुनै पनि व्यक्ति, वस्तु आदि राम्रो वा नराम्रो पनि मनकै कारणले हुन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने मनजति स्वतन्त्र र छाडा यो संसारमा केही हुँदैन । कसैप्रति कुदृष्टि राख्ने पनि मनले नै हो र सुदृष्टि पनि । यस्तो मनलाई बुद्धिद्वारा नियमन गर्न सक्नुपर्दछ । त्यसपछि मात्र मन राम्रा मात्र कार्यमा प्रवृत्त हुन्छ । जब मनमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ तब सम्पूर्ण इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरिन्छ । संसारमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ । सोचे हुन्छ मैले संसार जितें । संसार जित्ने, जीवनको वास्तविक लक्ष्यलाई भेट्न कुनै भयङ्कर युद्ध जित्नु पर्दैन आफूभित्रैको मन जितेपछि सबैमाथि विजय प्राप्त गर्न सकिन्छ । तसर्थमा हाम्रो शत्रु पनि आफूभित्रै हुन्छ र मित्र पनि । यही कुरा एउटा कविले पनि आफ्नो कविताद्वारा यसरी व्यक्त गरेका छन् : कसलाई हो शत्रु भनेर जान्नु, आफ्ना दसै इन्द्रिय शत्रु मान्नु । कसलाई हो मित्र भनेर जान्नु, जित्ना तिनै इन्द्रिय मित्र मान्नु ॥

कसैले पनि मित्र र शत्रु खोज्न बाहिर जानुपर्दैन । आफूभित्रै भेट्न सकिन्छ । जब मनलाई जित्न सकिन्छ तब इन्द्रियलाई जितिन्छ । तत्पश्चात् हाम्रो मन राम्रा कार्यमा मात्र प्रवृत्त हुन्छ । ती राम्रा कार्यको परिणाम पनि राम्रो हुन्छ । यसरी जहाँ पनि जान सक्ने, जेजस्तो पनि गर्न सक्ने मनलाई आफ्नो वशमा राख्न सकिने भने जीवनमा यसैले सुख दिलाउँछ । यसैले सन्तुष्टि दिलाउँछ । सही मार्गले गन्तव्यमा पुर्‍याउँछ गलत मार्गले जति हिँडे पनि गन्तव्य भेट्दैन । हामीले मनलाई जितेर सत्मार्गमा प्रेरित गर्न सक्छौं भने हाम्रो जीवनको लक्ष्य पनि सजिलै प्राप्त हुन्छ । सुख, दुःख, मुक्ति, स्वतन्त्रता, सन्तुष्टि, असन्तुष्टि आदि सबैको कारक तत्त्व मन हो । त्यसैले भनिएको पनि छ : मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

संस्कृतवाङ्मयेषु स्फोटशब्दः

प्रकाश-तिवारी

उपप्राध्यापकः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रायः समेषु दर्शनेषु स्फोटस्य महती चर्चा श्रूयते । स्फोटममुं समुद्दिश्य विभिनेषु शास्त्रेषु शास्त्रकाराणां विभिन्नानि मतानि विलोक्यन्ते । एवञ्च स्फोटस्येतिहासः परमप्राचीनः सन्नपि वादस्यास्य स्फोटशब्देनाभिधाने किं विनिगमकमासीदिति जिज्ञासायां शतपथब्राह्मणे सर्गनिरूपणप्रसङ्गे उपाचरितम्- असद् वा एतदग्र आसीत् स च ऋषिः, ऋषिश्च प्राणा अभूवन् सतोबन्धुमसति निर्विन्दन् ।^१ मैत्रायण्याम्- प्राणा वै सप्त ऋषयः, ऐतरेये- प्राणा वै ऋषयो दैव्यासः, मध्यस्था इमे प्राणाः, शतपथे- 'इन्द्र' इत्यभिहितो योऽयं मध्ये प्राण एष एव इन्द्रः । ऋषय एव तप्ताः, फलतश्च तैः प्रतिव्यक्तिभिन्नाः सप्त पुरुषाः सृष्टः^२ ऐक्य एव चान्ततः प्रजापतिराविर्बभूव ।^३

प्रजापतिरेष बहुरूपो भवितुं तपस्तेपे, तपोऽतप्यत । तप आचरता तेन प्रजापतिना सर्वादौ ब्रह्मत्रैविद्या आविर्भावता । परं ततस्तेन वागधिष्ठानादाप आविष्कृताः, सोऽपोऽसृजत । वाच एव लोकात्^४ । प्रजापतिश्च त्रैविद्यासहितोऽपः प्राविशत् । तद्वयमण्डत्वमापेदे, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् । तत आण्डं समवर्तत । ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत । त्रयी एव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमजमिति । पश्चात् तदण्डं प्रास्फुटत्, ततश्च सृष्टिरियं कृत्स्ना प्राभवत्^५ । एतत् सर्वमधिशतपथं प्रावर्णि ।

माध्यन्दिनेऽपि व्याहृतम् - सुपर्णोऽसि गरुत्मास्त्रिवृते शिरो गायत्रं चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोम आत्मा, छन्दांसि, अङ्गानि, यजूषि नाम साम ते तनूर्वामदेव्यम् । यज्ञायज्ञं पुच्छन्धिष्ण्या शफाः । एवमेव तैत्तिरीये,^६ काठके,^७ मैत्रायण्याम्,^८ कापिष्ठलेऽपि द्रष्टव्यम् । आहुश्च बाह्वृचाः- विसुपर्णो अन्तरिक्षाव्याख्यात्^९ । अत्रेदं ध्यातव्यम् -मन्त्रोऽयं सौपर्णाग्निचयने विनियुक्तः । चयनेऽत्र प्राणभूतेष्टिका यदा आधीयन्ते, तदा शाट्यायनिनोक्तम्- सुपर्णस्यास्य पक्षयोर्यदा स्फोटो जातस्तदा श्रवणगोचरतां गतः - अपि हस्माह-शाट्यायनिः । स्फोटोर्हैक पक्षयो रूपशुश्राव^{१०} ।

इमे हि प्राणभृदिष्टिकागताः प्राणा एव पूर्वदेव (मिथक) कथायामृषय आसन् । नैतज्ज्ञातुचिदपि विस्मर्तव्यं यत् प्राणानामेव प्रतिमास्वरूपः पुरुषः प्रजापतिः सुपर्णः इदमीयमेव सर्वविद्यामयरूपं तत्तदुक्तं स्फुटमुक्तम्^{११} । एष सर्वविद्यावपुः स्फोट एव वैयाकरणः स्फोट इति शाब्दिकसमयः । आतश्च वाण्येव सौपर्णीत्यपरामाख्यां भजते । किञ्च प्रजापतिः पुरुषश्च सुपर्णो एव- प्रजापतिर्वै सुपर्णः^{१२} । पुरुषः सुपर्णः^{१३} । यो ह्येव सविता स प्रजापतिः^{१४} । अन्यत्रापि गोपथे पूर्वभागे प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत्^{१५} इति ।

^१ निरुक्तम् १/२

^२ शतपथब्राह्मणम्, ६/१/११

^३ ऋग्वेदः १०/१२९/४

^४ मैत्रायण्याम् १/१५/११

^५ ऐतरेयोपनिषद् २/२७

^६ तैत्तिरीयोपनिषद् ३/१/१०

^७ कठोपनिषद् १६/८

^८ मैत्रायण्याम् २/७/८

^९ ऋग्वेदः १/३५/७

^{१०} शतपथब्राह्मणम्, ८/१/४/९

^{११} पूर्ववत्, ३/६/२/२

^{१२} पूर्ववत् १०/२/२/४

^{१३} पूर्ववत् ७/४/२/४

^{१४} पूर्ववत् १२/३/४/१

^{१५} तैत्तिरीयोपनिषद् १/६/४/१

एवञ्च अयमेव वैदिकस्फोटः स्फोटयनेन सिद्धान्तत्वेनाङ्गीकृतः । स च सिद्धान्तस्तदुत्तरकालिकैश्शाब्दिकैः सृष्टिप्रलायादि मूलकारणत्वेन स्वीकृतः । एवञ्च स्फुटत्यर्थो यस्मादसौ स्फोट इत्यन्वर्थनामधेयता स्फोटस्य । तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि स्फोटस्य वाक्तृत्वरूपेण चर्चा कृताऽस्ति - वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः, वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता सा नो एवं जुषतामिन्द्रपत्नी ॥ शतपथब्राह्मणेऽपि यद् वै प्रजापतेः परमस्ति वागेव तत्, इत्यादिमन्त्रेण स्फोटतत्त्वस्य वागूपेणोपवर्णनमस्ति -

चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥^{१६}

इति मन्त्रेऽपि स्फोटस्यैव वृषभरूपेण प्रतिपादितमस्ति । अस्य मन्त्रस्य व्याख्या महाभाष्ये पतञ्जलिना कृता । निरवयवस्यापि शब्दब्रह्मण औपाधिकं सावयवत्वं बोध्यम्, चत्वारि इत्यस्य परापश्यन्तीमध्यमावैखरीत्यर्थोऽपि श्रीनागेशेन कृतो वर्तते । तदनु स एव स्फोटे नागेशभट्टेन परिष्कृतः परिवृंहितश्च इति ।

सृष्टिक्रमनिरूपणप्रसङ्गे जगत्कारणीभूतस्य नैयायिकनये परमाणोरिव, वेदान्तिमते ब्रह्मण इव च शाब्दिक सिद्धान्ते स्फोटस्य महती चर्चा श्रवणविषयतां भजते, स्व-स्वग्रन्थे उल्लेखिताः सन्ति । शाब्दिकानां दार्शनिकत्वप्रसादस्तु स्फोटविषयविशेषतोऽवलम्बते । सत्सु अनेकदार्शनिकतत्त्वविचारसाधनेऽपि । परन्तु स्फोटवादः कुतः प्रादुरभूत् ? कश्च तस्य आद्यः स्मर्ता ? कश्च तस्य स्मरणप्रसङ्गः इत्यादयः अनेके प्रश्ना अद्यत्वेऽपि समाधिमर्हन्ति । शाब्दिकानामपि इतिवृत्तस्य पृष्ठानि मौनमेवावलम्बन्ते । परन्तु सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोचनेनानुमातुं शक्यते यत् - वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे । वाचं इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ।^{१७} ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्,^{१८} वाचो ह वाक्, इत्यादिभिर्वचनैर्वेदब्राह्मणवारिधिवर्तमानैः स्रोतोभिः स्फोटस्य सम्बन्धं स्थापयन्तो भवेयुः इति शाब्दिकाः ।

स्फुटति अर्थो यस्मात् वा स्फोटयते व्यञ्ज्यते वर्यैः स स्फोटः । स्फुट विकसने इत्यस्माद्धातोः बाहुलकात् करणे घञ्कृतेन सिद्ध्यति स्फोटशब्दः । परन्तु वेदबाह्याणादिग्रन्थेषु गोवागादिशब्दाः शब्दपर्यायत्वेन प्रयुज्यमानास्तत्र तत्र नितरां निभाल्यन्ते, स्फोटपर्यायत्वेन तु क्वचनानपि नोपलभ्यन्ते । अतो वादत्वेन स्फोटस्य कदा प्रारम्भ इत्ययं प्रश्नोऽद्यापि समधिं समभिलषति । तत्र स्फोटत्वञ्च-स्फुटितव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्याऽर्थप्रकाशकत्वम् । प्रकाशश्च ज्ञानम् । तथा चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकं शक्तिमहत्त्वरूपं स्फोटत्वं पर्यवस्यति । स च स्फोटः प्रतिनियतव्यञ्जकाभिव्यक्त एवार्थं प्रत्याययति ।^{१९}

पाणिनीयसम्प्रदाये अवङ् स्फोटयनस्य^{२०} इति सूत्रे सर्वतः प्राक् स्फोटशब्दः समुपलभ्यते शाब्दिकैः । हरदत्तोऽमुं स्फोटयनशब्दं विवृणोति-स्फोटोऽयनं पारायणं यस्य स स्फोटयनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः^{२१} इति, महर्षिपतञ्जलिः महाभाष्ये- वाक्य स्फोटयत्सक ब्रह्मैव तात्त्विकता तदव्यतिरिक्तं वस्तुनो तात्त्विकत्वात्सिद्धान्तस्य मुख्यत्वम्,^{२२} इत्युल्लिखितवान् । तथैव वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायान्ते स्फोटवादे स्फोटयनस्य ऋषेरेव सिद्धान्तः स्फोटवादत्वेन प्रसिद्धिङ्गतेति नागेशभट्टेन भणितम् -

वैयाकरण नागेशः स्फोटयन ऋषेर्मतम् । परिष्कृत्योक्तवाक्तेन प्रीयतां जगदीश्वरः^{२३} ॥

यास्काचार्योऽपि निरुक्तस्य प्रारम्भे शब्दानित्यत्वं व्यवस्थाप्यतामाचार्योदुम्बरायणानां मतं प्रत्याख्याय शब्दस्य नित्यत्वं व्यापकत्वं अणुत्वञ्च व्यवस्थापितवान् । तथाहि व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च अनेन च निरुक्तेन शाब्दिकाभिमतं स्फोटस्वरूपं साधु संवदति, परन्त्वत्र स्फोटशब्दोल्लेखो नास्ति । कृष्णद्वैपायनव्यासेनाऽपि श्रीमद्भागवतमहापुराणे स्फोटस्य प्रतिपादनं बहुधा कृतम्, यथा - समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेश्चिनः । हृद्याकाशादभूनादो वृत्तिरोधाद्बिभाज्यते ॥

अपि च - शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोते च शून्यदृक् । येनवाग् व्यञ्ज्यते यस्य व्यक्तीराकाश आत्मनः ॥^{२४}

^{१६} ऋग्वेदः ४।५८।३।

^{१७} पूर्ववत् ।

^{१८} छान्दोग्योपनिषद् २।२।३ / तृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद् ४।२ ।

^{१९} वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा, प्रस्तावनायाम् पृ. ३ ।

^{२०} अष्टाध्यायी-पा.सू. ६।१।१२३॥

^{२१} काशिकावृत्तिः ६।१।१२३

^{२२} व्याकरणमहाभाष्यम् पृ. १५६।

^{२३} वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा- पृ. ३०३ ।

^{२४} श्रीमद्भागवतमहापुराणम् १।२।६, श्लो. ४०।

अयं स्फोटशब्दः भाष्यकृता पतञ्जलिनाऽपि व्यवहृतः । हरदत्तः अवङ्स्फोटयनस्येति सूत्रे स्फोटयनशब्दस्य व्याख्यां कुर्वाणः स्फोटोऽविभुत्वे स्फोटोऽयनं यस्येति विग्रहात् स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्य इति कथयन् स्फोटचर्चां कृतवान् । श्लोकवार्तिके-
वक्तव्यश्चैष कः शब्दो नाशित्वेन प्रसाध्यते । त्रिगुणः पौङ्गलो वायमाकाशस्याथवा गुणः । वर्णादन्योऽयं नादात्मा वायुरूपाऽर्थवाचकः ।
पदवाक्यात्मकः स्फोटः सारूप्यान्यनिवर्तनं । एतेषामस्त्वनित्यत्वं नास्माकं तेषु नित्यता ॥^{२५} हरिरप्याह-

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृतः ॥

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटयत्मा तैर्न भिद्यते ॥^{२६} इति ।

अनेनेदं सिद्धं भवति यदयं स्फोटसिद्धान्तोऽतिप्राचीनः । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे^{२७} भाष्यकृता स्फोटशब्दो व्यवहृतः । तत्र हि द्रुतादिवृत्तीनां शब्दवक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्तव्यं कश्चिदश्वधायी भवति, आशुवर्णानभिधते कश्चिच्चिरेण, कश्चिदचिरेण इत्यादिना तत्सम्भमुपपादितवान् । तत्र सिद्धान्तरूपेणाह- एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ध्वनिः शब्दगुणः । एवञ्च द्रुतादिवृत्तीनां ध्वनौ सत्वमाश्रितम् । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु परिलक्ष्यते । अल्पो महौश्च केषाञ्चिदुभयं तत्त्वभावतः । इति वार्तिकश्लोकं व्याचक्षाणः व्यञ्जकत्वसम्बन्धी यो ध्वनिः, स एव महान् अल्पश्च लक्ष्यते । व्यङ्ग्यस्तु अभिन्न एव । केषाञ्चित् अर्थात् व्यक्तानामुभयं गृह्यते शब्दे संस्कृतभाषाद्यात्मके व्यङ्ग्योव्यञ्जकश्चोभयं गृह्यते । अत्र स्फोटोपमाभ्यामपि सम्मत इति प्रतीयते ।

स्फोटशब्दमुल्लिखता महाभाष्यकारेणोक्तम् ऐऔच् इति सूत्रे उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । अत्रव्याचक्षाणो नागेशो ब्रूते-वस्तुतः स्फोट एवं श्रोत्रग्राह्यः ध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्, वायुनिष्ठरत्वादिना तस्याभिव्यक्तिः । एवञ्च साक्षाद् रत्ववतोऽभावेन कल्पते, इत्यात्राप्यप्रवृत्त्याऽस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्च साक्षाद् रत्ववतोऽभावेन कल्पने, इत्यात्राप्यप्रवृत्त्याऽस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गलकारावभासः स्फोट इति ।

सन्दर्भग्रन्थाः

ईशादिनवोपनिषद्, हरिकृष्णदास गोयन्दका, टीकाकारः, गोरखपुरः, गीताप्रेस, २०५७ ।

ऋग्वेदः, श्रीमङ्गलदेव शास्त्री, सम्पादक, वाराणसी : प्रिंसेस अफ वेल्स गभर्नमेण्ट संस्कृत लाईब्रेरी, ख्रि. १९३१।

काशिका, बालशास्त्री, सम्पादक, बनारस : मेडिकल हल प्रेस, द्वितीय संस्करण, सन् १९९८ ।

तैत्तिरीयोपनिषद्, वाराणसी : प्राच्यभारतीय प्रकाशनम्, १९२६।

पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, द्वितीयसंस्करणम्, सं. श्रीगुरुप्रसाद शास्त्री, वाराणसी : वाणीविलासप्रकाशनम्, ई. सं. १९८८।

पाठक, रंगनाथः, स्फोटदर्शनम्, विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, १९७६ ।

पाणिनिः, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, (सम्पा.) वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसंस्थानम्, वि. सं. २०४०।

भट्टः कौण्डः, वैयाकरणभूषणसारः, पञ्चमसंस्करणम्, सं. पं. गोपालशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम्, ई. सं. १९८१ ।

भट्टः, नागेशः, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषा, कालिकाप्रसाद शुक्ला सम्पादकः, सं. सं. वि. वि. प्रथम संस्करण २०३४।

भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, तृतीयसंस्करणम्, रघुनाथशर्मकृताम्बाकर्त्रीटीका, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वि. सं. २०४५।

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०६५ ।

^{२५} श्लोकवार्तिकम् ३१८-३२० ।

^{२६} वाक्यपदीयम् १।७७।

^{२७} पा. सू. १।१।७०

वेदान्तमा मोक्षको स्वरूप

प्रा. भवानीप्रसाद खतिवडा

१. उपक्रम

वेदान्त अर्थात् उपनिषद् प्रमाण वैदिककालीन ऋषिहरूको आध्यात्मिक विचारले परिपूर्ण भएको बहुमूल्य दार्शनिक भण्डार हो। वैदिक कालदेखि उपनिषद् कालसम्म त्यस समयका ऋषि महर्षिले आफ्नो जीवनको बहुमूल्य समय खर्चेर भौतिक जगत्भित्र एउटा रहस्यमय तत्त्व अर्थात् आभ्यन्तर सनातन सत्ता छ र यस सत्ताको अनुसन्धान गर्नु नै मननशक्तिसम्पन्न मानवको सर्वोच्च कर्तव्य हो भन्ने निष्कर्ष निकाले। त्यो स्वाभ्यन्तर सनातन सत्ता नै सबैमा सँधैँ सर्वत्र समान रूपले रहने हुनाले आत्मा^१ हो र जो आत्मा हो त्यही नै आफू हो भन्ने धारणा अटल बनाए। उनीहरूले यो आपातरमणीय विश्वको बाहिरी रूपको पछाडि सनातन सदस्तु विद्यमान छ भन्ने ज्ञानलाई परोक्ष^२ रूपमा मात्र सीमित नराखी अपरोक्ष रूपमा परिणत गर्न महती अभीप्साको विषय बनाए। यो रहस्य एवं गुप्तातिगुप्त विद्यालाई व्यवस्थित रूपमा प्रचार प्रसार गर्नु यी रहस्यवादी विद्वान् ऋषिहरूको प्रबल प्रयास रहेको हुनाले नै आज हामी यो सुत्र र पद्वन पाइरहेका छौं - अविद्यास्तमयो मोक्षः स च बन्ध उदाहृतः। वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञान कारणं भवति अर्थात् वाक्यार्थ ज्ञान गर्नु छ भने पहिले पदार्थ ज्ञान गर्नु आवश्यक हुन्छ।^३ तसर्थ विचार गरौं - अविद्या, अस्तमय र मोक्षपदको अर्थ के हो त ?

२. अविद्या

न + विद्या = अविद्या। यहाँ विद्या शब्दको अर्थ ज्ञान हो भने “अ” जोडिएपछि त्यसको विपरीत हुन जान्छ। अत एव अविद्याको अर्थ हो - ज्ञानविरोधी। विद्याको अभाव अविद्या होइन, अपितु ज्ञानविरोधी नै अज्ञान हो - अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानत्वम्। अनादि भावरूप भएर जो ज्ञानद्वारा निवर्त्य हुन्छ, त्यसलाई अज्ञान किं वा अविद्या भनिन्छ^४। जुनसुकै विरोधी तत्त्वको पनि राम्ररी केलाएर निरीक्षण गरेको खण्डमा त्यसबाट केही न केही उत्तम कुरा उपलब्ध गर्न सकिन्छ। अज्ञान अथवा अविद्या भावरूप हो या अभावरूप। यस विषयमा नैयायिक र वेदान्तीहरूको फरक मत छ। जस्तै नैयायिकहरू भन्छन् - प्रकाशको अभाव अन्धकार हो, सुखको अभाव दुःख हो। त्यस्तै अहमज्ञः अर्थात् म अज्ञानी छु। यस अनुभवात्मक अज्ञान विषयक ज्ञानको विषय अज्ञान पनि अभावरूप नै हो, भावरूप होइन, जगत्को उपदान कारण पनि परमाणु हो, अपि तु अविद्या वा अज्ञान होइन भन्छन् तर वेदान्त सिद्धान्तानुसार यो कथन युक्तिसङ्गत ठहर्दैन।

वेदान्त सिद्धान्तानुसार प्रकाशको अभाव अन्धकार होइन, किनभने अभाव कसैको कारण हुन सक्दैन। ऊ निष्क्रिय हुन्छ तर जहाँ अन्धकार छ, त्यहाँ भएको वस्तु नदेखिनुका कारण अन्धकार नै भएको हुँदा अन्धकारमा कारण त स्पष्ट प्रतीत हुन्छ, त्यसकारण अन्धकार भावरूप पदार्थ हो। त्यसरी नै दुःखको अभाव सुख र सुखको अभाव दुःख पनि अभाव पदार्थ होइनन्, अपि तु भावरूप नै हुन्। जसरी दुःख उद्विग्नता, व्याकुलता र रोदनको कारण हो, त्यसरी नै सुख पनि प्रसन्नता र हँसाइको कारण हो। एवं प्रकारले अविद्यामा स्वरूपतः विद्यमान असत्त्वापादक आवरण र अभावापादक आवरणले भएको पदार्थलाई पनि छैन र देखिँदैन भन्ने भान पैदा गर्दछ। अर्थात् असत्त्वापादक आवरणले भएको सत्य वस्तुलाई छैन भन्ने र अभावापादक आवरणले देखिँदैन भन्ने विपरीत बोध गराइदिन्छ। अतः उपर्युक्त आवरणको कारण आवरणशक्ति र विक्षेपशक्ति युक्त अज्ञानले ज्ञानलाई ढाकेको छ, त्यसैले मानिसहरू मोहित हुन्छन्^५। अर्थात् हितमा अहित बुद्धि र अहितमा हित बुद्धि गर्दछन् भन्ने भगवान्को वचनबाट पनि अज्ञान भावरूप नै हो भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ। किनकि आवृतरूप कार्यका प्रति अज्ञान नै कारण भएको देखिन्छ।

^१ यच्चाप्नोति यदादेतं यच्चाति विषयानिह यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते। -लिङ्गपुराण १/७०/९६

^२ अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेद परोक्ष ज्ञानमेव तत्, अहं ब्रह्मेति चेद्रेद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ -पञ्चदशी

^३ आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः। -रामगीता

^४ अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते, तदज्ञानमिति प्राहुः प्राञ्चवेदान्तवेदिनः। -तत्त्वप्रदीपिका, पृ.सं. ९७

^५ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुञ्चन्ति जन्तवः। -श्रीमद्भगवद्गीता, ५/१५

३. प्रकृति, माया, अविद्या र अज्ञानमा भेदाभेद विचार

वेदान्त सिद्धान्तमा अटल विश्वास गर्ने विद्वानहरूले माया, अविद्या, अज्ञान र प्रकृतिको आ-आफ्ना तरिकाले परिभाषा गरेका छन्, तापनि सत्त्व, रज र तमोगुणको साम्यावस्था प्रकृति, सत्त्वगुणप्रधान प्रकृति, माया र तमोगुणप्रधान प्रकृति नै अविद्या^६ किं वा अज्ञान भएको हुनाले यस विषयमा गुणको न्यूनाधिकताका दृष्टिले प्रकृति, माया र अविद्या भिन्न-भिन्न जस्तो भए तापनि तात्त्विक दृष्टिले एउटै हुन्। यो वेदान्तवादी विद्वानहरूको सर्वमान्य सिद्धान्त हो। यौक्तिक दृष्टिले विचार गर्दा पनि विद्याको विरोधी भएको हुनाले अविद्या, जगत्को कारण भएको हुनाले प्रकृति, प्राणीहरूलाई मोहमा पार्ने हुनाले माया, जीवको स्वरूपलाई ढाक्ने हुनाले तमः, ज्ञानको विरोधी हुनाले अज्ञान, उत्पत्तिरहित हुनाले अजा, मिथ्या हुनाले अनृत, संसारको मूल हुनाले प्रधान, चैतन्यरहित हुनाले जड, क्षयशील हुनाले क्षयिष्णु, सत्त्व-रज-तमोगुणस्वरूप हुनाले त्रिगुणात्मक, यी एउटै त्रिगुणात्मिक प्रकृतिका काम अनुसारका नाम हुन्^७ भन्ने कुरा स्पष्ट प्रतीत हुन्छ। महर्षि पतञ्जलि पनि योगसूत्रमा अविद्याको स्वरूपलाई बुझाउँदै भन्नुहुन्छ - जसले गर्दा मनुष्यले अनित्यलाई नित्य, अपवित्रलाई पवित्र, दुःखलाई सुख, अनात्मालाई आत्मा भनी स्वीकार गर्दछ, त्यही नै अविद्या हो।^८ अतः चार्वाक र न्याय दर्शनलाई छोडेर सम्पूर्ण दर्शन र समस्त सम्प्रदायविद् आचार्यको एउटै उद्घोष छ - अज्ञान नै अनुभूयमान दुःखमय जगत्प्रपञ्चको मूल कारण हो।^९ श्रौत, यौक्तिक र लौकिक व्यक्तिको दृष्टिमा क्रमशः तुच्छ, अनिर्वचनीय र वास्तविक सिद्ध हुन्छ अर्थात् श्रुतिप्रमाण अनुसार आत्मतत्त्व साक्षात्कार गरेका ब्रह्मज्ञानीका दृष्टिमा माया अथवा अविद्या तुच्छ किं वा स्वप्नबाट व्युत्पन्ना व्यक्तिले स्वात्मिक पदार्थलाई तुच्छ (भुटो सम्भेभै तुच्छ) सिद्ध हुन्छ र युक्तिका आधारमा विचार गर्दा माया सदसद्विलक्षण भएको हुनाले अनिर्वचनीय सिद्ध हुन्छ। व्यावहारिक लौकिक व्यक्तिका दृष्टिमा यो माया वास्तविक पनि छ। अतः यस जगत्प्रपञ्चको उपादान कारण भएको हुनाले यो उपर्युक्त माया वा अविद्या कदापि अभावरूप हुन्छ भन्ने कुरा तर्कसङ्गत ठहर्दैन। यसकारण सदसद्विलक्षणा^{१०} अनिर्वचनीया, त्रिगुणात्मिका, ज्ञानविरोधी, अविद्याभावरूपा हो भन्ने विषयमा सबै वेदान्तविद् आचार्यको समन्वय भएको पाइन्छ। उपर्युक्त अनिर्वचनीया अविद्यालाई मूलतः पाँच भागमा विभक्त गर्दै ब्रह्मसूत्रकार वेदव्यास भन्नुहुन्छ -

ससर्गाग्रन्थतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् । महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥ (श्रीमद्भागवत ३/१२/२)

४. अविद्याका बैसदृष्टी भेद

तमः (स्वस्वरूपाप्रकाशं तमः), मोह (देहाद्यहंबुद्धिमोहः), महामोह (विषयभोगेच्छा महामोहः), तामिस्र (विषयभोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः तामिस्रः) र अन्धतामिस्र (तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः अन्धतामिस्रः) नामक पाँच प्रकारका अविद्यावृत्तिहरूको सृष्टि ब्रह्माजीले गर्नुभयो। सांख्यदर्शनमा यसैलाई विपर्यय भनिएको छ। यी पाँच प्रकारका अविद्यामध्ये आफूलाई प्रत्यगात्मरूपले नजान्नु अज्ञान नै तमः हो। तत्र तमसो भेदोऽष्टविधः। तमःका जम्मा आठ भेद छन्। जस्तै प्रधान, महत्तत्त्व, अहङ्कार र पञ्चतन्मात्रामा आत्मबुद्धि हुनु तमोनामक अविद्या हो। मोहस्य च अष्टविधो भेदः। मोहरूपा अविद्याका पनि आठ भेद छन्। अणिमा, गरिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, वशित्व र ईशित्व नामक अष्टसिद्धि नै मोहात्मिका अविद्याको फैलिएको रूप हो। त्यसकारण परमार्थमा लागेका सच्चा मुमुक्षुले अष्टसिद्धिका पछाडि लाग्न हुँदैन, अष्टसिद्धि पनि अविद्याकै रूप हुन्। यसलाई अस्मिता पनि भन्दछन्। दशविधो महामोहः। महामोह (राग) दश प्रकारको छ। लौकिक एवं पारलौकिक पाँच-पाँच विषयमा जो सत्यत्व बुद्धि हुन्छ, त्यही नै महामोहको विस्तृत रूप हो। लौकिक विषय पाँच र अलौकिक विषय पाँच गरी जम्मा दश विषयप्रतिको अनुराग नै महामोह हो। तसर्थ महामोह विद्याविरोधी अविद्याको प्रतिमूर्ति भएको हुनाले विषयप्रतिको अनुराग मुमुक्षुका लागि महान् शत्रु हो। तामिस्र नामको चौथो अविद्या, जुन द्वेष हो। तामिस्रोऽष्टदशविधः। त्यसका भेद आठ ऐश्वर्य र लौकिक एवं अलौकिकका भेदले दश विषय गरी जम्मा अठार छन्। अठार प्रकारका ऐश्वर्यद्वारा लौकिक र अलौकिकका भेदले विभक्त भएको लौकिक होस् वा अलौकिक दश प्रकारका विषयलाई प्राप्त गर्ने तीव्र इच्छा हुँदाहुँदै विषय प्राप्त गर्न नपाउँदा हुने जुन क्रोधरूपी अविद्या हो, त्यो अठार प्रकारको छ। त्यही नै तामिस्र

^६ सत्त्वशुद्धयविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च द्वे मते। -पञ्चदशी, तत्त्वविवेकप्रकरण, श्लोक १६

^७ अविद्या प्रकृतिर्माया तमोऽज्ञानमजानृतम्। प्रधानञ्च जडं विद्धि क्षयिष्णुस्त्रिगुणात्मकः।

^८ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्याशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या। -पातञ्जलयोगसूत्रम्, २/५

^९ अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्। -रामगीता ९

आत्मानमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम्। -श्रीमद्भागवत १०/१४

^{१०} अज्ञानं तु सदसदभ्यां, अनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधिभावरूपं यत्किञ्चित् इति वदन्ति अहमज्ञः। -वेदान्तसार

नाम गरेको अविद्या हो । त्यसकारण विद्वान् एवं सिद्ध वा साधक जो कोहीले पनि अभीष्टलाभको अभावमा क्रोधित हुनु अविद्याकै दलदलमा भासिनु हो । क्रोधरूपी अविद्या पनि शत्रु नै त हो । पाँचौं अविद्या अन्धतामिस्र पनि आठ ऐश्वर्य र पूर्वोक्त दश विषयका भेदले अठार प्रकारको छ । अन्धतामिस्रोऽप्यष्टदशविधः । अष्टसिद्धि सम्पन्न भएर दश प्रकारका ऐश्वर्य उपभोग गरिरहको अवस्थामा आफू तृप्त नहुँदै उपभोग्य व्यक्ति वा विषयबाट वियोग हुँदा हुने जुन शोक हो, त्यही नै अन्धतामिस्र नामक पाँचौं अविद्या हो । त्यो दिव्य पाँच र अदिव्य पाँच गरी जम्मा दश विषय र आठ सिद्धिका भेदले अठार प्रकारको छ । तसर्थ उपर्युक्त तमः ८, मोह ८, महामोह १०, तामिस्र १८ र अन्धतामिस्र १८ गरी जम्मा ६२ रूपात्मिका अविद्यावृत्तिबाट बच्न सकेमात्र निर्विघ्न रूपमा पारमार्थिक तत्त्वसाक्षात्कारको साधक हुन सम्भव छ । नत्र भने पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे शयनम्को प्रवाह रहिरहन्छ ।

५. अस्तमय

अद्वय शान्तरूप विद्या नै पूर्वोक्त अविद्याको अस्तमय अवस्था हो,^{११} अर्थात् ज्ञानद्वारा अविद्या किंवा अज्ञानको अस्त, नष्ट, विनष्ट, ध्वस्त हुने अवस्था नै अविद्यास्तमय हो भन्ने कुरा विभिन्न शब्दकोशद्वारा पनि अवगत गर्न सकिन्छ । अस्तम् ईयते गम्यते अस्मिन् इति अस्तमयः ।^{१२} यस व्युत्पत्ति अनुसार आफूमा विद्यमान अधिकरण रूपले रहेका अस्तलाई जान्न अद्वय शान्तस्वरूप सदातन स्वाभिन्न विद्या नै समर्थ हुने हुनाले अस्तमय भनेको ज्ञानत्वोपलक्षित^{१३} मोहनिवृत्तिरूप आत्मा हो भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । किनभने असत्य, जड, दुःख, अनात्मा र द्वैतको विरोधी सत्य, चेतन, आनन्द, आत्मा र अद्वैतरूप ब्रह्म नै तत्त्वमस्यादि वेदान्त वाक्यजनित ब्रह्माकाराकारित अन्तःकरणको वृत्तिरूप दर्पणमा प्रतिबिम्बित भएर कार्यसहित अज्ञाननिवृत्ति गर्न समर्थ हुन्छ ।^{१४} जस्तै रजतभ्रमनिवृत्तिरूप ज्ञान शुक्तिस्वरूप हुन्छ, त्यस्तै अज्ञाननिवृत्तिस्वरूप ज्ञान पनि अधिष्ठान मात्र हुन्छ ।^{१५} यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विज्ञानतः ।^{१६} यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ।^{१७} ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।^{१८} प्रज्ञानं ब्रह्म ।^{१९} सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।^{२०} ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।^{२१} तरति शोकमात्मवित् ।^{२२} आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।^{२३} दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं । सम्पन्नं चेत्तदुत्पन्ना परानिर्माणनिवृत्तिः ।^{२४} ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं पारमेश्वरम् ।^{२५} इत्यादि श्रुति र स्मृतिहरु पनि अविद्यानिवृत्तिपूर्वक आत्मतत्त्व साक्षात्कार नै अस्तमय अवस्था हो भन्ने विषयलाई लिएर मुक्तकण्ठले वकालत गरिरहेका छन् । अतः गति, दीप्ति र आदानार्थक अस् धातुबाट क्तप्रत्यय भएर सम्पन्न अस्तशब्दको अर्थ पनि 'ज्ञात' भएको हुनाले ज्ञानत्वोपलक्षित मोहनिवृत्तिरूप आत्मा नै अस्तमय हो भन्ने कुरा निर्विवाद सिद्ध छ । वेदान्तसारका आधारमा पनि वर्तमान प्रसङ्गलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ – श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुले अध्यारोपापवादन्यायद्वारा अद्वैततत्त्वजिज्ञासु साधकलाई तत्त्वमसि महावाक्यका तत् पद र त्वं पदका लक्ष्यार्थ (अखण्डार्थ) को सम्यक्

^{११} विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते ।

^{१२} संस्कृत हिन्दी कोष – वामन शिवराम आपटे

^{१३} निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । -तत्त्वप्रदीपिका, परिच्छेद ४, कारिका सं. ८ ।

^{१४} यथेहाप्यनृतजडदुःखानात्मद्वैतविरोधि सत्यज्ञानानन्दानन्दताद्वयं ब्रह्मैव वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मैकाकारान्तःकरणपरिणामदर्पणप्रतिबिम्बं सविलासाज्ञाननिवृत्तिरिति युक्तमभ्युपगन्तव्यम् । -तत्त्वप्रदीपिका पृ.सं. ६०२,

^{१५} विगिताज्ञानहानिः स्यात् ज्ञाताधिष्ठानमात्रकम् । तत्त्वाद्यदित्यं तत्त्वादृग् यथा शुक्त्यादिकं मतम् ॥ -तत्त्वप्रदीपिका चतुर्थ परिच्छेद का.सं. ९

^{१६} ईशावास्योपनिषद् -७

^{१७} बृहदारण्यकोपनिषद् ४/५/१५

^{१८} मुण्डकोपनिषद् ३/२/९

^{१९} ऐतरेयोपनिषद् ३/३

^{२०} तैत्तिरीयोपनिषद् ३/६

^{२१} बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/६

^{२२} छान्दोग्योपनिषद् ७/१/३

^{२३} बृहदारण्यकोपनिषद् १/४/१०

^{२४} योगवाशिष्ठ, वैराग्य प्रकरण

^{२५} विष्णुपुराण १/४/३८

बोध गराएपछि जिज्ञासुका हृदयमा अहं ब्रह्मास्मि = म ब्रह्म हुँ भन्ने अखण्डाकाराकारित चित्तवृत्तिको उदय हुन्छ ।^{२६} अब प्रश्न उदछ - निराकार ब्रह्मको तदाकाराकारित चित्तवृत्ति कसरी सम्भव छ ? यसको उत्तरमा वशिष्ठ गुरु भन्नुहुन्छ - जगदाकारवृत्ति नबन्नु नै ब्रह्माकारवृत्ति हो । यो चित्तवृत्ति चिदात्माको प्रतिविम्बले युक्त भएर, आफ्नो स्वरूप भएर पनि अज्ञात रूपले विद्यमान परब्रह्मलाई विषय बनाउने प्रयास गर्दछ, तर प्रत्यगात्माभित्र परब्रह्मलाई विषय बनाउन सक्दैन । त्यस वृत्तिले ब्रह्मलाई विषय बनाउन नसके पनि 'म ब्रह्म हुँ' भन्ने नजान्नु रूप अज्ञानलाई नाश गर्दछ । वृत्तिको प्रयोजन पनि त्यही नै हो ।^{२७} यसरी अखण्डाकाराकारित अन्तःकरणको वृत्तिद्वारा प्रत्यगात्माविषयक अज्ञानको नाश भएपछि कपडाको उपादान कारणरूप तन्तु नाश हुने बित्तिकै कपडा नाश भएभैं सम्पूर्ण अनर्थको कारण अज्ञान नाश भएपछि कारणनाशात् कार्यनाशः^{२८} नियमानुसार अन्तःकरण पनि नाश हुन्छ, अन्तःकरण नै नरहेपछि अन्तःकरणको वृत्ति रहने कुनै भएन । यसरी दग्धेन्धनानलन्यायद्वारा अर्थात् दाउरा डढाइसकेपछि आगो स्वयं शान्त भएभैं अज्ञान, अन्तःकरण र वृत्ति क्रमशः विलय भएर सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् निःशेषशेष जयतादशेषः सिद्धान्तानुसार प्रत्यगात्माभित्र स्वयंप्रकाश आत्मा मात्र अवशेष रहनु नै अस्तमय स्थिति हो ।

६. मोक्ष

वेदान्तसिद्धान्त अनुसार आफू भनेको यो शरीर होइन, अपितु आफ्ना हृदयमा सदा विद्यमान आत्मा नै आफू हो, तर अनादिकालदेखि शरीरलाई आफू मानिएको हुनाले शरीर नै आफूजस्तो भएको मात्र हो । वस्तुतः शरीर आफू होइन किनकि जसरी आफैले बनाएर आफू बसिरहको घरलाई देखाएर यो घर कसको ? भन्दा घरदेखि पथ्र्क आफूलाई सिद्ध गर्दै यो घर मेरो हो भन्दछौं । त्यसरी नै यो शरीर कसको भन्दा मेरो भन्दछौं । यति मात्र होइन, शरीरका प्रत्येक अवयवलाई स्पर्श गरेर प्रश्न गर्दा सबैलाई मेरो भन्दछौं, जस्तै - मेरो वाणी, मेरो पाणि, मेरा पाउ, मेरो नाक, मेरा आँखा मेरो मन, मेरो बुद्धि, मेरो चित्त, मेरो अहङ्कार इत्यादि । घरलाई मेरो भन्ने व्यक्ति घरदेखि भित्र भएभैं शरीर एवं शरीरका सम्पूर्ण अवयवलाई मेरो भने पनि शरीरदेखि अवश्य भित्र छ । यसको अनुसन्धान खोज ? यसको अनुसन्धान गर्ने प्रक्रियालाई जगद्गुरु भगवत्पाद शङ्कराचार्य यसरी व्यक्त गर्नुहुन्छ -

मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहं न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रौ

न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुः चिदानन्दरूप शिवः केवलोऽहम् ॥

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल पनि भन्नुहुन्छ -

यो छला हाड मासु रगतहरू सबै देखिने बाह्य बोक्रो

त्यो बोक्राभित्र अर्को अलिकति मसिनु प्राण दोस्रो छ बोक्रो ।

तेस्रो त्यसभित्र अर्को मन अर्भ उसको भित्र आनन्द बोक्रो

बोक्राको तुच्छ धोक्रो लिङ्कन म भनी बोल्छ को भित्र खोक्रो ??

यो धोक्रारूपी खोक्रो शरीरभित्र रहेको मरूप प्रत्यगात्माले आफूलाई स्थूल, सूक्ष्म र कारण शरीरदेखि व्यतिरिक्त, अन्नमय आदि पाँच कोशदेखि पर रहेका जाग्रदादि अवस्थाको साक्षी, सत्, चित् आनन्दस्वरूप जुन आत्मा हो । त्यो सनातन नित्य आत्मा नै म हुँ र म प्रकाशस्वरूप जन्ममरणरहित शुद्ध, बुद्ध र मुक्तस्वरूप हुँ भन्ने दृढ निश्चय गर्नु नै मोक्ष हो ।^{२९}

मोक्ष साध्य वस्तु होइन । मोक्ष स्वतःसिद्ध भए तापनि शक्तिद्वयात्मिका अविद्याले बद्धजस्तो भएको मात्र हो । विद्याद्वारा अविद्यानिवृत्ति नै मोक्ष हो । कुन्तीपुत्र कर्ण कौन्तेय भएर पनि आफ्नै अज्ञानका कारण आफूलाई राधेय ठान्थे । पछि कुन्तीले सम्भ्राएपछि म राधेय हुँ भन्ने भ्रम निवृत्त हुने बित्तिकै आफूलाई कौन्तेय नै रहेछु भन्ने निश्चय गरे ।^{३०} त्यसैले यो जीव पनि आफूलाई ब्रह्मरूपले

^{२६} एवमाचार्येणाध्यारोपापवादपुरस्सरं तत्त्वपदार्थौ शोधयित्वा वाक्येनाखण्डार्थेऽवबोधितेऽधिकारिणोऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दानन्दताद्वयं ब्रह्मास्मीति अखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरूपेति । सा तु चित्तप्रतिविम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परं ब्रह्म विषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाधते । तदा पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवदखिलकारणेऽज्ञाने बाधिते सति तत्कार्यस्याखिलस्य बाधितत्वात् तदन्तर्भूता खण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरपि बाधिता भवति....तदा प्रत्यगभिन्नपरब्रह्मात्रं भवति । -वेदान्तसार, अनुभववाक्यार्थप्रकरण ।

^{२७} बुद्धिस्तस्य चिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धियो नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् । -पञ्चदशी ७/९१

^{२८} श्रीमद्भागवत, ३/४/२४

^{२९} प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्भिर्भातोऽहमतीव निर्मलः । विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः सम्पूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः । सदैव मुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः । अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधैर्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः । -रामगीता ४३-४४ ।

^{३०} यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्राम्य तिष्ठति । अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यति । -अष्टावक्रगीता, श्लोक ४ ।

नजानुरूप अज्ञानले गर्दा आफू स्वयं सदा ब्रह्म भएर पनि आफूलाई कर्ता, भोक्ता, प्रमाता मात्र थाल्दछ। जब मुमुक्षुले वर्णाश्रम धर्ममा रहेर निष्ठापूर्वक निष्काम कर्म गर्दछ, निष्काम कर्मद्वारा चित्तशुद्धिपूर्वक साधनचतुष्टय सम्पन्न भएपछि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका मुखारविन्दबाट तत्त्वमसि महावाक्यको श्रवण गर्नासाथ म ब्रह्म हुँ भन्ने अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। यस ज्ञानद्वारा अज्ञान निवृत्त हुन्छ। जसरी कुन्तीका कुरा सुनेर कर्णलाई कौन्तेय भाव प्राप्त भएको होइन, अपितु राधेयत्वको बोध भएको मात्र हो। किनकि आफूलाई राधेयत्वको अवस्थामा पनि कर्ण कौन्तेय नै थिए। यस प्रसङ्गलाई वार्तिककार सुरेश्वराचार्यका वाणीले पनि प्रमाणित गर्दछ।^{३१} संयोगवश जङ्गलमा जन्मेका राजकुमारलाई जङ्गली जन्तुले आफ्नो कब्जामा पारेको देखेर कुनै व्याधाले त्यस जङ्गली जन्तुलाई मारी राजकुमारलाई आफ्नो निवासस्थानमा लगेर पाल्दछ। शिशु, बालक, कुमार, पौगण्ड हुँदै किशोरावस्थामा पुगेर राजकुमारले आफूलाई पनि व्याधा नै सम्झी आफ्नो व्यवसायमा व्यस्त भएका अवस्थामा यस घटनालाई यथार्थ रूपमा बुझेका व्यक्तिले आफूलाई व्याधा ठानेका राजकुमारलाई भेटेर भन्दछन् - तिमी राजकुमार हौ। यो कुरा सुनेर बित्तिकै त उसलाई विश्वास हुँदैन, तर यही कुरा बारम्बार दोहोर्‍याउँदै उनको जन्मदेखिका घटना सुनाएको केही समयपछि उनलाई म राजकुमारै रहेछु भन्ने दृढनिश्चय हुन्छ। ठीक त्यस्तै निष्काम कर्मानुष्ठानद्वारा चित्त शुद्ध भएका साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुलाई पनि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट तत्त्वमसि महावाक्य श्रवण गरेपश्चात् म ब्रह्म हुँ भन्ने निश्चय अवश्य हुन्छ। भएन भने चित्त शुद्ध हुन बाँकी रहेछ भनी सम्भ्रनुपर्दछ। उपर्युक्त दृष्टान्तको तात्पर्यलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ - यहाँ राजकुमार भनेको चिदाभास हो, जङ्गल भनेको शब्दादिविषय प्रपञ्च हो, वन्यजन्तु भनेको अज्ञान हो, व्याधा अन्तःकरण हो र सबै परिस्थिति बुझेको व्यक्ति भनेको सद्गुरु हो। जसरी व्याधाका सम्पर्कमा रहेका राजकुमारले आफूलाई व्याधा सम्भ्रै ब्रह्मभित्र प्रत्यगात्मा नै अन्तःकरणसँगको तादात्म्याध्यासले गर्दा प्रमाता, मनसँग मिलेर कर्ता बुद्धिसँग मिलेर भोक्ता र शरीरसँग मिलेर मोटो, दुब्लो, सुखी, दुःखी भएको मात्र रहेछ, वस्तुतः उपर्युक्त उपाधिसँग नमिल्दा म सदा अविद्याविनिर्मुक्त, शुद्ध, आनन्दात्मक बोधस्वरूप रहेछु भन्ने दृढनिश्चयरूप स्थिति नै मोक्ष हो।^{३२}

७. उपसंहार

अद्वैत वेदान्त सिद्धान्त अनुसार भन्ने हो भने मोक्ष वास्तवमा साधननिरपेक्ष स्वतःसिद्ध आत्मवस्तु हो।^{३३} आत्मा सर्वदा मुक्त नै थियो, छ र रहन्छ पनि। यो रूपले आत्मा किंवा आफूलाई नजान्नु नै अज्ञान हो। अज्ञान नै सफल प्रपञ्चको कारण हो। यो अज्ञानको निवर्तक ब्रह्मज्ञान हो।^{३४} यस द्वारसम्म पुग्नलाई हजारौं मार्ग छन्, तर मोक्षधाममा प्रवेश गर्नका लागि एकमात्र सन्निकट साधना हो - ज्ञान तसर्थ अपरोक्ष ब्रह्मविषयक ज्ञान नभएसम्म चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् भन्ने भावनाले आफूलाई सत्, चित्, आनन्द, अखण्ड, एकरस, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, शब्दस्पर्शादिरहित, स्थूल, सूक्ष्म, कारणातीत बोधरूप मानेर अखण्डब्रह्मवृत्तिमा रहनाले अभानापादक आवरण भङ्ग अवश्य हुन्छ। यही नै अविद्यास्तमयो मोक्षः को तात्पर्य हो।

॥ हरि ॐ तत्सत्, ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

^{३१} देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम्। आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ -पञ्चदशी ७/२०
राजसुसुनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते। यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ -बृहदारण्यकम्, वार्तिक अ १/१/३३

^{३२} आनन्दात्मकब्रह्मवार्तिरच मोक्षः ॥ -वेदान्तपरिभाषा, प्रयोजनपरिच्छेद / ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति। मु. ३/२/९
नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः। न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥ -हस्तामलकस्तोत्रम्

^{३३} न विरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता। शान्ता संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः। महा.शा. ४७/५

^{३४} ज्ञानादेव तु कैवल्यम्। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय। ऋते ज्ञानात् मुक्तिः।

वेदाङ्गेषु निरुक्तं शास्त्रम्

मनोज-धिमिरे

अध्यापकः, नेपालवेदविद्याश्रमः

१. पृष्ठभूमिः

पौरस्त्यजगति वेदानां स्थानं सर्वोपरि विद्यते । विश्वस्मिन् जगति सर्वप्राचीनग्रन्थतया प्रथिता वेदा एवं प्राचीनानि धर्मसमाजव्यवहारसभ्यतासंस्कृतिप्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं क्षमन्ते । आर्यसभ्यता संस्कृतिश्च वेदानेवाऽऽधारीकृत्य विराजते । अतो वेदानुकूलमाचरणमास्तिक्यम्, तद्विपरीतञ्च नास्तिक्यमिति मन्यते । धर्माधर्मविवेकोऽपि वेदेनैव क्रियते ।^१ वेदोऽखिलो धर्ममूलम्, वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ इति समुद्रघोषयन् शास्त्रेषु निखिलो वेदो धर्ममूलतयैव सर्वथा समादृतो विद्यते । वेदाः परमात्मनो निःश्वारूपामन्यन्ते ।^२ अतस्तेऽपौरुषेया उच्यन्ते । महर्षिभिः स्वतपसा साक्षात्कृत्य वेदज्ञानमवरोध्यः प्रदत्तम् । पौरस्त्यजगति मनुष्या वेदमाधृत्य धर्माधर्माणां, कर्तव्याकर्तव्यानां निर्णयं कृत्वाऽऽचरन्ति । वेदाध्ययनञ्च द्विजानां कर्तव्यत्वेन प्रसिद्धमस्ति ।^३ अतो वेदाः पूर्वोक्तसाहित्यानां निधयो मन्यन्ते । तेषां वेदानां परमप्रामाण्यं स्वीकृतमस्ति ।^४ प्रत्यक्षेणानुमानेन वा प्रमाणेन दुर्बोध्योऽज्ञेयश्चोपायः स्वयं वेदेन बोध्यते । अतः एवाऽस्ति वेदस्य वेदता । ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामुक्तं यत् —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

शास्त्रेषु तत्त्वचिन्तकैर्महर्षिभिर्ज्ञानस्य महत्ता प्रतिपादिता विद्यते । ज्ञानं विना मुक्तिर्नैव सम्भवतीति तेषामुक्तिः — ऋते ज्ञानान्त्र मुक्तिः । प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरज्ञातार्थज्ञापनाय वेदस्यावश्यकता भवति । अत एवोच्यते — अज्ञातार्थज्ञापको वेदस्तज्ज्ञानानुक्तिरिति । आस्तिकदृष्टिसम्पन्ना महानुभावा एव शब्दब्रह्मरूपं ज्ञानं वैदिकरहस्यञ्च ज्ञातुं प्रभवन्ति । वेदव्याख्यानाधिकारिणश्च त एव — अथापि प्रत्यक्ष्यकृताः स्तोतारो भवन्ति ।^५ वेदो देवपितृमनुष्याणां सनातनचक्षुरिति महर्षीणामुक्तिर्विद्यते ।^६ पुरुषार्थचतुष्टयस्य साधको वेदोऽक्षय्यज्ञानरूपो रत्नाकरो वर्तते । परमात्मना सृष्टिव्यवस्थापनाय धर्मब्रह्मप्रतिपादको वेदो ब्रह्मणे अदायि ।^७ ब्रह्मणा सृष्टिर्विस्तारितेति वैदिकराद्धान्तः ।

कस्यापि वस्तुनश्चक्षुषा स्वरूपज्ञानाय सूर्यप्रकाशस्य प्रामाण्यं भवति, तथैव धर्माधर्मयोर्ज्ञाने वेदः स्वतःप्रमाणं भवति ।^८ वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमस्ति चेन्नहि तत्रेतरप्रमाणस्याऽऽवश्यकता । वेदे ज्ञानविज्ञानकलाशिल्पादीनां समेषां विषयाणां प्रतिपादनं दृश्यते । विशेषतया वेदे कर्मणामुपासनानां ज्ञानानां च विवेचनं प्राप्यते ।

अकारान्तो वेदशब्दो द्विप्रकारकः समुपलभ्यते — आद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च । आद्युदात्तो ग्रन्थवाचकः, कुशमुष्टिवाचकस्त्वन्तोदात्तः । आद्युदात्तस्य वेदशब्दस्य प्रयोगश्चतुर्वर्धेषु विहितो दृश्यते । 'विद सत्तायाम्', 'विद ज्ञाने', 'विद विचारणे', 'विद्लृ लाभे' इति धातुभ्यो वेदशब्दो निष्पद्यते ।^९ मुख्यतया वेदशब्दो ज्ञानार्थकः । वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते

^१ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः । — श्रीमद्भागवतम् ६.१.४० ।

^२ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः । — बृहदारण्यकोपनिषद्, २.४.१० ।

^३ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । — पातञ्जलमहाभाष्यम्, आह्निकम् १ ।

^४ धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । — मनुस्मृतिः, २.१३ ।

^५ निरुक्तम्, ७.१.२ ।

^६ देवपितृमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । — मनुस्मृतिः, १२.९४ ।

^७ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोऽश्च प्रहिणोति तस्मै । — श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६.१५ ।

^८ वेदस्य हि धर्माधर्मयोर्निर्पेक्षं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । — ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

^९ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्तुक्शनश्चिद क्रमात् ॥^९ — सिद्धान्तकौमुदी, पृ. ४२१ ।

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेदः ।^{१०} धर्मादिपुरुषार्थसिद्धेरुपायबोधको ग्रन्थो वेदो धर्मब्रह्मप्रतिपादकः । वेदभाष्यकारः सायणाचार्यो वेदानामध्ययनेनेष्टवस्तुनः प्राप्तिर्भवति चेदनिष्टस्य च परिहारः सम्भवतीति निर्दिशति ।^{११} प्रमाणपेक्षाभावात् स्वतःप्रमाणस्य वेदस्यापरं नाम श्रुतिरिति प्रसिद्धा विद्यते ।^{१२}

वेदोत्पत्तिविषये मतैक्यं नैव दृश्यते । तत्र प्रायेण पाश्चात्या विद्वांसो वेदोत्पत्तिकालं निर्धारयितुं कृतप्रयत्नाः सन्ति । अपितु पौरस्त्या मनीषिणो वेदं नित्यत्वेनापौरुषेयत्वेन च स्वीकुर्वन्ति । अनन्ता वै वेदाः इत्युदीरयन् वेदस्यादिरन्तश्च नैव मन्यते । यथा परमात्मा अनाद्यनन्तस्तथैव परमात्मनो निःश्वासरूपत्वाद् वेदोऽपि अनाद्यनन्त इति तेषामभिमतम् । सृष्ट्यादौ परमात्मा ब्रह्मणः सृष्टिं कृत्वा तस्य हृदये वेदज्ञानं प्रादात् ।^{१३} तदनन्तरं ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं शब्दराश्यात्मकं वेदमृषयः स्वतपसा साक्षात्कृतवन्तः । एते महर्षयोऽसाक्षात्कृतेभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन वेदमन्त्रान् प्रददुः, उपदेशाय च येऽसमर्थास्तेषां हिताय वेदाङ्गानि उपदिदिशुः ।^{१४} शिष्यप्रशिष्यक्रमेणोपदेशपरम्परया सहस्रशाखासु विस्तृतो वेदः स्वमहिम्ना जगति प्रसिद्धो विद्यते । सम्प्रति यो वेदमध्येतुमिच्छति, तेन गुरोः समीपमवश्यमेव गन्तव्यम् । इदानीन्तना वेदाध्यायिन सर्वेऽपि गुरुमुखादेवाधिगताः, तेषामध्यापयितारो गुरवश्च स्वगुरोः सकाशादधीताः, न पुस्तकादिकं स्वयं दृष्ट्वा । एवमेव सर्वदाऽध्ययनपरम्परये प्रचलन्ती विद्यत इत्यनुमातुं शक्यते । इदमेवानुमानं स्पष्टं यत् -

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाऽध्ययनं यथा ॥ (श्लो. वा. वाक्याधि. ३६६)

ऋषीणां हृदयगोचरा वेदा अपौरुषेया मन्यन्ते । अस्माकं ऋषिभिर्मनसाऽन्तश्चक्षुषा च साक्षात्कृतो दृष्टश्च वेदः स्वतःप्रामाण्यग्रन्थः । अतस्ते ऋषयो मन्त्रद्रष्टार उच्यन्ते, न तु मन्त्रकर्तारः ।

वेदानां महत्त्वविषये एका घटना प्रसिद्धा विद्यते - मीमांसकस्य कुमारिलभट्टस्य रिपवस्तमेकस्मात् पर्वतात् पातितवन्तः । तदा स उक्तवान् - यदि वेदः सत्यमस्ति, तर्हि मयि काऽपि हानिर्न भविष्यतीति । उन्नतात् पर्वतात् पतनानन्तरमपि स जीवितवान्, परन्तु तस्य नयनमेकं गतम् । किमर्थं तदिति चेत् तेन 'यदि वेदः सत्यं तर्हि' इत्युक्त्वा किञ्चित् संशयो विहितः । अतो दृढनिश्चयेन वक्तव्यं यत् - वेदाः सत्यमिति ।

प्रधानतया वेदो द्विविधः - मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति ।^{१५} मन्त्रसमुदाय एव संहितापदेन व्यवह्रियते । ब्राह्मणभागस्तु संहिताया एव व्याख्यानरूपः । सोऽपि त्रिधा विभक्तोऽस्ति - ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषच्चेति । ब्राह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्यो विषयः ब्राह्मस्तं नयति सम्यग् विधानेनोपदेशेनाधिकारिषु प्रापयतीति ब्राह्मणम् । ब्राह्मणं जातिग्रन्थश्च । ब्राह्मणशब्दः पुंसि क्लीबे च प्रयुज्यते । पुल्लिङ्गे प्रयुक्तोऽयं शब्दः जातिवाचकश्चेत्पुंसकलिङ्गे प्रयुक्तो ग्रन्थापरपर्यायः ।^{१६} कर्मस्वरूपबोधकानां ब्राह्मणग्रन्थानां प्रतिपाद्यो विषयो याज्ञिकस्वरूपप्रतिपादनमेवास्ति । आ समन्तात् साकल्येन साधु वा रण्यं रमणमानन्दाधायकमिति आरण्यकम्, सद्विचारसंग्रहात्मकं शास्त्रमिति । अरण्ये पठिता यज्ञस्याऽऽध्यात्मिकरूपं विवेचयन्तो वेदभागा आरण्यकानि उच्यन्ते । उपगम्य गुरुं निषद्य व्रते स्थित्वा ब्रह्मतत्त्वं ज्ञायते येनासौ वेदभाग उपनिषद् । अध्यात्मविद्याया रहस्यप्रतिपादका ब्रह्मबोधका मोक्षसाधनरूपाश्च वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते । ता वेदान्तशब्देन परा विद्येति पदेन वा सम्बोध्यन्ते ।

श्रौतानां यज्ञयागादीनां साङ्गोपाङ्गं स्वरूपं प्रतिपाद्य तेषु मनुष्याणां प्रवृत्त्यर्थं कृतभूरियोगदाना ब्राह्मणग्रन्था गृहस्थानामुपयोगिनो मन्यन्ते । तथैव यज्ञानामध्यात्मिकं भावं बोधयन्तो वैदिकशब्दराशय आरण्यकानि वानप्रस्थानामुपयोगीनि,

^{१०} कात्यायनश्रौतसूत्रभूमिका, पृ. ४ ।

^{११} इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । - ऋग्वेदभाष्यभूमिका, पृ. २९ ।

^{१२} आदि सृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मादिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रूयन्ते अनया सा श्रुतिः । - पूर्ववत्, पृ. २८२ ।

^{१३} यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै..... । - श्वेताश्वतरोपनिषद्, ६.१८ ।

^{१४} साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः, तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः, उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । - निरुक्तम्, १.६.२० ।

^{१५} मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । - आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, ३१ ।

^{१६} ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् इति । - मेदिनीकारः

मोक्षोपायनिरूपका उपनिषदश्च संन्यस्तानामुपयोगिन्य इत्यनुभूयन्ते । अतः परमात्मनो निःश्वासरूप ऋषिभिः स्वतपसा साक्षात्कृतोऽपौरुषेयो मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिर्वेद इति ज्ञातुं शक्यते ।

मन्त्रप्रकृत्या वेदस्त्रिविधः - ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदश्चेति । ऋग्वेदे पद्यात्मकाः स्तुतिप्रधाना मन्त्राः सन्ति चेद् यजुर्वेदे गद्यात्मका यज्ञसम्पादका यागप्रधाना मन्त्रा विद्यन्ते । तथैव सामवेदे तु गीतिप्रधाना मन्त्राः प्राप्यन्ते । छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम ऋक्, ऋचां समूह एव ऋग्वेदः, यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था विद्यते । छन्दोहीना गद्यात्मका अर्थवशेन विभज्यमाना मन्त्रा यजुष्पदवाच्याः । एवमेव गीतिरूपाणामृचां समूहः सामवेद इत्युच्यते । एतेषामेव ऋग्यजुःसामवेदानां समाहारत्वेन वेदस्य त्रयीति संज्ञा । याज्ञिकदृष्ट्या वेदाश्चत्वारः सन्ति - ऋग्यजुःसामाथर्वभेदात् । होता, अध्वर्युः, उद्गाता, ब्रह्मा चेति चत्वार ऋत्विजो यज्ञेषु प्रामुख्यं भजन्ते । तेषामेवर्त्विजां कर्मानुसारं मन्त्राणां सङ्कलनं विधाय महर्षिणा वेदव्यासेन निखिलो वेदश्चतुर्धा विभक्त इति सुविदितमेवास्ति - वेदान् विव्यास यस्मात् स वेदव्यास इति स्मृतः । एतेषु हौत्रकर्मोपयोगिनां क्रियामन्त्राणां सङ्कलनमृग्वेदे, आध्वर्यवकर्मोपयोगिनां क्रियामन्त्राणां सङ्कलनं यजुर्वेदे, औद्गात्रकर्मोपयोगिनां क्रियामन्त्राणां सङ्कलनं सामवेदे, शान्तिकर्माष्टिकाद्यभिलषितफलकर्मोपयोगिनां क्रियामन्त्राणाञ्च सङ्कलनमथर्ववेदे विहितमिति ।^{१७} प्रतिवेदं संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषच्चेति चत्वारो भागाः सन्ति । संहिताः वृक्षा इति चिन्त्यामश्चेद् ब्राह्मणानि तस्य पुष्पाणि भवन्ति, आरण्यकानि अपक्वफलानि, उपनिषदस्तु पक्वफलानि भवन्ति । एतदतिरिच्य आयुर्वेद-धनुर्वेद-गन्धर्ववेद-स्थापत्यवेदाश्चत्वार उपवेदा अपि सन्ति ।

२. वेदाङ्गानि

अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते अमीभिरिति अङ्गानि । अङ्गशब्दस्यार्थः 'उपकारकः' । येन कस्यापि वस्तुनः स्वरूपज्ञाने साहाय्यं मिलति, तमङ्गमिति कथ्यते । वेदस्याङ्गानि वेदाङ्गानि । वेदार्थविबोधने यान्युपयोगीनि शास्त्राणि सन्ति, तान्येव वेदाङ्गानि भवन्ति । मुण्डकोपनिषदि वेदाङ्गानामपरविद्यारूपत्वं स्वीकृतमस्ति ।^{१८} दुरुहस्य वैदिकशब्दराशेरर्थज्ञानाय सहायकग्रन्थरूपेण शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि सन्ति । तान्येव वेदाङ्गानि कथ्यन्ते- १) शिक्षा २) कल्पः ३) व्याकरणम् ४) निरुक्तम् ५) छन्दः ६) ज्योतिषञ्चेति । एतेषां वेदार्थोपकारिणां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षाग्रन्थेऽपि प्रोक्तं यत् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पट्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ (पाणिनीयशिक्षा, श्लो. सं. ४१-४२)

२.१. शिक्षा

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षा । शिक्षायाः प्रयोजनं किमिति जिज्ञासायामुक्तं यत् - अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति ।^{१९} अकारादिवर्णानां, उदात्तानुदात्तादिस्वराणां, ह्रस्वदीर्घादिमात्राणां, स्थानप्रयत्नादिबलानां, निषादगन्धर्वादिसाम्नां, विकर्षणादिसंतानानां निरूपणं शिक्षाग्रन्थेषु विधीयते ।

वेदोच्चारणे गुरुमुखोच्चारणमनुसृत्य शिष्यैरनुच्चारणं विधीयते । अतो वेदस्यापरं नाम अनुश्रवः । अनु पश्चात् श्रूयत इत्यनुश्रवः । गुरोर्मुखानुश्रूयते इति अनुश्रवो वेदः । वेदेषु स्वरस्य प्राधान्यं सुविदितमेव । वैदिकमन्त्राणां समुचितमुच्चारणं परमावश्यकं भवति, तन्निरूपणं शिक्षाग्रन्थाः कुर्वन्ति । तेषु याज्ञवल्क्यशिक्षा, कात्यायनी शिक्षा, वाशिष्ठी शिक्षा, पाराशरी शिक्षा, अमोघानन्दिनी शिक्षा, नारदी शिक्षा, शौनकीया शिक्षा, गौतमी शिक्षा, माण्डूकी शिक्षा, पाणिनीया शिक्षा च प्रामुख्यं भजन्ते । वेदभेदेन शिक्षाभेदोऽपि दृश्यते, यथा याज्ञवल्क्यशिक्षा शुक्लयजुर्वेदस्य, नारदी शिक्षा सामवेदस्येत्यादि ।

२.२. कल्पः

वेदानां प्रमुखं प्रयोजनं यज्ञयागादिनिरूपणम् । तेषां यागानां प्रयोगसमर्थकं शास्त्रं कल्पशास्त्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्र इति कल्पः । कल्पो वेदविहितानां कर्मणां व्याख्यानं विदधाति ।^{२०} श्रौतस्मार्तभेदेन कल्पसूत्राणि द्विविधानि । श्रौतसूत्रेषु श्रौताग्न्याधानम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, पशुयागः, सोमयाग इत्यादयो विषयाः समुपदिष्टा विद्यन्ते । यज्ञेषु वेद्या मापनं निर्माणञ्च

^{१७} वेदशाखापर्यालोचनम्, पृ. ६ ।

^{१८} द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म तद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । -मुण्डकोपनिषद्, १.१.४ ।

^{१९} तैत्तिरीयोपनिषद् १.१ ।

^{२०} कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पानाशास्त्रम् । -ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, वर्गद्वयवृत्तिः ।

कथं क्रियते, दिङ्निरूपणं कथं भवतीत्यादिनां जिज्ञासानां समाधानं शुल्बसूत्रं विदधाति । तच्छुल्बसूत्रमपि श्रौतसूत्रान्तर्गतं विद्यते । स्मार्तसूत्राण्यपि द्विधा विभज्यन्ते - गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि चेति । गृह्यसूत्रेषु षोडशसंस्काराणां वर्णनम्, धर्मसूत्रेषु च धार्मिकनियमानां, वर्णाश्रमधर्माणां, कर्तव्याकर्तव्यानां समुल्लेखः प्राप्यते । अनेन कल्पसूत्राणि चतुर्धा विभज्यन्ते- श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, धर्मसूत्रम्, शुल्बसूत्रञ्चेति ।

२.२.१. श्रौतसूत्रम्

श्रौतसूत्रेषु श्रुतिप्रतिपादितानां चतुर्दशयज्ञानां विधिर्विनिर्योगादिकं च प्रतिपाद्यते । श्रौतसूत्राणि कामप्येकां वेदशाखामाश्रित्य प्रवर्तन्ते । तत्र प्रमुखाणि सन्ति- आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शांखायनश्रौतसूत्रम्, बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, कात्यायनश्रौतसूत्रम्, लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, द्राह्यायनश्रौतसूत्रम्, वैतानश्रौतसूत्रम्, कौशिकश्रौतसूत्रञ्चेति ।

२.२.२. गृह्यसूत्रम्

गृह्यसूत्रेषु षोडशसंस्काराणां पञ्चमहायज्ञानामन्येषां च गृह्यकर्मणां वर्णनं प्राप्यते । गृह्यसूत्राण्यपि कामप्येकां वेदमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । तत्र प्रमुखानि सन्ति- आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, शांखायनगृह्यसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्, बौधायनगृह्यसूत्रम्, आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, जैमिनिगृह्यसूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रम्, खादिरगृह्यसूत्रञ्चेति ।

२.२.३. धर्मसूत्रम्

धर्मसूत्रेषु चतुर्णामेव वर्णानां कर्तव्यता, मानवानां नीतिधर्मो रीतयश्च, राजधर्मवर्णनमित्यादयो विषयाः वर्ण्यन्ते । तत्र बौधायनधर्मसूत्रम्, आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, वशिष्ठधर्मसूत्रम्, मानवधर्मसूत्रम्, गौतमधर्मसूत्रम्, वैखानसधर्मसूत्रम्, विष्णुधर्मसूत्रञ्चेति प्रामुख्येन गृह्यन्ते ।

२.२.४. शुल्बसूत्रम्

शुल्बसूत्रेषु यज्ञियवेदिमापनं, दिङ्निरूपणमित्यादयो विषयाः समुपलभ्यन्ते । तत्र मुख्या ग्रन्थाः सन्ति- बौधायनशुल्बसूत्रम्, आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्, कात्यायनशुल्बसूत्रम्, मानवशुल्बसूत्रञ्च ।

२.३. व्याकरणम्

पाणिनीयशिक्षायामुक्तं यत् - मुखं व्याकरणं स्मृतम् । मुखस्थानीयं व्याकरणं वेदाङ्गेषु प्रमुखमङ्गं मन्यते । पदस्वरूपं तदर्थप्रकाशनञ्च व्याकरणस्य कार्यम् । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् । भाषायाः शुद्धतायै व्याकरणस्यापेक्षा भवति । स्वरवर्णाच्चारणज्ञानमन्तरेण शब्दस्यार्थबोधनस्थानेऽनर्थकबोधनं भवितुं शक्नोति । अशुद्धोच्चारणस्य असाधुशब्दप्रयोगस्य च परिणामो दुःखदो जायते । प्रसिद्धमेतत् -

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

एतेन ज्ञायते यत् - साधुशब्दप्रयोगार्थं शुद्धोच्चारणार्थं च व्याकरणस्य ज्ञानं विधातव्यमिति । महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना व्याकरणशास्त्रस्य पञ्च प्रयोजनानि समुल्लिखितानि विद्यन्ते - रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । वेदरक्षार्थमध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकप्रयोगापेक्षया वेदमन्त्रान् विपरिणमयितुं नावैयाकरणः शक्नोति, तस्मादध्येयं व्याकरणम् । वेदाङ्गेषु प्रधानं व्याकरणम्, प्रधाने कृतो यत्नः फलवान् भवति, तस्मादध्येयं व्याकरणम् । लघ्वर्थं संक्षेपार्थञ्चाध्येयं व्याकरणम् । तथैव सन्देहनाशार्थमपि व्याकरणमध्येयम् । प्रसिद्धिश्च विद्यते यत् -

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् । स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥

२.४. निरुक्तम्

निःशेषेण उक्तं निरुक्तम् । सायणाचार्येण भाष्यभूमिकायामुक्तं यत् - अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् इति । पदनिर्वचनं व्युत्पत्तिप्रदर्शनञ्च निरुक्तस्य प्रयोजनम् । वैदिकानां क्लिष्टशब्दानां संग्रहरूपो ग्रन्थो निघण्टुरिति कथ्यते । तस्यैव व्याख्यानानामकं निरुक्तं शास्त्रं महर्षिणा यास्केन विरचितम् । काण्डत्रयात्मकं निरुक्तं शास्त्रम् - नैघण्टुकाण्डम्, नैगमकाण्डम्, दैवतकाण्डञ्चेति । भाषाशास्त्रदृष्ट्या निरुक्तमनुपमं रत्नम् । निरुक्तान्यासन् चतुर्दश^{२१} यास्कस्य निरुक्ते द्वादशनिरुक्तकाराणां मतानि निर्दिष्टानि प्राप्यन्ते । साम्प्रतं तु यास्कविरचितं निरुक्तमेव निरुक्ताख्यस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधित्वं करोति ।

^{२१} निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदम् । - दुर्गावृत्तिः १.१३ ।

२.५. छन्दः

वैदिकी वाणी छन्दोमयी विद्यते । अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं नितरामपेक्षितं भवति । छन्दोज्ञानं विहाय वेदोच्चारणं तदर्थबोधश्च नैव सम्भवति । छन्दोज्ञानं विना विहितं वेदाध्ययनं निष्फलं जायते ।^{२२} यः कोऽपि याजको ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानं विना मन्त्राणामध्ययनम् अध्यापनं, यजनं, याजनं वा करोति, तस्य सर्वमपि कर्म निष्फलं जायते । ऋष्यादिज्ञानपूर्वकं विहितं सर्वमपि यज्ञकर्म सफलं भवतीति निरूपयन् छन्दोज्ञानस्य प्राशस्त्यमपि तत्रैव प्रतिपादितमस्ति यत् - विज्ञायैतानि योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्हतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त वैदिकानि छन्दांसि । पिङ्गलच्छन्दःसूत्रमेव छन्दःशास्त्रस्याऽऽधारग्रन्थो दृश्यते ।

२.६. ज्यौतिषम्

ज्यौतिषं प्रत्यक्षं शास्त्रमुच्यते - प्रत्यक्षं ज्यौतिषं शास्त्रं चन्द्राकौ यत्र साक्षिणौ । वेदाङ्गेषु शास्त्रमिदं चक्षुःस्थानीयम् - ज्योतिषामयनं चक्षुः इति । यथा चक्षुर्विना मनुष्यः स्वयमेव प्रवर्तितुं नैव शक्नोति, तथैव ज्यौतिषमन्तरेण वेदपुरषस्यान्धता जायते । कालविज्ञापकमिदं शास्त्रं यागादीनां मुहूर्तनिरूपणं विदधाति । श्रौतयागोऽस्मिन्नृतौ सम्पादनीयः, गृह्यकर्म चास्मिन्नक्षत्रे करणीयमित्यादीनां निरूपणं ज्योतिषशास्त्रेणैव भवति । शास्त्रस्यास्य प्रयोजनं यज्ञकालार्थसिद्धिरेव ।^{२३} ज्योतिषस्य महत्त्वं समुच्यते - वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः, कालानुपूर्वा विहितश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं, यो ज्योतिषं वेद स वेद वेदम् ॥ (वेदाङ्गज्योतिषम्)

अनेन बुध्यते यत् - वेदमन्त्राणां समुच्चारणार्थं शिक्षाग्रन्थस्य, यज्ञयागादिसम्पादनार्थं कल्पशास्त्रस्य, शब्दस्वरूपव्युत्पत्तिज्ञानार्थं व्याकरणस्य, मन्त्रगतशब्दनिर्वचनार्थं निरुक्तस्य, वैदिकच्छन्दसां ज्ञानलाभार्थं छन्दःशास्त्रस्य, यागादीनां मुहूर्तनिर्धारणार्थं ज्योतिषस्य च प्रयोजनं वरीवर्ति । सर्वेषामेतेषामङ्गानां प्रवृत्तिर्वैदिकसम्प्रदायैव सज्जाता ।

३. निरुक्तस्वरूपम्

वेदानां षडङ्गेषु निरुक्तमन्यतमं विद्यते । शास्त्रमिदं निघण्टोर्महत्त्वपूर्णं व्याख्यानग्रन्थोऽस्ति ।^{२४} निघण्टौ गवादिदेवपत्न्यन्तानां वैदिकशब्दानां समुच्चयो विद्यते । अर्थावबोधे दुरुहानां क्लिष्टानां शब्दानां सङ्कलनं निघण्टौ विहितमस्ति । निघण्टोरस्य रचयिता कश्यपप्रजापतिरासीत् ।^{२५} वैदिककोशरूपेऽस्मिन् निघण्टौ पञ्चाध्यायाः सन्ति । आदिमास्त्रयोऽध्याया 'नैघण्टुककाण्डम्' इत्यभिधीयन्ते, तत्र पृथिव्यादिबोधकानामनेकशब्दानां संग्रहोऽस्ति । चतुर्थोऽध्यायो 'नैगमकाण्डम्', काण्डमिदमनेकपदीयमपि कथ्यते, तत्रानवगतसंस्काराः शब्दा विद्यन्ते । पञ्चमोऽध्यायश्च 'दैवतकाण्डाख्यम्', तत्र देवतानां स्वरूपस्थानयोर्निर्देशो लभ्यते । तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपमिदं निरुक्तशास्त्रम् ।

त्रयोदशाध्याये विस्तृतमिदं यास्कीयं सपरिशिष्टं निरुक्तं शास्त्रमपि काण्डत्रयात्मकं विद्यते । आद्यास्त्रयोऽध्याया नैघण्टुककाण्डान्तर्गताः, ततस्त्रयोऽध्यायाः नैगमकाण्डाख्यास्तथोत्तरषट्कं दैवतकाण्डम्, अन्तिमोऽध्यायश्च परिशिष्टरूपः । तत्र प्रथमे काण्डे ग्रन्थप्रयोजनं, पदचतुष्टयलक्षणं, षड्भावविकारनिरूपणं, मन्त्राणामर्थवत्त्वं, ज्ञानप्रशंसाज्ञाननिन्दादीनां निरूपणपूर्वकं गौराद्यपारपर्यन्तानां शब्दानां निर्वचनं कृतमस्ति । द्वितीये च काण्डे जहाद्युबीसान्तानां शब्दानां निर्वचनं समुपलभ्यते । तथैवान्तिमे काण्डे ऋचां त्रैविध्यम्, पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानीयानां देवतानां निरूपणञ्च विधाय अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तानां दैवतशब्दानां निर्वचनं विहितमस्ति । वेदाङ्गेष्वन्येषु सूत्रात्मिका शैली प्राप्यते चेन्निरुक्तशास्त्रे गद्यशैली विद्यते ।

निरुक्तस्य पञ्चविधकार्यत्वं सुविदितमेवास्ति यत् -

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च, द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

^{२२} यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गतं वा पात्यते वा पापीयान् भवति । -सर्वाङ्गकर्मणी १.१ ।

^{२३} वेदाङ्गज्योतिषम् ३ ।

^{२४} सामान्यायः सामान्नातः, स व्याख्यातव्यः । तमिमं सामान्यायं निघण्टव इत्याचक्षते । -निरुक्तम् १.१.१ ।

^{२५} वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत । निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं ग्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ -महाभारतम्, मोक्षधर्मपर्व, ३४२.८६-८७ ।

निरुक्तशास्त्रे वैदिकशब्देषु जायमानानां लोपागमवर्णविकारादिकार्याणां तादृशी विस्तृता चर्चा विहिताऽस्ति, यादृशी व्याकरणशास्त्रेऽपि नैव समुपलभ्यते। पतञ्जलिना महाभाष्ये वैयाकरणप्रयोजनानां व्याख्यानक्रमे प्रोक्तं यत् - लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति इति। शब्दानां बाह्यस्वरूपं निर्धारयितुं वैयाकरण एवं समर्थः, परं तेषामर्थरूपस्य प्राणतत्त्वस्य बोधायान्येषां शास्त्राणां यद्वा निरुक्तशास्त्रस्यापेक्षा भवति। अतो वेदार्थज्ञानाय निरुक्तव्याकरणयोः सहसम्बन्धोऽपेक्षितोऽस्ति।^{२६}

४. निरुक्तकारो यास्कः

सम्प्रति यास्केन विरचितं निरुक्तमेवास्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिग्रन्थोऽस्ति। यास्कस्य प्राचीनतायां नात्र लेशतोऽपि सन्देहावकाशः। पाणिनेरपि प्राचीनतरोऽयं मन्यते। महाभारते शान्तिपर्वणि यास्कस्य निर्देशोऽस्ति।^{२७} अनेन संलक्ष्यते यत् - महाभारतो यास्कादवर्चीन इति। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ४.३.९८ इत्यस्मिन् स्वकीये सूत्रे पाणिनिः 'कृष्णार्जुनौ' स्मृतवान्। अनेनापि ज्ञायते यत् - पाणिनेरयं यास्कः प्राचीनतरः। यास्कात्प्रागपि बहवो निरुक्तकारा आसन्। तेषु द्वादशानामुल्लेखो यास्केन स्वकीये ग्रन्थे विहितः - औपमन्यवः, औदुम्बरायणः, वार्ष्ण्यायणिः, गार्ग्यः, आग्रायणः, शाकपूणिः, और्यनाभः, तैटीकः, गालवः, स्थौलोष्ठी, क्रौष्टुकः, कात्थक्यश्चेति।

५. शब्दनिर्वचनम्

निरुक्ते वैदिकशब्दानां निरुक्तिरस्ति। निरुक्तिशब्दस्यार्थो भवति यत् - व्युत्पत्तिः। निरुच्यते निशेषेणोपदिश्यते इति निरुक्तम्। पदनिर्वचनं व्युत्पत्तिप्रदर्शनञ्च निरुक्तस्य प्रयोजनम्। शब्दनिर्वचनप्रक्रियायां स्वकीयमभिमतं महर्षिणा यास्केन समुल्लिखितम् यत् - तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्बूयात्। अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन। अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्बूयान्नत्वेन न निर्बूयात् संस्कारमाद्रियेत^{२८} इति। तत्र प्रथमं प्रत्यक्षवृत्तिरवलम्बनीया, तदनन्तरं परोक्षवृत्तिस्ततोऽतिपरोक्षवृत्तिश्च। यत्र धातुप्रत्ययौ स्पष्टतया प्रतीयेते, तत्र शब्दानां प्रत्यक्षवृत्तिः। यत्र च धातुप्रत्यययोः प्रतीतिः स्पष्टरूपेण नैव भवति, तत्र शब्दसामान्यार्थसामान्यं बलीयः इति न्यायेन यया कयाऽपि वृत्त्या क्रियागुणसामान्येन कथमस्य धातोरर्थसामान्यमस्तीति परीक्षणीयम्। सैव परोक्षवृत्तिः। तत्रापि नैवार्थप्रकाशश्चेद् वर्णाक्षरादीनां साम्याधारेऽपि निर्वचनं विधातव्यम्। साऽतिपरोक्षवृत्तिरिति। कोऽपि शब्दोऽनिर्वाच्यो नास्तीति तस्य भावः। अतः समेषां वैदिकशब्दानां निर्वचनमेव निरुक्तस्य प्रथमं प्रयोजनम्।

वैयाकरणप्रक्रिया प्रत्यक्षवृत्तिशब्देषु मात्रम्। तदतिरिक्तानां शब्दानां सिद्धिर्निरुक्ताध्ययनमात्रेण सम्भवति। अतो निर्वचनसरणिं विहाय समेषां शब्दानां साधुत्वमसम्भवम्। निर्वचनप्रक्रियायामर्थप्राधान्यं भवति। निरुक्तेऽर्थतत्त्वस्य महिमामां विहितमस्ति -

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ (निरुक्तम्, १.६.१८)

यो वेदपाठं करोति, परमर्थं नैव जानाति, स भारवाहकः स्थाणुरेव मन्यते। यश्चार्थज्ञो विद्यते, ज्ञानेनावधूतपाप्माऽस्ति, स सकलं सुखं यद्वा स्वर्गं भुङ्क्ते। निरुक्तं विना मन्त्रार्थज्ञानं नैव सम्भवति, उक्तमपि यत् - अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते, अर्थमप्रतिपद्यते नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः^{२९} इति।

नैरुक्तसिद्धान्तो विद्यते यत् - नाम धातुजमिति। प्रत्येकः शब्दः केनापि धातुना सहावश्यमेव सम्बद्धो भवतीति तस्याभिमतम्। भाषाया मूलं धातुरेव भवति। अस्य तथ्यस्योद्घाटनं यास्केन नैकसहस्रवर्षं पूर्वमेव कृतम्। तथ्यमिदमाधुनिकभाषाविज्ञानस्य मेरुदण्ड एवास्ति।

६. उपसंहारः

स्वतःप्रामाण्यभूताः शब्दराशयो वेदा अस्माकं निधयो विद्यन्ते। संहिताब्राह्मणाऽऽरण्यकोपनिषत्सु विस्तृता वैदिकी ज्ञानगङ्गाखिले पौरस्त्यवाङ्मये प्रवाहिताऽस्ति। वेदार्थज्ञानं दुष्करं विद्यते। दुरूहस्य वैदिकशब्दराशेरर्थज्ञानाय सहायकग्रन्थरूपेण शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि सन्ति। वेदमन्त्राणां समुच्चारणार्थं शिक्षाग्रन्थस्य, यज्ञयागादिसम्पादनार्थं कल्पशास्त्रस्य,

^{२६} तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च। -निरुक्तम्, १.५.१५।

^{२७} यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान्। -महाभारतम्, शान्तिपर्व, श्लोकः ७०।

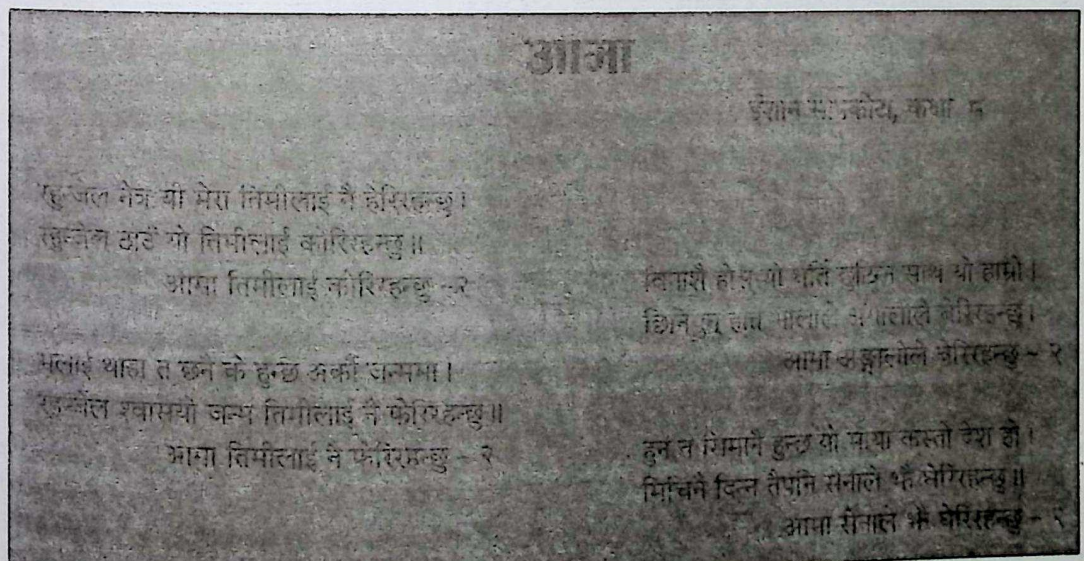
^{२८} निरुक्तम्, २.१.१।

^{२९} पूर्ववत्, १.५.१५।

शब्दस्वरूपव्युत्पत्तिज्ञानार्थं व्याकरणस्य, मन्त्रगतशब्दनिर्वचनार्थं निरुक्तस्य, वैदिकछन्दसां ज्ञानलाभार्थं छन्दःशास्त्रस्य, यागादीनां मुहूर्तनिर्धारणार्थं ज्योतिषस्य च प्रयोजनं वरीवर्ति । समेषामेतेषामङ्गानां प्रवृत्तिर्वैदिकसम्पद्रक्षणायैव । तेषु वेदाङ्गेषु निरुक्तमन्यतमं विद्यते । शास्त्रमिदमर्थवबोधे दुरुहानां गवादिदेवपत्न्यन्तानां वैदिकक्लिष्टशब्दानां समुच्चयरूपस्य निघण्टोर्व्याख्यानग्रन्थो विद्यते । शास्त्रेऽस्मिन् वैदिकशब्देषु जायमानानां लोपागमवर्णविकारादिकार्याणां विस्तृता चर्चा विहिताऽस्ति । महर्षिणा यास्कैः निरुक्तेऽस्मिन् प्रत्यक्षादिवृत्तीनवलम्ब्य येन केनापि प्रकारेण शब्दानां निर्वचनं विधेयमिति प्रतिपादयति । वैयाकरणप्रक्रिया प्रत्यक्षवृत्तिशब्देषु मात्रम् । तदतिरिक्तानां शब्दानां सिद्धिर्निरुक्ताध्ययनमात्रेण सम्भवति । अतो निर्वचनसरणिं विहाय समेषां शब्दानां साधुत्वमसम्भवम् । तस्मादध्येयं निरुक्तमिति शम् ।

७. सन्दर्भसूची

- १) ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, २०६५ ।
- २) ऋग्वेदभाष्यभूमिका, सायणः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९९१ ।
- ३) कात्यायनश्रौतसूत्रम् (सरलाव्याख्योपेतम्), चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, २००५ ।
- ४) निरुक्तम्, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, २००२ ।
- ५) मनुस्मृतिः, दुर्गासाहित्यभण्डारम्, वाराणसी, २०७३ ।
- ६) महाभारतम्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, २००५ ।
- ७) वेदकथाङ्क, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, २०६९ ।
- ८) वेदशाखापर्यालोचनम्, श्रीकिशोरमिश्रः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, २००१ ।
- ९) व्याकरणमहाभाष्यम्, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, वाराणसी, २०४२ ।
- १०) श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, २०६७ ।
- ११) सिद्धान्तकौमुदी (तत्त्वबोधिनीव्याख्योपेता), चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, २००२ ।

स्मार्त धर्मको प्रकारविश्लेषण

माधवप्रसाद लामिछाने

सहप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

१. विषयप्रवेश

धर्मशब्दको अर्थको दायरा निकै फराकिलो छ । कुनै लक्षणविशेषबाट धर्मको पहिचान गर्नु भनेको कठिनतम कार्य हो । शास्त्रहरूले विभिन्न स्थान र सन्दर्भमा धर्मको लक्षण बताएका छन् । ब्रह्मज्ञानाङ्गभूत संस्कारादिरूप धर्मलाई प्रतिपादन गर्ने सन्दर्भमा^१ मनुले धर्मको सामान्य लक्षण उल्लेख गर्दै भनेका छन्- वेदवेदाङ्गशास्त्रका ज्ञाता, रागद्वेषादि दुर्गुणरहित सज्जनहरूको हृदयले संशयरहित भएर ठहर गरेको वस्तु नै धर्म हो ।^२ याज्ञवल्क्यका अनुसार शास्त्रले निर्देश गरेबमोजिमको स्थानमा संक्रान्त्यादि कालविशेषमा शास्त्रसम्मत ढङ्गले उपयुक्त पात्र परीक्षण गरी गोहिरण्यादि महत्त्वपूर्ण द्रव्यहरू दान गरिने कार्यलाई धर्मको लक्षण भनेका छन् ।^३ मीमांसाशास्त्रले वेदद्वारा निश्चित स्वर्गादि फलप्राप्तिको प्रयोजनलाई उद्देश्य गरी विधान गरिने यागादि अर्थलाई धर्मको लक्षण मानेका छन् । मीमांसा शास्त्रका प्रयोजक^४ जैमिनि ऋषिले ज्योतिष्टोमादि गरिएका वेदनिर्दिष्ट श्रेयःसाधनरूप अर्थको प्रवृत्तिलाई नै धर्मको लक्षण ठहराएका छन् । श्रुति र स्मृति अनुकूलका सज्जनहरूको आचरणलाई^५ मनुले परमधर्मका रूपमा बुझाएका छन् । त्यसरी नै याज्ञवल्क्यले यज्ञयागादि, सदाचार, इन्द्रियनिग्रह, अहिंसाव्रत, दानकर्म तथा स्वध्यायसम्पादन आदिलाई धर्म र योगद्वारा बाह्य चित्तवृत्ति निरोध गरी अध्यात्मदर्शन गर्ने कार्य नै परम धर्म हो भन्ने उद्घोष गरेका छन् ।^६ याज्ञवल्क्यले नै अर्को एक ठाउँमा अहिंसा, सत्यवचन, अचौर्य, शारीरिक र मानसिक शुद्धि, इन्द्रियनिग्रह, दानकार्य, अन्तःकरणसंयम, दया र सहनशीलतालाई सर्ववर्ण तथा सर्वजातिसाधारण धर्म हुन् भनेका छन् । त्यसरी नै वैशेषिक दर्शनले धर्मको लक्षण निर्देश गर्दै उल्लेख गरेको छ - जसबाट यस लोकका निमित्त सार्वत्रिक समुन्नति र परलोकका निमित्त परमकल्याणरूप मोक्षप्राप्ति हुन्छ, त्यसै साधनको नाम धर्म हो ।^७ न्यायशास्त्रका प्रणेता गौतमले धर्मलाई आत्माको विशेष गुणका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यसको विहितकर्म तथा शुभप्रवृत्तिद्वारा बाह्य प्रकाशन हुन्छ । सांख्यदर्शनका प्रणेता कपिलले सत्कर्मजन्य अन्तःकरणको एक विशेष वृत्तिलाई धर्मको नाम दिएका छन् । वेदान्त दर्शनले अन्तःकरण शुद्धि पार्ने कर्मविशेषलाई धर्मका रूपमा अर्थ्याएको पाइन्छ । मानवधर्मशास्त्रका प्रवर्तक मनुले विभिन्न सन्दर्भमा र स्थानमा धर्मका पृथक्पृथक् लक्षण बताएको पाइन्छ । उनले मनुस्मृति ग्रन्थमा धर्मको दश लक्षणको चर्चा गरेका छन् । ती दश लक्षण भनेका धृति = सन्तोष, क्षमा = सहनशीलता, दम = मनको अनुद्विग्नस्थिति, अस्तेय = अचौर्य, शौच = शारीरिक र मानसिक शुद्धि, इन्द्रियनिग्रह = इन्द्रिय वशमा पार्ने कार्य, धीः = बुद्धिको निर्मलीकरण, विद्या = आत्मानात्मविचार, सत्य = यथार्थवचन र अक्रोध = क्रोधको अभाव हुन् । यसरी विविध धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूका अनेकौं स्थानमा माथि उल्लेख गरेजस्तै धर्मका विविध स्वरूप तथा लक्षणहरू निरूपण गरिएका छन् । ती सबै धर्मका लक्षण एकअर्काका विरोधी नभई परिपूरक हुन् भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

२. धर्मका भेद

धर्मशब्दको अर्थ व्यापक छ । यसका लक्षणहरू पनि असंख्य छन् । विभिन्न शास्त्रहरूको अध्ययन गर्दा सम्पूर्ण विधाको केन्द्रमा रहने तत्त्व धर्म नै हुन्छ । विभिन्न शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा धर्मभेदको चर्चा गरिएको पाइन्छ । धर्मलाई वर्गीकरण गर्ने आधार पनि अनेकौं हुन्छन् । कतै धर्मलाई स्थूल र सूक्ष्म, कतै सामान्य र विशिष्ट धर्म, कतै स्त्रीधर्म र पुरुषधर्म, कतै प्रवृत्तिपरक र निवृत्तिपरक

^१ मनुस्मृति, अध्यायः २, श्लोकः १

^२ याज्ञवल्क्यस्मृति, अध्यायः १, श्लोकः ६

^३ मीमांसाध्यायप्रकाशः, पृष्ठसंख्या १

^४ चोदनालक्षणो=धर्मः ।

^५ मनुस्मृति, अध्यायः १, श्लोकसंख्या १०८

^६ याज्ञवल्क्यस्मृति, अध्यायः १, श्लोकसंख्या ८ र १२२

^७ वैशेषिकसूत्रम् (१/२)

धर्म, कतै आपद् र निरापद् धर्म, कतै आश्रमधर्म, कतै श्रेण्यादिधर्म तथा कतै जात्यादिभेदका धर्महरूको पृथक् पृथक् चर्चा गरिएको पाइन्छ। पराशरले श्रौत र स्मार्त गरी धर्मका दुई भेद रहने कुरा बताएका छन्। उपर्युक्तमध्ये श्रौतलाई पुनः इष्टि, पशुयाग र सोमयाग गरी तीन भेदमा विभक्त गरिएको छ। विद्वान्हरू विभिन्न वैदिक संहिता तथा ब्राह्मणग्रन्थहरूमा वर्णित दर्शपूर्णमासादि यागहरूलाई श्रौत धर्मअन्तर्गत निरूपण गर्दछन्। स्मार्त धर्म अन्तर्गत चाहिँ खास गरी स्मृतिग्रन्थहरूमा प्रतिपादित वर्णाश्रमधर्मसँग सम्बद्ध विभिन्न आचार, व्यवहार प्रायश्चित्तजस्ता विषयहरू पर्दछन्।^{१५} बौधायनले श्रुति, स्मृति र शिष्ट्यागम गरी धर्मलाई तीन भेदमा वर्गीकरण गरेका छन्। महाभारतले पनि श्रुति, स्मृति र शिष्ट्याचार गरी धर्मका तीन भेद नै देखाएको छ।^{१६} मनुले देशधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म, पाखण्डधर्म तथा गुणधर्महरूको उल्लेख गरेका छन्।^{१७} यसप्रकार यस ग्रन्थमा उपर्युक्त पाँच किसिमका धर्मको सम्यक् निरूपण गरिएको छ।^{१८} विज्ञानेश्वरले विभिन्न शास्त्रहरूको मन्थन गरी धर्मका ६ भेद निर्धारण गरेका छन्, ती हुन्- १) वर्णधर्म २) आश्रमधर्म ३) वर्णाश्रमधर्म ४) गुणधर्म ५) निमित्तधर्म र ६) साधारणधर्म। यी धर्मलाई मनीषीहरूको प्रतिपादन अनुरूप निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ:

२.१. वर्णधर्म

वर्णधर्म भनेको ब्राह्मणादि चारै वर्णका मनुष्यले अनुष्ठान गर्नुपर्ने विशेष धर्म हो। जस्तै, ब्राह्मणले कहिल्यै मद्यपान गर्नु हुँदैन।^{१९} वर्णधर्म अन्तर्गत ब्राह्मणादि चारै वर्णको वृत्ति अर्थात् कर्महरूको निरूपण गरिएको छ। चार वर्णमध्ये ब्राह्मणका कर्म अध्ययन-अध्यापन गर्नु, दान दिनु-लिनु, यज्ञ गर्नु-गराउनु पर्दछन्। क्षत्रियले अध्ययन गर्नु, यज्ञ गर्नु, दान दिनु तथा प्रजापालनको काम गर्नुपर्छ। वैश्य वर्णका व्यक्तिले अध्ययन गर्नु, दान गर्नु, यज्ञ गर्नु, पशुपालन गर्नु तथा व्यापार व्यवसाय गर्नुपर्छ। शूद्रवर्णका व्यक्तिहरूले उपर्युक्त त्रैवर्णिक मनुष्यहरूको सेवा गर्नु तथा विभिन्न कला तथा शिल्पहरूबाट जीवनवृत्ति चलाउनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहिआएको छ।

२.२. आश्रमधर्म

वर्णधर्मपछिको दोस्रो आश्रमधर्म हो। आश्रम भनेको रहने अवस्थाको नाम हो। शास्त्रप्रयोजकहरूले सम्पूर्ण मनुष्य जीवनलाई शतायु मानी त्यसलाई चार भाग लगाई आश्रम व्यवस्था गरेका छन्। पहिलो पच्चीस वर्षलाई ब्रह्मचर्याश्रम, दोस्रो पच्चीस वर्षलाई गृहस्थाश्रम, तेस्रो पच्चीस वर्षलाई वानप्रस्थाश्रम र चौथो पच्चीस वर्षलाई संन्यासाश्रम मानी तत्तदनुसार कर्मनिर्धारण गरेका छन्। जस्तै, हरेक वर्णका ब्रह्मचारीले शास्त्रोक्त विधिनिर्देश अनुसार सधैं हातमा दण्ड, कमण्डलु आदि धारण गर्नुपर्छ भन्ने कुरा धर्मशास्त्रले उल्लेख गरेको छ।

२.२.१ ब्रह्मचर्याश्रम

यस आश्रममा रहने मनुष्यहरूको सबैभन्दा ठूलो व्रत हो - ब्रह्मचर्यको परिपालन। साधारणतया ब्रह्मचर्याश्रमको अवधि २५ वर्षसम्मको मानिन्छ। यस अवधिमा मनुष्य शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक विकासका लागि समर्पित हुनुपर्छ। यो आश्रम योग्यता हासिल गर्ने समय हो। यस अवस्थाका मनुष्यमा अतुलनीय सामर्थ्य निहित रहन्छ। त्यस सामर्थ्यको सदुपयोग हुन सकेमा साँचो अर्थमा जीवन सफल मानिन्छ, तर यस ऊर्जाशील समयमा जीवनलाई सही मार्गमा हिँडाउन नसक्दा जीवन निरर्थक हुन जान्छ। प्रायः युवावस्थामा मनुष्यहरूको चित्त चञ्चल हुन गई यत्र तत्र भड्किन सक्ने सम्भावना समेत रहन्छ। अनन्त सामर्थ्यका साथ सत्कर्ममा अघि बढ्नुपर्ने युवा जनशक्तिले आफूलाई सही मार्गमा हिँडाउन नसकेको खण्डमा उसलाई मात्र होइन, सम्पूर्ण संसारलाई असर पर्न जान्छ। संसारका हरेक व्यक्तिको महत्त्व पृथक् पृथक् छ। प्रत्येकले आ-आफ्नो महत्त्व बुझी अघि बढेमा यो सम्पूर्ण सृष्टि उज्ज्वल बन्दछ। यसकारण धर्मशास्त्रले मनुष्यजीवनलाई सही अर्थमा सार्थक तुल्याउनका लागि जीवनको पहिलो खुर्दकालो ब्रह्मचर्याश्रमलाई यसकारण धर्मशास्त्रले मनुष्यजीवनलाई सही अर्थमा सार्थक तुल्याउनका लागि जीवनको पहिलो खुर्दकालो ब्रह्मचर्याश्रमलाई ऊर्जासञ्चयका साथ विद्यार्जनका लागि अघि बढ्न निर्देश गरेको छ। यस आश्रममा रही हरेक मनुष्यले त्यागमय, आत्मसंयमी र जितेन्द्रियको जीवनयापन गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ। यस समयमा आफूभित्र रहेका विविध भावधाराहरूलाई एकताबद्ध र सुसंगठित गर्नुपर्दछ। धर्मशास्त्रले गुरु र ईश्वरको सर्वोच्चताको चर्चा गरेको छ। विद्यार्थी सधैं गुरुको अनुगामी हुनुपर्छ। गुरुकै कृपाबाट

^{१५} बौधायनधर्मसूत्रम् (१/१/२-४)

^{१६} अनुशासनपर्व, अध्यायः १४१, श्लोकसंख्या ६५

^{१७} मनुस्मृतिः, अध्यायः १, श्लोकसंख्या ११८

^{१८} समिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतिः, श्लोकसंख्या १

^{१९} मनुस्मृतिः, अध्याय १, श्लोकसंख्या ८८-९१

सम्पूर्ण विद्याको आगम हुने भएकाले गुरुलाई माता, पिताभन्दा पनि उच्च सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ । विद्यार्थीले गुरुको आज्ञालाई शिरोपर गर्नु उसको सबैभन्दा ठूलो कर्तव्य हो । विद्यार्थीको ज्ञानको आँखा गुरुकै कृपाबाट खुल्दछ र उसले वास्तविक रूपमा तत्त्वदर्शन गर्ने सामर्थ्य प्राप्त गर्दछ । गुरुविना मनुष्य जीवन अन्धकारमय बन्न पुग्दछ । गुरुले विद्यार्थीलाई जीवनयापन गर्ने कला सिकाउँछन् । शिक्षाको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि भनेको अनुशासन हो । अनुशासनविना जीवन निरर्थक हुने कुरा नीतिशास्त्रीहरूले बताएका छन् । जीवनको लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि विद्यार्थीले अनुशासन पालना गर्नुपर्दछ । मनुष्य जबसम्म दृढनिश्चयी, आत्मसंयमी तथा सच्चरित्रवान् हुँदैन तबसम्म उसको जीवन पनि सार्थक नहुने कुरा निश्चित छ । अनुशासन, सच्चरित्र र सद्ज्ञानलाई हासिल गर्नु ब्रह्मचर्याश्रमको लक्ष्य हो ।

२.२.२. गृहस्थाश्रम

यो आश्रम जीवनको दोस्रो अवस्था हो । शास्त्रोक्त विधिनिर्देशानुरूप विद्या हासिल गरी गुरुलाई सन्तुष्ट बनाएर गुरुकै आज्ञानुसार मनुष्य गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्नुपर्छ । गृहस्थाश्रमको प्रारम्भ विवाहसंस्कारबाट हुन्छ । शास्त्रोक्त लक्षणयुक्त वरले विधिपूर्वक लक्षणयुक्त कन्या विवाह गरी दाम्पत्य जीवनको सुरुवात गर्नुपर्छ । गृहस्थाश्रमको मुख्य उपलब्धि सन्तानोत्पत्ति हो । शास्त्रले विधिपूर्वक विवाह गरेर संसारसमक्ष आफ्नै जस्तो आफ्नो प्रतिनिधि तयार गरी सृष्टिप्रक्रियालाई निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ । यस व्यापक सृष्टिप्रक्रियामा एक योग्य पिता सन्ततिका रूपमा आफ्नै उत्पत्ति भई उक्त प्रक्रियाको निरन्तरताबाट अमर हुन्छ भन्ने चिन्तन ऋषिमुनिहरूले गरेका छन् । शास्त्रले सन्तानको संख्यालाई भन्दा तिनको गुणलाई ज्यादा महत्त्व प्रदान गरेको छ । अतः गृहस्थले सन्तानोत्पादन गरिसकेपछि संस्कार सिकाउनुपर्छ । गृहस्थाश्रममा पतिपत्नी दुवैको समान महत्त्व रहन्छ । त्यसैले पत्नीलाई अर्धाङ्गिनी पनि भनिएको छ । कुनै पनि धार्मिक अनुष्ठान पुरुष मात्र एकलैले गर्न सक्दैन । पतिपत्नी दुवैमध्ये कुनै एकले अपराध गरेमा दोषको भागीदार दुवै हुनुपर्छ । कर्तव्यपालनको सिलसिलामा पतिपत्नी दुवैले आपसमा सहयोग गर्नुपर्छ । अतिथिदेवो भव अर्थात् अतिथिलाई देवतासमान मानी सेवा गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेकाले भोजन गर्नुभन्दा अघि नै अतिथिसत्कार गर्नुपर्छ । अतिथिसत्कार गर्ने संस्कारले मानवलाई सुख, शान्ति तथा स्वर्गादिफल प्राप्त हुने कुरा शास्त्रले बताएका छन् । गृहस्थले सधैं स्वाध्याय गर्नुपर्छ । यो गृहस्थको दैनिक कृत्य हो । अतः भोजन गर्नुअगावै वेदादि शास्त्रको अध्ययन गर्नुपर्छ । शास्त्रमा स्वाध्यायलाई ब्रह्मयज्ञको रूपमा अर्थ्याइएको पाइन्छ । त्यसरी गृहस्थले पितृयज्ञका रूपमा तर्पणादि कार्य गरी स्वपितृहरूलाई तृप्त पार्नुपर्छ । यो पनि यज्ञको अनुष्ठान हो । यसरी नै बलिवैश्वदेवकर्म पनि पञ्चमहायज्ञ अन्तर्गत पर्ने हुनाले यसलाई पनि अहरह सम्पादनीय कर्मका रूपमा अनुष्ठान गर्नुपर्छ । यसरी यी सबै कर्महरू एक कुशल गृहस्थले उदात्तभावनाद्वारा सम्पादन गर्नुपर्छ । यो मनुष्यजीवनको सुसम्पन्न अवस्था हो । गृहस्थाश्रमको मुख्य धर्म भनेको पञ्चमहायज्ञको अनुष्ठान गर्नु हो । विशेषगरी धर्मार्थकामरूप पुरुषार्थत्रयको भरपुर उपयोग गरी गृहस्थाश्रमको अन्त्यतिर एक असल गृहस्थले आफ्नो मनलाई मोक्षमार्गतर्फ उन्मुख गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको पाइन्छ । गृहस्थाश्रम भनेको मनुष्यजीवनको प्रमुख आश्रम हो । यस आश्रममा रहेका मनुष्यहरूले अग्निहोत्रादि कृत्यहरू सम्पादन गर्नुपर्दछ । गृहस्थद्वारा नै अन्य आश्रममा रहेका मनुष्यहरू पालित, पोषित तथा संरक्षित बन्न पुग्दछन् । एक असल गृहस्थले सृष्टिका सम्पूर्ण प्राणी, देवीदेवता तथा पितृहरूको समेत उपकार गरी सन्तुष्ट पार्नुपर्ने शास्त्रनिर्देशले गृहस्थाश्रमको महत्त्व स्पष्ट रूपमा भल्काएको छ । त्यसैले गृहस्थाश्रमलाई सर्वश्रेष्ठ आश्रम मानिएको छ । अर्थात् गृहस्थाश्रम नै अरु आश्रमहरूको पालक, पोषक र संरक्षक हो ।^{१३} मनुले गृहस्थाश्रमको महत्त्व भल्काउँदै के भनेका छन् भने - जसरी वायुको सहारा लिएर सबै प्राणीहरू जीवित रहन्छन् ठीक त्यसैगरी गृहस्थाश्रमको सहारा लिएर अरु आश्रमहरू सुरक्षित हुन्छन् ।^{१४} चाणक्यले पनि गृहस्थाश्रमको उपयोगिताको चर्चा गर्दै यस आश्रमलाई भरपूर प्रशंसा गरेका छन् । उनका अनुसार एक आदर्श गृहस्थाश्रममा एउटा आनन्ददायी सुन्दर वासस्थान, विद्वान् सन्ततिहरू, प्रियभाषिणी पत्नी, आवश्यकतानुरूप धनसम्पत्ति, सफल दाम्पत्य सम्बन्ध, आज्ञाकारी सेवक, सुस्वादु भोजन, अतिथिसत्कारको अवसर तथा विधिपूर्वक ईश्वरोपासनाको कल्पना गरिने भएकाले गृहस्थाश्रम धन्य छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

२.२.३ वानप्रस्थाश्रम

शास्त्रानुमोदित परम्पराप्राप्त सम्पूर्ण कार्यहरू कुशलतापूर्वक सम्पन्न गरी गृहस्थाश्रमी तेस्रो आश्रममा प्रवेश गर्न सक्दछ । खासगरी जीवनको उत्तरार्द्धमा सांसारिक आवश्यकता घट्दै गृहस्थको कर्तव्यबाट मुक्त हुँदै पारमार्थिक जीवनको सफलताका लागि

^{१३} मनुस्मृतिः, अध्याय ३, श्लोकसंख्या ७७

^{१४} चाणक्यनीतिदर्पणः, अध्यायः १२, श्लोकसंख्या १

वानप्रस्थ हुनुपर्छ^{१४} भन्ने मान्यता रहेको छ । गृहस्थधर्म त्यागदै वानप्रस्थ हुने क्रममा उपलब्ध सबै विषयसुखबाट विरत भई पुरुष एकलै वानप्रस्थ हुने कुरा छ । स्त्रीजातिका लागि वानप्रस्थ हुने खासै व्यवस्था देखिँदैन, तर स्त्रीजातिले पनि वानप्रस्थ हुने इच्छा जाहेर गरेमा पतिकै साथ लागी वानप्रस्थ हुन सक्ने प्रावधान छ । यदि स्त्री र पुरुष सँगै वानप्रस्थ हुने भएमा दुवैले ब्रह्मचर्य व्रतको पालन गर्नुपर्छ भन्ने धर्मशास्त्रको निष्कर्ष पाइन्छ । वानप्रस्थ भएपछि त्रैकालिक स्नान गर्ने, नित्य वेदाभ्यास गर्ने, योगाभ्यास गर्ने, पितृतर्पणादि शास्त्रोक्त कृत्यहरू सम्पादन गरिरहनुपर्छ ।^{१५} वानप्रस्थले आफैँ मरेका मृगका चर्म धारण गर्नुपर्छ, अर्थात् प्राणीको हिंसा गर्नु वा गर्न लगाउनु हुँदैन । यस आश्रममा रहने मनुष्यले रुखमुनि बस्ने, दारी-कपाल पाल्ने, मिताहार गर्ने तथा समयानुसार आफैँ पाकेका फलफूलहरू सेवन गर्नेजस्ता सदाचारको पालन गर्नुपर्छ । यज्ञकर्म सम्पादनका लागि वर्षदिनभरि जम्मा पारेर राखेका धनसम्पत्ति आश्विन महिना सुरु भएपछि दानादि गरी त्याग गर्नुपर्छ । नित्य स्वाध्यायशील हुनु, इन्द्रियदमन गर्नु, सबैमा मैत्रीभाव राख्नु, चित्तवृत्तिनिरोध गर्नु, दान दिनु तर प्रतिग्रह नलिन र सबै प्राणीप्रति दयाभाव राख्नु वानप्रस्थको कर्तव्य हो^{१६} भन्ने धारणा रहेको छ । वानप्रस्थले हेमन्त ऋतुमा चिसो कपडा लगाउने तथा वर्षा ऋतु आएपछि जमिनमा बसी रागादि दोषलाई त्यागदै तपस्यारत रहनुपर्छ भन्ने कुरा याज्ञवल्क्यस्मृतिमा उल्लेख गरिएको छ ।

२.२.४. संन्यासाश्रम

चार आश्रममध्ये संन्यासाश्रम चौथो आश्रम हो । प्राच्यधर्मशास्त्रले विभाजन गरेको आश्रमव्यवस्थाको सिद्धान्त अनुसार सामान्यतया पचहत्तर वर्षपछिको मनुष्य जीवनको अन्तिम समयलाई संन्यासाश्रम अन्तर्गत समावेश गरेको देखिन्छ । शास्त्रोक्त मार्गनिर्देशन अनुसार वानप्रस्थाश्रम पूरा गरी मनुष्यले आफूलाई काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्यादि दोषहरूबाट पूर्णतः निवृत्त गरी चौथो अर्थात् अन्तिम संन्यासाश्रममा प्रवेश गर्नुपर्छ । यस आश्रममा रहने संन्यासीले तेरो मेरोको भावना पूर्णतः त्यागनुपर्छ । माया, प्रेमको बन्धनलाई चटक्क चुँडालेर सम्पूर्ण प्राणीप्रति समभाव राख्नुपर्छ । दयारूपी मूल भावनाद्वारा सञ्चालित हुनुपर्छ । मनुष्यदेखि पशुपक्षी तथा कीटपतङ्ग सबैलाई तटस्थ भई हेर्नुपर्छ । ज्यानै जाने अवस्थामा समेत नडराई स्वधर्ममा अडिग रहनुपर्छ । संन्यासधर्म अत्यन्त दुष्कर छ । यसको कठोरतापूर्वक परिपालन गर्नुपर्छ । धैर्यसो शास्त्रकारहरूले ब्राह्मणबाहेकका मनुष्यले त्यतातिर लाग्न हुँदैन भनेका छन् भने कतिपयले क्षत्रिय, वैश्य वर्णका व्यक्तिहरू पनि संन्यास ग्रहणका अधिकारी हुन सक्छन् भनेका छन् । संन्यास ग्रहण गर्ने व्यक्तिले मृत्युसँग डराउनु हुँदैन । संन्यासीको आशय सधैं शुद्ध हुनुपर्छ । अन्यथा ऊ संन्यासी नै ठहर्दैन ।

वानप्रस्थले दारी, कपाल पाल्नुपर्छ भने संन्यासीले दारी, कपाल र शिखा समेत सबै खोरिनुपर्छ भन्ने मान्यता छ । संन्यासीहरूले जानै तथा टुपी समेत राख्न हुँदैन । यस आश्रममा रहनेले धर्मपत्नी समेत त्यागनुपर्छ । कीरा, फट्याङ्ग्रा तथा पशुपक्षी सबैलाई आफ्ना तर्फबाट पूर्णरूपले अभयदान दिनुपर्छ । संन्यासीले मर्ने र जीवित रहने दुवै विषयमा उपेक्षाभाव राख्नुपर्छ, आफ्नो कर्मको ख्याल गर्दै अन्तिम समयको प्रतीक्षा गरेर बस्नुपर्दछ ।^{१७} विशेषतः संन्यासीहरूले निरन्तर योगाभ्यास तथा आत्मानुसन्धान गर्नुपर्छ ।

२.३. वर्णाश्रमधर्म

वर्णाश्रमधर्म हिन्दु सनातन धर्मको प्राण हो । यसअन्तर्गत विशेषतः चार वर्ण र तिनका काम, कर्तव्य तथा अधिकारको निरूपण गरिएको छ । यस सिद्धान्त अनुसार ईश्वरले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र गरी चार वर्ण एवं ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम र संन्यासाश्रम गरी चार आश्रमको सृष्टि गरेका हुन् ।^{१८} ऋग्वेदसंहिताका अनुसार ईश्वरको मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षत्रिय, ऊरुबाट वैश्य र पाउबाट शूद्रको उत्पत्ति भएको मानिन्छ । ईश्वरले अनादि वेदको सिद्धान्त अनुसार नै सृष्टि गरेका हुन् । चारै वर्णका मनुष्यहरूले आ-आफ्ना काम, कर्तव्य र अधिकारको सीमाभित्र रही शास्त्रोक्त अनुष्ठानहरू गर्नु धर्म हो । खासगरी चारैवटा आश्रममा रहने हरेक वर्णका आश्रमीले आ-आफ्ना वर्णका व्यक्तिहरूलाई तोकिएका विशेषाधिकार तथा कर्तव्यको प्रयोग तथा पालन गर्नुपर्छ । आ-आफ्ना सीमा नाघी काम गर्नखोज्दा धर्मपरिपालनको अनादि शृङ्खला भत्किन गई समाज भ्रष्ट हुनुपर्छ भन्ने मनोषीहरूको विचार रहेको छ । वर्णाश्रम व्यवस्था अन्तर्गत अनादिकालदेखि नै हिन्दु सनातन धर्मको अस्तित्व विद्यमान छ । यस

^{१४} भारतीय संस्कृतिको आधारभूत तत्त्व, ४.२८

^{१५} कल्याण, धर्मशास्त्राङ्क, वर्ष ७०, अङ्क १, पृ. ७०

^{१६} मनुस्मृति, अध्याय: ६, श्लोकसंख्या ८

^{१७} मनुस्मृति, अध्याय: ६, श्लोकसंख्या ४५

^{१८} ऋग्वेदसंहिता १०/१०/१२

धर्मको सबैभन्दा ठूलो विशेषता भनेको वर्णहरूको शुद्धीकरण हो । धर्मशास्त्रले खासगरी जन्म र कर्म दुवैका आधारमा मनुष्यलाई जम्मा चार वर्णमा बाँडेको छ । ब्राह्मणले विधिपूर्वक ब्राह्मणकन्या नै विवाह गरी तिनबाट वैधानिक रूपले जन्मिएको सन्तान ब्राह्मण, तदनुसार नै क्षत्रियले क्षत्रिया स्त्रीबाट जन्माएको सन्तान क्षत्रिय, वैश्यले वैश्याबाट जन्माएको सन्तान वैश्य र शूद्रले शूद्राबाट जन्माएको सन्तान शूद्र हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ । वास्तवमा यो बन्धन नभएर व्यवस्था हो । वर्णाश्रम व्यवस्थाले मात्रै वर्ण वा जातिको पहिचानलाई चिरकालसम्म जीवित राख्नसक्छ । वर्णाश्रम व्यवस्थालाई जीवन्त राख्न शास्त्रीय मर्यादालाई सही तरिकाले पालना गर्नुपर्छ । वर्णाश्रम धर्मले कोरा भौतिक सुखलाई मात्र महत्त्व दिएको छैन, यसले त शास्त्रोक्त धर्मानुष्ठानको परिपालना गरी मनुष्यलाई सदा जागरुक तथा कर्तव्यनिष्ठ बनाई समाजलाई परिष्कृत बनाउने लक्ष्य राखेको देखिन्छ । यस धर्मले समाजलाई वर्णसंकर हुनबाट कसरी रोक्न सकिन्छ भन्ने उपाय सिकाएको छ । वेददेखिका सबै धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य तथा शूद्र गरी चार वर्णमा विभक्त गरी कामको बाँडफाँड गरेको पाइन्छ । यी चारै वर्णका मानिसको साभा धर्म भनेको अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच तथा इन्द्रियनिग्रह हो भन्ने मनुको भनाइ छ । पूर्वोक्त बाँडफाँडको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्दै सबै वर्णका मनुष्यहरूले आ-आफ्ना कामलाई धर्म सम्पत्ती अनुष्ठान गरेमा मनुष्यको यस लोकमा सार्वत्रिक समुन्नति भई परलोक सुखमय बन्न जाने कुरा निश्चित छ ।

२.४ गुणधर्म

छ प्रकारका स्मार्तधर्महरूमध्ये गुणधर्मलाई विज्ञानेश्वरले चतुर्थ स्थानमा राखेका छन् । सामान्यतः गुणधर्म भन्नाले राजा, राज्य तथा शासकमा निहित कर्तव्य तथा अधिकार विशेषलाई बुझाउँछ । यो धर्म सामान्य क्षत्रियविशेषको नभई अभिषिक्त शास्त्रोक्त गुणसम्पन्न राजपदधारी क्षत्रिय विशेषसँग सम्बद्ध छ । यस्तो अख्तियारी प्राप्त क्षत्रियलाई राजपदले जनाइन्छ । यसरी राजपदधारण गर्ने व्यक्तिविशेषलाई शास्त्रले राजा भनेको छ । जसले प्रजालाई सन्तुष्ट पार्ने हैसियत राख्छ, त्यही राजा हो । राजाले सधैं आफ्नो राज्य तथा जनताको कल्याण गर्नुपर्छ । धर्मशास्त्रले कोरा वेतनभोगी राजाको कल्पना गरेको छैन । उसलाई देशका सबै भूभागमा बस्ने प्रजाको साभा अभिभावक राजाको अर्थमा अख्तियारी प्रदान गरेको छ ।

धर्मशास्त्रले ठोस रूपमा प्रजापालन गर्नुलाई राजाको परम धर्म हो, भनेको छ । प्रजापालन गर्ने काम सजिलो छैन । यसका लागि प्रजाका शत्रुहरूलाई निर्मूल पार्नुपर्छ अर्थात् प्रजालाई दुःख दिने तत्त्वलाई निग्रह गर्नुपर्छ । ती असत् तत्त्वको निग्रह गर्न सर्वप्रथम विधि वा पद्धतिको खाँचो पर्दछ । त्यस्ता तत्त्व अर्थात् दुष्टहरूको वास्तविक रूपमा पहिचान नगरी तिनीहरूलाई निग्रह अर्थात् दण्डित गर्ने काम पनि गर्न सकिँदैन । यसका लागि न्याय र अन्यायको भेद छुट्याउन जान्नुपर्छ । न्यायानुसन्धान गर्ने काम विशिष्ट कोटिको हुन्छ । खासगरी गुणधर्मान्तर्गत न्यायनिरूपण गर्नु नै मुख्य प्रतिपाद्य विषय रहेको छ । न्यायनिरूपण गर्न सर्वप्रथम व्यवहार के हो ? त्यो कति प्रकारको हुन्छ ? व्यवहार सम्पन्न गर्न सहयोगी साधनहरू के-के हुन् ? भन्नेजस्ता अनेकौँ विषयको जानकारी हुनुपर्छ । राजाले व्यवहारको अवलोकन गर्न क्षमतावान् सहयोगीहरूको नियुक्ति गर्नुपर्छ । राज्यको समग्र गतिविधि राजाको आँखाअधि घुमिरहनुपर्छ । यसका लागि ठाउँ ठाउँमा गुप्तचरहरू खटाई तिनीहरूकै माध्यमबाट सूचनाहरू सङ्कलन गर्नुपर्छ । यी र यस्तै अनेकौँ विषयहरूको अध्ययन गुणधर्म अन्तर्गत गरिन्छ ।

२.५ निमित्तधर्म

धर्मशास्त्रमा विधि र निषेधको निरूपण गरिएको हुन्छ । विधिनिर्दिष्ट विषयको अनुष्ठान गर्नु र निषिद्ध विषयलाई त्याग गर्नुपर्छ । शास्त्रनिर्दिष्ट विषयलाई अनुष्ठान नगर्दा र शास्त्रनिषिद्ध कर्म गर्दा दोष लाग्छ । अतः त्यस्ता दोषबाट आफूलाई सुरक्षित गर्न शास्त्रोक्त विधिपूर्वक प्रायश्चित्त गर्नुपर्छ । शास्त्रविरुद्ध कर्म गरेर दोषी भएको अभियुक्तले आफ्नो मलीन चित्तलाई शोधन गर्न शास्त्रोक्त विधिपूर्वक प्रायश्चित्त गरेपछि मात्र लोकग्राह्य हुने र उसको आत्मा पनि निर्मल हुने कुरा बताइएको छ, तर त्यसरी प्रायश्चित्त नगर्ने मनुष्यले यसलोकमा दारुण दुःख पाउनुका साथै परलोकमा नरकप्राप्त गर्दछन् भन्ने कुरालाई ^{२०}शास्त्रप्रयोजकहरूले उल्लेख गरेका छन् । यसप्रकार निमित्तका आधारमा गरिने प्रायश्चित्तलाई पनि धर्मको पृथक् प्रकार भनी निरूपण गरिएको देखिन्छ ।

२.६ साधारणधर्म

उपर्युल्लिखित पाँचै प्रकारका धर्महरू विशेषधर्म हुन् । ती धर्महरू विशेष अवस्थाका व्यक्तिले विशिष्ट तरिकाले अनुष्ठान गर्दछन् । ती धर्मको अनुष्ठान नतोकिएका व्यक्तिले गर्न मिल्दैन तर सामान्य धर्मको अनुष्ठान सबैका लागि अनिवार्य हो । यो धर्म सबै वर्ण तथा जातजातिहरूले परिपालन गर्नुपर्छ । यसको सम्पादन गर्न देश, काल, परिस्थिति आदि कुनै पनि विषयले अप्ठ्यारो पार्दैन ।

^{२०} याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अध्यायः ३, श्लोकसंख्या २११-२०

यसअनुसार सृष्टिका हरेक प्राणिको हित सम्पादन सबैले गर्नुपर्छ । आदि धर्मशास्त्रकार^{२१} मनुले अहिंसा, सत्य, अस्तेय, बाह्याभ्यन्तरशुद्धि तथा इन्द्रियनिग्रहलाई सबैद्वारा अनुष्ठेय धर्मका रूपमा निरूपण गरेका छन् ।^{२२} याज्ञवल्क्यले उपर्युक्तानुसारका र दान, दया तथा सहनशीलतालाई पनि सबैद्वारा अनुष्ठेय धर्मका रूपमा प्रतिपादन गरेका छन् ।^{२३} मनुले अर्को एक ठाउँमा धृति, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह, सदबुद्धि, सत्य र अक्रोध यी दशप्रकार धर्मलाई संसारभरिका सबै मनुष्यले अनुष्ठान गर्नुपर्छ भनेका छन् । यी दशप्रकारका धर्मको पठन, मनन तथा परिपालनले मनुष्य सम्पूर्ण अज्ञानताको भ्रम चिर्दै मोक्षमार्गको द्वार उद्घाटन गर्नसक्छ भन्ने मनीषिहरूको अटल विश्वास रहेको देखिन्छ । वास्तवमा मानवधर्मको मूल पहिचान पनि यसैमा भेटिन्छ । यस धर्मलाई सर्वजनसाधारण, सर्वदेशसाधारण, सर्वकालसाधारण, सर्ववर्णसाधारण, सर्वजातिसाधारण आदि विशेषणद्वारा परिचित गराउन सकिन्छ ।

३. निचोड

माथि धर्मका अनेकौँ लक्षण तथा भेदहरूको चर्चाका साथ मूलतः स्मार्तधर्मका प्रकारहरूको संक्षिप्त विश्लेषण गरियो । उपर्युक्त प्रतिपादनको निष्कर्ष के रहेको छ भने - स्मार्त धर्मका उपर्युक्त सबै भेदहरूलाई जम्मा दुई भेदमा उपसंहृत गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । उपर्युल्लिखित वर्णधर्म, आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, गुणधर्म तथा निमित्तधर्महरू विशिष्ट धर्म हुन् भने तिनलाई पृथक् पृथक् वर्ण, आश्रम, गुण तथा निमित्तका आधारमा शास्त्रले तोके बमोजिम पृथक् पृथक् ढङ्गले नै परिपालन गर्नुपर्ने हुन्छ । साधारण धर्म भनेको चाण्डालदेखि ब्राह्मणसम्मका सबै वर्ण र जातसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूले अनिवार्य रूपमा पालन गर्नुपर्ने अहिंसा, सत्य, अचौर्य, शारीरिक र मानसिक शुद्धि, इन्द्रियनियन्त्रण, अक्रोध आदिसँग सम्बद्ध धर्म हो, अर्थात् वर्ण, आश्रम, गुण तथा निमित्तसँग जोडिएका व्यक्तिहरूले तत्तत् प्रकारका निर्दिष्ट धर्म र शास्त्रोक्त साधारण धर्मलाई सबैले अनिवार्य रूपमा परिपालन गर्नुपर्ने कुरा शास्त्रले ठहर गरेको छ ।

सन्दर्भसामग्रीहरू

आपोदेवः, *मीमांसान्यायप्रकाशः*, बनारसः चौखम्बा संस्कृत सिरिज, १९४९ ई.

आचार्य, श्रीराम, *भारतीय संस्कृति के आधारभूत तत्त्व* (द्वि.सं.), मथुरा : अखण्ड ज्योति संस्थान, १९९८ ई.

गोयदन्का, जयदयाल, , *कल्याण*, "भारतीय संस्कृति मे वर्ण और आश्रमधर्म" वर्ष ७०, अङ्क १, गोरखपुर : गीताप्रेस, १९९६ ई.

चाणक्यनीतिदर्पणः, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

पराशरस्मृतिः, बनारसः चौखम्बा संस्कृत सिरिज, १९२९ ई.

बौधायनधर्मसूत्र, (तृ.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०४७

मनुस्मृतिः, दिल्लीः मोतीलाल बनारसी दास, १९८३ ई.

महाभारत, षष्ठ खण्ड, गोरखपुर : गीताप्रेस, १९६४ ई.

यजुर्वेदसंहिता, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २००२ ई.

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, दिल्लीः मोतीलाल बनारसी दास, १९९७ ई.

^{२१} मनुस्मृतिः, अध्यायः १०, श्लोकसंख्या ६३

^{२२} याज्ञवल्क्यस्मृतिः, अध्यायः १, श्लोकसंख्या १२२

^{२३} मनुस्मृतिः, अध्यायः ६, श्लोकसंख्या ९२

वैदिक तथा वैदिकोत्तर साहित्यमा तन्त्र

डा. माधवप्रसाद लामिछाने
उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

१. विषयप्रवेश

नेपाली समाजको धार्मिक, सांस्कृतिक एवं सामाजिक परम्परामा वैदिक मूल्य, मान्यता र आदर्शको जति प्रभाव रहेको छ, त्यति नै प्रभाव तान्त्रिक मूल्य, मान्यता र आदर्शको पनि रहेको छ। नैगमिक (वैदिक) र आगमिक (तान्त्रिक) दुवै परम्पराको समन्वय नेपाली समाजमा भेटिन्छ। अभ्र गहिरिएर विचार गर्ने हो भने नेपाली समाजमा तन्त्र एवं तन्त्रवादको प्रभाव नै अधिक रहेको हामी पाउँछौं। धार्मिक एवं सामाजिक परम्परा र रीतिस्थितिहरू आगम वा तन्त्रबाट नै बढी निर्देशित रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ तर तन्त्रसम्बन्धी ज्ञानको अभावमा यसलाई हेर्ने दृष्टिकोण भने सन्तोषजनक पाइँदैन। यसै पृष्ठभूमिमा यस छोटे आलेखमा तन्त्रको अर्थ र तात्पर्य, तन्त्रको उद्भव एवं वैदिक तथा वैदिकोत्तर साहित्यमा तन्त्रको अवस्थितिका विषयमा संक्षिप्त जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ।

२. तन्त्रको अर्थ र तात्पर्य

विस्तार गर्नु वा फैलाउनु भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने संस्कृतको 'तन्' धातुमा 'घृन्' प्रत्यय लागेर तथा कुटुम्बको भरणपोषण गर्ने अर्थमा प्रयोग हुने 'तन्त्रि' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर 'तन्त्र' शब्द बन्दछ (भट्टाचार्य, ई.सं. १९६२, पृ. ३२२३)। सर्वप्रथम 'तन्त्र' शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा पाइन्छ जहाँ उक्त शब्द धागो काले चर्खाको अर्थमा प्रयोग भएको छ (ऋग्वेद, १०।७।१९)। अथर्ववेद तथा तैत्तिरीयब्राह्मणमा पनि सोही अर्थमा 'तन्त्र' शब्दको प्रयोग गरिएको छ (अथर्ववेद, १०।७।४२ तथा तैत्तिरीयब्राह्मण, २।१।१।३)। आपस्तम्बश्रौतसूत्रले 'तन्त्र' शब्दलाई धेरै खण्ड भएको विधिको अर्थमा प्रयोग गरेको छ (आपस्तम्बश्रौतसूत्र, १।१।१।१)। शाङ्खायनश्रौतसूत्रले 'तन्त्र' लाई त्यस्तो कर्मको अर्थमा लिएको छ जुन एकपटक गरेपछि त्यसले अन्य विभिन्न कर्महरूको उपयोगितालाई सिद्ध गर्दछ (शाङ्खायनश्रौतसूत्र, १।१६।१६)। यजुर्वेदमा गहनाविशेष, वस्त्रविशेष तथा यज्ञको अर्थमा 'तन्त्र' शब्दको प्रयोग भएको छ (यजुर्वेद, १।१।५०)। शङ्कराचार्यले साङ्ख्यसिद्धान्तलाई साङ्ख्यतन्त्र तथा पूर्वमीमांसालाई प्रथमतन्त्र भनेका छन् (वेदान्तसूत्र, २।२।१ तथा ३।३।५३)। कालिकापुराणमा शुक्राचार्य एवं बृहस्पतिराजनीतिविषयक ग्रन्थहरूलाई पनि तन्त्र भनिएको छ (५६।१३०)। श्रीमद्भागवतमहापुराणमा देवताविशेषको अनुष्ठान गर्ने पद्धतिका रूपमा 'तन्त्र' शब्दको प्रयोग भएको छ (८।२।३।१६)। वाचस्पत्यनामक कोशग्रन्थले तन्त्र शब्दका निम्नलिखित बीसवटा अर्थहरू बताएको छ (भट्टाचार्य, ई.सं. १९६२, पृ. ३२२३) —

- (१) प्रबन्ध, (२) राष्ट्र, (३) गृह, (४) धन, (५) कुल, (६) हेतु, (७) स्वराष्ट्रचिन्ता, (८) प्रधान, (९) औषधी, (१०) सिद्धान्त, (११) परिवारको पालनपोषण आदि कार्य, (१२) परिच्छेद, (१३) तन्तुवाय, (१४) वेदका शाखाभेद, (१५) वपनसाधन, (१६) इतिकर्तव्यता, (१७) शिवादि शास्त्रभेद, (१८) उभयार्थक प्रयोग, (१९) शपथ, (२०) परछन्दागुगमन।

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा कतै पनि 'तन्त्र' शब्दको मध्यकालिक विलक्षण अर्थ पाइँदैन। त्यसैले तन्त्रसाहित्यको अर्थमा प्रयुक्त 'तन्त्र' शब्द सर्ग, प्रतिसर्ग, मन्त्रनिर्णय, विभिन्न देवीदेवताका स्वरूप, तीर्थवर्णन, आश्रमधर्म, यन्त्रनिर्णय, व्रतवर्णन, शौचाशौचविवरण, स्वर्ग-नरक, राजधर्म, स्त्रीधर्म, पुरुषधर्म, अध्यात्म आदि विषयवस्तुहरूको समावेश रहेको शास्त्रविशेषको अर्थमा रूढ भएको देखिन्छ (पूर्ववत्, पृ. ३२२५)। मध्यकालमा विकसित भएका तन्त्रग्रन्थहरूमा यक्ष, यक्षिणी, भूत, प्रेत, पिशाच आदिलाई सिद्ध गर्ने रहस्यात्मक विधिविधान, मारण, मोहन, स्तम्भन, उच्चाटन, विद्वेषण र वशीकरण यी अभिचारात्मक षट्कर्मको विधि र प्रक्रिया, जादु, टुनामुना, फारफुक आदि विषयवस्तुहरूको वर्णन पाइने हुनाले त्यस्ता ग्रन्थहरू पनि तन्त्रका रूपमा परिचित हुन पुगे।

हरप्रसाद शास्त्रीका अनुसार तन्त्र बीजगणितका सूत्रभैं अति सूक्ष्म सूत्ररूप छन् र तिनमा मन्त्रका अनेक वर्णहरूको समष्टि रहेको हुन्छ (चक्रवर्ती, ई.सं. १९७२, पृ. १ मा उद्धृत)। गोपीनाथ कविराज (ई.सं. १९७७) का अनुसार विस्तारपूर्वक रक्षा गर्ने विज्ञानले युक्त ज्ञान नै तन्त्र हो (पृ. ६२)। पाश्चात्य विद्वान् एफ.डि. कोलावरला (ई.सं. १९७६) का अनुसार मानवजीवनका मनोभाव तथा वासना मानस प्रभुत्वको प्राप्ति सम्भव छ (पृ. ३०—३१)। महर्षि अरविन्दका अनुसार व्यक्तित्वको विकासमा निहित विभिन्न प्रकारका वैशिष्ट्य तथा पद्धतिहरूको एकीभाव नै तन्त्र हो (पण्डित, ई.सं. १९७२, पृ. १)। कामिकागमका अनुसार —

तनेति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।

त्राणं च कुरुते यस्मात्तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ (कामिकागम, वुडरूफ, ई.सं. १९५१, पृ. ५५ मा उद्धृत)

अर्थात् जसले तत्त्व एवं मन्त्रले युक्त विपुल ज्ञानशालिनाई विस्तार गर्छ र उक्त विस्तारित क्रियात्मक प्रयोगका माध्यमबाट साधकहरूको अभीष्ट पूर्ति गरी उनीहरूको रक्षा गर्छ त्यस शास्त्रविशेषलाई तन्त्र भनिन्छ ।

यसप्रकार माथि बताइएका लक्षण र परिभाषाहरूका आधारमा मानवीय जीवनका विभिन्न व्यावहारिक प्रयोगहरूले युक्त लौकिक एवं अलौकिक सिद्धि प्राप्त गर्ने उपायभूत साधनाशास्त्रलाई नै तन्त्र भनिन्छ । तन्त्रले जीवन र जगत्लाई यथार्थ मान्दछ र जीवनमा आइपर्ने विभिन्न कष्ट र समस्याहरूको निराकरण गरी यसै जीवनमा मुक्तिको आस्वादन गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राख्छ ।

विस्तार गर्नु वा फैलाउनु भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने तन् धातु र कुटुम्बको भरणपोषण गर्ने अर्थमा प्रयोग हुने तन्त्रि धातुबाट तन्त्र शब्दको निर्माण भएकाले सांसारिक क्रियाकलापको विस्तार नै तन्त्रको मूलभूत अर्थ देखिन्छ । सांसारिक क्रियाकलापको विस्तारको सम्बन्ध प्रवृत्तिमार्गसँग रहेको छ । तन्त्रले जीवन र जगत्लाई यथार्थ मान्ने भएकाले तन्त्र एवं तन्त्रवादको मूल स्वभाव सांसारिक क्रियाकलापको विस्तार गर्दै सोही क्रियाकलापमा भोग र मोक्षको आस्वादन गर्नु हो भन्ने बुझिन्छ ।

३. तन्त्रको उद्भव

तन्त्रको उत्पत्तिको सम्बन्धमा दुईवटा मत प्रचलनमा रहेको देखिन्छ-

१. दैवी उत्पत्तिको सिद्धान्त

२. ऐतिहासिक विकासवादी सिद्धान्त ।

३.१. दैवी उत्पत्तिको सिद्धान्त

यस सिद्धान्तअनुसार जसरी वेदलाई सनातन र अनादि मानिन्छ त्यसरी नै तन्त्रलाई पनि सनातन र अनादि मानिएको छ । शैव, शाक्त, वैष्णव, गाणपत्य र सौर तन्त्रपरम्परामा यस सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिएको छ । वेदका कर्ता ब्रह्माजी हुन् भने शैव र शाक्त तन्त्रपरम्परामा तन्त्रका कर्ताचाहिँ शिवजी हुन् । तन्त्रचिन्तामणिमा भनिएको छ -

तस्मादागमकर्ताऽहं वेदकर्ता पितामहः ॥ (तन्त्रचिन्तामणि, १।११५ख) ।

वैदिक वाङ्मयभै तान्त्रिक वाङ्मय पनि बोधात्मक र वागात्मक भेदले दुई प्रकारको छ । तान्त्रिक वाङ्मयका आविर्भावक परम शिव ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्तिले युक्त छन् । परम शिवको ज्ञानशक्ति पर र अपर भेदले दुई प्रकारको छ । परज्ञान बोधरूप छ भने अपर ज्ञान वाणीरूप छ । सोही वाणीरूप अपर ज्ञान नै शास्त्रका रूपमा प्रतिष्ठित हुन्छ (कविराज, ई.सं. १९६३, पृ. ४४) । बोधरूप परज्ञान नै वाणीरूप भएर अर्थप्रकाशनमा समर्थ हुन्छ । जसरी वेद श्रुतिपरम्पराबाट अनादिकालदेखि लोकमा प्रचलित छ त्यसरी नै तन्त्र पनि गुरुपरम्पराबाट लोकमा प्रचलित छ । स्वच्छन्दतन्त्रमा भनिएको छ -

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः । प्रश्नोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत् ॥ (स्वच्छन्दतन्त्र, ८।३१) ।

अर्थात् भगवान् सदाशिवले नै स्वयं गुरु र शिष्यको रूपमा रही प्रश्न र उत्तरको शैलीमा तन्त्रको अवतार गरेका हुन् । तन्त्ररूप ज्ञान सदाशिवबाट अनन्तले प्राप्त गरे, अनन्तबाट श्रीकण्ठले प्राप्त गरे त्यसपछि श्रीकण्ठको आज्ञाले लोकमा तन्त्रप्रवर्तनका लागि सिद्धहरूको अवतार भयो भन्ने शास्त्रीय वचन पाइन्छ (तन्त्रालोक, ३६।११) । तन्त्रको उद्भवका विषयमा ब्रह्मयामलको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै के लेखेको पाइन्छ भने सर्वप्रथम शिवले इच्छाको रूप धारण गरे, इच्छाबाट बिन्दुको उत्पत्ति भयो, बिन्दुबाट ज्ञानको प्रादुर्भाव भयो र सोही ज्ञान सर्वप्रथम सदाशिवबाट अमृतले प्राप्त गरे अनि सोही शुद्धखलामा उक्त ज्ञान कपालभैरवबाट कुरुक्षेत्रका पद्मभैरव नामक ब्राह्मणले प्राप्त गरे र पद्मभैरवले उक्त ज्ञान उड्देशमा उत्पन्न देवदत्तलाई प्रदान गरे अनि पद्मभैरवबाट रक्तभैरव, ज्वाला, हिला, वाम, विजय, सीसंस, गजकर्ण, चण्ड, यज्ञसोम आदि शिष्यहरूको लामो परम्परा प्रारम्भ भयो (वागी, ई.सं. १९७५, पृ. १०३) । त्यसैगरी वैष्णव तन्त्रपरम्परामा विष्णु वा नारायणलाई तन्त्रको आविर्भावक मानिएको छ भने गाणपत्य तन्त्रपरम्परामा गणेश र सौर तन्त्रपरम्परामा सूर्य तन्त्रका आविर्भावक मानिएका छन् ।

नेपाली समाजमा तन्त्र र तन्त्रात्मक क्रियाकलापको प्रादुर्भाव नेपाली समाज जतिकै पुरानो रहेको छ । यस सम्बन्धमा स्पष्ट तिथिमिति तोक्न नसकिए तापनि नेपाली समाजले प्रारम्भदेखि नै तन्त्रलाई अँगालेको पाइन्छ । परम्परागत जनविश्वास, लोकधारणा, अलौकिक सत्ताप्रतिको विश्वास, भौतिक सुखका साथै अभौतिक सुखको कामनाजस्ता कुरा नै तन्त्रात्मक क्रियाकलापको पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् । नेपाली समाजमा तन्त्रलाई अनादि मान्ने र तान्त्रिक ज्ञानलाई कुनै न कुनै रूपमा धार्मिक सम्प्रदायसँग जोडेर आफूले मानिआएको दिव्य सत्ताबाट सो ज्ञान आफूसम्म पारम्परिक रूपमा आइपुगेको मान्ने प्रचलन देखिन्छ । तान्त्रिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्ने तान्त्रिकहरू अलौकिक शक्तिले सम्पन्न हुन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । त्यस्ता तान्त्रिकहरूमा केही सिद्ध हुन्छन् भने केहीचाहिँ अन्य अवसरमा सामान्य देखिए तापनि तान्त्रिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्ने अवसरमा तिनमा दैवी शक्तिको आवेश हुने गरेको उदाहरण पाइन्छ ।

३.२. ऐतिहासिक विकासवादी सिद्धान्त

यस सिद्धान्त अनुसार तन्त्रको उत्पत्ति कालक्रमिक विकासको परिणामस्वरूप भएको हो । तन्त्रका आधुनिक चिन्तक तथा अनुसन्धानकर्ताहरू सिन्धुघाटीको सभ्यतालाई केन्द्रमा राखेर तन्त्रको उत्पत्तिको अनुमान गर्दछन् । सिन्धुघाटीको मोहन-जो-दारो र हडप्पा सभ्यताका जति पनि मूर्ति, चित्र तथा अवशेषहरू प्राप्त भएका छन् तिनमा शक्ति, शिवलिङ्ग वा तन्त्रसँग सम्बद्ध यन्त्रका चित्रहरू नै प्रमुख रहेका छन् । पुरातत्त्ववेत्ताहरूका अनुसार सिन्धुघाटीको सभ्यता लगभग तीन हजार वर्ष ईसापूर्वको हो । तीन हजार वर्ष ईसापूर्व सिन्धुघाटीका आदिवासीहरूमा तान्त्रिक प्रयोग प्रचलित थियो (बनर्जी, ई.सं. १९८०, पृ. ६४) । पाश्चात्य विद्वान् फिलिप रसन (ई.सं. १९८९)को मतमा २००० वर्ष ईसापूर्वका यूरोपका पुरापाषाणकालिक विशाल गुफाहरूमा यस्ता प्रतीकहरू भेटिएका छन्, जुन आधुनिक युगका तान्त्रिकहरूद्वारा प्रयोग गरिने प्रतीकहरूसँगै छन् (पृ. १) । जेम्स जे. प्रिन्स्टन (ई.सं. १९८०)को मतमा देवीपूजाको प्रमाण ३०,००० वर्षपूर्व नवपाषाणकालसम्म पाइन्छ (पृ. ६) । प्राचीनकालदेखि नै आदिम मनुष्यहरूमा अभिचारात्मक षट्कर्म (मारण, मोहन, स्तम्भन, उच्चाटन, विद्वेषण र वशीकरण), पञ्चमकार (मद्य, भास, मत्स्य, मुद्रा र मैथुन) आदिको प्रयोग प्रचलित थियो । सिमेटिक जातिहरूमा मैन आदिद्वारा शत्रुको प्रतिमा बनाएर त्यस प्रतिमालाई आगोले पगाली शत्रुलाई मार्ने प्रयोग गरिन्थ्यो (चक्रवर्ती, ई.सं. १९७२, पृ. ८) । अहिले पनि यस प्रकारका प्रयोगहरू तान्त्रिकहरूद्वारा गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले वैदिक संस्कृतिकै समानान्तरमा त्यतिखेर तान्त्रिक संस्कृति पनि प्रचलनमा थियो । आर्येतर जाति तथा सामान्य लोकजीवनमा तान्त्रिक संस्कृति बढी लोकप्रिय थियो भने उच्चकुलीन आर्यहरू वैदिक संस्कृतिका अनुयायी थिए । पछि विस्तारै विस्तारै आर्य र आर्येतर जातिका बीच एकताको भावना बढ्दै गयो । ई.पू. १५०० को आसपासमा आइपुग्दा नपुन्य आर्य-अनार्य जातिहरू एउटै संस्कृति र एउटै समाजमा विलय हुन पुगे (उपाध्याय, ई.सं. १९६०, पृ. २५) । त्यसको फलस्वरूप तान्त्रिक कर्मकाण्ड र आचारपद्धतिहरू अथर्ववेदमा प्रवेश गरे भने वैदिक यज्ञविधान र आध्यात्मिक तत्त्वहरू तान्त्रिक आचारपद्धतिका अभिन्न अङ्ग बन्न पुगे । त्यसैले इतिहासको कुनै कालखण्डमा वैदिक संस्कृतिको अत्यधिक प्रभावका कारण तान्त्रिक संस्कृति वैदिक संस्कृतिका अगाडि अभिभूत भएर प्रवाहित हुन विवश भए तापनि वैदिक वाङ्मयको सीमा समाप्त हुनेबित्तिकै विस्तारै विस्तारै यत्र-तत्र रहेको तान्त्रिक संस्कृतिको अवशेष फेरि प्रतिष्ठापित हुन पुग्यो । सोही क्रममा ईसाको सातौं शताब्दीदेखि बाह्रौं शताब्दीका बीच तन्त्रको पुनर्जागरण र पूर्ण विकास भयो (बागची, ई.सं. १८७५, पृ. १०३) ।

यस सन्दर्भमा यहाँ एउटा कुरा के स्पष्ट पार्नु जरुरी छ भने प्राचीन वैदिक कर्महरू याज्ञिक कर्मकाण्डमा आधारित हुन्थे । यज्ञद्वारा नै सम्पूर्ण इष्ट कर्महरूको सम्पादन हुन्थ्यो । उदाहरणका लागि पुत्रप्राप्तिका लागि पुत्रेष्टि गरिन्थ्यो भने राजाहरू राज्यविस्तारका लागि अश्वमेधयज्ञ गर्दथे । स्वर्गको कामनाले पनि यज्ञ गरिन्थ्यो । त्यसैले वैदिक साहित्यमा स्वर्गकामो यजेत अर्थात् स्वर्ग चाहनेले यज्ञ गरोस् भन्नेजस्ता विधिवाक्यहरू पाइन्छन् । तन्त्रको विकास भएपछि चाहिँ उपासनाको स्वरूपमा केही परिवर्तन भयो । बहिर्यजनका साथै अन्तर्यजनको पनि विकास भयो । जे-जति वस्तु ब्रह्माण्डमा छन् ती सबै यसै शरीरमा छन् भन्ने भावनाको विकास भएपछि शरीरमा नै सम्पूर्ण तीर्थ, पीठ, देवीदेवता, राशि, नक्षत्र आदिको न्यास गरी आफ्नो शरीरलाई ब्रह्माण्डमय बनाउने र देवो भूत्वा देवं यजेत् अर्थात् देवता बनेर देवताको उपासना गर भन्ने सिद्धान्तबमोजिम उपासना गर्ने परिपाटीको विकास भयो जसलाई तान्त्रिक शब्दावलीमा अन्तर्यजन भनिन्छ । त्यसैले वैदिक कर्ममा बहिर्यजनलाई बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ भने तान्त्रिक कर्ममा अन्तर्यजनलाई बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ तर बहिर्यजनलाई निषेध भने गरेको पाइँदैन । बहिर्यजनलाई अन्तर्यजनमा विलय गर्नु नै तान्त्रिक उपासनाको मूल ध्येय हो ।

प्रसिद्ध समाजशास्त्री त्रिफोले तन्त्रवादका विशिष्ट क्रिया एवं मूल विचारधाराहरू कृषिसम्बन्धी जाडु एवं दुनामुनाका उपज हुन् भन्ने मानेका छन् । उनको विचारमा अपेक्षाकृत प्रारम्भिक चरणमा कृषिकार्यलाई जाडु एवं दुनामुनामा निर्भर मानिन्थ्यो । यस मान्यताको फलक तन्त्रसाहित्यमा मात्र नभई वैदिक साहित्यमा समेत पाइन्छ । अथर्ववेद (१६।१३।४१), ऋग्वेद (४।५।७६), आश्वलायनगृह्यसूत्र (२।१।०।४), पारस्करगृह्यसूत्र (२।१।७।९) आदिमा कृषिउत्पादनलाई सफल बनाउनका लागि उच्चारण गर्नुपर्ने मन्त्रहरू र तत्सम्बद्ध क्रियानुष्ठानको वर्णन पाइन्छ ।

समाजशास्त्री थामसनले पशुपालन, व्यवसाय र कृषिको तुलना गर्दै कृषिका लागि जाडुदुनाको महत्त्वको विश्लेषण गरेका छन् । उनको विचारमा पशुपालनको तुलनामा कृषिकार्य ढिलो, कष्टकर र अनिश्चित हुने भएकाले तथा त्यसका लागि धैर्य, दूरदर्शिता र विश्वासको आवश्यकता पर्ने भएकाले कृषिसमाजमा जाडु एवं दुनामुनाको विकास भयो (चट्टोपाध्याय, ई.सं. १९८२, पृ. २१३ मा उद्धृत) ।

जाडु एवं दुनामुना भनेको वस्तुतः काल्पनिक मनोरथ सृष्टि गर्ने विधि हो । जाडु एवं दुनामुनाको आधारभूत सिद्धान्त भनेको भ्रमको सृजनद्वारा वास्तविकतामाथि नियन्त्रण गर्नु हो । उदाहरणका लागि रोपाईँका समयमा गाड्ने रोपाईँ गीत वा नृत्यलाई लिन सकिन्छ ।

रोपाईका समयमा रोपाहार महिलाहरू र बाउसे गर्ने, आली लगाउने तथा जोत्ने पुरुषहरू सामूहिक रूपमा अन्न उत्पादन राम्रो होस् भनेर नाच्ने, गाउने तथा अन्न उत्पादनसँग सम्बद्ध विभिन्न अभिनयहरू गर्दछन्। उनीहरू आफ्नो कल्पनालाई अभिनयको रूप दिएर इच्छित वास्तविकतालाई सत्य बनाउँछन्। यही नै जादु वा मायाविधि हो जो वास्तविक विधिको सहायक तथा पूरक हुने गर्दछ। मायापूर्ण र काल्पनिक भए तापनि यो विधि व्यर्थ जाँदैन। धानको बोटमाथि यसको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दैन तर किसानमाथि भने यसको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ। किसानहरूमा उक्त गीत वा नृत्यले अन्न उत्पादन राम्रो हुन्छ भन्ने विश्वास उत्पन्न हुन्छ। त्यही विश्वासका साथ उनीहरू अझ बढी उत्साहपूर्वक बालीनालीको स्याहारसम्भार गर्दछन् अनि अन्न उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव देखापर्दछ। यसप्रकार जादुले मनोवैज्ञानिक असर गर्दछ। यस्तो अनुष्ठान सामूहिक हुन्छ, त्यसैले कृषिसम्बन्धी जात्रा वा उत्सवलाई अन्न उत्पादनमा वृद्धि होस् भनेर सामूहिक रूपमा गरिने अनुष्ठान वा जादु एवं दुनामुनाको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यसप्रकार समाजशास्त्रीहरूको मतमा तन्त्रको उत्पत्तिको सम्बन्ध कृषि उत्पादनसँग रहेको छ।

४. वैदिक तथा वैदिकोत्तर साहित्यमा तन्त्र

४.१. वैदिक साहित्यमा तन्त्र

यद्यपि प्राचीन विद्वानहरूमा तन्त्रलाई वैदिक उत्पत्ति मान्ने या नमान्ने भन्ने विषयमा एक मत पाइँदैन तथापि वैदिक साहित्यमा तान्त्रिक आचारका धेरै तत्त्वहरू स्पष्ट रूपमा भेटिन्छन्। यद्यपि वैदिक कालमा तन्त्रको विकास सम्प्रदायका रूपमा भएको थिएन तर त्यसको बीज वैदिक साहित्यमा यत्रतत्र छरिएर रहेको थियो। ऋग्वेदको दशौं मण्डलमा रहेको देवीसूक्तले तन्त्रकी अधिष्ठात्री देवीको प्राचीनताको सङ्केत दिएको छ। ऋग्वेदको सोही मण्डलमा रोगमुक्ति, विषहरण, प्रेतनिवारण आदिका साधनरूप धेरै सूक्तहरू पाइन्छन्। ऋग्वेदमा सरस्वती, उषा, अदिति आदि देवीको वर्णन पाइन्छ। त्यहाँ माता सरस्वतीलाई बल, ज्ञान, ऐश्वर्य, अन्न आदि प्रदान गर्ने तथा सबैलाई पवित्र बनाउने देवीका रूपमा चित्रण गर्दै उनी उत्तम बुद्धिवाला विद्वान् पुरुषलाई ज्ञानप्रदान गरी तिनको यज्ञ, उत्तम कर्म र देवोपासनालाई धारण गर्दछिन् भनिएको छ (ऋग्वेद, १।२।३।१०-१२)। ऋग्वेदमा अदितिलाई सम्पूर्ण प्राणीहरूको जननीका रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ। उनैबाट समस्त प्रपञ्चको उत्पत्ति हुन्छ र अन्त्यमा उनैमा लय हुन्छ (ऋग्वेद, १।७।२।९)। ऋग्वेदमा इन्द्रकी शक्ति इन्द्राणी, वरुणकी शक्ति वरुणानी एवं अग्निनी शक्ति अग्नायीलाई आफ्नो कल्याणको कामनाले सोमपानका लागि आह्वान गरेको पाइन्छ (ऋग्वेद, १।२।२।१२)। अथर्ववेदमा यस्ता अनगिन्ती आचारपद्धतिहरू देखिन्छन् जो तान्त्रिक आचारसँग मेल खाने खालका छन्। अथर्ववेदमा यस्ता सूक्तहरू पाइन्छन् जसको प्रयोग प्रेमी एवं प्रेमिकालाई आफ्नो वशमा पार्नका लागि गरिन्छ (अथर्ववेद, ३।२५)। अथर्ववेदमा रोग उत्पन्न गर्ने कीरालाई नष्ट गर्ने मन्त्र तथा पिशाचलाई नष्ट गर्ने मन्त्र पनि पाइन्छ (अथर्ववेद, २।३०-३१)। वैदिक साहित्यमा रुद्रको उल्लेख पाइन्छ। पूर्ववैदिक सम्प्रदायलाई आदिशिवसँग सम्बद्ध मानिन्छ। तिनै आदिशिव र वैदिक युगका रुद्र परवर्ती शैव तथा शाक्त तन्त्रका मूल स्रोत मानिन्छन् (बनर्जी, ई.सं. १९६६, पृ. ६३)। तैत्तिरीयब्राह्मणमा प्रजापतिकी पुत्री सीताले सोमलाई आफ्नो वशमा पार्नका लागि जादुको प्रयोग गरेको एउटा आख्यान पाइन्छ (तैत्तिरीयब्राह्मण, २।३।१०)। सो प्रयोग तन्त्रको सम्मोहन वा वशीकरण प्रयोग नै हो। तैत्तिरीयसंहितामा अरूलाई वशमा पार्नका लागि यज्ञको विधान भेटिन्छ (तैत्तिरीयसंहिता, २।३।१)। वाजसनेयीसंहितामा देवी अम्बिकालाई रुद्रदेवकी बहिनीको रूपमा सम्बोधन गर्दै यज्ञमा आएर रुद्रका साथ आफ्नो हवि ग्रहण गर्न स्तुति गरिएको छ (वाजसनेयीसंहिता, ३।५३)। तैत्तिरीयारण्यकमा दुर्गादेवीको विस्तृत वर्णन पाइन्छ, जहाँ दुःस्वप्ननाशिनी दुर्गादेवीसँग आफ्ना सम्पूर्ण पापहरू हरण गर्नका लागि प्रार्थना गरिएको छ (तैत्तिरीयारण्यक, १।०।१)। शतपथब्राह्मणमा देवी सरस्वतीलाई पशुबलि दिने कुपको वर्णन पाइन्छ (शतपथब्राह्मण, ३।१।१।७ तथा ५।५।४।१)। वेदमा जस्तै उपनिषद्मा पनि तान्त्रिक साधनापद्धतिको बीज पाइन्छ। प्रश्नोपनिषद्मा षट्चक्रको विवेचना पाइन्छ जुन तान्त्रिक जगतको एक उत्कृष्ट साधना हो। मुण्डकोपनिषद्मा अग्निका सात जिह्मालाई काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, विश्वरुचि देवीको नामले पुकारिएको छ (मुण्डकोपनिषद्, २।४)। उपनिषद्हरूमा ब्रह्ममा अन्तर्निहित शक्तिलाई नै सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्डको कारण मानिएको छ। श्वेताश्वतरोपनिषद्मा ऋषिहरूले ध्यानमग्न भएर ब्रह्मको शक्तिको अनुभव गरे, जो सबैको कारणस्वरूप भएर ब्रह्ममा अभिन्न रूपले रहेको छ भनिएको छ (श्वेताश्वतरोपनिषद्, १।३)। नारायणोपनिषद्मा भगवती दुर्गालाई बल्दो आगोजस्तो रातो वर्ण भएकी, अति तेजस्वी, धर्मकर्मको फल दिने भएकी हे सर्वशक्तिमयी देवी ! म तपाईंको शरणमा छु र म तपाईंलाई नमस्कार गर्दछु भनिएको छ (नारायणोपनिषद्, १।८)। यसका अतिरिक्त आथर्वणद्वितीयोपनिषद्, कामराजकीलितोद्धारोपनिषद्, श्रीचक्रोपनिषद्, षोडोपनिषद्, हंसषोडोपनिषद्, सुमुख्योपनिषद्, कालिकोपनिषद्, कालीमेधादीक्षितोपनिषद्, गुह्यकाल्युपनिषद् आदि उपनिषद्हरूमा तन्त्रकी अधिष्ठात्री देवीलाई ब्रह्मरूपा मानेर स्तुति गरेको पाइन्छ।

४.२. धर्मशास्त्र एवं पुराण आदिमा तन्त्र

बौधायनधर्मसूत्रमा दुर्गा तथा ज्येष्ठाको वर्णनका साथै ती देवीहरूलाई चढाइएको भेटाको पनि उल्लेख पाइन्छ (बौधायनधर्मसूत्र, २।१।६)। पौराणिक साहित्यमा विभिन्न तान्त्रिक आचारहरूको सङ्केत पाइन्छ। पुराणमा शक्तिलाई सर्वोच्च स्थान प्रदान गरिएको छ। विष्णुपुराणमा सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्डलाई विष्णुको स्वरूप मान्दै विष्णुलाई शक्तिले युक्त मानिएको छ (विष्णुपुराण, ५।७।६)। सोही पुराणमा भगवती दुर्गाका केही नामहरू उल्लेख गर्दै दुर्गालाई मद्य, मांस तथा विभिन्न प्रकारका भोजन आदिले पूजा गर्नाले भगवती दुर्गा प्रसन्न भएर भक्तका सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा गर्दछिन् भनिएको छ (पूर्ववत्, ५।१।८६)। मत्स्यपुराणमा देवीका एक सय आठ नाम तथा पूजाका त्यति नै स्थानको उल्लेख पाइन्छ (मत्स्यपुराण, १३।२४-५४)। विष्णुपुराणमा लक्ष्मी अथवा श्रीको वर्णन जगत्की माताको रूपमा पाइन्छ। उक्त पुराणमा लक्ष्मी वा श्रीलाई वेदगर्भा, यशोगर्भा, सूर्यगर्भा, देवगर्भा, दैत्यगर्भा आदि भनिएको छ (विष्णुपुराण, १।८)। विष्णुधर्मोत्तरपुराणमा काली एवं महाकालीका अतिरिक्त एक सय असी मातृदेवीहरूको उल्लेख पाइन्छ (विष्णुधर्मोत्तरपुराण, १।२६)। देवीभागवत तथा कालिकापुराण त शाक्त पुराणान्तर्गत नै पर्दछन् जहाँ शक्तिलाई नै उपास्य मानेर तदनु रूप उपासनापद्धतिहरूको वर्णन गरिएको छ। देवीभागवतमा एक सयभन्दा बढी शक्तिपीठहरूको उल्लेख पाइन्छ (देवीभागवत, ७।३०।५१-८०)। मार्कण्डेयपुराणको एकासीऔं अध्यायदेखि त्रियान्नब्बेऔं अध्यायसम्म वर्णित देवीमाहात्म्य दुर्गासप्तशती नामले प्रसिद्ध छ। महाभारतको वनपर्वमा श्रीपर्वतलाई शिव एवं देवीको पवित्र स्थल भनिएको छ (महाभारत, वनपर्व, ८५।१९-२०)।

४.३. लौकिक साहित्यमा तन्त्र

लौकिक साहित्यमा तन्त्रसम्बन्धी प्रसङ्गको चर्चा गर्दा सर्वप्रथम संस्कृत साहित्यका आदिकवि वाल्मीकिको रामायणमा अश्वमेधयज्ञको समयमा विभिन्न देवताहरूका लागि घोडाका अतिरिक्त अन्य धेरै पशुहरूको बलि दिएको वर्णन पाइन्छ (रामायण, बालकाण्ड, १४।२८)। रामायणमा लौकायतिक ब्राह्मणहरूको चर्चा गरिएको छ र त्यस सन्दर्भमा तिनीहरू तान्त्रिक कलामा चतुर हुन्छन् भनिएको छ। त्यसैगरी रामायणको युद्धकाण्डमा रावणपुत्र मेघनादद्वारा अग्निदेवलाई रगतको हवन गरेको उल्लेख पाइन्छ (रामायण, युद्धकाण्ड, ८२।२७)। बाणभट्टको कादम्बरीमा उज्जयिनीबाट केही दिनको बाटोमा पर्ने चण्डिका मन्दिरको लामो वर्णनका साथै छोराको कामना गर्ने रानी विलासवतीको धार्मिक क्रियाकलापको वर्णन पाइन्छ जुन क्रियाकलापमा तान्त्रिक आचारपद्धतिको स्पष्ट झलक भेटिन्छ। महाकवि बाणको 'हर्षचरित' महाकाव्यमा जादु एवं मानवबलिको वर्णन पाइन्छ। त्यसका साथै शैव साधु भैरवाचार्यको वर्णन पाइन्छ जसलाई शिवसंहिता कप्पस्थ थियो, जसले महाकालहृदय नामक महामन्त्रको जप शंभुशानमा एक करोड पटक गरेको थियो। 'मालतीमाधव' नाटकमा सौदामिनी नामक पात्रको उल्लेख पाइन्छ जसले श्रीपर्वतमा कापालिक व्रत पूर्ण गरेको थिई र मन्त्रको बलले अलौकिक शक्ति प्राप्त गरेकी थिई। महाकवि कालिदासका रचनाहरूमा त शैव एवं शाक्त तन्त्रका दार्शनिक तथा आध्यात्मिक पक्षहरूको यत्रतत्र वर्णन पाइन्छ।

५. उपसंहार

यस प्रकार तन्त्र एवं तन्त्रवादको चर्चा वैदिक तथा वैदिकोत्तर दुवै साहित्यमा पाइन्छ। वैदिक साहित्यमा पनि तन्त्रसम्बन्धी मूल्य र मान्यताको चर्चा पाइने हुँदा तन्त्रको सम्बन्ध वैदिक साहित्यसँग पनि जोडिएको देखिन्छ। त्यसैले तन्त्रलाई वेदभन्दा सर्वथा पृथक् रूपमा हेर्नु गलत साबित हुने तथ्य यस छोटो आलेखले झल्काएको छ। शिवमस्तु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कविराज, गोपीनाथ (ई.सं.१९६३), तान्त्रिक वाङ्मय मे शाक्तदृष्टि, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्.
 कविराज, गोपीनाथ (ई.सं.१९७७), तन्त्र और आगमशास्त्रोंका दिग्दर्शन, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्।
 कौल, मधुसूदन(सं.) (ई.सं.१८९२), स्वच्छन्दतन्त्र, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस।
 गुप्त, अभिनव, (ई.सं.२००२), श्रीतन्त्रालोक, राधेश्याम चतुर्वेदी, (सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन
 गुप्त, मुनिलाल (सं.), (वि.सं.२०३३), विष्णुपुराण, गोरखपुर : गीताप्रेस।
 गौड, रामस्वरूप (सं.), (ई.सं.१९९०), अथर्ववेद(सायणभाष्यसहित), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
 चट्टोपाध्याय, देवीप्रसाद (ई.सं.१९८२), लोकायत, दिल्ली : मैकमिलन इन्डिया लिमिटेड।
 त्रिपाठी, मृत्युञ्जय(सं.) (ई.सं.२००३), कालिकापुराण, वाराणसी : नवशक्ति प्रकाशन।
 नवमोसिंह, (वि.सं.२०५४), तन्त्रचिन्तामणि, विद्यानाथ उपाध्याय भट्ट(सं.), (पूर्वभाग), दाङ : महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय।

पणशीकर, वासुदेवलक्ष्मण(सं.) (ई.सं.१९९०), ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 पाण्डे, उमेशचन्द्र(सं.) (वि.सं.२०४०), बौधायनधर्मसूत्र(द्वितीय संस्करण), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान
 पाण्डे, रामतेज(सं.) (ई.सं.२००३), देवीभागवत, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 बोडास, राजाराम र गोरै, शिवराम(सं.) (ई.सं.१९४५), ऋग्वेद(सायणभाष्यसहित), बम्बई : बम्बई टेक्नोलोजिकल पब्लिकेसन
 फण्ड ।

भट्टाचार्य(सं.), तारानाथ (ई.सं.१९६२), वाचस्पत्यम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।
 वेदव्यास, भागवतमहापुराण, गोरखपुर : गीताप्रेस ।
 शास्त्री, जगदीशलाल(सं.) (ई.सं.१९७८), यजुर्वेद (महीधरभाष्यसहित), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
 शतपथब्राह्मण (सायणभाष्यसहित), ई.सं.२००२ (द्वितीय संस्करण), दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।
 शास्त्री, महादेव(सं.) (ई.सं.१९८५), तैत्तिरीयारण्यक, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
 सातवलेकर, दामोदर(सं.) (ई.सं.१९८०), महाभारत, गुजरात : स्वाध्याय मण्डल ।
 Bagchi,P.(1975). *Studies in the tantras*(part 1), Calcutta : University of Calcutta.
 Banerjee, J.(1966). *Puranik and tantric religions*, Calcutta : University of Calcutta.
 Chakravarti,C.(1972). *Tantras : Studies on their religion and literature*, Calcutta : Punthi Pustak.
 Colabarala,F.(1976). *Tantra – The erotic cult*, New Delhi : Orient Paperbacks.
 (Ed.) Hillebrandt, A.(1981). *Śaṅkhāyanaśrautasūtra*, New Delhi : Meharchand Lakshmandas Publications.
 Pandit,M.(1972). *Sir Aurobinda on tantra*, Pandicherry : Dipti Publications.
 Woodroffe,J.(1951). *Shakti and shakta*, Madras : Ganesh & Company.Preston,J.(1980).
 Rawson,P.(1989). *Tantra :The Indian cult of ecstasy*, London : Thames and Hudson.

वयं राष्ट्रे जागृत्याम ।

गुरुको सम्मान

सुजित खतिवडा, कक्षा - ६

आदर गरौं गुरुको सधैं अनादर नगरौं ।
 ज्ञान छर्छु गुरु सिकेर राम्रो बेहोरा सपारौं ॥

गुरु नै हाम्रो माता र पिता गुरु नै संसार ।
 गुरुनै सोच्छु न सबैको राम्रो जीवनको सुधार ॥

पढ्न र लेख्न सिकाउँछु गुरु भनेको मान है ।
 सिकेको ज्ञान कहिले पनि खेर नफाल है ॥

मनको मैलो धोएर हाम्रो गुरुले पखाल्छु ।
 बिर्सन्छौं फेरि सिकाउँछु फेरि नथाको सम्हाल्छु ॥

जीवन जिउन सिकाउँछु मन्त्र भर म पर्दछु ।
 हप्काए पनि आशीर्वाद सम्झी ग्रहण गर्दछु ॥

जीवन हाम्रो सपार्छु गुरु गर्दछु सम्मान ।
 ब्रह्मा र विष्णु महेश्वर सम्झी गर्दछु प्रणाम ॥

पूर्वीय दर्शन-परम्परा र मानवचिन्तन

डा. रामप्रसाद दाहाल
पूर्वअध्यक्ष, नेपाल वेदविद्याश्रम

भूगोलको पूर्वी गोलार्द्धमा रहेको देशमा सभ्यता, संस्कृति, साहित्य र दर्शनलाई चिनाउने क्रममा पूर्वीय मुलुक, पूर्वीय साहित्य, पौरस्त्य सभ्यता भनेर चिनाइन्छ। भूगोलका हिसाबले जापान, चीन, भारत र नेपाललाई पूर्व भनिन्छ। दर्शनका क्षेत्रमा एसियाली दर्शनलाई समग्र रूपमा पूर्वीय भनेको पाइन्छ। लालसागर पूर्वका ४५ देशलाई एसियाली राष्ट्र भनिन्छ। पूर्वीय र पश्चिमात्य दर्शनको लामो परम्परा देखिन्छ। एसियाली विद्वानहरूले पूर्वीय दर्शनको धेरै चर्चा गरेको पाइन्छ। सामान्यतया अमेरिकालाई पश्चिम र एसियालाई पूर्व भनेर मानेको छ। पूर्वीय परम्परा भन्नासाथ प्राचीन एसियाको सभ्यता भन्ने बुझिन्छ। इराकको मेसोपोटामीया, सुमेरियन, बेबिलोन, चीनको चाङ र हाङ सभ्यता, भारतको सिन्धुघाटीको द्रविड सभ्यता, नेपालको खस सभ्यता, लुम्बिनी सभ्यता, किरात, लिच्छवी, मैथिली र शैव सभ्यताहरूको चर्चा भेटिन्छ। विभिन्न सभ्यताको जे कुरा गरेपनि समाज समन्वयात्मक एकतामा नै उत्पादन कार्य, विनियम, प्रथा र प्राविधिक ज्ञान हासिल गरेर अगाडि बढिरहेको हुन्छ। अस्तित्वबोध मुख्य विषय हो।^१ द्वन्द्वात्मक पक्ष नै पूर्वीय दर्शनको पनि केन्द्रीय कुराको रूपमा रहेको छ। भारत, चीन, नेपाल, कम्बोडिया, जापानमा दार्शनिक चिन्तनहरू शिव र बुद्धमा विशेष केन्द्रित रहेका छन्।

एसियाली सभ्यतामा देखिएको अनौठो प्राप्तिले चिन्तनका क्षेत्रमा पनि विशिष्टता निर्माण गरेको हुँदा पूर्वीय चिन्तन आफैमा पूर्ण छ। पूर्वीय दर्शनको विषयवस्तु, तार्किकता, निष्कर्ष, ज्ञान, परम्परा र कुराहरूमा पनि आफ्नै विशिष्टता देखिन्छ। सभ्यता, संस्कृति, दर्शन कला कौशलले पूर्व पनि विशिष्ट छ।^२ यथार्थवादी चिन्तनको धार भारतवर्षभरि नै फस्टाएको देखिन्छ। कैयौं सन्त महन्तहरूले देखाएका ईश्वर र आत्माका प्रसङ्गहरूले नेपाली भूमि पनि उर्बर छ। साङ्ख्य दर्शनका प्रवर्तक कपिल मुनि, बौद्ध दर्शनका प्रवर्तक सिद्धार्थ गौतम, याज्ञवल्क्य, शङ्कराचार्यजस्ता महामहिमहरूबाट प्रतिपादित वाद र सिद्धान्तहरूले पनि पूर्वीय दर्शन परम्परालाई अगाडि बढाउन निकै मद्दत पुऱ्याएको छ।

वास्तवमा दर्शनशास्त्र आस्थामा होइन निष्ठामा हिँड्ने गर्दछ। पूर्वीय दर्शनको हिँडाइ पनि धर्तीलाई यथार्थ रूपमा स्विकार्ने मानवीय दृष्टिकोण र स्वर्ग एवं नर्क स्विकार्ने ईश्वरीय अलौकिक दृष्टिकोण मुख्य देखिन्छ। पूर्वीय चिन्तनले आस्तिकता र नास्तिकताको कसीमा दर्शनलाई हेरेको छ। समाजमा रहेका वर्गहरूको विचारका आधारमा दर्शनका भावना र विवेकको द्वन्द्वात्मक गतिशीलतामा नै समग्र दर्शनशास्त्र खडा छ। भावनापरक र विवेकपरक धारणामा पूर्वीय दर्शन अगाडि बढेको देखिन्छ। मानवीय, प्राकृतिक र परिकल्पित आयामको एकत्वमा दर्शन पद्धतिले आफ्नो यात्रा तय गरेको देखिन्छ। कलाको दर्शन होस् या राजनीतिको, सांस्कृतिक दर्शन होस् या विज्ञानको, कानुनको होस् या आर्थिक, जुनसुकै दर्शन पनि आ-आफ्नै सिद्धान्त र पद्धतिमा अगाडि बढेका छन्।^३

युनानी दर्शनभन्दा पनि पहिले पूर्वका उपनिषद्हरू देखिन्छन्। यहाँ विचारमा विविधता पनि देखिन्छ, एकता पनि देखिन्छ। पौरस्त्य दर्शनबाट पूर्वीय क्षेत्रको प्रभाव अरब र युरोपसम्म पनि पुगेको कुरा स्पष्ट छ। हिन्दू र बौद्धहरूको चिन्तन-परम्परा प्राचीन समयदेखि नै अनवरत छ। चिनियाँ दर्शनमा पनि पूर्वी हाङ र पश्चिमी हान भनेर पहिले नै चर्चा आएको कन्फ्युसियस विचारधाराले दर्शनको प्रवर्तन गरेको अध्ययन भेट्न सकिन्छ। परम्परागत चिनियाँ दर्शनको चर्चामा उत्तरी सुङ र दक्षिणी सुङ पनि भनेको पाइन्छ। पछि नयाँ नयाँ दार्शनिकले प्रकृति र मनको अन्तरसम्बन्धलाई अधि सारेको देखिन्छ। उनीहरू प्रकृतिले मानव-मनमा पारेको प्रभाव नै ज्ञान हो भन्दथे। उनीहरूको भाषाले ची र ली भनेर निकै चर्चा पायो। ची भन्दा आकाश, हावा, ऊर्जा बुझिन्थ्यो भने ली भन्दा ज्ञान बुझिन्थ्यो। पदार्थबाट चेतना पैदा हुने कुरा पूर्वीय दर्शनमा विश्लेषण गरिएको छ। पछिका विद्वानहरूका आधारमा जैन भनेको मानवता र सेङ भनेको सृजनात्मकता हो। यहाँ लाओत्सको मत पनि निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। उनको प्रकृतिवादी दर्शन पनि आफैमा विशिष्ट रहन

^१ विष्णु प्रभात - दर्शन बोध - पृष्ठ - २७४।

^२ " " - दर्शन बोध - पृष्ठ - २७५।

^३ " " - दर्शन बोध - पृष्ठ - २८२।

गयो । उनी यिन र याडलाई एकत्वमा जोडेर जुम्ल्याहा तत्त्वका रूपमा चर्चा गर्दछन् । त्यस्तै ताओमतले विकासको द्वन्द्वात्मक सिद्धान्तलाई स्विकार्छ र प्राकृतिक आवश्यकताले नै मानिसलाई विश्वास र व्यवहारमा अगाडि बढाउन मद्दत पुर्याउने सिद्धान्तको व्याख्या गर्छ । यसरी चीनमा पनि दर्शन र चिन्तनका कुराहरू ई.पू. ३०५ देखि नै चर्चामा पाइन्छन् ।^४

वैदिक ऋषिहरूले मुक्ति वा मोक्षको उपासनामा ऋचागान गरेका छन् । भौतिक सुख र समृद्धिको धारणा पनि कतै कतै वेदमा भेटिन्छ । प्रकृतिकै भोगाइ र सोचाइका क्रममा अगाडि बढेको पूर्वीय दर्शन प्रणाली अनेक द्वन्द्व र अनेक वर्ग हुँदै विद्वान्कै मत-अभिमतअनुसार समाज सुधारका निमित्त चेतना र संवृद्धिका साथ अगाडि बढिरह्यो । यस क्रममा युद्ध र शान्तिको भगडा पनि मानव इतिहासमा रहि नै रह्यो ।

वस्तुतः परस्परमा सदभाव, करुणा र परोपकारी व्यवहार गर्न, सहिष्णु बन्न, साझा मानवमूल्य निर्माण गर्न, सबै मानिसलाई समान ठान्न, जातीय विभेद नमान्न र सही विचार अँगाल्न प्रायः धेरै दार्शनिकहरूले उपदेश र अर्तीहरू दिँदै आए । सहजीवन, सामञ्जस्य, सहयोगी व्यवहार नै प्रकृतिको मूल प्रवृत्ति रह्यो ।^५ समाज, सामाजिक सम्बन्ध, उत्पादन, कार्य र प्रविधिको सापेक्षतामा श्रम र सम्पत्तिको सञ्चालनमा ठूला नीतिहरू बने । मर्यादित जीवन बाँच्न पाउने चिन्तन प्रणाली विशेष रूपमा स्थापित गर्न चिन्तकहरू तमिसिए । सबै वाद र प्रणालीहरू समाजसापेक्ष नै हुन्छ । मानवलाई सुखी बनाउन दर्शन सधैं क्रियाशील रहने, तर समाज दर्शनले सोचेअनुसार सधैं नहिँडिदिने प्रसङ्ग निकै अप्ठ्यारो देखिन्छ । दार्शनिकहरू समाजबाट विमुख भएर एकत्व र सन्तुष्टि प्राप्तिमा लागि दर्शनका वैज्ञानिक इतिहास उपलब्ध गर्न हिँडेको देखिन्छ । सभ्यताको द्वन्द्व र समाजको वर्गद्वन्द्व पूर्वीय दर्शन चिन्तन प्रणालीमा पनि विशेष देखिन्छ । पूर्वीय दर्शनमा बन्धन र मोक्ष, भाग्य र पुरुषार्थ, पाप र पुण्यको कथासँगै स्वर्ग र नरक पाइन्छन् । प्रकृतिपूजन, मनुष्यपूजन, आत्मपूजन, ब्रह्मपूजन र आत्मा-परमात्माका प्रसङ्गमा पूर्वीय दर्शन केन्द्रित रहेको छ । याज्ञवल्क्यको ब्रह्मवादसँगै अध्यवक्र र व्यासको कर्मवाद, वाल्मीकिको आजादवादजस्ता सिद्धान्तहरू पूर्वीय दर्शनपरम्परामा देखिन्छन् । कपिलको साङ्ख्य दर्शन, पतञ्जलिको योगशास्त्र, बुद्धको अनात्मवादजस्ता आफ्ना तार्किक रहस्यवादी कल्पनालाई धर्ती र समाजको उपज नमानि अपरोक्ष ईश्वरप्रदत्त मान्दै पूर्वीय दर्शन परम्परा हुर्किरहेको छ ।

हाम्रा सम्पूर्ण विचार र व्यवहारको आधारभूमि यही संसार हो । यसैबाट उपलब्ध विषय नै यसका आधार र चिन्तन हुन् । पूर्वीय चिन्तनमा अलौकिकता बढी हावी छ । यथार्थलाई कल्पनाद्वारा बढी विस्थापित गराइएको छ । मत, सिद्धान्त र विचारहरू अनेकौं विषयका बोध र व्याख्यामा केन्द्रित छन् । आर्यहरूको साहित्य र कलालाई हेर्ने हो भने आर्यहरूको प्राचीन साहित्य वेद मन्त्र र ब्राह्मण गरी दुई भागमा विभक्त छ । संहिता मन्त्रहरूको सङ्कलन हो । चारै वेदका आ-आफ्ना मन्त्रसंहिता छन् । तीमध्ये ऋग्वेद मन्त्रसंहिता सबैभन्दा पुरानो हो । विश्वामित्र, वशिष्ठ, भारद्वाज, गौतमआदि पुराना मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरू हुन् । वेदलाई लगभग सात पुस्ताका ऋषिहरूद्वारा दृष्ट मानिन्छ ।^६ वेदबाट नै आर्यहरूको विकासबारे थाहा हुन्छ । उनीहरूको आचरण, पेशा, व्यवहार थाहा हुन्छ । ऋग्वेदमा वायुको स्तुतिको प्रसङ्ग देखिन्छ, जहाँ वायुलाई जगत्को सबैभन्दा ठूलो सन्तान, देवताहरूको प्राण र इच्छाअनुसार सर्वत्र जानसक्नेका रूपमा व्याख्या गरिएको छ, जसको चालको आवाज सुन्छौं तर रूपलाई देख्न सक्दैनौं ।

पूर्वीय दर्शनमा तीन महत्त्वपूर्ण सत्यहरू देखिन्छन् : ईश्वर, आत्मा र दर्शन । पूर्वीय दर्शन ईश्वरलाई परमात्मा र संसारका प्राणीहरूलाई परमात्माकै अंश जीवात्माको रूपमा व्याख्या गर्दछ । आत्मा सत् छ कि असत् ? यो अन्तरिक्ष हो कि व्योम ? यसलाई केले छोपेको छ ? यो केद्वारा रचित छ ? इत्यादिको तर्क गर्दै मृत्यु र अमरत्वको सेरोफेरोमा पूर्वीय दर्शन व्यस्त देखिन्छ । पूर्वीय दर्शन जिज्ञासा र उत्तरभित्र केन्द्रित छ । जिज्ञासाको समाधानका रूपमा व्यक्त भएका ज्ञानद्रष्टा महान् विश्लेषकका विचारहरू नै दर्शन हुन् । जगन्नाथ, जगत् र जीवका विश्लेषण पूर्वीय दर्शनमा देखिन्छ । धर्म, अर्थ, काम र मोक्षजस्ता लौकिक जीवनको लक्ष्यभूत चार पुरुषार्थहरूलाई उत्तिकै महत्त्व दिइएको छ । पूर्वीय दर्शनले मनुष्यजीवनको नभेटिने क्षितिज उघ्न सक्छ । मनुष्यको हिंसा, दमन, संवेदनहीनता, विलासिता र लोभको अन्त्य यसैबाट हुनसक्छ । दर्शनशास्त्रीय चिन्तन प्रणालीलाई हेर्दा बहुविचार देखिन्छन् तर जे भएपनि एक पूर्ण मनुष्य हुन पूर्वीय प्रणाली अत्यन्त उपयोगी छ ।^७

^४ विष्णु प्रभात - दर्शन बोध - पृष्ठ - २८५ ।

^५ " " - दर्शन बोध - पृष्ठ - २८७ ।

^६ नारायण प्रसाद आचार्य - दर्शन दिग्दर्शन - पृष्ठ - २७६ ।

^७ राम प्रसाद दाहाल - अनामिका पत्रिका - पृष्ठ - १३ ।

पाश्चात्य दर्शन परम्परा

अमेरिकी दर्शन र युरोपेली दर्शनको छायाछवि नै मूलतः पश्चिमी दर्शन हो । पश्चिमी चिन्तन ईश्वर, यशु र पवित्र आत्मालाई मान्ने नमान्ने भन्ने सन्दर्भमा विकास भएको देखिन्छ । ई.पू. ६२४-५४६ तिरका थेल्स, ई.पू. ४६०-३७० तिरका डेमोक्राइट्स, ई.पू. ४७०-३३९ तिरका सुकरात, ई.पू. ४२८-३४७ तिरका प्लेटो र ई.पू. ३८४-३२२ का एरिस्टोटल प्राचीन कालका पाश्चात्य दार्शनिक हुन् । यस्तै जेनो, इमिक्युरस, दोलोमीजस्ता दार्शनिकहरू पश्चिमी जगत्का आरम्भमा नै उदाएको देखिन्छ ।^८ यस्तै मध्यकालमा फ्रान्सिस बेकन, रेने द कार्टे, स्पिनोजाआदि दार्शनिकहरूले पाश्चात्य दर्शनमा आफ्नै विचार सिद्धान्तहरू स्थापित गरेका छन् । प्राचीन दार्शनिकहरू प्रकृतिका अन्वेषक थिए भने मध्यकालीन दार्शनिकहरू समाजविश्लेषक रूपमा रहेका थिए । आधुनिक कालका विचारक जोन लक, जर्ज बेकले, डेविड ह्यूम, इमान्युयल कान्ट, फिकटे, हेगेलहरूले प्रत्ययवादका सँगसँगै सामाजिक जीवनका अनेक पक्षहरूको विश्लेषण गरे र सामाजिक चिन्तनको सुव्यवस्थित अभिव्यक्तिका रूपमा दर्शनलाई विषयवस्तु बनाए ।^९ हेराक्लेटसले प्रकृति र विचार दुवैमा द्वन्द्व रहने कुरा व्याख्या गरेका थिए भने विकासको निमित्त द्वन्द्वात्मकता अनिवार्य रूपमा रहने कुरा स्वीकार गरे । हेगेलले द्वन्द्वपछिका समृद्धिलाई विशेष खोजी गरे । कार्ल मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन विश्वजनमानसमै हलचल मच्चाउने दर्शनको रूपमा स्थापित भयो ।

पश्चिमाहरूले आत्माको अस्तित्वलाई स्वीकार गरेका छन् । अज्ञात स्थानबाट आत्माको आगमन भएर मानव प्राणीमा बस्दछन् भन्ने दृष्टिकोण पाश्चात्य दर्शनका प्लेटोदेखि हेगेलसम्मका विद्वानहरूले चर्चा गरेको पाइन्छ । वर्गचिन्तकहरूको रूपमा पश्चिमी दर्शनशास्त्रीहरू केन्द्रित रहे । मानिसको किनबेचदेखि श्रम र पसिनामा टेकेर दर्शनलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । पश्चिमी दार्शनिक पाइथोगोरसले पृथ्वी घुम्छ भन्ने कुरा विश्लेषण गरेका छन् । पश्चिमी चिन्तक एम्पेडोकुल्स (ई.पू. ४९५-४३५) ले जल, अग्नि, हावा र माटोलाई मूल तत्त्व मानेका छन् र सूर्यको प्रकाशबाट नै चन्द्रमा चम्किलो हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेका छन्, जो पूर्वीय दर्शनसँग मेल खान्छ । पूर्वका कणादभै पश्चिमी डेमोक्राइट्सले अग्निमय परमाणुलाई मूलतत्त्व मानेका छन् र त्यसको विघटनमा जीवन समाप्त हुने कुरा विश्लेषण गरेका छन् । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष पूर्वीय दर्शनका सारभित्र नै पश्चिमाहरू पनि कहाँ न कहाँ जुटेका देखिन्छन् । प्लेटोले ईश्वरकृपालाई मोक्षमार्ग ठान्नु, एरिस्टोटलले निष्काम भक्तिलाई महत्त्व दिनुजस्ता यसका उदाहरण हुन् । यसरी भाववादी दर्शनको विश्वव्यापी समता भल्काउने काम पश्चिमका सबै दर्शनले गरेका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट देखिन्छन् ।^{१०}

पदार्थको सर्वोच्चता स्थापित गर्ने, यथार्थलाई महत्त्व दिने, विज्ञानका निष्कर्षलाई स्विकार्ने, सूर्यकेन्द्रित ब्रह्माण्डको मान्यता स्थापित गर्ने, गुरुत्वाकर्षणको धारणालाई सिद्ध गर्ने जस्ता कार्यले ईश्वरवाद र विज्ञानवादलाई खडा गरेको देखिन्छ । भौतिक संसार नै शाश्वत सत्य हो भन्ने कुरा पश्चिमाहरूको दर्शनमा देखिन्छ । प्राचीन र मध्यकालीन समयमा जे-जति प्रसङ्ग उठेपनि मानव अनुभूति, मूल्य र बोधको समग्रतामा दर्शन समेटिएको देखिन्छ । भाषा र भूगोलको भिन्नता भएपनि पूर्व र पश्चिमका दर्शनमा भेटिने चिन्तनको साररूप कुरोको चुरो एकै ठाउँमा पुग्न खोज्छ ।^{११}

फ्रान्सेली बेकनदेखि बिल्हेम हेगेलसम्मको दर्शनलाई आधुनिक दर्शन भन्ने गरिएको छ । विज्ञानलाई समाजसापेक्ष र सभ्यतासापेक्ष भन्दै पश्चिमी क्षेत्रका दर्शनशास्त्रमा विज्ञानको ज्ञान र ज्ञानको विज्ञान एकैसाथ जोडिन पुगेको देखिन्छ । भण्डे पाँचसय वर्षको आधुनिक दर्शनशास्त्रका कालखण्डलाई पूँजीवादी विकासको काल भनिन्छ । मार्क्सवादी आन्दोलनकारी विचार र समाजवादी क्रान्तिकालको दर्शन पनि यही कालको उपज हो । रमाइलो पक्ष के छ भने बेकन, रेने द कार्टे, जोन लक, बर्कले, ह्यूम, स्पिनोजा, लाइब्निज र कान्टलाई पाश्चात्य दर्शनका आधुनिक अष्टमुनि भनिएको छ । यी अष्टमुनि पनि अनुभववादी र बुद्धिवादी धारमा अडिएका देखिन्छन् । दे कार्टेले जड र चेतनको द्वैत अस्तित्व स्वीकार गरेका छन् भने जोन लकले ज्ञानको आधार प्रत्यक्षबोध मात्र नभई अन्तःप्रज्ञात्मक हुन्छ भन्ने कुरा पुष्टि गरेका छन् । बर्कले आत्माको अस्तित्वलाई स्विकारेका छन् भने ह्यूमले वस्तुगत यथार्थवादलाई प्राय दिएका छन् । कान्ट द्वन्द्वात्मक भौतिकवादीका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् भने बेकन धर्मदर्शनको आलोचनाका साथ उदाई समर्थन गर्दै

^८ जगदिश श्रीवास्तव - पश्चिमी दर्शन अध्ययन - पृष्ठ - ३९ ।

^९ " " - पश्चिमी दर्शन अध्ययन - पृष्ठ - ४० ।

^{१०} आइटी फ्रोलोभ - दर्शन कोष (ई.१९८८) मास्को - पृष्ठ - ४९ ।

^{११} " " - दर्शन कोष (ई.१९८८) मास्को - पृष्ठ - ५४ ।

अस्ताएका छन् । ब्रेटेन्ड र सेलले अनुभववादलाई पुनर्जन्म दिएको देखिन्छ भने नित्से र सार्त्रजस्ता चिन्तकले मानव अस्तित्व र ईश्वरका बारेमा गम्भीर प्रश्न उठाएको भेटिन्छ र रुसो, हेल्बोशियले आफ्नो चिन्तनको सन्दर्भ राजनीति र ज्ञानशास्त्रसँग जोडेको पाइन्छ।^{१२}

पछि पूँजीवादीहरूको उदारता, विज्ञान, व्यापार, व्यवसाय, नाफा, मुनाफा, विश्ववैभवका नाममा आएका बहुराष्ट्रिय कम्पनीका उदय आदिसँग-सँगै मर्ने, मार्ने युद्धले समाज आक्रान्त बनेपछि कुकृत्यहरू चरम उत्सर्गमा पुगे अनि विद्वान् र चिन्तकहरू सामाजिक छटपटाहटका साथसाथै सामाजिक शान्ति स्थापनामा आफूलाई केन्द्रित गर्न पुगे।^{१३}

पूर्वीय दर्शन र पाश्चात्य दर्शनको तुलनात्मक अध्ययन

पूर्वीय दर्शन र पाश्चात्य दर्शनको अध्ययनपछि तुलना गर्दा दुवैमा समता भेटिन्छ र समता प्राप्तिका लागि नै सङ्घर्ष भएको देखिन्छ । चाहे महाभारत मच्चियोस् वा विश्वयुद्ध चर्कियोस् दुवै विश्वसन्दर्भमा नै उठेका विषय हुन् । एसियाका चिन्तक हङ्गले पूर्व र पश्चिमको दर्शनका सम्बन्धमा बृहत् विमर्श गरेका छन् । भ्रम र वास्तविकता छुट्ट्याउन पनि पूर्व र पश्चिमका दर्शनहरूको गहन विश्लेषण हुन जरुरी छ । पूर्व र पश्चिममा रहेका दर्शनहरूको विविधता, एकता, विषयगत ज्ञान, समता, विषमता आदि नियाल्न, ज्ञान र विज्ञानको सम्बन्ध केलाउन, प्राज्ञिक तहमा व्यापक जिज्ञासा, बहस र तर्क गर्न पनि तुलनात्मक अध्ययन अत्यन्त जरुरी देखिन्छ ।

दर्शनका कुन कुन विषयमा सामोप्य छ भन्ने कुरा पनि पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनको तुलनात्मक अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनको तुलनाका आधारहरू निम्न हुन्- तत्त्वशास्त्र, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, तर्कशास्त्र, राजनीति, कानून, विज्ञान, संस्कृति, भाषा, संगीत, कला, गणित, साहित्य, अर्थशास्त्र, इतिहास, नीतिशास्त्र आदि । यसैको सेरोफेरोमा दर्शनशास्त्र केन्द्रित देखिन्छ । फ्रान्सिस बेकनको प्रत्येक विचारलाई परीक्षण गर्दा र बुझ्दा चार आर्य सत्य जीवन दुःख हो, दुःखको कारण छ, दुःख निवारणका उपाय पनि छन् र दुःख मुक्तिको स्थिति पनि छ भन्ने कुरालाई नियाल्दा यी दुईमा तालमेल देखिन्छ । मार्क्स र फ्रायडका विचार पनि दुःख, दुःखको कारण, दुःख निवारणको उपायसँग मिलेको देखिन्छ । कार्ल मार्क्स जीवन दुःख हो भन्ने कुरामा पूर्ण सहमत छन् तर कारण भने समाजमा भौतिकवादी प्रणालीले ल्याएका असमन्ततालाई मान्दछन् । सिमन फ्रायड मानिस कामेच्छाको दमनले पीडित छ, अस्वस्थ छ, त्यसैले दुःखी छ, सुखी मानिस पाउन गाह्रो छ, आहार, निद्रा, भय, मैथुनजस्ता क्रिया उसका मौलिक वृत्ति हुन् भन्दै मनोविश्लेषणलाई दुःखमुक्तिको उपाय मान्दछन् । कार्ल मार्क्सले शोषणलाई दुःखको कारण, वर्ग सङ्घर्षलाई दुःख मुक्तिको उपाय, सर्वहाराको अधिनायकवादलाई सबै किसिमको दुःख मुक्तिको स्थिति मानेका छन् ।

जे होस् भौतिक जगतको अति सूक्ष्म विश्लेषण पौरस्त्य परम्परामा गरिएको छ । धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता लोक जीवनको लक्ष्यभूत चार पुरुषार्थ सबैलाई महत्त्व दिएको छ । पश्चिमी दर्शनले पनि स्वस्थ मानिस सुखी जीवन, जिउन पनि जुनसुकै तह, तत्का वा विचारको होस् धार्मिक वा क्रान्तिकारी सबैमा कामप्रति सम्मान गर्ने, श्रमको मूल्यको कदर गर्ने, सङ्घर्षशील जीवन, त्यसबाट पाएको प्राप्तिलाई ध्यान दिन सक्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण रहेको छ । आकांक्षा र आवश्यकतालाई पहिचान गरी अधि बढ्न सक्नु पर्दछ भन्ने धारणा रहेको देखिन्छ । पूर्वीय दर्शनमा गुरुपरम्परा पनि तीव्र रूपमा देखिन्छ । तीन लोक चौध भुवनमा गुरुभन्दा ठूलो अरु केही छैन, परमात्मा जे गर्न सक्दैन त्यो पनि गुरुले गर्न सक्दछ भन्ने कुराको व्याख्या पूर्वीय दर्शनमा पाइन्छ । परमात्मा रिसाए भनेपनि गुरुले सहाय दिन सक्छन् तर गुरु रिसाए भने परमात्मा पनि मद्दत गर्न सक्दैन भन्ने सिद्धान्त यसमा पाइन्छ । कवीरले रामलाई र परमात्मालाई छाड्न सक्छु तर गुरुलाई बिर्सन सकिदैन भन्नेको प्रसङ्गको उचाइ कति छ, त्यो सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सारमा भन्दा पूर्व र पश्चिमको दार्शनिक चिन्तन पद्धतिलाई अध्ययन गर्दा कर्म नै ईश्वर हो भन्ने र धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका प्रसङ्गमा केन्द्रित रहने पद्धति विशेष देखिन्छ । दुःखमा बसेका मान्छेलाई पनि दुःखमा हिँडिसकेको मान्छेले उतार्न सक्छ भन्ने कुराको विश्लेषण पनि दर्शनमा पाइन्छ । 'मानिस धार्मिक वा क्रान्तिकारी जे भएपनि शील, समाधि र प्रज्ञाको निरन्तर पालन गरोस्, जीवनको मौलिक वृत्तिहरू स्वीकृत हुन्, कुनैपनि प्रकारको दमन नहोस्, विशेष रूपले काम र प्रेमप्रति समाजमा समादरको भाव होस्, साथै सामाजिक मूल्य र मान्यतामा क्रान्तिकारी परिवर्तनका लागि व्यक्ति सङ्घर्षशील बनोस्, त्यसमा नै मानिसको भौतिक, मानसिक र अध्यात्मिक त्रिविध ताप र दुःखबाट मुक्तिको उपाय देखिन्छ ।' भन्ने कुरा नै पूर्वीय दर्शन र पाश्चात्य दर्शनको तुलनात्मक अध्ययनबाट देख्न सकिन्छ।^{१४}

^{१२} नरोत्तम नागर (अनुवादक) - दर्शन साहित्य र आलोचना (ई.१९८०) - पृष्ठ - २०७ ।

^{१३} याकुन मसिंह - दर्शनका समिक्षात्मक इतिहास - पृष्ठ - ८४ ।

^{१४} स्वामी आनन्द अरुण - सन्तदर्शन, (इ.सं. २०१५) - पृष्ठ - ६ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- ईश्वर बराल, (सम्पा.) साहित्य कोश (वि.सं. २०५५) काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 ऋषभदेव शर्मा रेग्मी, प्राच्य दर्शन परिचय (वि.सं. २०३४), काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 एस.एन.वास गुप्ता, ए हिस्टोरी अफ इन्डियन फिलोसफी (इ. १९५५), क्याम्ब्रिज ।
 ए.बालेर, कम्युनिज्म और सांस्कृतिक विरासत (इ.१९८५), मास्को प्रगति प्रकाशन ।
 एम.एस.थापा, प्राचीन मगर र अख्खा लिपि, २०४९ काठमाडौं: श्रीमति दुर्गादेवी थापा ।
 एम.हरियाना, भारतीय दर्शन कि रूपरेखा (इ.१९७३), नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन ।
 कुमार विमल, सौन्दर्यशास्त्र के तत्व (इ.१९८१) पटना: राजकमल प्रकाशन ।
 कुँवरसिंह तिलारा, सामाजिक सांस्कृतिक मानवशास्त्र (इ.१९८१), लखनऊ, प्रकाशन केन्द्र ।
 कृष्णराज अर्याल, नेपाली संस्कृति: सङ्क्षिप्त भलक (वि.सं. २०६२), काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
 कृष्णराज सर्वहारी, थारू गुच्चा र मन्त्र ज्ञान, २०६९ काठमाडौं : थारू पत्रकार संघ ।
 मोदनाथ प्रश्रित, दर्शन दृष्टिकोण, (वि.सं. २०६९), काठमाडौं: माइलस्टोन प्रकाशन ।
 मोहनहिमांशु थापा, साहित्य परिचय (वि.सं. २०४७) ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
 राधाकृष्णन, भारतीय दर्शन भाग-१ र २ (इ.१९८९), नई दिल्ली: राजपाल एण्ड सन्स ।
 रामराज रेग्मी, पूर्वीय दर्शनमा भौतिकवाद (वि.सं. २०६४), पोखरा: संचतना परिवार ।
 वासुदेव त्रिपाठी, पाश्चात्य समालोचना सिद्धान्त (वि.सं. २०४९), ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
 विष्णुकुमार सिङ्गाली, "मगर जातीय जीवन दर्शन: सङ्क्षिप्त परिचर्चा", २०६६, ज्ञानविन्दु, काठमाडौं: दण्डपाणि अर्ज्याल स्मृति केन्द्र ।
 विष्णु प्रभात, चिन्तन र सौन्दर्य (वि.सं. २०४६) काठमाडौं: कल्पवृक्ष प्रकाशन ।
 विष्णु प्रभात, (सम्पादक), दर्शनावली-१, (वि.सं. २०६८), दर्शनावली-२ (वि.सं. २०७०), काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 स्वामी आनन्द अरुण - सन्तदर्शन (इ.सं. २०१५)

घरका देवता

उमेश न्यौपाने, कक्षा - १०

संसारका आमाहरू देवता हुन् सब ।
 त्यसैले त वेद भन्छ मातृदेवो भव ॥

माता, पिता, गुरुलाई देवसमान ठान्ने ।
 हाम्रो पूर्वी संस्कार हो धन्य हुन्छन् मान्ने ॥

कलियुगको दोष हो कि हेलचेक्राई हो आफ्नो ।
 घरका देवता नचिनेर कहाँ जान्छौ खोज्ने ॥

धर्म बिर्सी कर्म बिर्सी परे पुस्ता भ्रममा ।
 करोडौंको गाडी चढाई लान्छन् वृद्धाश्रममा ॥

आमा बालाई माया गर्नु राम्रो गर्नु काम ।
 आमाबाको चरणमा नै हुन्छ चार धाम ॥

पुण्यक्षेत्र दामोदरकुण्ड

डा. रुद्रप्रसाद मिश्र (ध्रुवश्रीः)

भागवत संन्यास आश्रम

१. हिमालय

नेपालको उत्तरतर्फ लहरै बसेका हिमालय आफ्नै सौन्दर्य र गरिमाले सजिएका छन्। यस्ता हिमालयद्वारा सुशोभित देश नेपाल देवदेश हो। देवताको नित्य सात्रिध्य भएकाले महाकवि कालिदासले कुमारसम्भवको थालनीमा नै हिमालयलाई देवतात्मा शब्दले सम्मान व्यक्त गरेका छन्। अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः..... ॥ (कुमारसम्भव- १/१) प्राकृतिक सुषमाको मादकताले संसारका व्यक्तिलाई लट्याउन हिमालयहरु सधैं चम्किएका र गम्किएका छन्। हिमालयका टुकुरा र कन्दरामा यस्तो मोहकता छ जसले मानव मनलाई मोहित नबनाई छोड्दैन। यसैको कन्दराबाट वैदिक-ज्ञानराशि प्रवाहित भएको हो।

कन्दरा र गुफाका तपस्वीहरुको ज्ञानधवलताले हिमालयका शिखरहरु धवलित छन्। विश्वलाई प्रभाव पार्ने संस्कृति पनि यही हिमाली संस्कृति हो। प्राचीनकालका मौलिक सम्पदाहरु यिनै हिमालयका गुफा र कन्दरामा सुरक्षित छन्। नेपाल यस्ता हिमालयहरुको काखमा सजिएर बस्न पाएकाले सहृदयीहरुको आकर्षणको केन्द्र बनेको छ। हिउँ नै हिउँको उपनाले आफ्नो अगम्य स्वरूप ढाकेर बसेका दीर्घतपस्वी हिमालयहरुको सुरम्य मनमोहक प्राकृतिक दृश्य आफैंमा अनुपम छ। यहाँका गुफाहरुको सात्त्विकता अवर्णीय छ भने मानवजीवनलाई दिव्यशक्ति दिने जडीबुटीको भण्डार पनि यसैको सेरोफेरोमा छ। यो क्षेत्र धर्तीको देवभूमि हो, जहाँ देवता पनि मानवाकृतिमा घुम्न चाहन्छन्। हिमालीक्षेत्रमा प्रत्यक्ष र गुप्त रूपमा धेरै महत्त्वपूर्ण गुफाहरु छन्। यहाँका गुफाहरुमा नेपालको योगवैभव लुकेको छ भने हाम्रा गौरव विभूतिहरु यसैभित्र समाधिस्थ छन्। कतिपय यिनै हिमालयको चट्टानी मैदानमा, काखमा र फेदीहरुमा मौन हिँडिरहेका छन्, रमाइरहेका छन्। यिनीहरुलाई न समयको सीमा छ, न त मायाको वैभवेले घेरेको छ। सुष्टिको मोह र जीवनको आशाले पनि छोएको छैन। वस्तुतः हिमालीक्षेत्र नेपालको गरिमालाई उचाइमा पुर्‍याउने पावनभूमि हो। नेपालको उत्तरी भाग पूर्वी सिमानादेखि पश्चिमी सिमानासम्म यस्तो ठाउँ छैन, जहाँ हिमालयको मोहक चुचुरो नभएको होस्। हजारौं वर्ष पहिलेदेखि नै हिमालयलाई विषयवस्तु बनाइएका पुराण-महाकाव्य-काव्य-नाटक-कविता र अनुभूति-कथ्यहरु सुनिँदै, पढिँदै र लेखिँदै आएका छन्। संसारकै शिरोभाग हिमालयसँग अनेक खालका जनश्रुति, परम्परा र मिथकहरु जोडिएको छ। देवताको निवासभूमि, घर वा अवतारभूमि जे भने पनि यसको पवित्रताले र सौन्दर्यले वशीभूत नबनाएको कालखण्ड रहेन। त्यसकारण कुनै पनि हिमालयको आरोहण गर्दा आरोहीहरु आज पनि आफ्नो परम्परा, श्रद्धा र विश्वास अनुसार आरोहण सफल बनाउन सम्बद्ध हिमालको भक्तिपूर्वक पूजा-आराधना गरेर मात्र आरोहण सुरु गर्दछन्।

तथ्याङ्कानुसार विश्वमा रहेका ८००० मिटर भन्दा अग्ला १४ ओटा हिमशृङ्खलामध्ये ८ ओटा नेपालमा नै छन्। विश्वसामु पर्वतारोहण पर्यटनमा छुट्टै छवि रहेको नेपाल हिमाली प्रकृतिको धनी देश हो। सन् १९५० मा फ्रेन्चका पर्वतारोहणप्रेमी एक समूहले ८००० मिटर अग्लो अन्नपूर्ण हिमालको आरोहण गरेपछि हिमालयात्राको चर्चाले व्यापकता पाउन थाल्यो र सन् १९५३ मा नेपाली नागरिक तेजिङ्ग नोर्गे शेर्पा र विदेशी सर एडमण्ड हिलारीले सगरमाथाको आरोहण गरेपछि नेपाल र नेपालका हिमशृङ्खलाको चर्चा विश्वव्यापी बन्न पुग्यो। अन्य हिमालीक्षेत्रले पनि प्रशंसा पाउन थाल्यो। यस्तै सबैको प्रशंसा पात्र बनेका स्थानमध्ये मुस्ताङ पनि एक हो। हिमाली प्रकृति र संस्कृतिको अनुपम सङ्गम क्षेत्र मुस्ताङ जिल्लाको प्राकृतिक सौन्दर्यले देशी-विदेशी, राजादेखि रङ्गसम्मलाई आकर्षण गर्दै आएको छ। प्राकृतिक, पुरातात्विक, धार्मिक र साँस्कृतिक हिमाली गाथा अध्ययन गर्ने खुल्ला पुस्तकालय मुस्ताङ जिल्ला सबैलाई शान्ति दिने दिव्यभूमि पनि हो।

२. मुस्ताङ

नेपालका ७७ मध्ये मुस्ताङ यस्तो अनुपम जिल्ला हो, जसलाई अन्य कुनै पनि जिल्लासँग तुलना गर्न सकिँदैन। मुस्ताङको महत्त्व एकरूपमा मात्र व्यक्त गर्न सजिलो छैन। यहाँको धार्मिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, सामाजिक, पर्यटकीय आदि

विशेषता कुनैभन्दा कम छैनन् । कुनै पनि विशेषतामध्ये एकको चर्चा गर्न थाल्दा कलमले विश्राम लिन मान्दैन । स्थलगत भ्रमण र प्राकृतिक भू-विशेषताको अवलोकनपछि मानिसको पृथिवीप्रतिको अवधारणा नै परिवर्तन हुन सक्छ ।

यहाँको धार्मिक विशेषता र क्षेत्रहरु अनेक भए पनि यो आलेख दामोदर कुण्डको परिचयात्मक विशेषतामा केन्द्रित छ । यसैको सेरोफेरोमा अन्य स्थलको चर्चा पनि संक्षेपमा हुनेछ ।

मुस्ताङको नाम कसरी रहन गयो ? भनेर धेरै चिन्तक एवं विचारक भाषाशास्त्रीहरुले अन्वेषण गरेका छन् । उनीहरुका अनुसार तिब्बती भाषामा स्मोङ् अथवा सोङ्को अर्थ प्रार्थना र ताङ्को अर्थ स्थल भन्ने हुन्छ । समग्रमा स्मोङ्+ताङ् को अर्थ प्रार्थना स्थल भन्ने निस्कन्छ । धार्मिक दृष्टिले विचार गर्दा र भौगोलिक धार्मिक वातावरणलाई मनन गर्दा बौद्ध धर्मावलम्बीहरुको प्रार्थना अनेकौँ गुम्बा र गुफामा सधैं गुञ्जिने र सनातनीहरुको प्रार्थना, भजन र तपस्या पनि नित्य भइरहने क्षेत्र भएकाले स्मोङ्+ताङ् (प्रार्थनास्थल) नै पछि अपभ्रंश हुँदै मुस्ताङमा परिवर्तन भएको भन्ने विचार युक्तिसङ्गत देखिन्छ । एकथरी समाजशास्त्रीका अनुसार ल्होमान्थाङबाट अपभ्रंश हुँदै मुस्ताङ भएको भन्ने मान्यता पनि छ ।

सो क्षेत्रमा २१,२४५ फुट अग्लो मुस्ताङ नामको हिमाल रहेको छ । यो हिमालको नामबाट मुस्ताङ जिल्लाको नाम रहेको भन्ने कतिपय कोशकारहरुले उल्लेख गरेका छन् । धवलागिरि अञ्चलको उत्तरी भेगमा रहेको यो जिल्लालाई जनबोलीमा हिमालपारिको जिल्ला पनि भनिन्छ ।

३. दामोदर कुण्डको मार्ग

दामोदर कुण्ड सबैका लागि र सधैंका लागि सुगम तीर्थ होइन । निश्चित समयमा शारीरिक र मानसिक बल भएका यात्रीहरुका लागि उपयुक्त तीर्थस्थल हो । यो यात्रा गर्न चाहने कुनै पनि यात्री सर्वप्रथम पोखरा पुग्न आवश्यक छ अथवा काठमाडौँबाट जोमसोमको बस चढी जोमसोम पुगनुपर्दछ । पोखराबाट विमानको माध्यमले पनि जोमसोम पुग्न सकिन्छ । जोमसोम पुगेपछि सुरु हुन्छ - हिमाली यात्रा । हिमालपारिको यात्रामा जाँदा प्रायः दक्षिणबाट देखिने मोहक र अगम्य हिमालहरुलाई पछाडि पाउँदै उत्तरतिरको यात्रा सुरु हुन्छ । जोमसोमबाट अगाडि पनि यातायातको सुविधा बढ्दै गएकोले मुस्ताङका कतिपय स्थानहरु सुगम बन्दै गएका छन् । दामोदर कुण्डका लागि जोमसोमबाट कागवेनी, छुसाङ हुँदै चराङसम्म जान सकिन्छ । चराङबाट उत्तरतर्फ लोमान्थाङ नगई पूर्व-उत्तरतिर यारा गाउँ पुगनुपर्छ । प्रायः चराङबाट नै पैदल यात्रा सुरु हुन्छ । हिमाली भूमिको यात्रा मोहक र अकल्पनीय उल्लासमय हुन्छ । कालीगण्डकीको तिरैतिर जाँदा हावाको वेगले मान्छे नै उडाउला जसरी बालुवा उडाएको दृश्य रोमाञ्चकारी हुन्छ । चारैतिर उजाड, गेगरिलो पहाडबाहेक आँखाले दृश्य फेर्न पाउँदैन तर खुल्ला आकाश भएको समयमा दक्षिणतर्फ रहेको नीलगिरि र अन्नपूर्णको हँसिलो मोहक दृश्यले ज्यादै आनन्दित बनाउँछ । एक्लेपाटी अथवा कागवेनीबाट मुक्तिनाथ जाने उकालो बाटो छोडी कालीको धार पछ्याउँदै मोटरबाटो उत्तरतिर लाग्दछ । कहिले तल, कहिले माथि गदै गएको बाटोबाट देखिने वारिपारिका प्राकृतिक पहाडहरुको बनोट स्वयं विश्वकर्माको कलाभन्दा कम छैन ।

युगाँ युगसम्म हिमनदी र हिउँको कठोर वज्रबाट प्रताडित पहाडहरु जति उजाड, सुख्खा र निर्जन देखिन्छन्, त्यति नै सुन्दर, कलात्मक र आध्यात्मिक भाव बढाउने सहयात्री छन् । कुनै कुनै ठाउँमा पहिरो गएजस्तो खुकुलो ढुङ्गे गेगर बिस्तारै खोलातिर बगिरहेजस्तो देखिन्छ भने साना-साना काँडे बुट्टा बाहेक अन्य ठूला हरिया रुख वा घाँस कतै नदेखिनाले मरुभूमिजस्तो भान हुन्छ । कुनै कुनै ठाउँबाट दक्षिणतर्फ देखिने अन्नपूर्ण, नीलगिरि र अन्य स-साना हिमालको दृश्यले बाटोको थकान र उराठिलो पनलाई बिसार्छ । कतै कतै कठिन भीरको बीच भागतिर पनि गुफाहरु देखिन्छन् र ती गुफालाई बाहिरबाट नै देखिने गरी रातो माटो र फुस्रो माटोले सिंगारेर बसिरहेका मानिस देखा देवलोकका देवता वा युगाँ युगसम्म वायुभक्षी बनी तपस्या गर्ने एकान्तसेवी ऋषिवृन्द नै हुन् जस्तो भाव ल्याई खेतीपाती गर्ने गरेको र भोटे पिपलका ठूला-ठूला रुख पनि भएकाले यस क्षेत्रमा यदाबार्दै हरियो रुख वा जमिन देखियो भने त्यहाँ सानो पनि भएकाले पहाडी यात्रामा ननिस्किएका यात्रीलाई अलि बढी नै डर लाग्न सक्छ । अधिकांश भागमा भने बाटो ग्रावेल गरेफैं चैले, समर, भेना, जैते, धमी, चराङ, यारा हुन् । यी बस्तीहरु सुख्खा भू-भागमा रहेका केही स-साना र केही भने अलि बाक्लै खालका गाउँहरुको अवलोकन गर्दै मनमा भगवान् दामोदरको स्मरण गर्दै अगाडि बढ्दा वरिपरि प्रायः सबै डाँडा नाङ्गा र फुस्रा मात्र देखिन्छन् भने चट्टाने पहाडहरुको शृङ्खला हेर्दा लाग्छ- हामी एउटा नौलो र कल्पनाभन्दा यदाको कुनै संसारको यात्रा गर्दैछौं ।

दामोदर कुण्डको यात्राका लागि अन्तिम मानवबस्ती भएको गाउँ यारा हो। चराङसम्म गाडीबाट यात्रा गरी पैदल नै ३-४ घण्टाको हिँडाइपछि यारा पुगिन्छ। लोमान्थाङ जाने गाडीहरूले चराङसम्म लैजान्छन् र ती लोमान्थाङतिर लाग्छन्। सामान्य ट्याक्टर हिँड्ने बाटो यारासम्म पुगे पनि अन्य यातायातका साधन नजान्ने भएकाले पैदलयात्रा नै यारासम्मको उत्तम यात्रा हो। बीचमा ठूलै नदी पर्दछ। यो हिमनदी भएकाले सामान्य गाडीहरूलाई नदी तर्न हम्मे नै पर्दछ। यो नदी दामोदर कुण्डबाट आएको कालीगण्डकीसँग मिलेर अगाडि बग्दछ।

यारामा सामान्य होटल र एउटा धर्मशाला पनि छ। कतिपय पर्यटकहरू होटलमा नै बस्ने खाने गर्दछन् भने कतिपय धार्मिक तीर्थयात्रीहरू धर्मशालामा भएको सामान्य व्यवस्थामा नै गुजारा चलाउँछन् र आफ्नो साथमा भएको पीठो, चामल, दान-दक्षिणा समेत सेवाको लागि सञ्चालकलाई आफ्नो इच्छानुसार दिएर अगाडि बग्दछन्। याराबाट अगाडि दुई दिनको यात्रामा दामोदर कुण्ड पुगिन्छ। निर्जन मार्गको यात्रा उराठिलो हुँदाहुँदै पनि रोमाञ्चकारी छ। याराबाट उकालो लागेपछि २-४ घण्टाभित्रै विभिन्न समस्या देखा पर्दछन्। ठाडो उकालो भएकाले शरीर गल्ने, टाउको दुख्ने, सास फुल्ने, वाक्वाक् लाग्ने, चक्कर लाग्नेजस्ता समस्या देखिन्छन्। कतिपय व्यक्तिहरू त्यही उकालोबाट फर्किन बाध्य हुन्छन् भने हिमालयको यात्राबाट परिचित कतिपय व्यक्तिहरू बिस्तारै-बिस्तारै अगाडि बढ्छन्। यस उकालोमा एक दिनभरिको हिँडाइमा कतै पानी भेटिँदैन। मौसमले साथ नदिएमा एकैछिनमा हिउँ खस्न थाल्छ। यस क्षेत्रमा पानी पर्नु भनेको हिउँ खस्नु नै हो। कतै पनि रुख, छहारी, ओडार अथवा पाटी-पौवा छैनन्। चौरतिर नाङ्गा, उजाड पहाडी शृङ्खला मात्र देखिन्छन्। हरियो बुट्यान अथवा ठूला-ठूला ढुङ्गाहरूको अन्तर (ओडार) कतै देखिँदैन। जति माथि उक्लिँदै गयो उति नै शरीर भारी हुँदै जान्छ। यसलाई मानिसहरू लेक लागेको भन्छन्। उकालो चढिसकेपछि केही समथर टापु आउँछ। त्यसपछि उराठिलो र डरलाग्दो ओरालो भर्नुपर्छ। त्यस ओरालोमा कतै पनि समाउने बुट्यान छैनन्। बाटो ज्यादै सानो छ। दुईजना व्यक्ति आवत-जावत गर्न पनि नमिल्ने त्यस ओरालोमा कर्थचित् खुट्टा चिप्लियो भने बीचमा अडिने कुनै ठाउँ छैन र खोज्न पनि सजिलो छैन। यस ओरालोपछि केही समथर मार्ग पार गरेपछि त्यस दिनको बास बस्ने ठाउँ भीमेठाँटी पुगिन्छ।

भीमेठाँटीमा केही भक्तिनीहरू बसी यात्रीहरूको सेवा गर्नुहुन्छ। विभिन्न भक्तजनहरूबाट केही खाने बस्ने सामग्री जुटाई घोडाको सहाराले आएका भक्तहरूलाई तातो पानी, चिया, चिउरा लगायत खाने सामग्री निःशुल्क बाँड्नुहुन्छ। त्यहाँ १०/१२ जना बस्न मिल्ने टिनले बरेका र छाएका दुईवटा टहरा छन्। टिन परबाट पाइपमा पानी पनि ल्याइएको छ। केही कम्मलहरूको पनि व्यवस्था छ। ग्याँस, चुल्हो र काँडाका मसिना सिटाले दैनिक काम चलाउनुहुन्छ। यात्री चल्ने समय (असार र साउन) कम्तीमा २ महिना उहाँहरू त्यहाँ बसी निःशुल्क सेवा गर्नुहुन्छ। यसमा हाम्रै नेपाली सहयोगी भक्तजनको ठूलो सहयोग र सेवा प्राप्त छ। हिमालको बीच भागमा पर्ने भएकाले यहाँ ज्यादै चिसो हुन्छ र हावा पनि ज्यादै चल्छ।

यहाँको विश्रामपछि बिहान आफ्नो नित्यक्रिया सकी पूर्व-उत्तरतिर खोंचै-खोंच अगाडि बढ्दै जाँदा हिउँ नभएको चट्टानी ठाडो उकालो चढ्नुपर्छ। यहाँ कुनै मानवगन्ध समेत पाइँदैन। उकालो पछिको टापु अति रमणीय छ। हिमचिनुवा र हिममृगहरूको पाइला र दामोदरकुण्डतिर गएका वा जाँदै-आउँदै गरेका घोडाहरूको पाइला र विष्टाभन्दा अरु कुनै वस्तु भेटिँदैन। आँखाले भ्याएसम्म हेर्दा पूर्वमा उराठिलो चट्टानी पहाड र दक्षिणतिर हिमाच्छादित पर्वत आँखा अगाडि उभिरिन्छन्। निर्जन र एकान्त स्थानको परिभाषा त्यहाँ गएपछि स्वतः कष्ट हुन्छ। केही समथर र ओरालो भरेपछि भासैं ओडार भन्ने खोंचमा पुगिन्छ। दुवैतिर गगनचुम्बी चट्टानी पर्वत, बीचमा खोंच, सानो पानी बग्ने खोला र त्यसैको कुनामा टिनले बरेको सानो पौवा छ। भीमेठाँटीबाट एक दिनमा दामोदर कुण्ड पुग्न नसक्ने कतिपय यात्री यहाँ बास बसेर भोलिपल्ट मात्र दामोदर कुण्ड पुग्दछन्। यस खोंचबाट उकालो लाग्ने मार्ग ज्यादै कठिन र डरलाग्दो छ। बाटो ठाडै उकालो र त्यसमा पनि सानो छ। घोडाको पाइलालाई हेर्दै बाटो चिन्नुपर्ने र हिँड्नुपर्ने, कर्थचित् जाने र आउने यात्री भेटियो भने ठाउँ हेरेर एउटालाई निकास दिएर मात्र अगाडि बढ्नुपर्ने, यो उकालो सबैभन्दा कठिन उकालो मानिन्छ। धेरै माथिको उचाइमा नपुगी ओरालो नआउने भएकाले यस उकालोमा नै धेरै यात्रीहरू हराउने गरेको सुनिन्छ। बारम्बार दामोदर कुण्डको यात्रामा सामान बोकेर आउजाउ गर्ने घोडावालाहरूलाई पनि यस पहाडको उकालाले गाह्रो बनाउँछ। यसपछिको ओरालो र समतल भूमिको यात्रापछि ४७५९ मिटर उचाइमा रहेको दामोदर कुण्डको परिसर पुगिन्छ। दामोदर कुण्डको उपत्यका प्रवेशपूर्व एउटा नदी पूर्वबाट पश्चिम दक्षिण बगेकी छिन्, जुन गण्डकीमा गएर मिल्छिन्। पूर्वदक्षिण मुहार भएर सो दामोदरकुण्ड उपत्यकामा प्रवेश गरिन्छ। लाग्छ - यो उपत्यका प्राचीन समयमा हिममय थियो र त्यहाँबाट गण्डकी निस्कन्थिन्। समयको सुदीर्घ खण्डमा प्राकृतिक प्रकोप र हिउँको क्षयीकरणले जमिनलाई बगाउँदै लाग्यो र त्यस उपत्यकाको जलराशि एवं हिमराशि बिस्तारै बग्दै जान थाल्यो। यसले चट्टानी पहाडबाहेक गेरिलो भाग पनि बगाउँदै जाँदा दक्षिण पश्चिमपट्टि गहिरो खोंच बन्न पुगेको छ र दामोदर हिमाल एवं अन्य हिमालबाट बगेका हिमनदीहरू सोही स्थानमा एकीकरण भई गण्डकीको रूपमा बग्दछन्। अहिले दामोदर कुण्ड एवं अन्य कुण्डहरू साना जलाशयका रूपमा देखिन्छन्, तर सो क्षेत्रमा

जलाशय आकारका विभिन्न ढूला ढूला भू-बनोट देख्न सकिन्छ । सो क्षेत्रबाट निस्किएको पश्चिमवाहिनी नदी नै गण्डकी हुन् । सो क्षेत्रको प्राकृतिक भू-भाग कालो भएकाले माटे, बालुवा, गेगर आदि सबै कालो खालको छ, जसले गर्दा गण्डकीको जल कालो देखिन्छ । कालीगण्डकीको अर्को विशेषता के देखिन्छ भने दामोदर कुण्ड क्षेत्रबाट आएको कालो जललाई बीचमा मिसिने कैयौं ढूला-साना सेता नदीहरूले पनि परिवर्तन गराउन सकेका छैनन् ।

उपत्यकाको रूपमा रहेको दामोदर कुण्डको प्रकृतिमा कैयौँ महात्माहरुको तपस्याको इतिहास विलीन भइसकेको छ भने त्यस्तै अनेकौँ भक्तजनहरुको भक्तिगाथा पनि लुकिस्केको छ । यो क्षेत्र प्रकृतिको अनुपम सौन्दर्यक्षेत्र मात्र नभएर दिव्य शक्तिहरुको र महापुरुषहरुको निवासभूमि पनि हो । यहाँ पुग्ने कुनै पनि मानवले यदि एकचित्त भई ध्यान गयो, बस्यो, हेन्यो वा सुन्यो भने अपूर्व अनुभूतिहरु प्राप्त गर्दछ । समग्र हिमाली क्षेत्र नै दिव्यशक्ति एवं अनौठा जीवहरुको नित्य निवासभूमि हो । मनुष्य आफ्नो साधारण कृतिमा पनि गौरव गर्दछ र अहं भावले बढ्दछ । वस्तुतः उसका यस्ता कृतिहरुको मूल प्रकृति नै हो भन्ने भुल्दछ । यदि प्रकृतिका अनौठा लीलाहरुको अनुभूति गयो भने सायद आफ्ना कुनै पनि कृतिमा अभिमान गर्न छोड्दो हो ।

४. दामोदरको महिमा

विष्णुसहस्रनाममा भगवान्का हजार नाममध्ये एउटा नाम हो - दामोदर । दाम उदरे यस्य अर्थात् दाम्लो छ पेटमा जसको भन्दा समास भएर दामोदर शब्द बन्दछ । भगवान्को नाम दामोदर हुनुमा माता यशोदाले भगवान् श्रीकृष्णको पेटमा दाम्लाले बाध्नुभएको पौराणिक प्रसङ्गलाई लिइन्छ । प्रायः पुराणहरूमा यो प्रसङ्ग उपलब्ध छ । दामोदर शब्दको गम्भीर रहस्यलाई विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतमले विष्णुसहस्रनामस्तोत्रविवृतिमा प्रकट गर्नुभएको छ -

दाम्नोदरेऽपि बद्धाय सामोदत्वमनुज्झते । व्यामोहकारिकृतये नमो दामोदराय ते ॥ (३६७)

अर्थात्- दाम्बाले पेटमा बाँधिएर पनि प्रसन्नतालाई नछोड्ने भएका र सबैलाई मोहित गर्ने भएका दामोदर नाम गरेका तपाईंलाई नमस्कार छ । शम, दम आदि साधनहरूले ज्यादै उदार हुनु भएका भगवान् नै दामोदर हुनुहुन्छ । दमको अर्थ आफ्ना इन्द्रियहरूलाई दमन गर्ने, उग्रकर्मबाट विरत बनाउने भन्ने हुन्छ । अतः इन्द्रिय दमनरूप कर्मबाट उदार र उत्कृष्ट भगवान्लाई दामोदर भन्नु उपयुक्त नै हो, अथवा दाम शब्दको अर्थ लोकहरू र ती लोक भगवान्का पेटमा छन्, त्यसैले भगवान् दामोदर कहलाउनुभयो, अथवा माता यशोदाले पेटमा दाम्बाले बाँधिदिएकाहरूले दामोदर भनी भगवान्लाई पुकार्न थालियो । केदारनाथ जैतलीले विष्णुसहस्रनामको विवृतिमा निम्नलिखित श्लोक उद्धरण गर्नुभएको छ -

दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरो देवः श्रीधरः श्रीसमाश्रितः ॥

नवोद्गताल्पदन्तांशुसितहासं च बालकम् । तयोर्मध्यगतो बद्धो दाम्ना गाढं तथोदरे ॥

ततश्च दामोदरतां प्रययौ दामबन्धनात् ॥ (वि.पु. ५/६/२०)

भगवान्को दामोदर नाम मुक्ति प्रदान गर्ने नाम हो । कर्मबन्धनमा बाँधिएका, अज्ञानरूपी जडतामा फसेका व्यक्तिहरुले यस नामको जप गर्दा उक्त बन्धनबाट मुक्त हुने प्रसङ्ग भुवनेशीतन्त्रमा पाइन्छ । यस्तो पुण्य प्रचुर नामबाट प्रख्यात भएको दामोदर कुण्डको महत्त्व जीवको कल्याण गर्नुमा रहेको छ ।

भवबन्धनबाट मुक्त गराउन भगवान्को पवित्र दामोदर नामसँग जोडिएको यस दामोदर कुण्डले पनि जीवलाई पापाचरणबाट निवृत्त गराई धर्माचरणमा प्रवृत्त हुन प्रेरणा दिन्छ । भक्तमानस यही प्रेरणामा विश्वास गर्दछ । शालग्राम क्षेत्रको र पावन गण्डकीको शिरोभाग भएको दामोदरकुण्डले यात्री समुदायमा सहजतया सात्त्विक भाव जागृत गराउँदछ र पूर्वकृत् कदाचारबाट पश्चात्ताप गर्दै सात्त्विक भाव र सदाचारको पालनामा कटिबद्ध रहन प्रेरित गर्दछ । यात्राबाट फर्किएका कतिपय व्यक्तिहरुमा देखिने भावनात्मक परिवर्तनले दामोदरकुण्डको नाम पनि सार्थक रहेको अनुभूति हुन्छ ।

सांसारिक पासोको रूपमा दाम्मोलाई लिन सकिन्छ। जबसम्म जीव सांसारिक विषयमा रमाउँछ, तबसम्म उसलाई भवबन्धनले छोड्दैन। भवबन्धन नै पासो हो र त्यसबाट छुट्न भगवद्-उपासना, आराधनाको आवश्यकता हुन्छ। यस्तो उपासनाको लागि पावनक्षेत्र भएको र भगवद् आराधनाबाट दाम्मोरूपी भवबन्धन नाश गराउन सक्ने भएकाले यस तीर्थलाई दामोदरकण्ड (तीर्थ) भनिएको बुझिन्छ।

५. तीर्थपरम्परा

वैदिक वाङ्मयमा तीर्थ शब्दको प्रयोग बाहुल्येन प्राप्त भए पनि तीर्थयात्रालाई प्रधानता दिएको भने पाइँदैन । नदी, सङ्गम, मार्ग वा पवित्रस्थललाई बुझाउन तीर्थशब्द प्रयोग भएको देखिन्छ । तीर्थशब्द समुद्रको किनारभूमिको रूपमा प्रयोग भएको छ । अरित्र वा दिवस्पृथुतीर्थे सिन्धूनां रयः । धिया युयुज्ज इन्दवः । (ऋग्वेद १/४६-८) पर्वतका फेदीहरु र नदीका संगमहरुलाई पवित्रताको द्योतक मानिएको

छ - उपहरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनां धिया विप्रो अजायत । (यजुर्वेद २६/१५) पर्वतको नजिकमा र नदीहरुको संगमक्षेत्रमा यज्ञको लागि पवित्र सोमको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

वैदिक वाङ्मयमा तीर्थयात्रालाई त्यति धेरै महत्त्व नदिए पनि यज्ञिय भूमिलाई भने महत्त्व दिइएको छ । यज्ञ र यसको महिमाबाट प्रभावित समाजले यज्ञ नै सर्वस्व मानी वैदिक यज्ञमा नै रमाउन सिकायो । अग्निहोत्रीलाई तीर्थ, व्रत, उपवासजस्ता श्रौतकर्मभन्नि कर्म गर्नु नपर्ने घोषणा गर्‍यो । स्वाध्याय विधिप्राप्त वेदाध्ययन नै कर्तव्यकर्म थियो र यसैबाट ऐहिक र आमुष्मिक फल प्राप्त हुने मान्यता थियो ।

वेद, वैदिक कार्य र स्वाध्यायपरम्परामा केही शिथिलता आएपछि कतिपय स्मृतिशास्त्र, महाभारत र पुराण साहित्यले समेत तीर्थक्षेत्रको महिमालाई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेको पाइन्छ । ती तीर्थक्षेत्रहरुको महत्त्व ठूला-ठूला श्रौत यज्ञभन्दा पनि बढी भएको भनी प्रशंसा गरिएको छ । ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम, तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ (महाभारत, वनपर्व- ५५/१७)

तीर्थक्षेत्रको ख्याति स्मृति र पुराणको प्रचारसँगै फैलिँदै गयो । तीर्थस्थानको सङ्केत वैदिक वाङ्मयले गरेकाले यो परम्परा वेदमूलक नै हो । स्मृति र पुराण साहित्यले ठूला-ठूला र लामा नदी, पर्वत वन एवं दुर्गहरुलाई पवित्र क्षेत्रका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । तीर्थयात्राको माध्यमबाट समाजमा एकता, सहिष्णुताको सम्बर्धन भएको छ । देशको एउटा कुनादेखि अर्को कुनासम्म जोड्ने काम पनि तीर्थयात्राले गरेको छ । तीर्थयात्राको परम्परा केवल सनातन धर्ममा मात्रै हैन विश्वका हरेक धर्मसम्प्रदायमा लोकप्रिय छ । तीर्थस्थलको पवित्रता र आध्यात्मिक प्रेरणाले यात्रीहरुलाई बाँकी जीवन श्रद्धा र भक्तिपूर्वक बाँच्न अभिप्रेरित गरेको छ भने जनसाधारणलाई स्वार्थमय जीवनबाट माथि उठ्न सिकाएको छ । जीवनको मूल्य, मान्यता र भौतिक दृष्टिबाट अध्यात्मतिर लाग्न प्रेरित गरेको छ ।

दामोदरकुण्ड मुस्ताङ जिल्लाको पूर्व-उत्तर (ईशान कोण) मा अवस्थित छ । दामोदरकुण्डको शास्त्रीय आधार प्रस्तुत गर्नुपूर्व कुण्डको पूर्वी भागमा रहेको हिमाच्छादित दामोदर हिमालको छोटो जानकारी गराउनु सान्दर्भिक हुन्छ । दामोदर हिमाल यसै जिल्लाको पूर्वी सिमाना हो । उत्तरमा तिब्बत र दक्षिणमा मनाङ जिल्लालाई छोएर बसेको दामोदर हिमाल समुद्री सतहदेखि २२००० फिट उचाइमा रहेको छ । दामोदरकुण्डको परिसरबाट र कुण्ड पुग्नभन्दा पहिले उच्च पहाडी मार्गबाट पूर्वतर्फ देखिने हिउँले टम्म भरिएको उत्तर-दक्षिण र पश्चिम भई बसेका हिमशृङ्खलामध्ये पूर्वोत्तरको हिमाल नै दामोदर हिमाल हो । यो हिमाल सर्वदा हिउँले ढाकिएको हुन्छ । जानकारहरुका अनुसार यस हिमालको तल्लो भागमा प्राकृतिक रूपमा हिउँबाट निर्मित कुण्ड, शिवलिङ्ग र शिवका आकृतिहरुको दर्शन पाइन्छ । दामोदरकुण्डको उत्तर-पश्चिमतर्फ रहेको करिब १९००० फिटभन्दा अग्ला चट्टानी चुचुराहरुमा लगभग कार्तिकदेखि वैशाखसम्म हिउँ जम्दछ । यी पहाडी भू-भाग दक्षिण मोहडा गरी बसेका राता, फुस्रा र काला प्रकृतिका उजाड र उराठिला छन् । कुनै पनि वनस्पतिको अस्तित्व यस चट्टानी भूभागमा देखिँदैन । वर्तमानमा आएको जलवायु परिवर्तनको कारणले कतिपय हिमाच्छादित चुचुरा पनि हिमरहित भएको प्रष्ट देखिन्छ । कतिपय हिमालका हिमरेखाहरु माथि-माथि सडैं गरेको पनि देखिन्छ । (असार महिनाको २०-३० तिर जाँदा) दामोदर हिमालको फेदीबाट थोरै उत्तरतर्फ पश्चिमतिर फैलिएको र दक्षिणतर्फ भिरालो भएको, बीचमा कुशै कुश उम्रिएको सिमसारजस्तो, बीच-बीचमा विभिन्न ससाना कुण्ड, ताल भएको, बीचमा दामोदर कुण्ड भएको, शान्त, सुन्दर उपत्यका नै दामोदर कुण्डको रमणीय क्षेत्र हो ।

यस शान्त र रमणीय क्षेत्रमा विभिन्न साना-ठूला प्राकृतिक कुण्डहरु छन् । ती कुण्डका विभिन्न नाम छन् । तीमध्ये अलि ठूलो पानीभित्र बीचमा पहुँलो गोलो घेरा देखिने कुण्डलाई मुख्य दामोदर कुण्ड भनिन्छ । यसै कुण्डको नजिक ताम्रकुण्ड लगायतका कुण्डहरु छन् । यिनै कुण्डका वरिपरि कुशैकुशको चौर छ । यी कुश खान हिमाली मृग, लामा सिँग भएका भट्ट हेर्दा भेडाजस्ता देखिने जनावरहरु बथानै आउँछन् । तीर्थयात्रीका लागि सहृदयी भक्तवृन्दको सहयोगमा दुईवटा पौवा टिनले बनेका छन् । प्रत्येक वर्ष ४५/६० दिनका निमित्त नीलगिरि हिमालनिवासी मौनी बाबा गई तीर्थयात्रीको सेवा गर्नुहुन्छ ।

यस क्षेत्रमा पनि मंसिरदेखि लगभग वैशाखसम्म नै हिउँ जम्दछ र वैशाख अन्तिमबाट हिउँ पग्लन थाल्दछ । वर्षाको नाममा यस क्षेत्रमा हिउँ नै वर्षा हुन्छ, तर गर्मीका प्रभावले जम्दैन, पग्लिहाल्छ । यस क्षेत्रलाई गण्डकीको उद्गमस्थल मानिन्छ । दामोदर हिमाल र दामोदर कुण्डको पानी दक्षिण-पश्चिम भएर बगी आउने र विभिन्न हिमशिखरको हिमनदी समेत मिसिने प्रमुख मुहान् नै गण्डकीको मूल स्रोत हो ।

६. शास्त्रीयता

वराहपुराण, पद्मपुराण, विष्णुपुराण, महाभारतजस्ता पौराणिक ग्रन्थलाई आधार बनाएर दामोदर कुण्डको धार्मिक महिमा खोतल्नु उपयुक्त हुन्छ । स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डले पनि मुक्तिक्षेत्र र शालग्राम क्षेत्रको महिमा मुक्तकण्ठले गाएको छ । मुक्तिक्षेत्रको वर्णनप्रकरणमा हिमवत्खण्डले ब्रह्मकुण्ड, रुद्रकुण्ड र अनन्तकुण्डको उल्लेख गरेको छ । वर्तमानको प्राकृतिक बनोटलाई हेर्दा मुक्तिनाथ

वरपर त्यस्तो कुण्ड नदेखिएको र क्षेत्रले ठूलो भू-भाग समेट्ने हुँदा मुक्तिक्षेत्र अन्तर्गत नै पर्ने दामोदर हिमालको उपत्यकामा रहेका उपर्युक्त कुण्डहरू नै दामोदर कुण्ड र अन्य कुण्ड हुन् भन्न सकिन्छ ।

वराहपुराण १४४औं अध्यायमा शालग्राम क्षेत्रको महत्त्व प्रकाशित छ । वसुदेवको नामबाट प्रख्यात भई मुक्तिक्षेत्रको शालग्राम पर्वतमा भगवान् शिव र म शिलारूपले र पर्वतरूपले बस्नेछौं । त्यहाँका सबै शिलाहरू पूज्य छन् । विशेष रूपमा चक्र अङ्कित शिलाहरू त भन्ने पूजनीय छन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।

तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिञ्छिलारूपेण तिष्ठति ॥

अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण नित्यदा । तस्मिञ्छिलाः समग्रास्तु मत्स्वरूपा न संशयः ॥

पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिता ॥

शालग्राम क्षेत्र हरिहरात्मक क्षेत्र हो । यहाँ महातपस्वी सालङ्कायन मुनिको तपस्याको उपाख्यानले यस क्षेत्रलाई हरिहरक्षेत्रका रूपमा चिनाएको छ । यहाँ भगवान् शिव र विष्णु अभेदले रहनुभएको छ । पुण्यप्रदायक हरिहरक्षेत्रलाई वराहपुराणको विभिन्न प्रसङ्गले प्रष्ट पारेको छ -

शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः । तयोः पर्वतयोर्थां वै शिला विष्णुशिवाभिधाः ॥ (१४४/२९)

शिवो मे दक्षिणस्थानं तिष्ठते विगतज्वरः । लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकवरो हरः ॥

तं मे विदन्ति ते देवि ! नूनं मामेव विन्दति । ये मां विदन्ति देवेशि ते विदन्ति शिवं परम् ॥

अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुन्धरे । तत्राहमपि तिष्ठामि आवयोर्नान्तरं क्वचित् ॥

शिवं यो वन्दते भूमे स हि मामेव वन्दते । लभते पुष्कलं सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

एवमेतन्महाभागे क्षेत्रं हरिहरात्मकं । मृता येऽत्र गतिं यान्ति मम कर्मानुसारिणः ॥ (व.पु.- १४४/१००-१०४)

गण्डकीले कठिन तपस्या गरेर भगवान् विष्णुलाई प्रसन्न बनाइन् र भगवान्लाई आफ्नो पुत्ररूप हुन आग्रह गरिन् । गण्डकीको इच्छा अनुसार भगवान् पनि शालग्राम शिलाको रूपमा गण्डकीको जलभित्र रहनुभयो ।

..... । गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥

शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा । स्थास्यामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥ (व.पु.- १४४/५४)

मुक्ति प्रदान गर्ने अत्युत्तम शालग्रामक्षेत्र (मुक्तिक्षेत्र) को विस्तार १२ योजन छ ।

आरभ्य मुक्तिक्षेत्रं तत् क्षेत्रं द्वादशयोजनम् । शालग्रामस्वरूपेण मया यत्र स्थितं स्वयम् ॥ (१४४/५५)

शालग्रामक्षेत्र सामान्य पुण्यक्षेत्र मात्र होइन । यो क्षेत्र महापुण्यक्षेत्र हो । महाराज आनन्दीधर वानप्रस्थ आश्रम प्रवेश गर्ने समयमा आफ्नो राज्य पुत्रहरूलाई यथोचित भाग लगाइदिपछि महापुण्य तीर्थ शालग्राम क्षेत्रमा गई तपस्या गर्नुभएको प्रसङ्ग विष्णुपुराणमा उल्लेख छ-

वर्षेच्छेतेषु तान् पुत्रानभिषिच्य स भूमिपः । शालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय तपसे ययौ ॥ (वि.पु.- २१/२४)

यस्तो पावनक्षेत्रमा भगवान्को मुक्तिप्रदान गर्ने नामबाट प्रसिद्ध भएको दामोदर कुण्ड अवस्थित छ । पुराणहरूमा दामोदर कुण्ड भनी प्रष्ट नाम उल्लेख नभए पनि विभिन्न कुण्डहरूको वर्णन भएकाले र प्राकृतिक विवरण मिल्ने भएकाले दामोदर कुण्ड ठम्याउन सहज नै हुन्छ । महाभारतको वनपर्व अन्तर्गत तीर्थयात्रा वर्णन क्रममा पनि शालग्रामक्षेत्रको महत्त्व बताइएको छ । त्यो क्षेत्रमा ऋषिवृन्द, देवगण, आदित्यादि वसु-रूद्र आदि देवताहरू पनि भगवान् जनार्दनको उपासना गर्दछन् । सो पवित्र क्षेत्रमा सबै प्रकारको पापलाई नाश गर्ने एउटा कुण्ड छ, जसमा चारै समुद्र निवास गर्दछन् । दुर्गातिलाई निवारण गर्ने यस क्षेत्रको यात्राबाट अश्वमेध यज्ञबाट प्राप्त हुने पुण्यलाभ हुन्छ ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र । स्थानं नारायणस्य च ॥

सदा सनिहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥

अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥

तत्रोदपानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा ॥ (महा., वनपर्व- ८५/१२३-१२६)

स्वयं भगवान् वराहले भूमिको प्रश्नको उत्तरमा यस क्षेत्रमा १५ वटा महत्त्वपूर्ण पुण्यप्रदायक तीर्थक्षेत्रहरू रहेको बताउनुभएको छ । ती १५ महातीर्थमध्ये देवहूद नामक परमपवित्र तीर्थ पनि एक हो र यस हूद (कुण्ड) मा चक्राङ्कित सुन्दर माछाहरू घुम्छन् । पुण्यात्मा महापुरुषहरू यस्ता माछाको दर्शन पाउँछन् । त्यस देवहूदमा वर्षका १२ वटा द्वादशीमा सूर्योदयको समयमा स्वर्णमय कमलको दर्शन हुन्छ ।

यस्तो पवित्र हृदमा स्नान गर्नाले अश्वमेध यागजन्य फल प्राप्त हुन्छ भनी वराहपुराणमा उल्लेख छ । यस्ता पवित्र कुण्डहरूको सृष्टि मैले नै गरेको हुँ भनी भगवान् वराहले बताउनुभएको प्रसङ्ग पाइन्छ ।

एते पञ्चदश गुह्याः शालग्रामे प्रकीर्तिताः । इमान् भागवतान् कृत्वा एतद् भूमे मया कृतम् ॥ (१४।१७)

यस्तो उत्तम तीर्थको रूपमा रहेको दामोदर कुण्डको जलस्पर्शबाट मात्र पनि मनुष्यहरू पापमुक्त हुन्छन् । स्नान गरेमा विभिन्न रोगबाट मुक्ति मिल्छ भने अकालमृत्युजस्ता भय हुँदैनन् । दैवी विपत्ति र हिंस्रक जन्तुबाट पनि डर, त्रास हुँदैन र दरिद्रता आदि भयले समेत सताउँदैन भनिएको छ ।

दामोदरकुण्डमा सविधि स्नान गरी सात रात उपवास बसेर भगवदाराधना गरेमा अग्निष्टोमादि दूला-दूला श्रौत यज्ञजन्य फल प्राप्त हुन्छ । यस क्षेत्रमा प्राण छोड्ने भक्तले उत्तम लोक प्राप्त गर्दछ । यस क्षेत्रमा गरिएको तर्पण र पिण्डदानादि कर्मले पितृहरू तृप्त हुन्छन् र कुलकुटुम्बलाई सुख, शान्ति र समृद्धि मिल्दछ । यस्तो पुण्य तीर्थक्षेत्र दामोदर कुण्डको महिमा श्रवण, दर्शन र यात्राले मनुष्यजीवन सफल हुने बताइएको छ ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत दशभक्तोषितो नरः । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथात्र मुच्यते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः । अश्वमेधफलं भुक्त्वा भूमे मत्समतां व्रजेत् ॥ (व.पु. १४।१५-१६)

७. पवित्रताको कारण

दामोदरकुण्ड पवित्र तीर्थ हो । यसलाई उजागर गर्ने ऐतिहासिक एवं पौराणिक आधारहरू प्रशस्त छन् । विशेष गरी दामोदर कुण्डलाई दुई पक्षबाट हेर्न सकिन्छ । प्रथमपक्ष भनेको शालग्रामक्षेत्र हो र द्वितीयपक्ष गण्डकीको उद्गमस्थल हो । यी दुवै पक्ष अत्यन्त पवित्र छन् । सनातनीहरू यिनीहरूको नाम सुन्ने बित्तिकै श्रद्धाले नतमस्तक बन्दछन् । दामोदरकुण्डको प्राकृतिक सुषमा र भौगोलिक रमणीयता बाह्य दृष्टिका लागि सुखद भए पनि अन्तर्दृष्टियुक्त श्रद्धालुका लागि यसको पवित्रता ज्यादै उच्च कोटिको छ । अन्यत्रका तीर्थमा यस्तो दुर्लभ संयोग कमै पाइन्छ । शालग्राम र गण्डकीको पवित्रताले पुण्य भएको यस क्षेत्रमा भगवान् रामचन्द्र आएर दुष्ट राक्षसलाई मारी कठोर तपस्यामा बसेका युवतीहरूको इच्छा पूरा गर्नुभएको प्रसङ्ग आनन्दरामायणमा उल्लेख छ । त्यस्तै भगवान् रामचन्द्रलाई पतिको रूपमा पाउन १६ हजार राजकन्याहरूले गण्डकीको तटमा तपस्या गरेका र उनीहरूको पनि तपस्या पूर्ण गराउनुभएको कुरा आनन्दरामायणमा उल्लेख छ :-

ताभिः शनैस्ततो रामो ययौ तुरगसंस्थितः । योजनोपरि ताः सर्वाः सहस्रं षोडशाः शुभाः ॥

ददर्श गण्डकीतीरे वृक्षगण्डे रघुद्वहः । निमीलितदृशः शुष्कास्तपसा दग्ध्यौवनाः ॥ (रज्यकाण्ड, पूर्वार्ध- ११।७२-७३)

योगवाशिष्ठाका अनुसार तीर्थयात्राको क्रममा भगवान् राम यस शालग्रामक्षेत्रमा आउनु भएको थियो । सूतहत्याको पाप विमोचन गर्न भगवान् कृष्णका अग्रज बलरामले गण्डकी स्नान गर्नुभएको थियो ।

स्नात्वा सन्तर्प्य देवादीन् जगाम पुलहाश्रमम् । गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्नुतः ॥ (भागवत- १०।७९। ११-१२)

यस्तो महनीय पावनता बोकेको गण्डकीको उद्गमस्थल दामोदरकुण्डको पवित्रताको इयत्ता कसरी नाप्न सकिन्छ ?

भगवान् शालग्रामको उत्पत्तिक्षेत्र भएकाले पनि यसको पवित्रतामा शंका गर्नुपर्ने स्थान छैन । गण्डकीको गर्भगत भएर रहेको शालग्रामको शास्त्रहरूमा ठूलो महत्त्व बताइएको छ । शालग्राम गर्भमा धारण गरेकी गण्डकीको जल दर्शन गर्नाले, छुनाले, नुहाउनाले अथवा पान गर्नाले मात्र पनि मनुष्यले मन, वचन र कर्मबाट गरिएका सम्पूर्ण पाप नाश हुन्छन् । भगवान् शालग्रामलाई गर्भमा लिएर प्रवाहित भएकी गण्डकीलाई चक्रनदी पनि भनिएको छ र संसारलाई पवित्र बनाउने भनी महत्ता दर्साइएको छ । राजा भरतले तपस्या गरेको शालग्राम क्षेत्रमा प्रवाहित पवित्र गण्डकी यिनै हुन् । भागवतका अनुसार-

यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संनिधायित इच्छारूपेण ।

यत्राश्रमपदान्युययतो नाभिर्भिर्दृष्वच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्री करोति ॥ (भा.- ५।७।९-१०)

शालग्रामको उपासकले गण्डकीक्षेत्रमा देहत्याग गर्दछ भने उसको पुनर्जन्म हुँदैन । यस्तो महिमा भरिएको शालग्राम पर्वत, दामोदर कुण्ड यो भूलोकको वैकुण्ठ हो ।

भगवान्को नित्य सान्निध्य रहेको यस क्षेत्रमा गई तपस्या गर्ने, उपासना गर्ने र दर्शन गर्ने सबै मानव सौभाग्यशाली हुन् । अध्यात्मको मूल, भक्तिको स्रोत र तपस्याको पावनभूमि दामोदरकुण्ड अन्तर्दृष्टि सम्पन्नका लागि चैतन्य छ, जीवन्त छ र आनन्दरूप छ ।

प्रायेण तीर्थार्थिभगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः । (भा.- १।११।८)

हिममण्डित हिमालयको पर्वत शृङ्खलाको बीचमा मग्न भएर घुम्ने तपस्वीहरूको यात्राले पनि यस क्षेत्रलाई पवित्र बनाएको छ । कलिकल्मषले भरिएको तीर्थक्षेत्रलाई यस्तै महापुरुषहरूको पवित्र पाइलाले शुद्ध बनाउँछ, पापरहित बनाउँछ ।

८. जनश्रुति एवं अवधारणा

दामोदर कुण्डको यात्रामा जाने भक्तजनमध्ये धेरैजसो साधु-सन्त देखिन्छन् । गृहस्थ भक्तहरूको पनि श्रद्धा एवं विश्वास कम छ भन्ने चाहिँ होइन तर तीर्थयात्रालाई नै आफ्नो उद्देश्य बनाएर जाने साधुहरूको तुलनामा गृहस्थ भक्तहरू कमै भेटिन्छन् ।

सन्तसमाजले शालग्राम शिलालाई अत्यन्त श्रद्धा एवं भक्तिले पूज्दछ । सनातनीहरूको प्रत्येक घरमा भगवान् विष्णुका रूपमा शालग्रामको पूजा हुने गर्दछ । वैष्णव सम्प्रदायमा शालग्रामप्रतिको समर्पण र निष्ठा भनै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यही शालग्रामको उद्गमस्थल दामोदर कुण्डपरिसरलाई मानिन्छ । कालिगण्डकीको शिरोभाग र शालग्रामको उद्गमक्षेत्र भएकाले सन्तसमाजले दामोदर कुण्डलाई जनमानसमा पवित्र क्षेत्रका रूपमा स्थापित गरायो । भक्तमानस दामोदर कुण्डको दर्शन, स्नान र पूजनपछि आफ्ना सम्पूर्ण ताप, पाप एवं दुर्गुण नाश हुनेमा पूर्ण विश्वस्त रहेको पाइन्छ । क्रोधमाथि विजय पाउन र भोगको क्षणिकताको अनुभूति गर्न पनि दामोदर कुण्डको यात्रा गर्ने धारणा कतिपय भक्तहरूमा भेटिन्छ ।

भगवान् नारायणको नित्य निवास वैकुण्ठलोकको जस्तै शालग्राम शिलाको नित्य निवास भएको दामोदर क्षेत्रमा जीवनमा एकपटक मात्र पनि यात्रा गर्न सकियो भने भवसागरबाट सजिलै पार हुने विश्वास भक्तसमुदायमा छ ।

जीवनचक्रको निःसारता बुझी उपासना र साधनामा लागेका कतिपय साधक सन्तहरू अतिपवित्र दामोदरकुण्डमा स्नान गरी भगवान् शालग्रामको पूजा, वन्दना गर्नाले अन्तःकरणको मलिनता नाश भई साधनामा उत्कर्षता आउने र साध्यप्राप्तिमा सहजता हुने विश्वास गर्दछन् । त्यसैकारण यात्राको समयमा केही समय सो क्षेत्रमा बसी मन्त्रजप, पुरश्चरण, पाठ र योगाभ्यासको नित्य अनुष्ठान गर्दछन् । गृहस्थ भक्तहरू भने सकाम भावले यात्रा गर्दछन् र सो कुण्डको क्षेत्रबाट ल्याएको शालग्राम भगवान्लाई घरमा राखी नित्य अर्चना गर्नाले परिवारमा सुख, शान्ति, समृद्धि र कल्याण हुने विश्वास गर्दछन् ।

दामोदर कुण्डको परिसरमा रहेको कुशको हरियालीलाई देखेर कतिपय भक्तजनहरूको कल्पना यसप्रकार छ- भगवान् श्रीकृष्णलाई माता यशोदाले बाँधिदिएको दाम्लो कुशको थियो र नलकूबरको मुक्तिपछि त्यहि दाम्लो फुकाएर उत्तरतिर प्याकिदिँदा दामोदरकुण्डमा आइपुग्यो र फैलियो । त्यसकारण वरिपरि सुख्खा भए पनि कुण्डको नजिक कुशको हरियाली देख्न सकिन्छ ।

यस्ता जनविश्वास तत्कालीन नभएर प्राचीन समयदेखि नै चलिआएका छन् । श्रुतिपरम्परामा रहेको यस पवित्र क्षेत्रको महिमाले भक्तहृदयमा प्रेम र उत्सुकता जगाउँदै आएको छ । त्यसैले त कठिन, निर्जन यात्रा पनि सहज र सुखमय बन्न पुगेको छ । सकाम भक्तहरूका अनेक इच्छा, आकांक्षा पूरा भएका अनेकौँ रोचक घटना पनि उनीहरूकै मुखबाट सुन्न पाइन्छ भने निष्काम भक्तहरूको अनुभूति पनि ज्यादै रोमाञ्चकारी पाइन्छ ।

कतिपय भारतीय भक्तहरू कैलास मानसरोवर र दामोदरकुण्डलाई समान रूपमा सम्मान गर्दछन् । भगवान् शिवको लीलाभूमि हिमालय क्षेत्रमा रहेका यी दुवै क्षेत्रको दर्शनबाट शिवभक्ति र निर्मल ज्ञान प्राप्त हुन्छ भन्ने उनीहरूको विश्वास छ ।

९. पर्यटकीय सम्भावना

समग्र नेपाल पर्यटनको अथाह सम्भावना बोकेको मुलुक हो । हिमाली क्षेत्र जहिले पनि आकर्षणको केन्द्र बन्यो । प्राचीन समयमा ऋषिमुनिको तपस्थलीको रूपमा आकर्षण बन्यो भने साधना, तीर्थ, व्रत र योगका लागि अहिले पनि उत्तिकै लोभलाग्दो छ । प्राकृतिक सौन्दर्यमा रमाउन चाहने र भौगोलिक परिस्थितिको ज्ञान गर्न चाहनेहरूका लागि हिमालीक्षेत्र अहिले पनि कम महत्त्वपूर्ण छैन । यही क्षेत्रको मोहकताले गर्दा लाखौँ पर्यटक नेपाल आउँछन् ।

मुस्ताङ जिल्ला पर्यटकहरूको लागि मात्र नभएर सनातन धर्मावलम्बीहरूको लागि पनि गन्तव्य जिल्ला हो । भगवान् मुक्तिनाथ र कालीगण्डकी समस्त हिन्दुहरूका आराध्य भएकाले जीवनमा एकै पटक मात्र भने पनि मुक्तिनाथ पुग्ने चाहना सबैको रहेको हुन्छ । बौद्धमार्गीहरूको लागि भनै ठूलो महत्त्व बोकेको यो जिल्ला बुद्ध धर्मपरम्परा र भोटसम्पदाको विशाल भण्डार हो । यस्ता विभिन्न संस्कृति, धर्म, परम्परा र सम्पदाको भण्डार यहाँ भेटिन्छ । यहाँका गुफाहरू बौद्ध दर्शन र साधनाका ऊर्जाशील क्षेत्र हुन् । पहराका विकट स्थानमा प्राकृति रूपमा बनेका र मानवद्वारा बनाइएका गुफाहरू एवं यहाँ हुर्किएको संस्कार-संस्कृति मानवशास्त्रीहरूका लागि नयाँ ज्ञान दिने सामग्री हुन सक्छन् । हरेक गाउँमा बनेका घरहरूको प्रकृति र संरचनालाई हेर्दा यी घरहरू सदियौँ पुराना र पुरातात्विक वास्तुकलाको मूर्त रूपजस्ता देखिन्छन् । बाहिरी दृष्टिमा चट्टाने पहाड भए पनि यहाँको प्रकृति विश्वमोहिनी बनेर उभिएको छ र भूस्वर्गको रूपमा सजिएको छ ।

धार्मिक आस्था र श्रद्धा भएका सनातनीहरूको लागि दामोदर कुण्ड पनि प्रमुख गन्तव्यमा पर्दछ । लाखौँ सनातनीहरूको तीर्थयात्राको रूपमा दामोदरकुण्ड जाने इच्छा हुँदाहुँदै पनि मार्गको विकटता असुरक्षा र सरकारको उदासीनताले गर्दा जाने इच्छा पुरा हुन

सकेको छैन । भारतमा प्रसिद्ध मानिएका अमरनाथ र वैष्णोदेवीभन्दा कयौं गुणा पवित्र, प्राकृतिक सुन्दरता, भौगोलिक रमणीयता र अनुपम हिमाली वातावरणले सम्पन्न यस क्षेत्रमा थोरै मात्र भए पनि पूर्वाधारको काम हुन सक्थ्यो भने लाखौं तीर्थयात्री पुग्न सक्छन् ।

दामोदर कुण्डको यात्रामा यारा गाउँसम्म त्यति समस्या छैन तर यारा गाउँबाट अगाडिको पैदलमार्ग ज्यादै कठिन भएकाले यस मार्गका बिच-बिचमा पाटी पौवा, पानीको धारा र सुरक्षा क्याम्पको आवश्यकता छ । यात्री चल्ने समय असारको १५ देखि भाद्रको पहिलो हप्तासम्मलाई केही पूर्वाधारको व्यवस्था गर्न सकियो भने दामोदर कुण्डको तीर्थयात्रीले मुस्ताङको पर्यटनमा अहं भूमिका खेल्न सक्छ । तल्लो मुस्ताङमा मुक्तिनाथले यात्री भित्र्याएभन्ने उपल्लो मुस्ताङमा दामोदर कुण्डले भित्र्याउन सक्छ । दामोदर कुण्डको ठूलो विशेषता शालग्राम क्षेत्र हो । भगवानको स्वरूप मानेर विश्वका अबै हिन्दुहरूले पुज्ने शालग्राम यस क्षेत्रमा बाहेक विश्वमा अन्यत्र कतै पाइँदैन । विश्वमा जहाँ शालग्राम पुगे पनि यही क्षेत्रबाट पुगेको हो । यो अनुपम पवित्र र दुर्लभ क्षेत्रको अध्ययन, अनुसन्धान र संरक्षण अहिलेको आवश्यकता हो ।

यस क्षेत्रको भ्रमण गर्ने तीर्थयात्री कतिपय विदेशी पर्यटकहरू दामोदरकुण्डको पूर्व दामोदर हिमालको खोंच हुँदै मुस्ताङ निकल्ने गर्दछन् तर यो मार्ग सहज र सधैंका लागि उपयुक्त छैन । नेपालको पर्यटन इतिहासलाई विचार गर्दा यसको विकासगति अत्यन्त फिक्तो छ । यसको औपचारिक प्रारम्भबिन्दु सन् १९५० पछि मात्र मान्न सकिन्छ । नेपालमा विदेशीहरूको आगमनलाई राणाकालमा कडा गरिएको थियो । राणाशासनको विलयसँगै नेपालमा भारतीय र अन्य देशका यात्रीहरूलाई केही सहज हुँदै गयो । सहजताको कारणले धार्मिक यात्री र विदेशी पर्यटकहरूको संख्या दिनानुदिन बढ्दै जान थाल्यो । नेपालको सहरी क्षेत्रमा सुविधासम्पन्न होटल, लज बन्न थाले । नेपाललाई विश्वसामु चिनाउन विभिन्न कार्यक्रम हुँदै आएका पनि छन् । यति हुँदाहुँदै पनि नेपालका रमणीय र महत्त्वपूर्ण स्थानहरू अझै ओभेलेमा नै छन् । यसको उजागर गर्न र विश्वलाई नेपालप्रति आकर्षित गर्न केही पूर्वाधारको निर्माण र प्रचार-प्रसार गर्न नपुगेको देखिन्छ । नेपालमा रहेका विभिन्न धार्मिक क्षेत्रहरूलाई समयानुकूल प्रचार र सबैको सहज पहुँच हुन सक्थ्यो भने नेपालको विकासमा कोशेढुङ्गा सावित हुन सक्छ । कतिपय ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका र पर्यटनको प्रचुर सम्भावना बोकेका क्षेत्रहरूको विकास एवं प्रचारका लागि स्थानीय समुदायलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति आवश्यक छ र भएका नीतिनियमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनको खाँचो छ । यसले स्थानीय तहमा नै आयआर्जनका अनेक बाटो खोल्न सक्छ । उचित प्रचार हुन नसकेको धार्मिक क्षेत्रमध्ये नै दामोदर कुण्ड पर्दछ । महनीय धार्मिक महत्त्व बोकेको यो क्षेत्र विश्वदुर्लभ धार्मिक सम्पदा पनि हो । विश्वमा कतै नपाइने शालग्राम यसै क्षेत्रमा मात्र पाइने हुनाले यसको महत्त्व राष्ट्रिय पहिचानसँग जोडिएको छ । अनधिकृतमा शालग्रामको बिक्री-वितरण र तोडफोड गर्ने कार्य नरोकिने हो भने यस क्षेत्रको महिमा शास्त्रमा मात्र सीमित हुन सक्छ । अतः यसतर्फ पनि राज्यको ध्यान जानुपर्छ ।

धार्मिक आस्था बोकेको समाजमा दामोदरकुण्डको धार्मिक महत्त्व प्रचार गरी वार्षिक रूपमा नै यात्राको आयोजना गरी धेरै यात्री भित्र्याउने कार्यक्रम बनाउन आवश्यक छ । दामोदरकुण्ड दर्शन-भ्रमणका लागि धेरै यात्री भित्र्याउन यारा गाउँमा राम्रो धर्मशाला आवश्यक छ । जसमा पानी बत्तीको व्यवस्था राम्रो होस् । याराबाट अगाडि बढ्ने मार्गमा यात्रीहरू मार्ग भुलेर रुमल्लिने भएकाले मार्गसङ्केत चिह्नहरू ठाउँ-ठाउँमा राख्नुपर्छ । ठाउँ-ठाउँमा सामान्य खालका पौवाहरू निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । बाटो सुधार र बीचबीचमा पानीको व्यवस्था गर्नुपर्छ । त्यस क्षेत्रमा पर्यटकहरूलाई मार्गदर्शन गराउने जनशक्तिलाई तालिम, प्रशिक्षण र जनचेतनामूलक कार्यक्रमद्वारा उत्तरदायी बनाउँदै लानुपर्ने आवश्यक छ । त्यस मार्गमा पर्ने कतिपय पर्यटकीय सम्पदाको पहिचान गरी प्रचार-प्रसार गर्न सकेमा यात्राको महत्त्व र त्यस क्षेत्रको पर्यटकीय गरिमा भन्ने बढ्ने छ ।

दामोदर कुण्डको यात्राको समयमा आइपर्ने कठिनाई र सामान्य आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्न अस्थायी रूपमा मार्गमा सूचनाकक्ष, सुरक्षा र प्राथमिक स्वास्थ्योपचारको व्यवस्था नगरी नहुने अवस्था छ । यात्राको समयमा कति यात्रीले दामोदरकुण्डको यात्रा गरे र यसलाई बढोत्तरी गर्न के-कस्ता कार्यक्रम गर्न सकिन्छ ? भन्ने विषयमा अध्ययन गरी राज्यपक्षबाट पर्यटन अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम गर्नुपर्छ । राज्यले नै लगानी गरी मानसरोवरको दाँजोमा दामोदर कुण्डलाई प्रवर्धन गर्नुपर्छ । कुण्ड परिसरमा पनि फोहोर व्यवस्थापन र कुण्ड संरक्षण सम्बन्धी कार्य गर्नुपर्दछ । राज्यबाट उपेक्षा गरिएको जस्तो देखिने यो तीर्थक्षेत्र नेपालको नै गौरव हो भन्ने बोध सबैलाई गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपालको तीर्थक्षेत्रको शिरोभाग दामोदरकुण्डमा हाम्रा कुनै पनि क्रियाकलापले आँच पुग्न हुँदैन । कठिन तीर्थयात्रा गर्ने नाममा वा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धामा पवित्रक्षेत्रलाई दोहन गर्न हुँदैन । नेपालको गौरव भगवान् शालग्रामको अनधिकृत ओसार-पसारले दामोदर कुण्डक्षेत्र रित्तिसकेको छ । विभिन्न बहानामा शालग्राम शिला फुट्याउने र बिक्री-वितरण गर्ने कार्य बन्द गराउनुपर्छ । दामोदर कुण्ड समस्त हिन्दुहरूको धरोहर हो । सर्वोत्तम प्राकृतिक सम्पदा हो र नेपालको गौरव हो । यसको संरक्षण र संवर्धनमा सबैको उत्तिकै उत्तरदायित्व रहनुपर्छ । जय दामोदर ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. आनन्दरामायणम्: व्या. पं. रामतेज पाण्डेय, सन् २०१३, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली।
२. ऋग्वेद : (सम्पा.) रामगोविन्द त्रिवेदी, सन् २००७, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
३. नेपालको राष्ट्रिय समीकरणको परिप्रेक्ष्यमा गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रका तीर्थस्थलहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन : डा. जगमान गुरुङ, सम्बत् २०६१, नेपाल र एशीयाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं।
४. महाभारतम् : (अनु.) पं. रामनारायणदत्त शास्त्री, सम्बत् २०६०, गीताप्रेस गोरखपुर।
५. वराहपुराणम् : सम्पा. श्रीहृषिकेश शास्त्री, सन् १९८२, चौखम्बा अमर भारती प्रकाशन, वाराणसी।
६. श्रीपद्ममहापुराणम् : सम्पा. चारुदेवशास्त्री ... आदि, सन् १९९६, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली।
७. श्रीमद्भागवत : (मूलमात्रम्), संवत् २०६७, गीताप्रेस गोरखपुर।
८. श्रीविष्णुपुराण : (अनु.) श्रीमुनिलाल गुप्त, संवत् २०७४, गीताप्रेस गोरखपुर।
९. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्र-विवृति : पं. विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्र गौतम, संवत् २०६७, पशुपति वंशीराम मण्डप, काठमाडौं, नेपाल।
१०. शुक्लयजुर्वेद : सम्पा. जगदीशलाल शास्त्री, सन् १९७८, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।
११. कुमारसम्भवम् :
१२. मुस्ताङ यात्रा :
१३. स्वर्गमा पैदल :
१४. मुस्ताङ दिग्दर्शन : नारायणप्रसाद क्षेत्री, वि.सं. २०४४, साक्षा प्रकाशन, काठमाडौं।

गुरु

उत्सव दुङ्गाना, कक्षा ७

अज्ञात गल्ती पनि माफ गर्ने,
चेलाहरूमा उपदेश छर्ने,
तिम्रो अधि नित्य शिरै भुकाउँ,
माया म तिम्रो कसरी चुकाउँ ? ॥१॥

म ज्ञानले हीन छु ज्ञान छर्छौं,
मेरो सधैं नै उपकार गर्छौं।
सज्ज्ञानको दीपक नित्य बाली,
अज्ञानको अन्ध समग्र फाली ॥२॥

असत्यको निम्ति दिवार बन्छौं,
असत्यको मार्ग नहिड्नु भन्छौं,

र सत्यको मार्ग सदा डुलाई,
ज्ञानी बनायौं तिमिले मलाई ॥३॥

अज्ञान नाशने तिम्रो मुख्य अस्त्र,
दियौं मलाई पनि ज्ञानशस्त्र।
उद्देश्य तिम्रो जब पूर्ण गर्छु,
विश्रान्तिको श्वास म बल्ल फेर्छु ॥४॥

भोकै बसेर पनि ज्ञान बाँड्ने,
कर्तव्य गर्दै अधि मात्र हिँड्ने,
सम्भरेर माया गुरुको अपार,
प्रणाम गर्छु म त बारबार ॥५॥

संस्कृतको सर्वातिशायी महिमा

रोहिणीराज तिमिल्सिना
उपप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पूर्वपीठिका

विश्वको सबैभन्दा समृद्ध वाङ्मय कुन होला ? थाहा छ तपाईंलाई ? यतिबेला तपाईंको दिमागमा यस प्रश्नको अनुमित उत्तरका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय भाषा अङ्ग्रेजी दौडिरहेको हुन सक्छ । अङ्ग्रेजीको कुरा छाड्नुस्, ग्रीक र ल्याटिन भाषाका साहित्यसहित अङ्ग्रेजी साहित्यलाई एक्लो संस्कृतवाङ्मयसँग तौलनुभयो भने पनि संस्कृतवाङ्मयकै तौल अधिकतर हुन्छ ।^१ संसारको सर्वाधिक आकर्षणयुक्त भाषाविषयक जिज्ञासा होस् या समग्र मानवसमुदायकै सर्वप्राचीन भाषाका बारेको प्रश्न, मानवसमुदायको सबैभन्दा परिष्कृत भाषाको खोज होस् या त तर्कसङ्गत व्याकरणले प्रबलीकृत भाषाको कुरो, भाषिक सर्वोत्कृष्टताको निश्चयार्थ उठेका तमाम जिज्ञासाहरूको एक मात्र निर्विकल्प उत्तर हुन्छ - संस्कृत । यति मात्र नभएर उच्चारणमा जिब्रोका सर्वाधिक मांसपेशी सक्रिय हुने भाषा, विश्वका अगणित भाषाहरूसँग न्यूनाधिक भाषावैज्ञानिक अन्तःसम्बन्ध रहेको भाषा, सुसाङ्ख्यीय प्रयोगका निम्ति सर्वोपयुक्त भाषा, समग्र विश्वकै सर्वाधिक सभ्य एवं सुललित भाषा अनि अकल्पनीय नवीनतम वैज्ञानिक उपलब्धिका सङ्केतहरूले परिपूर्ण वाङ्मय पनि संस्कृत हो ।

संस्कृतको वैशिष्ट्य

डा. राजीव दीक्षितका अनुसार १०२ अरब ७८ करोड ५० लाखभन्दा बढी शब्द संस्कृत भाषाको शब्दभण्डारमा छन् । यो सङ्ख्या बढ्ने प्रक्रियामै छ । नासाको एक अनुसन्धानले संस्कृतलाई विश्वको सबैभन्दा स्पष्ट भाषा भनेको छ । जिब्रोका सबै मांसपेशी सक्रिय हुने संसारको एकमात्र भाषा हो यो । १९८७ फेब्रुवरीको फोर्ब्स म्यागजिनले संस्कृतलाई computer Software का लागि सर्वोत्कृष्ट भाषा घोषित गरेको थियो । हाल आएर वैज्ञानिकहरू Super Computer बनाउँदै छन् । संस्कृतको प्रयोगमा बन्ने यो कम्प्यूटर सन् २०३४ सम्ममा तयार हुने जानकारी प्राप्त भएको छ । नासाका वैज्ञानिकका अनुसार अन्तरिक्षयात्रीलाई सन्देश (Message) पठाउँदा बिग्रन्थ्यो । थुप्रै भाषाको प्रयोगपछि जब संस्कृतलाई माध्यमभाषाका रूपमा प्रयोग गरियो, लक्षित सन्देश नै सम्प्रेषित भयो । त्यसैले वैज्ञानिकहरूले संस्कृत भाषालाई त्यस कार्यका लागि सर्वोपयुक्त भाषाका रूपमा अग्रेसारित गरिसकेका छन् । संस्कृतको अध्ययनबाट दिमाग अधिकतर तेजिलो हुने र स्मरणशक्तिमा समेत बढोत्तरी हुने तथ्य केही समयअघि मात्र भारतका संस्कृतविद्यापीठ र आधुनिक महाविद्यालय गरी दुई शिक्षालयका केही विद्यार्थीहरूमाथि गरिएको वैज्ञानिक मस्तिष्कीय परीक्षणबाट पत्ता लागेको छ ।

सुसमृद्ध हुनु संस्कृतको प्रमुख वैशिष्ट्य हो । प्राचीन वैदिक कृषिविज्ञानदेखि विमानविज्ञानसम्मका कुरा यसमै छन् । अल्बर्ट आइन्स्टाइनको खोजको परिणामका रूपमा प्रचारमा आएको परमाणुको कुरो होस् वा न्यूटनको शोधको नतिजाका रूपमा प्रचारित गुरुत्वको नै कुरा होस्, यिनको समयभन्दा निकै पहिलेका न्याय-वैशेषिकसूत्रहरूमा यी कुराहरू सम्यक् निर्देशित र व्याख्यायित छन् । त्यतिमात्र नभएर पाइथागोरसको नामका सुप्रथित गणितीय सिद्धान्तसमेत उनीभन्दा पूर्ववर्ती बोधायनाचार्यको शुल्बसूत्रमा नै उपस्थापित र विश्लेषित देखापर्छ ।

वस्तुतः तेष्रो आँखा हो - संस्कृत । ज्ञानको आँखा हो यो । पुरातनदेखि अधुनातनसम्मका कुनै पनि किसिमका उपलब्धिहरू संस्कृतवाङ्मयबाट असंश्लिष्ट फेला पर्दैनन् । सांसारिक पदार्थको विशद विश्लेषणदेखि आत्मानुभूतिसम्मका अध्यात्मदीपनका अनुपम परिचर्चा यसमै अटाएको छ । संसारीलाई साधक बनाउने, साधकलाई सिद्ध बनाउने अनि सिद्धलाई मुक्त बनाउने वाङ्मय हो यो । मानवलाई महामानव बनाउने भाषा यही हो । मानवीय ज्ञानपिपासालाई समग्रतया सन्तुष्ट गर्नसक्ने क्षमता संस्कृतवाङ्मयमा छ । यो जाति, समुदाय र सम्प्रदायमा बिल्कुल सीमित छैन । यदि त्यसो हुँदो हो त संसारभरिका मानिसहरू हर समय यसैप्रति लालायित हुने थिएनन् । योग, प्राकृतिक चिकित्सा, ज्योतिष, आयुर्वेद आदि मानवीय हितका विषयहरूलाई यसैले विस्तारमा समेटेको छ । यो वाङ्मय केवल धर्मको मात्र, अर्थको मात्र या त कामको मात्र प्राप्त्यको कुरो गर्दैन । यो त यी तीन नाशवान् भौतिक संसारका उपलब्धिमूलक पुरुषार्थहरूको विनियोगसमेत परम पुरुषार्थ मोक्षकै अधिगतिा निम्ति उपदेश गर्छ । समीक्षात्मक नजर लाउँदा के चाहिँ छैन र संस्कृतमा ? त्यसैले त भन्न मन लाग्छ - संस्कृते किं न विद्यते ?

^१ सशक्त भाषा संस्कृत, हरिदत्त शास्त्री E-Artcal

संस्कृतवाङ्मयका मानवसमुदायमा आफ्नो वर्चस्वसाधनका निम्ति कहिल्यै हतियार उठाएन, बल र छलको प्रयोग गरेन र पनि यसको सर्वसमीचीनताको हेतुत्वमा यसका अनुरागी, अध्येता एवं अनुगन्ताहरूको सङ्ख्या प्रतिदिन बढ्दो छ।

पर्यायविज्ञान र भाषिक अन्तःसम्बन्ध

‘अङ्कति = ऊर्ध्वं गच्छति’ व्युत्पत्तिका आधारमा अग्नि-शब्दको अर्थ माथितर्फ गएर देखिने गरी बल्लु या ज्वालायुक्त/शिखायुक्त आगो भन्ने हुन्छ। यसैको प्रभावमा अंग्रेजीमा Ignite क्रिया बन्छ अनि बाहिरपट्टि ज्वाला नदेखिईकन भित्र-भित्रै सल्किने आगोलाई भन्ने वह्नि भनिन्छ। उदाहरणका लागि भित्र-भित्रै बलिरहेको भुसको आगो वह्नि हो। अङ्ग्रेजीमा पनि भित्र-भित्रै भतभती पोलिरहने गरी जलन गराउनुलाई Burning भनिन्छ। मान्छेलाई आगोले पोलेपछि भित्र-भित्रै जलन भइरहन्छ तर ती जलनका क्षणहरूमा आगो चाहिँ देखिँदैन। त्यसैले त त्यस्तो केसलाई हस्पिटलमा पनि Burn case भनिन्छ। Ignite भनेको पनि जलन नै हो, उत्तेजनात्मक जलन तर कुनै पनि मेडिकल डक्टरले यसलाई Igneous case भन्दैन। यसलाई Igneous case नभनेर Burn case नै भन्नुको वास्तविक तथ्य बुझ्नका लागि भने त्यो डक्टरलाई समेत संस्कृतको गहिरो अध्ययन नगरी धेरै छैन।

लुकेको आगो अग्नि हैन, त्यो त वह्नि हो। अग्नि शिखाप्रधान हुन्छ भने वह्नि धूमप्रधान। वह्नि लुकेको हुन्छ। त्यसैले त धुवाँ देखेपछि अनुमान गर्नुपर्छ- ‘पर्वतो वह्निमान्.....’। अनुमान गर्ने त नदेखेको कुराको पो हो। अतः ‘पर्वतः अग्निमान्.....’ यस्तो अनुमान हुनै सक्दैन। अनुमानकालमा अग्नि-शब्दको प्रयोग सर्वथा अनुचित छ। अग्नि = देखिएको आगो, त प्रत्यक्ष नै भइहाल्छ। त्यसको के अनुमान गर्ने ? देखेको कुराको पनि अड्कल काटिन्छ र ? वहतीति वह्निः, एक स्थानबाट अर्को स्थानमा लैजाने कार्य गर्ने इञ्जिनको आगो पनि वह्नि नै हो।

पर्यायविज्ञानको आफ्नै पृथक् वैशिष्ट्य बोकेको संस्कृतमा पर्यायप्रयोगको अद्भुत नमुना पाइन्छ। दृष्टान्तका लागि अग्निलाई नै लिऔं। अग्निका नाममात्र पनि संस्कृतमा ४९ वटा छन् र हर नामले स्थानजन्य एवं प्रयोजनगत पृथक् अर्थलाई वहन गरेको पाइन्छ। वायुविना अग्निको प्रदीप्ति सम्भव नभएकाले अग्निको अर्को नाम हो वायुसखः^२। काष्ठमा अवस्थित अग्निलाई दावानल^३ भनिन्छ। ऋग्वेदमा यसैका लागि द्रौम्य^४ शब्द प्रयुक्त देखिन्छ। सामुद्रिक अग्निः वडवानल^५ हो भने उदरस्थ पाचनप्रणाली जुन प्रकारको ताप (अग्नि) को स्थिति रहन्छ, त्यसलाई जठराग्नि^६ भनिन्छ। भान्साघर या स्वर्णकारको आरनको अग्निलाई पावक^७ भनिएको छ। हुर्द बल्ने निभिराले परालको आगो या पाषाणयुगको घर्षणबाट निस्कने फिक्कोलाई तनूनपात्^८को संज्ञा दिएको छ संस्कृतले। वर्षाको कारण भएको सूर्यानललाई संस्कृतमा कृपीटयोनि^९को संज्ञा कल्पित छ। कृपीटयोनि^९को सम्बन्ध मेघसँग, मेघको वर्षासँग, वर्षाको सम्बन्ध अन्नबालीसँग र उत्पादित अन्नबालीको सम्बन्ध प्राणीजन्म अनि यज्ञादिकर्मसँग रहेको कुरा भगवान् स्वयंले पनि अर्जुनलाई उपदेशका वहानाले हामीलाई बताउनुभएको छ—

अन्नाद् भवति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥^{१०}

अन्तर्ग्राह्य भाषा अङ्ग्रेजीकै कुरा गरौं। अङ्ग्रेजीमा अग्निलाई के भन्ने ? पावकलाई के भन्ने ? अनि दावानल, वडवानल, तनूनपात्, कृपीटयोनि आदि आदि थुप्रै भिन्नार्थक नामका लागि अङ्ग्रेजीसँग के छन् शब्दहरू ? English begins with Fire and ends in Fire. आसंसार स्वकीय भाषिक साम्राज्य विस्तार गर्ने अङ्ग्रेजीको त यो दशा छ भने अन्य भाषाको के चर्चा गर्नु ?

यी त भए, पर्यायविज्ञानका केही कुरा। यसका अलावा पनि नानार्थ एवं समस्तपदको प्रयोगमा समेत यो अत्यन्त चामत्कारिक अनुभूत हुन्छ यो भाषा। राजाका सामु उपस्थित कुनै भिक्षु राजालाई भन्छ—

^२ वायुः सखा यस्य

^३ दावस्य वनस्य अनलः

^४ द्रुमेषु भवः

^५ वडवायाः समुद्रस्य अनलः

^६ जठरस्य उदरस्य अग्निः

^७ पुनाति पवित्रीकरोति परन्तु ज्वालेन न नाशयति

^८ तनुं स्वशरीरं न पातीति, आशु विनाशित्वात्

^९ कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणम्

^{१०} भगवद्गीता ३/१४

अहञ्च त्वञ्च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि । बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥

भिक्षुले यहाँ शब्दतः राजा र आफू दुवैलाई समान बताएको छ । उसले हामी दुवै लोकनाथ हौं, भनेको छ तर सामासिक प्रयोगको चमत्कारले अर्थतः पृथक्ता अवगत हुन्छ । राजालाई लोकनाथ या लोकका नाथ अर्थात् मालिक भनेर उसले प्रशंसा गरेको देखिन्छ भने आफूलाई लोकनाथ या लोक समाज नै नाथ मालिक छ जसको, त्यस्तो जीवनधारणका निम्ति परनिर्भर भिक्षुका रूपमा समान विशेषणद्वारा परिचित गराएको छ । शब्दप्रयोग प्राचुर्य र चातुर्य संस्कृतमा जति छ, त्यो अरूमा कहाँ ? त्यसैले त सबैभन्दा सम्पन्न छ – संस्कृत ।

वस्तुतः मानवसंसारमा दुई प्रकारकै मात्र भाषा छन् – एउटा संस्कृत अनि अर्को विकृत । समग्र सृष्टिकै सर्वप्राचीन भाषा संस्कृत हो भने यसैको बीजत्व या प्रभावमा अङ्कुरित, पल्लवित र पुष्पित इतर भाषा विकृत हुन् । त्यसैले विश्वको कुनै पनि भाषावैज्ञानिक अनुसन्धानको टुङ्गो संस्कृतमा नपुगी लादैन । संस्कृतको नाम र अङ्ग्रेजीको Name मा के फरक छ ? के फरक छ द्वार र Door मा, त्वक् र Touch मा, मिश्र र Touch मा, हृत् र Heart मा, नासा र Nose मा, पथ र path मा, कोण र corner मा अनि दन्त र Dental मा ? संस्कृतको अम्बु इण्डोनेसियनमा गएर इम्बु बनेको छ । संस्कृतको जल बङ्गलामा जोल, संस्कृतको नीर तेलुगुमा नीरु, संस्कृतको धर्म पालीमा धम्म अनि संस्कृतको दधि नेवारीमा गएर धौका रूपमा सङ्केतित भइरहेको छ । Sun भन्नुस् या Son, दुबै आङ्ग्लपद संस्कृतको सूनृशब्दद्वारा प्रभावित देखिन्छन् । किनकि, संसारको उत्पत्तिको कारण सूर्यलाई संस्कृतले सुनुले अभिहित गरेको छ भने जन्मनेवाला छोरालाई पनि सुनु यही संज्ञा प्रदान गरेको छ । यतिमात्र नभएर संस्कृतको एउटै अम्बा डोट्यालीमा गएर अम्मा भएको छ भने अङ्ग्रेजीमा Mamma, नेपालीमा आमा, हिन्दीमा मा, रसियनमा Mama र इटालियनमा Maman भएर गएको छ । यही संस्कृतको सर्वव्यापकतामा, सर्वसमृद्धता, सर्वानुस्यूतता एवं सर्वप्रभावितकै कारण संस्कृतवाङ्मय मूल्याङ्कनको कसीमा सर्वोत्कृष्ट ठहरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रमा संस्कृतको आकर्षण

संस्कृत नेपाल र भारतको मात्र चासोको विषय हो भन्ने भ्रममा नपर्नुस् । आज विश्वका धेरै देशहरूमा अनिवार्य विषयका रूपमा यसको अध्यापन हुन थालिसकेको छ । जर्मनीका सोह विश्वविश्वविद्यालयमा संस्कृतको पढाइ हुन्छ । लन्डन र आयरल्यान्डका धेरै विद्यालयहरूले यसलाई अनिवार्य विषयका रूपमा स्विकारेका छन् । विश्वभर १५ वटा शाखाहरूमा विस्तारित लन्डनको सेन्ट जेम्स स्कुलले क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालयअन्तर्गत ए लेभलमा अध्यापन गराइरहेको छ । इङ्गल्यान्डकै १०० भन्दा बढी शाखा भएको स्कुल अफ फिलोसोफीले प्रतिवर्ष सप्ताहव्यापी संस्कृत शिविर सञ्चालन गर्दछ । अमेरिकाको फ्लोरिडामा हिन्दु युनिभर्सिटी अफ अमेरिकाको स्थापना भइसकेको छ भने न्युयार्कमा अमेरिकन संस्कृत इन्स्टिट्युटको पनि स्थापना भएको छ ।

संस्कृतप्रतिको लगाव आज संसारभर व्याप्त छ । एटलान्टमा वर्ल्ड एसोसिएसन अफ वैदिक एजुकेशन स्टडिजको स्थापना हुनु, अस्ट्रेलियाको अदालतमा गीतालाई ससम्मान राखिनु, थाइल्यान्ड, क्यानडाजस्ता देशहरूमा वर्ल्ड संस्कृत कन्फरेन्सहरू आयोजना भइरहनुआदि यसका उदाहरण हुन् । श्रीलङ्काका विश्वविद्यालयहरूमा संस्कृत पढ्ने बौद्ध भिक्षुहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्नु, विश्वले नै अपनाएकाले तीव्रतर रूपमा खोलिएका योगकेन्द्रहरूमा कुनै न कुनै रूपमा संस्कृतको अध्ययन-अध्यापन हुनु, ओहायो युनिभर्सिटीलगायत महर्षि योगीद्वारा स्थापित विश्वभरका केन्द्रहरूमा संस्कृतलाई अनिवार्य गरिनु, अमेरिकिकै ओरेगन स्टेट युनिभर्सिटीमा योग, तन्त्र, हिन्दु दर्शन आदिको पढाइ हुनाका साथै ह्वाइट हाउसले संस्कृतका ग्रन्थहरूमा वर्णित दीपावलीको विशिष्टतालाई स्विकारेर त्यसको आयोजना गर्नु आदिले संस्कृतको विश्वव्यापी प्रभावलाई नै परिलक्षित गर्दछन् ।

अनूदित ग्रन्थको अपुष्ट अनुभूति

इतिहासदेखि नै विद्वान्हरूबाट ग्रन्थको विभिन्न भाषामा अनुवाद गर्ने परम्परा विकसित भएको देखिन्छ । अनुवाद पढे त भइहाल्छ नि भन्ने तपाईंलाई लाग्न सक्छ । केही थाहा नहुनुभन्दा त अनूदित ग्रन्थको अध्ययन गर्नु श्रेष्ठतर हुन्छ तर यो मूलग्रन्थजस्तो प्रभावकारी भने हुँदैन । 'जुन आनन्द उखुको रस पिउनुमा रहन्छ त्यो आनन्द चिनी चपाउनुमा कहाँ पाइन्छ र ?' जुन मजा संस्कृतको अनुशीलनमा छ त्यो मजा विकृतको अनुशीलनमा कहाँ भेटिन्छ र ?

अनुवाद पढेर नै रसानुभूति हुने भए जर्मन दार्शनिक सोफेन आवरले भगवद्गीताको अनुवाद पढेपछि सायद मूल गीता पढ्दैनथे । अनुवादले नै काम चल्ने भए युरोप र अमेरिकाले आफ्ना सन्ततिहरूलाई संस्कृत नै पढाउँदैनथे । अनुवादमै रमाउन सकिने भए पाश्चात्य विद्वान्हरू संस्कृतको पढाइ हुन नपाउने ठाउँमा जन्मिएकामा गुनासो गर्दैनथे । संस्कृतमा रहेको मिठासका सम्बन्धमा इङ्गल्यान्डका प्रोफेसर विन्सनले लेखेका छन् :

न जाने विद्यते किं तत् माधुर्यमत्र संस्कृते । सर्वदैव समुन्मता येन वैदेशिका वयम् ॥

अर्थात् सधैं अभिमानले उन्नत भएका हामी विदेशीहरूले संस्कृतमा रहेको त्यो मधुरतालाई के जानौं ? विल्सनजस्तै भारतका राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीले आत्मकथाको पृष्ठ २७ मा भनेका छन् - मुझे तो यह पश्चात्ताप होता है कि मैं अधिक संस्कृत न सीख सका अर्थात् मलाई त यो कुरामा पछुतो छ कि मैले धेरै संस्कृत सिक्न सकिनँ । पाश्चात्य विद्वान् म्याक्समुलर (परिवर्तित नाम : मोक्षमूलर भट्ट) ले भनेका छन् - May my next birth be in the family who studies vedas. जुन परिवारले वेद पढ्छ, मेरो अर्को जन्म त्यहाँ होस् । यिनले यतिमा मात्र सन्तुष्टि नजनाई ऋग्वेद व्याख्याको भूमिकामा लेखेका छन् :

जानाति विविधा भाषा जानाति विविधा: कला: । आत्मानं स न जानाति यो न जानाति संस्कृतम् ॥

जसले धेरै भाषा जान्दछ, जसले धेरै कला जान्दछ, त्यसले संस्कृत जान्दैन भने आफैंलाई जान्दैन । यसरी अनुवाद गरिएका ग्रन्थहरूको अपुष्ट अनुभूतिलाई विभिन्न समयका विद्वान्हरूले व्यक्त गरेका छन् भने संस्कृत भाषाको गहनता, मधुरता र विशिष्टताको व्याख्या पनि गरेका छन् ।

विभिन्न विचारकका संस्कृतसम्बन्धी धारणा

विभिन्न समयमा भिन्न-भिन्न देशका वैज्ञानिक तथा दार्शनिकहरूले संस्कृतका सम्बन्धमा आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरेका छन् । तीमध्ये केहीको धारणालाई यहाँ राख्नु सान्दर्भिक होला । अल्बर्ट आइन्स्टाइनलाई उद्धृत गर्दै अब्दुल कलामले Ignited Minds किताबमा भनेका छन् - यदि हामीले ज्योतिषको गणितविद्या प्राप्त नगरेको भए संसारमा कुनै पनि आविष्कार सम्भव हुँदैनथ्यो । ओपेन हावरले भनेका छन् - संस्कृत विज्ञान आदि सबै विषयहरूको प्राण हो । जर्मनीका विद्वान् Goethe ले भनेका छन् - उपनिषद्हरू मेरो जीवनमा शान्तिप्रद रहे, जीवनोपरान्त पनि रहनेछन् ।

संस्कृतका भाषावैज्ञानिक अध्येता मोनियर विलियमसले भनेका छन् -

अमृतं मधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोऽधिकम् । देवभोग्यमिदं यस्माद्देवभाषेति कथ्यते ॥

अर्थात् अमृत सुमधुर हुन्छ, संस्कृत त्यसभन्दा पनि सुमधुर छ । देवताद्वारा उपभोग हुने वा बोलिने भएकाले यसलाई देवभाषा भनिन्छ । नेपालका प्रसिद्ध विद्वान् योगी नरहरिनाथले भनेका छन् :

संसारे सकला भाषा: संस्कृतादुत्थिता: क्रमात् । भाषाणां मातृभाषा च संस्कृतं नात्र संशय: ॥

संसारमा सबै भाषाहरू संस्कृतबाट नै क्रमैसँग प्रादुर्भूत भएका हुन् । संस्कृत भाषा अरू भाषाहरूको मातृभाषा हो भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन ।

उपसंहार

विश्वका कुनाकुनामा रहेका विचारकहरू, दार्शनिकहरू, वैज्ञानिकहरू भने संस्कृतको गरिमाका सम्बन्धमा खुलेर बोल्छन् तर हामी भने यसलाई बाहुनको भाषा, कर्मकाण्डको भाषा आदि भनेर ग्रन्थहरू जलाउँदै हिँड्छौं । युरोप र अमेरिका संस्कृतमय बन्दै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा हाम्रा घरबाट संस्कृत मिल्काउँदै छ । विदेशीहरू हाम्रो संस्कृत र संस्कृतिको अनुसन्धानमा जुटेका छन् भने हामी यसकै नाममा फुटेका छौं । डिसिप्लिन इन्चार्जका नाममा त्रास फैलाउने स्कुल, कलेजहरूले सदाचारशिक्षाको अभाव कसरी परिपूर्ति गर्ला ? हावर्ड युनिभर्सिटीका प्रोफेसर म्याक्समुलरले हिन्दुधर्म र संस्कृत वाङ्मय पढाउँथे, अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयले दिवाकर आचार्यजस्ता विद्वानलाई ससम्मान प्राध्यापकका रूपमा नियुक्त गर्छ । हामी भने पूर्वीय वाङ्मयमा निहित ज्ञानराशिलाई बेवास्ता गर्दै आफ्नो योग दिएर विदेशीहरूबाट योगा सिक्दै छौं । योभन्दा लज्जास्पद कुरा सायद अरू कुनै नहोला ।

संस्कृतको सार्वभौमिकता, सार्वकालिकता र वैज्ञानिकतालाई अब पनि नचिन्ने र आफ्ना सन्ततिलाई सचेत नबनाउने हो भने हामीले आफ्नै चिनारी गुमाउनेछौं । संस्कृत समुन्नत, सांस्कृतिक र सभ्य जीवनका लागि हो । संस्कृत ज्ञानका लागि हो, विज्ञानका लागि हो । संस्कृत जीवन जिउने कलाको बोधका लागि हो । भाषाले संस्कृति, इतिहास बोकेको हुन्छ तर संस्कृतले सारा विश्वसभ्यता र विज्ञान पनि बोकेको छ । देशप्रेमको भाव भर्न, सदाचारी राष्ट्रको रूपरेखा कोर्न, स्वस्थ, सबल र सभ्य समाजको निर्माण गर्न, सारा भाषाहरूलाई संस्कृतको मूलधारमा समेटेी विश्वलाई एक अद्वितीय भाषिक सूत्रमा गाँस्न, व्यक्तिवादी सोचबाट माथि उठेर विश्वबन्धुताको बोध गर्न संस्कृत अपरिहार्य छ । राष्ट्रको हित संस्कृतमा निहित छ भन्ने भावनाको विकास अहिले तपाईं र हामीले अहिले नगरे कहिले गर्ने ? भनिन्छ पनि -

मालाया: सूत्रविच्छेदे शीर्यन्ते मणयो यथा । तथा संस्कृतविच्छेदे राष्ट्रं शीर्येत खण्डशः ॥

मालाको धागो चुँडियो भने जसरी मणिहरू छिन्नभिन्न भएर छरिन्छन्, त्यसै गरी संस्कृतरूपी धागो चुँडियो भने राष्ट्र खण्डखण्डमा छरिन्छ। राष्ट्रिय एकताको मजबुतीका लागि भए पनि अब जागौं, संस्कृतमा रहेका आफ्ना संस्कार र संस्कृतिलाई जोगाई सर्वतोभावेन समुन्नतिका लागि अब लागौं।

वयं राष्ट्रे जागृत्याम।

बाला चतुर्दशी

नवराजप्रसाद आचार्य

कक्षा - १०

मार्गशीर्ष महिनाको कृष्ण चतुर्दशी अर्थात् बालाचतुर्दशी नेपालमा मनाइने एक परम्परागत पर्व हो। जुन विभिन्न मठ मन्दिर शिवालय क्षेत्रमा शत बीज छरेर मनाइन्छ। हाम्रो सनातन हिन्दु धर्मअन्तर्गत पर्ने विभिन्न चाडपर्वमध्ये यस बालाचतुर्दशी पर्वको पनि आफ्नो छुट्टै महत्त्व रहेको पाइन्छ। प्रत्येक वर्षको हेमन्त ऋतुको मार्गशीर्ष कृष्ण चतुर्दशीमा पर्ने बालाचतुर्दशी पर्वलाई शतबीजारोपण पर्व भनेर पनि चिनिन्छ। यो पर्व विशेष गरी आफ्नो दिवंगत पितृहरूको उद्धारको लागि तथा उनीहरूको सम्झनामा मनाइने गरिन्छ। मार्गकृष्ण चतुर्दशीका साँझमा विभिन्न शिवालय मठ मन्दिर विशेष गरी पशुपतिनाथमा दीप-प्रज्वलन गरी रातभरि जाग्राम बसी मार्गकृष्ण चतुर्दशीका दिन शतबीजारोपण गरेर मनाइन्छ। शतबीजारोपणले पितृहरूको उद्धार हुन्छ भन्ने जनविश्वास रही आएको छ। शास्त्रहरूमा अन्य शिवालयभन्दा पशुपतिनाथ मन्दिरमा गरिने शतबीज रोपणको ठूलो महिमा बताइएको पाइन्छ। यसै कारण पनि मानिसहरू पितृ-उद्धार गर्ने उद्देश्यले पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका मानिसहरू यस शिवालयमा आउने गर्दछन्। पशुपतिनाथमा छरिने शतबीजको महिमा एक शास्त्रमा यसरी बताइएको छ:-

सुवर्णरतिकातुल्यं ब्रीहिमेकं परिक्षिपेत्।

मृगस्थलीं परिभुम्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥

अर्थात् नेपालीभाषाअनुसार शतम्=सय र बीज=बिउ हुन्छ। यसरी शतबीज भन्नाले सयथरीको बिउ भन्ने बुझिन्छ। विशेषतः यसमा धान, गहुँ, जौ, चना, तिल, कागुनो, मकैजस्ता उन्नत समर्थ अन्नहरू शतबीजअन्तर्गत पर्ने गर्दछन्। अधिकांश मानिसहरूले पनि यिनै बीजहरूमात्रै प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस अवसरमा नेपालका विभिन्न स्थानबाट आएका भक्तजनहरू मार्गकृष्ण चतुर्दशीका दिन बिहानैदेखि शतबीज छर्ने भीड लाग्ने गर्दछ। आफ्नो दिवङ्गत पितृहरूलाई शान्ति दिलाउन १०८ शिवलिङ्ग, कैलाश, सूर्यघाट, गौरीघाट, आर्यघाट, गुह्येश्वरी, पशुपति, मृगस्थली, विश्वरूप मन्दिर किरातेश्वर मन्दिरवरिपरि शतबीज उम्रने सक्ने ठाउँमा शतबीज छर्ने प्रचलन रहिआएको छ। मार्गकृष्णत्रयोदशीका दिन राति भक्तजनहरूले पशुपतिनाथको मन्दिर वरपर बसी दिवङ्गत पितृहरूको नाममा महादीप बाली रातभरि भजन कीर्तन गाएर भगवान्को नाम जपेर रात बिताउँछन् र विहान सुरुमा शतबीज सबैतिर छर्दै मृगस्थलीमा रहेको गणेशनजिक आइपुगेपछि उक्त गणेशको मूर्तिलाई हल्लाउँदै ठूलो स्वरले दिवङ्गत पितृले पाउने गरी सन्देश पुर्याउने गर्दछन्।

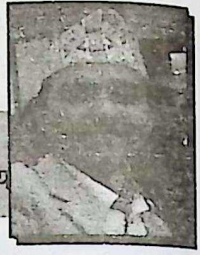
पौराणिक मान्यताअनुसार भगवान् शिव मृगरूप धारण गरेर जहाँ-जहाँ घुम्नुभयो त्यस पुण्य क्षेत्रमा बालाचतुर्दशीका दिन एक गेडा बीज छर्दा त्यत्तिकै परिणाममा सुवर्णदान गरेबराबर पुण्य मिल्ने र दिवंगत पितृको उद्धार तथा मुक्ति पाउने शास्त्रीय मान्यता छ। वाग्मती किनारको मृगस्थलीमा भगवान् शिव मृगरूप धारण गरी विहार गर्नु भएको थाहा पाई शिवरूपो मृगलाई चिन्न पार्वतीले विभिन्न किसिमका बीज छोएको र ती बीज उम्री हरिया भएपछि मृगहरू आउँदा त्यस बथानमा भएका शिवलाई पार्वतीले चिन्न सकेको किंवदन्ती पनि छ।

आफ्ना पिताको आशौच वा बरखी बारेको समयमा बाध्यताले गर्नुपर्ने विविध नियमको पालना गर्न नसकिने हुनाले मार्गकृष्णत्रयोदशीको साँझमा बत्ती जगाई भोलिपल्ट त्यस बत्तीलाई बिहानै वाग्मती तथा आफ्नो नजिकको नदीमा बगाएपछि मानिसले कैलाश हुँदै मृगस्थली पशुपति सूर्यघाट, गौरीघाट स्थानमा शतबीज छर्छन्। यो पर्व हिन्दु र बौद्धको उत्तिकै श्रद्धाका साथ मनाउने गरेको पशुपति क्षेत्रमा यी दुई धर्मावलम्बीहरूको भीड वाट प्रस्ट यसरी बालाचतुर्दशीको मुख्य सन्देश भनेको हामीले आफूवांचेको समाजलाई मात्र नहेरी दिवंगत भएका पितृहरूको पनि संभना गर्नु पर्दछ। यसरी पितृको संभनागर्नाले एकातिर पितृको उद्धार हुने र अर्कोतिर पितृको आशीर्वादले आफू र आफ्नो परिवारको कल्याण हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ। श्रुति स्मृति र पुराणहरूमा पनि भनिएको छ कि देवता रिभाउनुभन्दा पितृ रिभाउन कठिन हुन्छ र पितृ खुशी भए परिवारमा सुख, समृद्धि, आरोग्य एवं ऐश्वर्य वृद्धि हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख गरिएकाले पनि यस पर्व छुट्टै विशेष महत्त्व रहेको छ।

तैशेषिकदर्शनम्-एकमनुशीलनम्

लक्ष्मण आचार्यः

उपप्राध्यापकः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्राच्यास्तिकदर्शनेष्वन्यतमं वैशेषिकदर्शननाम्नाप्रथितं दर्शनमिदं दर्शनक्षेत्रे विशिष्टं स्थानं बिभर्ति, यस्य प्रवर्तको महर्षिः कणादोऽस्ति । कश्यपवंशजातेन परमतपस्विना महर्षिणा विरचितमिदं वैशेषिकदर्शनं पदार्थविद्याया मूलस्रोतोभूतमस्तीति भारतीयदर्शने पदार्थशास्त्रत्वेन विश्रूयते । अन्धकारमये संसारसागरे निमग्नानां स्वजीवनस्य प्रयोजनज्ञानमपि विहीनानां अस्मादृशानां जीवानामुद्दिधौर्षोरिच्छया परमकारुणिकेन महर्षिणा वैशेषिकसूत्राणि विरचय्य मुक्तिमार्गं प्रशस्तीकृतमिति महानुपकारः कृतस्तेन लोकस्येति वयं विजानीमः । वैशेषिकसूत्रकारश्च कणाद एवेत्यत्रायं श्लोकः प्रमाणं भवति-

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायः सांख्यन्तु कपिलेन वै ॥

कणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकमित्यादिना अस्य शास्त्रस्य कणाद इति नाम्ना व्यपदेशोऽपि वैशेषिकसूत्राणां कणादरचितत्वे प्रमाणं भवति । अस्य महर्षेः कणाद इति संज्ञा कथं प्रसिद्धिं गता ? इति विषये कन्दलीकार एवं वदति - प्रत्यहं रथ्यानिपतितान् तण्डुलकणानादाय वृत्तिमनुतिष्ठतः तत्कृताहारनिमित्तसंज्ञेति^१ । केषाञ्चिन्मते कणम् = परमाणुमेव, अत्ति = स्वसिद्धान्तत्वेन स्वीकरोतीति व्युत्पत्त्या परमाणुकारणतावादी अयमाचार्यः अन्वर्थसंज्ञां भजते, अत एव कणभुक्, कणभक्ष इत्यपि नामान्तरं तस्येति वदन्ति । अत्र प्रमाणानि चेमानि प्रदर्शयन्ति- योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् । चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः^२ । अत्यन्तनाशे गुणसंगतेर्यां स्थितिर्नभोवत् कणभक्षपक्षे^३ ।

कणादमहर्षेरुलूक इत्यपि नामान्तरं वर्तते । श्रूयते यद्- भगवान् विश्वेश्वर एव उलूकरूपेण प्रत्यक्षीभूय महर्षिमेनमिदं शास्त्रमुपदिदेश इति । उक्तं च राजशेखरेण - मुनये कणादाय स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणम् पदार्थषट्कमुपदिदेश इति^४ । अत एव महर्षिप्रणीतस्यास्य औलूक्यदर्शनमित्यपि नामान्तरम् ।

व्योमवतीकारेण व्योमशिवाचार्येण स्वग्रन्थे अस्य नाम उल्लेखः कृतो दृश्यते - अन्ये तु धर्मैस्सह धर्मिण उपदेशः कृत इति । केनेति ? विना पक्षिणा - उलूकेन सामान्यशब्दश्च विशेषे प्रवर्तते प्रकरणादिति ब्रुवता^५ इत्यादि । योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् । चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥ अत्र च स्वकीययौगिकसदाचारेण महेश्वरं तोषयित्वा तत्कृपयैवेदं शास्त्रं निर्मितवानयं महर्षिरिति भाष्यकारवचनेन स्पष्टं द्योत्यते ।

अस्य मुनेर्जन्म च मिथिलाप्रदेशे कश्यपवंशेऽभूदिति विदुषां मतम् । स चायं महर्षिः कश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विरूढासिद्धसदिधमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदित्यादौ काश्यपतया तस्योल्लेखनेन च कश्यपगोत्रीयोऽयं महर्षिरिति ज्ञायते ।

अयं च महर्षिः न्यायदर्शनकारान्महर्षिगौतमादपि प्राचीन आसीदिति अस्य कतिपयसूत्राक्षरैरेव प्रतीयते । वस्तुतः षडास्तिकदर्शनकारेषु अयमेव प्राचीनो यतः महर्षिप्रणीतदर्शने रावणेन भाष्यं कृतमासीदिति श्रूयते । किं च व्यासप्रणीतानां महर्षीर्षवद्वा ह्रस्वपरिमाण्डलाभ्यामित्यादिसूत्राणां पर्यालोचनेन, पूर्वमीमांसायां महर्षिजैमिनिद्वारा महर्षिकणादसम्मतसिद्धान्तविशेषस्योल्लेखनेन च अस्य प्राचीनतरत्वं सुस्पष्टं भवति । परन्तु अयमाचार्यः कियान् प्राचीनः ? कः

^१न्यायकन्दली-पृ.४

^२प्रशस्तपादभाष्यम्-अन्ते

^३संक्षेपशंकरजयः, पृ.६८

^४न्यायलीलावती भूमिका-पृ.२

^५व्योमवती-१.३

^६प्रशस्तपादभाष्यम्-अनुमानप्रकरणे

कालोऽस्येति एतद्विषये इदमित्थमिति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । केचन वदन्ति- कणादसूत्रोपरि विद्यमानस्य रावणभाष्यस्य कर्ता रावणो लंकेश्वरो वा अन्यो वा ? किं तदीयं भाष्यमानुपूर्व्यां वैशेषिकसूत्रव्याख्यानरूपमुप प्रशस्तपादभाष्यवत् स्वातन्त्र्येण संकलय्य सर्वार्थक्रोडकारीत्यत्र अद्यावधि निर्णयाभावात् तेन तस्य सर्वप्राचीनत्वं निर्णेतुं न शक्यते । कैश्चित् सूत्रकारैः कणादसम्मतसिद्धान्तविशेषस्योल्लेखनमात्रेण तदीयग्रन्थस्य प्राचीनतरत्वं निर्णेतुं न शक्यते, यतः सर्वेषां मतविशेषाणां वैदिककालादेव विद्यमानत्वं सर्वसिद्धम् । सूत्रकारश्चोक्तमतस्यैव प्रवर्तकमात्रम् । यथा गौतमसूत्रे नागार्जुनस्य शून्यवादस्योल्लेखो दृश्यते, यथा वा सौगतमतसिद्धस्यासद्वादस्य छान्दोग्योपनिषदि उल्लेखो दृश्यते, तावता महर्षिगौतमो न नागार्जुनोत्तरकालिकः, न वा गौतमबुद्धो छान्दोग्योपनिषत्कालिकः, तद्वत् कुत्रचित् तन्मतस्योल्लेखमात्रेण न तत्कालो निर्णेतुं शक्यते इति । महर्षिप्रणीतमेवेदं वैशेषिकदर्शनं प्रशस्तपादोदयनवर्धमानोपाध्यायादिभिराचार्यैः भाष्यकिरणावलीत्यादिद्वारा संरक्षितं संम्बद्धितं च । वैशेषिकसूत्रभाष्यकर्तुर्महर्षेः प्रशस्तपादाचार्यस्याविर्भावस्तु वैक्रमब्दद्वितीयशतकेऽभूदिति इतिहासविदो वदन्ति । केचन तु अभिमतदेवतां शास्त्रस्य च प्रणेतां गुरुं श्लोकस्य पूर्वार्धेन नमस्यति । कर्मारम्भे हि देवता गुरवश्च नमस्क्रियन्ते इति शिष्टाचारोऽयमिति श्रीमता श्रीधराचार्येण कन्दलीटीकायामुक्तत्वात् सूत्रकारोऽयं महर्षिः प्रशस्तपादभाष्यकर्तुः गुरुरासीदिति ज्ञायते, तस्माद् गुरुशिष्ययोरसमानकालीनत्वं सिद्ध्यतीति भाष्यकारोऽपि तत्समानकालीन एवेति वदन्ति ।

भाष्यकारः प्रशस्तपादोऽपि ऋषिरासीत् अत एव तस्य भाष्यमार्थमिति मन्यते विद्वद्भिः । न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारेण श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण वायुनिरूपणप्रसंगे वायोर्विषयाणां चतुर्विधत्वं समर्थयन् प्रमाणं च वदता तेन प्राणदिरित्युक्तमाकरे^१त्यादिना प्रशस्तपादभाष्यमाकरत्वेन क्रोडीकरोति । अतोऽस्य भाष्यस्यार्थत्वं तु सिद्धमेव । तस्मादयमपि ऋषिरेव । अयमपि मिथिलानिवासी आसीत् । अस्य शास्त्रस्य वैशेषिक इति नामकरणे कारणानि -

- १) अस्य दर्शनस्य वैशेषिक इति नामकरणं तु दर्शनान्तरविलक्षणस्य विशेषपदार्थस्य निरूपणादेव ।
- २) किं वा धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानात् निश्श्रेयसस्य मोक्षस्य समवाप्तिर्भवतीति सूत्रकारस्य महर्षेरुद्घोषो वर्तते, अत्र एकैकस्मिन्नपि पदार्थे विद्यमानः सर्वोऽपि विशेष इह साधर्म्यवैधर्म्यशोधनमुखेन प्रतिपाद्यते मोहनिवृत्तये, तस्मादपि अस्य वैशेषिकदर्शनं नाम ।
- ३) अथवा - द्रव्यगुणकर्मादिरूपेण सर्वमपि पदार्थजातं विभज्य, प्रदर्श्य च प्रपञ्चज्ञानं सर्वमेतद्दर्शनाधीनमिति गमयन्नपि अयं कणादः वैशेषिकदर्शनपरमलक्ष्यभूते मोक्षात्मनि निश्श्रेयसे तत्त्वज्ञानपर्यवसानं प्रतिबोधयन् वैदिकलौकिकसर्वलोकसम्माननीयं स्थानमलङ्करोति । एवमितराणि शास्त्राण्यपेक्ष्य स्वशास्त्रस्य स्थितं विशेषं मनसि कृत्वैव स्वदर्शनस्य वैशेषिकदर्शनमिति नाम व्यधात् ।
- ४) आचार्योदयनस्तु वैशेषिकपदस्यैव व्याख्यां करोति- विशेषो व्यवच्छेदः = तत्त्वनिर्णयः । तेन व्यवहरतीति वैशेषिकमिति^२ । व्यवच्छेदश्च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भवतीति विशेषाभ्यां व्यवच्छेदकाभ्याम् अर्थात् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यवहरतीति वैशेषिकम् ।
- ५) केचन पुनः धर्मविशेषप्रसूतादित्यत्र आदौ विशेषपदम्, अन्ते च संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकमित्यत्र च विशेषणपदम् सूत्रकारेण यतो निर्दिदेश, ततो वैशेषिकमिति व्यवहारोऽस्य शास्त्रस्येति वदन्ति ।

प्रशस्तपादभाष्यविषये किञ्चित् -

प्रशस्तपादेन वैशेषिकदर्शनोपरि भाष्यं विरचितम् । तस्यैवेदानीं प्रचलितं नाम प्रशस्तपादभाष्यम् । अत्र पुनः केचन एवं वदन्ति - नेदं भाष्यम्, भाष्यलक्षणानाक्रान्तत्वादस्येति । तथाहि - सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति भाष्यलक्षणात्, अपि तु वैशेषिकदर्शनसिद्धानां पदार्थानां संग्रहमात्रमिदम्, संग्रहलक्षणानाक्रान्तत्वात्, तथाहि-विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधा इति । अस्य च संग्रहरूपत्वे स्वकीयं वचनमपि प्रमाणं भवति । उक्तञ्च - पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः^३ इत्यादिना । अत्र च अस्य संग्रहरूपत्वं स्वयमेवोपरीकृतं तेन । तस्मान्नेदं भाष्यमपि तु संग्रह इति सिद्धम् ।

^१न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-पृ. १४६

^२किरणावली-पृ. २२७

^३प्रशस्तपादभाष्यम्-प्रारम्भे

सत्यप्येवं कुतो भाष्यनाम्ना प्रसिद्धमित्यत्र मदीयावधारणा एवं वर्तते - प्रशस्तपादविरचितस्य ग्रन्थस्य सामस्त्येन सुन्दरत्वात्, मूलग्रन्थविरोधिनां केषामप्यंशानामभावात् वैशेषिकदर्शनसिद्धानां समस्तानां प्रतिपादिकान्यग्रन्थानामभावात्, अनेन च भाष्यस्य स्थानग्रहणसम्भवाद् दर्शनशास्त्रविज्ञैः पण्डितैर्भाष्यस्य स्थानं दत्तमस्य कृते । तदनन्तरं भाष्यत्वेन प्रसिद्धिं गतः, अतो भाष्यकथनमस्य साम्प्रदायिकम्, न तु पारिभाषिकं नाम तत्, उक्तभाष्यलक्षणानाक्रान्तत्वादिति विज्ञेयम् ।

अन्ये च व्याख्याकाराः वैशेषिकदर्शनोपरि प्रशस्तपादाचार्यस्य भाष्यं वर्तते, तदुपरि च न्यायवैशेषिकोभयदर्शनविज्ञस्य श्रीमदुदयनाचार्यस्य किरणावली नामिका काचन टीकोपलभ्यते, परन्तु सा बुद्धिनिरूपणान्तमात्रमिदानीं समुपलभ्यते । एवमेव त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे (९१३) जातेन श्रीमदुदयनाचार्यसमकालिकेन श्रीमता श्रीधराचार्येणापि भाष्योपरि एका महती टीका विहिता वर्तते । सैव च न्यायकन्दली नाम्नेदानीमस्माकं समक्षं विराजमाना वर्तते । अद्यावधि एषा टीका सम्पूर्णा उपलभ्यते इति महद्धर्षस्य विषयो वर्तते । श्रीमदुदयनाचार्यविरचितकिरणावल्या उपरि च पुनः गंगेशोपाध्यायात्मजस्य श्री वर्धमानोपाध्यायस्य प्रकाशिका नाम्नी टीका वर्तते । सैव च किरणावलीप्रकाशनाम्ना प्रसिद्धा वर्तते इदानीम् । तदुपरि च पुनः अर्वाचीनानामाचार्याणां श्रीरघुनाथशिरोमण्यादीनां विवृत्यादयो टीकाः समुपलभ्यन्ते । एवं रीत्या कणादप्रणीतस्य वैशेषिकदर्शनस्य साक्षात् परम्परया वा नैका व्याख्याग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । वैशेषिकदर्शनोपरि स्वातन्त्र्येणापि नैका व्याख्या जाताः सन्ति, यथा - श्रीशंकरमित्रकृत उपस्कारः, श्रीवल्लभाचार्यविरचिता न्यायलीलावती, व्योमशिवाचार्यविरचिता व्योमवती टीकेत्यादयः । एवं सतीषु अपि विभिन्नटीकासु न्यायदर्शनोपरि यावत्यो टीका जाताः सन्ति, न तावत्यो वैशेषिकदर्शनोपरि जाता दृश्यन्ते । मन्येऽहं न्यायदर्शने बौद्धसङ्घर्षपरम्पराया विद्यमानत्वेन तत्र तत्तदाचार्यैः स्वलेखनी अधिकं प्रावर्तयन् तन्मतखण्डनार्थम्, परन्तु वैशेषिकदर्शने तथा संघर्षपरम्परा न दृश्यते । तददृष्ट्याऽपि अत्र न्यायदर्शनवत् नाधिका व्याख्याग्रन्थाः जाताः स्युः । किं वा न्यायवैशेषिकदर्शनयोः समानतन्त्रत्वेन प्रायः सिद्धान्तसाम्यात् पश्चात्कालीना विद्वांसो वैशेषिकदर्शनमपि न्यायं गतार्थयन्तो वैशेषिकदर्शने स्वातन्त्र्येण स्वकीयलेखनीं न चालयन्तः स्युः । अस्मदीयार्थास्तु भूयान् सिद्धान्तातिशय एव हेतुर्येन वैशेषिके स्वातन्त्र्येण विदुषां निबन्धानाभूवन्, स्वातन्त्र्येण वैशेषिकग्रन्थसम्पत्तिश्चाल्पीयसी दृश्यते । अपरमिदमपि कारणं यदाध्यात्मप्रधाना भारतियमनीषिणोऽध्यात्मतत्त्वनिरूपणोपयोगिप्रमाणप्रधानं न्यायशास्त्रमेव भृशमाश्रितवन्तः भौतिकपदार्थनिरूपणप्रधानात् वैशेषिकदर्शनाच्चोदासीनभावमभजन्त इति वदन्ति ।

वैशेषिकदर्शनाभिमतपदार्थाः

शास्त्रेऽस्मिन् सर्वेऽपि जागतिकाः पदार्थाः कात्स्न्येन ज्ञातुमशक्याः सन्तीति मन्वानैराचार्यैः द्रव्यगुणकर्मादिभेदेन सप्तसु संख्यासु वर्गीकृत्य ते प्रदर्शिताः । तत्रापि ते पदार्थाः धर्मतो भेदतश्च निरूपिताः सन्तीति ज्ञेयम् । तत्र संसारस्य सर्वेऽपि भावपदार्थाः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकेषु वर्गेषु विभक्ताः सन्ति । लोकव्यवहारसिद्धोऽभावपदार्थश्च सप्तमपदार्थत्वेनाभिमतो वैशेषिकदर्शने । यद्यपि अभावः सप्तमपदार्थत्वेन सूत्रकारेण साक्षात्कण्ठतो न प्रोक्तस्तथापि तस्य पदार्थरूपत्वं सूत्रकारस्याभिमत एवासीदिति ज्ञायते । अत एव नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निके क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् इत्यादिना प्रागभावः, सदसत् इत्यादिना ध्वंसम्, सच्चासत् इत्यादिना अन्योऽन्याभावम्, यच्चान्यदसत्तदसत् इत्यादिना अत्यन्ताभावं निरूपितवान् सूत्रकारः । यद्यभावोऽपि सप्तमपदार्थत्वेनाभिमतः सूत्रकारस्य तदा कुतो न निरूपितः प्रथममेव द्रव्यगुणकर्मादिवत् पृथक् ? इति प्रश्ने तु अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतया द्रव्यादिनिरूपितेषु सः स्वयमेव निरूपितो भवतीत्याशयानेनेति विजानीमः । अयमेव चाशयो व्याख्याकारैः तत्र तत्र प्रकटीकृतो दृश्यते । यथा न्यायकन्दल्यां श्रीमान् श्रीधराचार्यो वदति - अभावस्य पृथगनुपदेशो भावपारतन्त्र्यात्, न त्वभावादिति ^{१०} । किरणावल्यां तु श्रीमदुदयनो वदति, अभावस्तु स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः, प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वान् तुच्छत्वादिति ^{११} । एवमेव न्यायलीलावतीप्रकाशकारो वदति- वस्तुतो मोक्षस्याभावरूपतया सोऽप्यर्हित इति ^{१२} ।

^{१०} कन्दली-पृ. १८

^{११} किरणावली-पृ. ४

^{१२} न्यायलीलावतीप्रकाशः-पृ. १७

वैशेषिकदर्शनस्य स्थानम्

काणाद पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् इत्यादिना प्रशंसितस्यास्य वैशेषिकदर्शनस्यास्ति विशिष्टं स्थानं दर्शनान्तरेषु । तत्र कारणन्तिवदं वर्तते - यथा शब्दतत्त्वशोधनविषये व्याकरणान्तरेभ्यो पाणिनीयस्य प्रकर्षस्तथैव पदार्थतत्त्वशोधनविषये महर्षिकणादसरणेरैव प्रकर्षः । अनुभूयते चास्माभिस्तथैव । सांख्यवेदान्तादयस्तु तत्त्वगणनप्रवृत्ता अपि संकीर्णमेव, पदार्थानां विभागं कृतवन्तः । द्रव्यमात्रगणनाप्रवृत्ताश्च ते द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिकमनुभवगोचरं प्रति न किञ्चिदवोचन् । प्रत्युत धर्मधर्मिणोर्विवेकं विना गुणगुणिनोरभेदः, कार्यकारणयोरभेदः, जातिव्यवहारभेद इत्यादिकमुद्धोषितवन्तः । पदार्थतत्त्वशोधनप्रवृत्ताश्च वैशेषिकाः पदार्थानामसंकीर्णं विभागं कृत्वा धर्मधर्मिणोः, जातिव्यक्तयोः, भेदं प्रतिपादितवन्तो येन व्यवहारपद्धतौ व्युत्पत्तिसूत्रानामान्ध्यमपसारितं भवति । गुणगुण्यादिव्यवहारेषु भेदव्यवहारस्यैव भूयस्त्वात् तदनुगुणमेवासंकीर्णं पदार्थजातं विभज्य पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च प्रदर्श्य व्युत्पत्तिसूत्रं पदार्थतत्त्वविश्लेषणप्रकारं प्रदर्शितवानिदं वैशेषिकदर्शनमिति पाणिनीयदर्शनेन सह विशिष्टं स्थानं सम्प्राप्तवान् ।

यद्यपि काणाद पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकमित्यत्र कणादपदं न्यायदर्शनपरमपि, समानतन्त्रत्वादिति आप्तसम्प्रदायः, तथापि अत्र काणादस्यैवोल्लेखः कञ्चन विशेषं संकेतयति । तत्किमिति चेद्- बुद्धेर्नैर्मल्यम्, सूक्ष्मपदार्थानां शीघ्रग्राहित्वं च शास्त्राणि अध्येतुं प्रवृत्तस्य सर्वप्रथममपेक्षितं भवतीति तच्च काणादशास्त्रस्यैवाध्ययनेन जायते, अतः प्रथमं तदध्येतव्यम् । अस्य दर्शनस्य पदार्थचिन्तनसरणिरैव तादृशी वर्तते, यथा अध्येतृणां बुद्धिः परिष्कृता भवति । तत्र हि पदार्थानामसङ्कीर्णं विभागं कृत्वा पदार्थानां सूक्ष्मातिसूक्ष्मचिन्तनं विहितं वर्तते । अत एव च श्रूयते - द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागजविभागजे, यस्य न स्वलिता बुद्धिः तं वै वैशेषिकं विदुरिति । अस्य दर्शनस्य मुख्या गम्भीरविषया द्वित्वोत्पत्ति-पाकजोत्पत्ति-विभागजविभागाश्च सन्ति । अस्मिन् दर्शने द्वित्वोत्पत्तिप्रक्रियाणां विश्लेषणं यादृशमुपलभ्यते, न तादृशमन्यत्र कुत्रापि द्रष्टुं शक्यते । विषयवस्तूनां एतादृशचिन्तनसरणेरन्यत्राभावादेव अस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वं विद्वत्समाजे विद्वद्भिरेवोद्धोषितम् । अथवा एवमपि वक्तुं शक्यते- एतद्दर्शनसमानतन्त्रभूतं गौतमीयं न्यायदर्शनं प्रमाणशास्त्रत्वेन विद्वत्समाजे व्यपदिश्यमानमस्ति । इदं च प्रमेयशास्त्रत्वेनेति उभेऽपि शास्त्रे मिथः संगत्य शास्त्रान्तराणि उपकुरुतः, तथापि काणादस्यैव प्राधान्येनोपकारकत्वमुत्तरीकृत्य काणाद पाणिनीयं च इत्यादिना ऐकमत्येन विदुषां हार्दोद्गारः ।

वस्तुतः समानतन्त्रभूतस्य न्यायशास्त्रस्यापि सर्वशास्त्रोपकारकत्वे किमर्थं काणादस्यैव तत्रोल्लेखः कृतो विद्वद्भिः? वैशेषिकाणां पदार्थचिन्तनसरणेरैव विशिष्ट्यमेवात्र कारणम् । अत एव श्रूयते किल- द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागजविभागजे, यस्य न स्वलिता बुद्धिः तं वै वैशेषिकं विदुरिति विदुषामाभाणकः । अनेन चेदं स्पष्टं भवति यद् वैशेषिकाणां पदार्थचिन्तनसरणिरदभुता वर्तते । द्वित्वोत्पत्ति-पाकजोत्पत्ति-विभागजविभागेत्यादिकथनन्तु तेषां तत्र विशेषाभिनिवेशः । वैशेषिकाणामियं पदार्थचिन्तनसरणिः दर्शनान्तराध्येतृणां महदुपकारिणी सिद्धा भवतीति मनवानैराचार्यैरेव काणादशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमुद्धोषितम् । अनेन चोक्तशास्त्रस्य सर्वोपजीव्यत्वं सिद्धं भवति । न्यायवैशेषिकशास्त्रे यदि नाभविष्यताम्, तदा सांख्यवेदान्तादिशास्त्राण्यपि न सामस्येन तत्त्वज्ञानं सम्पादयितुं क्षमाः समभविष्यन् । इमे उभेऽपि शास्त्रे भौतिकपदार्थानां रहस्यमुद्घाटय अध्येतृसमक्षं प्रदर्शयतः, येन चानायासेन जडतत्त्वानां विवेकेनात्मतत्त्वं साक्षात्क्रियते, येन च परमलक्ष्यभूतस्य निश्श्रेयसस्य सिद्धिर्भवति । वस्तुतो निश्श्रेयसस्य लाभ एवोभयोर्दर्शनयोः परमोद्देश्यम्, परन्तु तत्साक्षान्निरूपणे अध्येतृणां तत् कष्टकरं भवतीति मनवानैराचार्यैः सर्वप्रथमं पदार्थानां सूक्ष्मचिन्तनमत्र शास्त्रे विधीयते । अत एवोच्यते किल- परमास्तिकाः परमार्थमंशं प्रथममेव सहसा नोपदिशन्तीति । परमार्थग्रहणोपयोगिवैदुष्यसम्पादनं चान्येनैव मार्गेण तदा सम्पादनीयं भवति । तदेव च न्यायवैशेषिकौ कुरुतः ॥

वैशेषिकाणां पदार्थचिन्तनसरणिः -

न्यायवैशेषिकयोः समानतन्त्रत्वेऽपि वस्तुतो नैयायिकाणामपेक्षया वैशेषिकाणां चिन्तनसरणिरदभुता प्रतीयते । अत एव पाकजोत्पत्तिविषये विभागजविभागविषये भिन्नैव रीतिं वैशेषिकाणाम् । द्वित्वोत्पत्तिविषये च पुनः समानमेव । विभेदस्तु मीमांसकेभ्यो मात्रम् । तत्र मीमांसका हि द्वित्वोत्पत्तिविषये एवं वदन्ति- यदा घटद्वयमेकत्र मिथः सन्निधानं प्राप्नोति तदा तदैव तत्र द्वित्वसंख्याया उत्पत्तिर्भवति । पश्चाच्चेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं जायमानया अयमेकः, अयमेकः इत्याकारिकया अपेक्षाबुद्ध्या ततो ज्ञायते इति । एवं चापेक्षाबुद्धिर्द्वित्वस्य नोत्पादिका अपि तु ज्ञापिका भवतीति । यदा तु घटद्वयं वियुक्तं भवति तदा द्वित्वमपि नश्यतीति तेषां मतम् । अस्मिन् विषये वैशेषिकाणां चिन्तनसरणिर्भिन्नैव वर्तते । ते वदन्ति- यदा घटद्वयं मिथः सन्निधानं प्राप्नोति, तदा तत्र द्वित्वसंख्याया उत्पत्तिर्भवतीत्यत्र प्रमाणं नास्ति । अत अपेक्षाबुद्धिरेव द्वित्वसंख्याया उत्पादिका वक्तव्या । इन्द्रियसन्निकर्षाभावे घटद्वयसन्निधानादुत्पद्यमानाया अज्ञाताया तस्या अभ्युपगमो निरर्थक एवेति तेषामभिप्रायः । पाकजप्रक्रियायां तु नैयायिकेभ्योऽपि विशेषो वैशेषिकाणाम् । अत एव पिठरपाकवादिभ्यो नैयायिकेभ्यो भिन्न एव पीलुपाकवादित्वेन प्रसिद्धा

वैशेषिकाः । एवमेव विभागजविभागं च नैयायिका न स्वीकुर्वन्ति परं वैशेषिकास्तत्स्वीकारस्य आवश्यकत्वं समर्थयन्ति । एतत्सर्वं वैशेषिकाणां पदार्थचिन्तनसरणवैशिष्ट्यादेव विज्ञेयम् ।

न्यायवैशेषिकयोः समानतन्त्रत्वम् -

उभयोर्दर्शनयोः प्रमाणसंख्यायां पदार्थसंख्यायां च विभेदस्य सत्त्वेऽपि सिद्धान्तसाम्याद् मिथः समानतन्त्रत्वं प्रसिद्धमस्ति । अथवा एवं वक्तव्यम् - उभयोर्दर्शनयोरुद्देश्यसाम्यात्, सिद्धान्तसाम्याच्च न तयोः परस्परं विरोधः, तस्मात् समानतन्त्रत्वमुभयोर्दर्शनयोः । अत एव जयन्तभट्टो वदति न्यायमञ्जर्याम्- वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेति^{१३} । अत्र षड्दर्शनटीकायां गुणरत्नसूरिरपि एवं वदति - न्यायवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे सत्यपि अन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावनेऽल्पीयानेव भेदे जायते तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता इति । सिद्धान्तसाम्यं च द्वयोः कथमिति चेत् ? तत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणप्रसङ्गे भाष्यकारो वात्स्यायनो वदति - पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः, प्रवृत्तिश्च । स्वगुणविशिष्टश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुद्धयत इति योगानाम्^{१४} (वैशेषिकाणामित्यर्थः) । अर्थादेते न्यायसिद्धान्ताः वैशेषिकेऽपि सिद्धा इति । न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टोऽपि वदति - यथास्माकमीश्वरप्रेरितपरमाणुनिर्मितानि पृथिव्यादीनि समानतन्त्रे कणव्रतमते तथैव सिद्धान्तीति^{१५} । एवमेव ईश्वराभ्युपगमविषयेऽपि तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्^{१६}, संज्ञाकर्म त्वरमद्विशिष्टानां लिंगम्^{१७} इति वैशेषिकसूत्रवत् ईश्वरः कारणम्, पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्, तत्कारित्वादहेतुः इति न्यायसूत्रे ईश्वरं साधयतः । मोक्षस्वरूपविषयेऽपि - तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः^{१८}, दुःखजन्मदोषप्रवृत्तिमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्गः^{१९} इति न्यायसूत्रवत् तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्चमोक्षः^{२०} हि सूत्रम् । अस्य सूत्रस्यायमर्थः- तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानादिनाशे सति पूर्वशरीरेण सहात्मनः सम्बन्धनाशे पुनर्देहान्तरप्राप्त्या आत्यन्तिकपुनर्दुःखानुत्पादलक्षणो मोक्षः सिद्ध्यतीति । न्यायदर्शने यथात्मनो लिङ्गानि इच्छाद्वेषसुखदुःखादीनि उक्तानि, तथैव वैशेषिकदर्शनेऽपि । न्यायदर्शने पञ्चविधहेत्वाभासा उक्ताश्चेत् वैशेषिकदर्शनेऽपि चकारात्ते संगृहीताः । गौतमोक्तप्रतिज्ञादयोऽवयवाः एव वैशेषिकदर्शने प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्यात्मसंज्ञाभिरुक्ताः । एवमेव शब्दानित्यत्ववाद-परमाणुकारणतावादादिषु बहुत्र साम्याद् द्वयोरसमानतन्त्रत्वं सिद्ध्यति ।

आद्य चतुर्णां सूत्राणां परस्परविरोधपरिहारः

महर्षिकणादप्रणीतं हीदं वैशेषिकदर्शनं पदार्थशास्त्रत्वेन विश्रूयते जगतीति सर्वविदितो विषयः । तत्र हि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकेषु सप्तसु संख्यासु वर्गीकृत्य सर्वेऽपि जागतिकाः पदार्थाः महर्षिणा अस्माकं समक्षं समुपस्थापिताः सन्ति । एतेषां पदार्थानां तत्त्वज्ञानमन्तरा तद्विवेकेन मोक्षसाधनभूतमात्मतत्त्वज्ञानमपि सर्वथा असम्भवमिति मन्वानेन महर्षिणा अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिना पदार्थधर्माणां साधर्म्यवैधर्म्यरूपाणां व्याख्यानं प्रतिज्ञातमिति ज्ञायते, परन्तु उक्तप्रतिज्ञासूत्रे धर्मपदेन यदि पदार्थधर्मः साधर्म्यवैधर्म्यरूपो गृह्यते तदा तदुत्तरं विद्यमानाभ्यां द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां सहास्य सूत्रस्य संवादो दुःसम्पाद्यो भवति । तथा च द्वितीयतृतीयसूत्रे - यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् इति । अत्र हि द्वितीयसूत्रे धर्मपदेन पदार्थधर्मः साधर्म्यवैधर्म्यरूपो न गृहीतोऽपि तु वेदप्रतिपादितो निवृत्तिलक्षणरूपो धर्मो गृहीतः, येन चाभ्युदयद्वारा निश्श्रेयसस्य सिद्धिः सम्पद्यते । न हि पदार्थधर्मेणाभ्युदयद्वारा निश्श्रेयसस्य लाभो भवितुं शक्नोति येन तत्र द्वितीयसूत्रस्थधर्मपदेन पदार्थधर्मः साधर्म्यवैधर्म्यरूपो ग्रहीतुं शक्यः । अत एव सर्वैरपि व्याख्याकारैः द्वितीयसूत्रस्थधर्मपदेन वेदप्रतिपादितो निवृत्तिलक्षणधर्मो एव गृहीतो दृश्यते । तथा च द्वितीयसूत्रार्थ एव भवति - यतो निवृत्तिलक्षणाद् धर्मात्,

^{१३} न्यायमञ्जरी,

^{१४} न्यायभाष्यम्-पृ. ५१

^{१५} न्यायमञ्जरी-१.१.२९

^{१६} वैशेषिकसूत्रम्, १.१.३

^{१७} वैशेषिकसूत्रम्, २.१.१८

^{१८} न्यायसूत्रम्, १.१.२३

^{१९} न्यायसूत्रम्, १.१.३

^{२०} वैशेषिकसूत्रम्, ५.२.१८

अभ्युद्धारनिश्चयसस्य सिद्धिर्भवति स एव धर्म इति । तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति तृतीयसूत्रेऽपि तत्पदेन सन्निहितस्यैव धर्मस्य ग्रहणात्, तादृशधर्मस्य वचनाद् अर्थात् धर्मस्य प्रतिपादनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । धर्मविशेषप्रसूतादिति चतुर्थसूत्रेऽपि धर्मविशेषणपदेन वेदोक्तो धर्म एव गृहीतः । चतुर्थसूत्रस्य चायमर्थः - ईश्वरोक्तत्वेन प्रमाणभूतवेदप्रतिपादितस्य निवृत्तिलक्षणरूपधर्मस्य सर्वादि सेवनात् द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञाने सति निश्चयस्य लाभो भवतीति । एवं सति प्रथमसूत्रे धर्मपदेन पदार्थधर्मग्रहणे तदुत्तरविद्यमानेन सूत्रेण सह संवादः कथं सम्पादयितुं शक्यते इति प्रश्नो विज्ञासूनामुदेति ।

अन्यच्च - अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इत्यादिना प्रथमसूत्रेण महर्षिणा पदार्थधर्मस्य व्याख्यानं प्रतिज्ञातम्, परन्तु पश्चात् सूत्राक्षरैः षट्पदार्थानां निरूपणं कृतमिति प्रतिज्ञाविरोधोऽपि दृश्यते, प्रतिज्ञातस्यैव हि परीक्षेत्येव किल विद्वत्सरणिः, सा च नास्त्येव । तस्मात् केनापि उक्तम् - धर्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम्, समुद्रं गन्तुकामस्य हिमवदगमनोपममित्यादिः । एवं विधानां विविधानां दृश्यमानानामसंगतीनां समाधानं किं स्यादिति प्रश्नो जिज्ञासूनामुदेति । अत्र केचन - चतुर्णांमपि सूत्राणां मिथः संवादसम्पादनार्थं अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इति प्रतिज्ञासूत्रे धर्मपदेन वेदोक्तो निवृत्तिलक्षणरूपो धर्म एव महर्षिणा प्रतिज्ञात इति वक्तव्यम्, न तु पदार्थधर्मः, अत एव द्वितीयतृतीयसूत्रैः सह संवादोऽपि संगच्छते इति । न चैवं प्रतिज्ञाविरोधः ? पदार्थधर्माणां साधर्म्यवैधर्म्यरूपाणामिह शास्त्रे प्रतिपादनादिति वाच्यम् ? वेदोक्तधर्माणामपि सूत्रकारेण तत्र तत्र प्रतिपादनान्न दोष इति वदन्ति । वस्तुतः अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इति प्रतिज्ञासूत्रेण हि साधर्म्यवैधर्म्यरूपाः पदार्थधर्मा एव व्याख्यात्वेन प्रतिज्ञाता महर्षिणेति मन्तव्यम्, यतो हि नेदं शास्त्रं धर्मशास्त्रं न वा मीमांसाशास्त्रम्, येन वेदोक्ता धर्मा एव व्याख्यात्वेन प्रतिज्ञाताः स्युः । परन्तु पदार्थधर्माणां साधर्म्यवैधर्म्यरूपाणामिह शास्त्रे प्रतिपादनाच्च प्रथमसूत्रेण साधर्म्यवैधर्म्यरूपाः पदार्थधर्मा एव व्याख्यात्वेन प्रतिज्ञाता महर्षिणेति निश्चीयते । अस्मिन् पक्षे प्रथमसूत्रस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थसूत्रैः सह संवादसंपादनक्लेशविषये तु एवं ब्रूमः - प्रतिज्ञातपदार्थभिन्नत्वेन वेदस्य तदुपदिष्टधर्मस्य च द्वितीयतृतीयसूत्रयोश्चर्चा तु अस्यापि शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानद्वारा निश्चयसंप्राप्तिरेव मुख्यं प्रयोजनमस्ति, परन्तु उक्ततत्त्वज्ञानं ईश्वरचोदितधर्मं विना न सिद्ध्यतीति तस्यापि चर्चा अत्रावश्यकीति दिदर्शयिष्यतया तस्य चर्चा कृता महर्षिणेति न कश्चन दोषः । अत एव किल- धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्चयसमिति सूत्रे तत्त्वज्ञानविशेषणतया धर्मविशेषणप्रसूतादित्युक्तं महर्षिणा । प्रशस्तपादभाष्यकारस्य तत्त्वेश्वरचोदितादभिव्यक्ताद्धर्मदेव इति कथनमपि तदेव सूचयति यद् ईश्वरचोदितो यो वेदोक्तो योगजधर्मः, निवृत्तिलक्षणधर्मो वा न तद्विना पदार्थानां तत्त्वज्ञानं सम्भवतीत्यतस्तस्यापि निरूपणमावश्यकमेव । तदभिप्रायेणैव द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां वेदस्य तदुपदिष्टधर्मस्य च चर्चा विहिता महर्षिणा । एतावता अस्माभिः किं ज्ञेयमिति चेदस्य शास्त्रस्य पदार्थशास्त्रत्वेन अस्मिन् शास्त्रे प्राधान्येन पदार्था एव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां निरूपिताः, वेदोक्तधर्मस्य निरूपणं तु न तेन विना दृढभूमिविभ्रमसमुन्मूलनसमर्थः तत्त्वसाक्षात्कारः सम्भवतीत्यतः तस्यापि पश्चान्निरूपणं कृतं महर्षिणेति मन्तव्यम्, तस्माद् आद्यानां चतुर्णां सूत्राणां परस्परं संवादसम्पादनक्लेशो न करणीयः ।

पदार्थधर्मं व्याख्यातुकामेन महर्षिणा पदार्था निरूपिता इति प्रतिज्ञाविरोधो दृश्यते अत्र । अतो ग्रन्थकारस्य न्यूनतेति प्रश्ने तु एवं ब्रूमः । नास्ति अत्र काचन ग्रन्थकारस्य न्यूनता । यतो हि विश्वस्मिन् विश्वे सर्वेऽपि जागतिकाः पदार्थाः पदार्थधर्मस्वरूपा अपि । घटादयः तद्गतरूपादीनां धर्मिणो भवन्ति चेद् अन्यस्य कृते धर्मा अपि । धर्मधर्मीभावश्च आपेक्षिकस्तस्मात् अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः इति प्रथमसूत्रे द्वयोः धर्मधर्मिणोरेव व्याख्यानं प्रतिज्ञातमिति मन्तव्यम् । किं वा धर्मस्य व्याख्याने प्रतिज्ञाते धर्मिणोऽपि प्रतिज्ञातमेव भवतीति आशयेन वा तदद्वष्टव्यम् । यत्र पदार्थधर्मा निरूप्यन्ते तत्र पदार्था अवश्यमेव निरूप्येरन्नेव । तदाशयेनैव वा पृथक् पदार्थानां व्याख्यानं न प्रतिज्ञातं स्यात् । अतः कश्चन दोषो नास्ति ॥

सन्दर्भग्रन्थाः

न्यायकन्दली (हिन्दी व्याख्या)
न्यायभाष्यम् (प्रसन्नपदव्याख्या)
न्यायमञ्जरी (ग्रन्थिभंगव्याख्या)
न्यायपरिचयः (हिन्दीरूपान्तरः)
वैशेषिकदर्शनम् (हिन्दी व्याख्या)
न्यायकुसुमाञ्जलिः (हिन्दी व्याख्या)
वैशेषिकदर्शन एक अध्ययन
प्रशस्तपादभाष्यम् किरणावलीयुतम्

सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयः वाराणसी (सन् २००१)
बौद्धभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी (सन् १९९८)
सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयप्रकाशनम् (सन् १९८२)
चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, (सन् १९६८)
गोविन्दराम हासानन्दः, दिल्ली (सन् २००१)
चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, (सन् १९७८)
चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी (सन् १९६८)
ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट, बडोदरा (सन् १९७१)

आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः

विष्णुप्रसाद पोखरेल
शिक्षक, नेपाल वेदविद्याश्रम

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद गरी वेद चारवटा रहेका छन् । वेदप्रतिपादित विषयले मानिसलाई सदाचारका माध्यमबाट ब्रह्मप्राप्ति गराउँछ । वेदाध्ययनको अधिकारका लागि सदाचारी पात्रको आवश्यकता पर्दछ र आचारहीन व्यक्तिले वेदाध्ययन गर्न सक्दैन । वेदको ज्ञानद्वारा इष्टप्राप्ति र अनिष्टपरिहार हुने कुरा शास्त्रमा पाइन्छ ।

वेद जगत्स्थावरादिमा भएका र हुने उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय द्योतकको अपरिमेय विधा हो । वेद आदि, मध्य र अन्त्य रहित छ । वेद नै चराचर जगतको सृष्टि कारक हो । वेद कर्ताविनाको अपौरुषेय ज्ञानराशि हो । वेद ऋषि, देवता र छन्दले युक्त मन्त्रहरूको सङ्ग्रह हो । वेदमन्त्रहरूको समष्टिगत समूहलाई संहिता भनिन्छ । ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेदको समूहलाई वेदत्रयी भनिन्छ । वेदस्य वशगाःसर्वे अर्थात् सबै वर्णीय विषयहरू वेदकै वशमा निहित छन् ।

वेदोऽखिलोऽधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥^१ अर्थात् सबै धर्मको मूलाधार वेद हो । प्रज्ञानन्द, शील, स्वभाव, आचार, विचार यी सबै आत्मसन्तुष्टिका माध्यम हुन् भने मनुका अनुसार सन्तोष परम सुखम् अर्थात् आत्मसन्तुष्टि नै परम सुख हो ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमर्श्वं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥^२ अर्थात् सर्वव्यापी वेदरूपी वृक्षको मूल भाग अन्तरिक्षमा छ भने हाँगाहरू पृथ्वीतर्फ उन्मुख छन् । जसका पत्रहरूमा छन्दहरू रमेका छन्, यस प्रकारको वेदलाई जान्ने पुरुष नै वेदज्ञ हो । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च भन्ने वचनका आधारमा वेद-वेदाङ्गको अध्ययन गर्नु ब्राह्मणको परम कर्तव्य हो । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष, यी छ वटा विधा वेदको अङ्गका रूपमा रहेका छन् । इतिहास, पुराण, न्याय र मीमांसा वेदका उपाङ्ग हुन् । चार वेद, छ अङ्ग र चार उपवेद गरी चतुर्दश विद्याको अध्ययनलाई वेदवेदाङ्गको अध्ययनअन्तर्गत लिइन्छ । यी सबै शास्त्रहरूको साङ्गोपाङ्ग अध्ययन गरेका नैष्ठिक जोसुकै पनि वेदज्ञ र ब्रह्मज्ञ ब्राह्मण बन्न सक्छ ।

वेदप्रतिपादित कर्महरू कालक्रमले गर्दा पूर्ण रूपमा अनुशीलन हुन सकेको अवस्था नभएता पनि मूल रूपमा वेदलाई नै आधार मानी विभिन्न कर्महरू व्यवहृत भइरहेका छन् । मानिसहरूलाई अनुशासित, सदाचारी र कर्तव्यनिष्ठ गराउने माध्यम भनेकै आध्यात्मिक विद्या हो । कर्तव्याकर्तव्याका माध्यमबाट आफूलाई सदाचारीमा परिणत गर्दै विद्या र व्रतले युक्त स्नातकको कोटिमा पुर्‍याउन सक्नु नै मनुष्यको श्रेष्ठता हो ।

सत्यं वद (साँचो बोल), धर्मं चर(स्वधर्मको पालना गर), कुशलान् प्रमदितव्यम् (योग्य बन्नका लागि आलस्य नगर), धर्मान् प्रमदितव्यम् (आफ्नो कर्तव्य कर्मबाट कहिल्यै नचुक), मातृदेवो भव (आमालाई देवीसमान मान), पितृदेवो भव (बाबालाई देवतासमान मान), आचार्यदेवो भव (ज्ञानदाता गुरुलाई देवतासमान मान), अतिथिदेवो भव (पाहुनाहरूलाई देवतासमानको व्यवहार गर) भन्ने आदर्श शिक्षाका माध्यमबाट व्यक्तिको चरित्र निर्माणको असल पाठ सिकाउने शिक्षा पद्धतिको विकास वेदले नै गरेको हो ।

तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु^३ (मेरो स्थूल शरीरभित्र रहेको अविनाशी तत्त्वले मलाई सदैव परजनको कल्याणतर्फ उत्प्रेरित गरोस्, जसका कारण म सदैव जागृत अवस्थामा रहन सकौं) भन्ने वेदवाक्यले सत्सङ्कल्प र परोपकारको मार्गमा हामीलाई अग्रसर गराउँछ । सदाचार शिक्षाप्रदान गर्ने सन्दर्भमा खाटमा शयन नगरी भुँडमा शयन गर, अमिलो, गुलियो, पीरो धेरै नखाऊ, अत्यधिक नुन प्रयोग नगर, भिक्षा याचनसहित अग्नि र गौको सेवा गर्दै मन, वचन र कर्मबाट गुरुको सेवा गर, मांस र मद्यबाट टाढा रह, नदीमा हामफाल्ने र डुबुल्को मार्ने काम नगर, पात्रमा जल लिई स्नान गर, गुरु वस्ने आसनभन्दा उच्च आसनमा नबस, हाडभाउका साथ स्त्रीको बीचमा उठबस नगर, आफ्नो स्वार्थपूर्तिहेतु कसैलाई जालसाभीका साथ भुट्टा बोल्दै आफ्नो प्रभाव देखाउने काम नगर, प्राप्तव्य द्रव्यका लागि मात्र आसक्त होऊ, अप्राप्त्य द्रव्यमा आसक्ति नदेखाऊ, खुला आकाशमुनि घाँसपातमाथि शयन नगर, बासी पक्वान्, बाँकी रहेको पक्वान्, जूठो अन्न, पान आदिको भक्षण नगर, वर्जित समयमा दन्तधावन, दिवाकालीन समयमा शयन नगर, छाता र जुत्ताको प्रयोग नगर, जुवा खेल्ने, नाच्ने, गीत गाउने, वाद्यवादनका सामग्री बजाउने, माला लगाउँदै शृङ्गारपटारमा रमाउने, जलक्रीडा गर्नेजस्ता कार्यहरू नगर आदि शिक्षा वेदले हामीलाई दिएको छ । वेदनिषिद्ध कार्यमा प्रवृत्त नभई

१. मनुस्मृतिः - २।६

२. श्रीमद्भगवद्गीता - १।१९

३. शुक्लयजुर्वेदः - ३।४।९

स्वस्थ चिन्तनमा रमाउनाले मानिसले आफूलाई सदाचारयुक्त व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्छ । 'आफू योग्य बनूँ र अरुलाई पनि योग्य बनाउँ' भन्ने वाक्यलाई व्यवहारमा उतार्नु नै चरित्रवान् बन्नु र बनाउनु हो । सनातनीहरूका सोह्र संस्कारमध्ये वेदारम्भ पनि एक हो । उपनयन संस्कारपश्चात् द्विजत्व प्राप्त गरेपछि मात्र वेदारम्भका लागि अधिकार प्राप्त हुन्छ । वैदिक शिक्षा ग्रहणका लागि औपचारिकता प्रदान गर्ने कार्य नै वेदारम्भ हो ।

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्माथौं चानुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्रह्ममुहूर्तमा जागा भएपछि धर्म र अर्थका बारेमा चिन्तन गर्दै शारीरिक शुद्धिपूर्वक वेदप्रतिपादित कर्मको अनुशीलन गर्नुपर्दछ । प्रातःस्मरणीय श्लोकहरूको उच्चारण गर्दै आफ्ना हातमा रहेका तीर्थ र देवीदेवताहरूको दर्शनका साथ करावलोकन गर्नुपर्छ । तोकिएको स्थानमा मलमूत्र त्यागका साथै वनस्पति प्रार्थना गर्दै दन्तधावनका साथ सविधि स्नान गर्नुपर्दछ । त्यसपछि देहशुद्धि, आसनशुद्धि, शिखाबन्धन, भस्मलेपन, प्राणायाम, अधमर्षण, जलसेचन, सूर्यार्घ्यदान, सूर्योपस्थान, करन्यास, हृदयन्यास, गायत्र्यावाहन, गायत्र्युपस्थान, चतुर्विंशतिमुद्राप्रदर्शन, जप, जपसमर्पण र विसर्जन गर्नुपर्दछ । यी कर्म गर्दा प्रत्येक कर्ममा विनियोग र मन्त्रको प्रयोग हुन्छ । यसैलाई साङ्ग जप भनिन्छ । गाई, गुरु र अग्निको उपासना गर्दै गुरुशुश्रूषापूर्वक प्राप्त भएको विद्याध्ययनमा प्रवृत्त हुनुपर्दछ । गुरुकुल आश्रममा बसी वन, उपवन, गाई र गुरुको सेवा गर्दै गुरुमा अन्तर्निहित ब्रह्मज्ञानको दोहन गर्नु पर्दछ ।

प्रेतान्, सूतकान्, व्यर्थान्, शिलान्, भिक्षान् आदि अनेक प्रकारका अन्न हुने भएकाले जसबाट आहार र व्यवहारको शुद्धि हुन्छ, त्यस्तो अन्न मात्र ग्रहण गर्नुपर्दछ । सात्त्विक, राजसिक र तामसिक अनेक प्रकारका भोजन हुन्छन् । खानाबाट प्राप्त हुने रसले मानिसको काम, वासना, मद, मात्सर्य आदिलाई उद्दीप्त अवस्थामा परिणत गर्ने भएकोले उसको सोचाइ र दिनचर्यामा सो रसले विशेष भूमिका खेलेको हुन्छ । माछा, मासु, प्याज, लसुन, गाजर, भटमास, कोदो, मदिरालगायतका भोज्य र पेय पदार्थ राजसिक र तामसिक वर्गमा पर्ने भएकोले सत्त्व वृत्तिमा चल्ने पात्रलाई यस प्रकारको भोजन निषिद्ध छ । सात्त्विक भोजनमा पर्ने गोजन्य पदार्थ, कन्दमूल, गोधूम, धान्य, ब्रीहि, शाक आदि भोजनीय पदार्थको प्रयोगले सात्त्विक भाव उत्पन्न हुने र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई वशमा पार्न सक्ने स्थिति उत्पन्न हुने भएकाले वेदादि शास्त्रको अध्ययन गर्न र सदाचारी हुनका लागि सात्त्विक भोजनको आवश्यकता पर्दछ । वर्णाश्रमको धर्मानुसार गर्भधानादि संस्कारका साथ चूडोपयन कार्य सम्पन्न गरेपछि द्विजवटुहरू वेदारम्भ अधिकारको प्राप्तिका लागि योग्य मानिन्छन् । वेदाध्ययनका लागि प्रथमतः स्वशाखाको अध्ययन पूर्ण गरेपछि मात्र परशाखाको अध्ययन गर्नु पर्ने विधान छः

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् । पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिबृहणः॥

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा । एवमध्ययनं कुर्वन् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥^४

स्वशाखाको अध्ययन गरी परशाखा अध्ययनका लागि प्रवृत्त हुनुपर्दछ । परम्पराबाट अगाडि बढ्दै आएको वेदको अध्ययन गर्नु पर्छ । आफ्नो शाखाले बताएअनुसारका कर्म गर्दै अगाडि बढेमा ब्रह्मानन्द प्राप्त हुन्छ । वेदाध्ययनका लागि उपयुक्त पात्र र स्थानको आवश्यकता हुन्छ भने पाठकमा पनि उच्चगुण हुनुपर्दछ । अधम पाठकहरू अवगुणका कारण ग्राह्य हुँदैनन् ।

गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्चषडैते पाठकाधमाः ॥^५

गाइने तरिकाले पढ्नु, छिटो-छिटो उच्चारण गर्नु, शिर हल्लाउँदै र जिउ कमाउँदै पढ्नु, अशुद्ध स्थलमा बसेर पढ्नु, लेखिएको पढ्नु, मन्त्रका ऋषि, छन्द, देवता नजानी र अर्थ नबुझीकन पढ्नु र अत्यन्त सानो स्वरले पढ्नुलाई याज्ञवल्क्यले अधम विद्यार्थीको संज्ञा दिएका छन् । पुनः उत्तम विद्यार्थीका बारेमा याज्ञवल्क्य भन्दछन् :

प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ । प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान् वक्तुमर्हति ॥^६

प्राकृतिक रूपमा जसका दाँत, ओठलगायतका अवयवहरू वर्ण उच्चारणका लागि उपयुक्त छन् त्यस्तो खालका नम्र र शालीन पात्र नै वेदाध्ययनका लागि योग्य भएको विषय याज्ञवल्क्य शिक्षामा वर्णित छ । अहिले प्रचलित लौकिक परम्परामा व्रतबन्धका दिन चारवटा कर्महरू चूडोपनयनवेदारम्भ एकै दिन समापन गर्ने गरिन्छ समयका आधारमा गरिनु पर्ने कार्य नगर्दा ज्योतिषीय आधारमा निकालिएका लग्नमुहूर्त र शास्त्रीय रूपमा तोकेको लग्नानुसारिणी व्यवस्थाको व्यावहारिक प्रयोग नै नगरी स्वेच्छाचारी ढङ्गले जैन लगाइदिएर गायत्री मन्त्र कानमा फुक्दै एकाध ऋचा पढाई वेदको सुरु र समापन गराइन्छ । यो केवल औपचारिकताका लागि मात्र गरिएको विधिहीन कार्य हो । उपनीत कुमार

^४ गीतमः

^५ याज्ञवल्क्यशिक्षा - २।८२

^६ याज्ञवल्क्यशिक्षा - १।२७

वेदाध्ययनका लागि ब्रह्मचर्य आश्रममा गई गुरुशिष्य परम्पराअनुसार प्रातः जागरणदेखि रात्रिकालीन शयनसम्मका सदाचार, नीति, नियम र अनुशासनलाई पालना गर्दै आफ्नो शाखाका विधि-विधानलाई व्यवहारमा उताउँदै स्वशाखीय वेदको अध्ययनलाई गुरुशुश्रूपापूर्वक अगाडि बढाउनु पर्दछ, जसका कारण ऊ आचारनिष्ठ हुन पुगोस्। यदि मानिसमा आचार-विचार, आहार-विहार र व्यवहार ठीक छैन भने वेदमा प्रतिपादित विषय दोहन गर्न सक्दैन।

ब्रह्ममुहूर्तमा जागा भई ब्रह्म गायत्रीको उपासना गर्दै गरिने स्वाध्याय नै ब्रह्मकर्ममा पर्दछ। कर्म कुरु (विद्यार्थी अवस्थामा गरिने अध्ययन विधालाई अगाडि बढाउने कार्य गर), अपोऽशन (जलग्रहण गर), समिधमादधेहि (समिधा व्यवस्थापन गर्दै अग्नि सेवा गर), मा दिवा सुषुप्थाः (दिउँसो सुताइका कारण शरीरमा आलस्य आउने र अध्ययनादि कार्यमा बाधा पुग्ने भएकाले दिउँसोको समयमा नसुत्), भिक्षामादधेहि (भिक्षाटनका लागि गाउँमा जाऊ र ल्याऊ, चाहिनेभन्दा बढी सामग्रीको जोहो नगर), ब्रह्मचारी असि (तिमी मेरा, इन्द्र र वृहस्पतिको शिष्य हो, गुरुको शुश्रूषा गर्दै गुरुबाट उपदेशात्मक रूपमा मलाई प्राप्त भएका र मैले आफूले देखेका, सुनेका, जानेका रसमाधुर्यले युक्त वाणी तिमीमा आधार गर्दछु। ममा दृश्य र अदृश्य रूपमा अन्तर्निहित शक्ति तिमीलाई प्राप्त होऊन् भन्ने आशीर्वाद म तिमीलाई प्रदान गर्दछु) जस्ता गुरुद्वारा प्रदान गरिने अनुशासन शिक्षा र आशीर्वादात्मक आदर्श वचन गुरुबाट ग्रहण गर्दै आश्रमको नियम र परिधिमा बसी अध्ययन गर्ने शिक्षा नै सदाचारी शिक्षा हो। यसले व्यक्तित्व र चरित्र निर्माणमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। जसका कारण ऊ ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति भन्ने अवस्थामा पुग्दछ र ऋषिका साथै ब्रह्मर्षि कहलिन्छ।

यःशास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥^९ अर्थात् जुन व्यक्ति शास्त्रले बताएको विधिअनुसार कार्य गर्दैन, त्यस्ता व्यक्तिको कार्यले न सिद्धता प्राप्त गर्दछ, न सुखानुभूति गराउन सक्दछ, न त उत्तम गति नै दिलाउन सक्दछ। त्यसकारण शास्त्रवर्जित कर्म गर्नुभन्दा नगर्नु ठीक हुने कुरा शास्त्रमा बताइएको छ। मनु महाराजका अनुसार सदाचारी ब्राह्मणले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न निम्नानुसारका विषयलाई व्यवहारमा उतार्नु पर्ने हुन्छ।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥^{१०}

वैदिक वाङ्मयको अध्ययनका साथ आफ्ना शिष्य-प्रशिष्यलाई ज्ञान प्रवाह गर्नु, ज्ञानका आधारमा यज्ञको सेवा गर्नु र गराउनु, धर्मद्वारा आर्जन गरिएको धनको केही अंश दान गर्नु र सामाजिक दायित्व पूरा गर्नुजस्ता शास्त्रीय विधानहरू रहेका छन्। वेद र धर्मशास्त्रमा आचारलाई नै श्रेष्ठ धर्मका रूपमा लिइएको छ। आफ्नो र समाजको कल्याण चाहने ब्राह्मणले सधैंभरी आचरणलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। आचारभ्रष्ट ब्राह्मणले वेदप्रयुक्त फल प्राप्त गर्न सक्दैन र त्यसको शास्त्राध्ययन व्यर्थ छ। वेदोक्त इष्टफलप्राप्तिका लागि आचारवान् नै हुनुपर्दछ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवानुयात्^{११} अर्थात् आफ्नो सदाचार र निष्ठामा बसी ऋग, यजुः, साम र अथर्व गरिएका चारै वेदको अध्ययन गर्ने सदाचारी ब्राह्मण पवित्र हुँदै सदा-सर्वदा ब्रह्मलोकमै विराजमान हुन पुग्दछ। वंशपरम्परामा जुन मार्ग अवलम्बन गर्दै पिता, पितामह र प्रपितामह अगाडि बढ्नु भएको छ, त्यही मार्ग पछ्याउँदै पदचिह्नका आधारमा पूर्वजबाट प्राप्त संस्कार र परम्परालाई शिरोधार्य गर्दै अगाडि बढ्नु सदाचारी सन्तानको कर्तव्य हो र त्यो नै उसको श्रेष्ठतम मार्ग हो। यस मार्गलाई अपनाउँदा कहिल्यै दुःखको सामना गर्नु पर्दैन।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिष्यते ॥^{१०}

मानिस जुन देशमा जन्मिएको हो, सोही देशअनुकूल आचार र परम्पराको ग्रहण गर्दा नै उसको कल्याण हुन्छ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वं मानवाः ॥^{११}

यसरी वेदप्रतिपादित धर्मको अनुसरण गर्दै पृथ्वीमा रहेका सबै मानवलाई वसुधैव कुटुम्बकम्का दृष्टिले हेरी संस्कारयुक्त शिक्षाद्वारा सर्वजनहिताय, सर्वजनसुखायको सन्देश आत्मसात् गर्दै वेदप्रतिपादित संस्कार र सदाचारमा आफू प्रवाहित हुनु र अरूलाई प्रवाहित गराउनु नै आचारहीन न पुनन्ति वेदाः को सार्थक सन्देश हो।

^९ श्रीमद्भगवद्गीता १७।२३

^{१०} मनुस्मृतिः - १।८८

^{११} याज्ञवल्क्यशिक्षा - १।४२

^{१०} मनुस्मृतिः -

^{११} मनुस्मृतिः - २।२०

न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतपाकजप्रक्रियाऽवलोकनम्

डा. वैकुण्ठ-धिमिरे

उपप्राध्यापकः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः

१. विषयप्रवेशः

दृश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रेक्षणार्थकाद् दृशधातोर्भावे करणे वा ल्युटि कृते दर्शनशब्दो निष्पद्यते । तत्र भावे ल्युटि कृते दर्शनशब्दात् प्रकृष्टज्ञानमर्थात् सत्साधनाज्जायमानं यथार्थज्ञानमित्यर्थो लभ्यते चेत् करणार्थकाल्ल्युटप्रत्ययनिष्पन्नाद् दर्शनशब्दाज्ज्ञानसाधनमर्थो लभ्यतेऽर्थाद् यस्माच्छस्त्रविशेषाद् आत्मानात्मनोर्याथातथ्यं बोद्धुं शक्यते तच्छस्त्रविशेष एव दर्शनम् । दर्शनञ्च पौरस्त्य-पाश्चात्यभेदेन द्विविधम् । तत्र पौरस्त्यदर्शनमपि आस्तिक-नास्तिकभेदेन द्विविधम् । तेष्वास्तिकानि सांख्ययोगपूर्वोत्तरमीमांसान्यायवैशेषिकसंज्ञकानि षट् । नास्तिकानि च दर्शनानि चार्वाकजैनबौद्धाख्यानि । अत्राऽस्तिकत्व-नास्तिकत्वयोर्भिन्नत्वञ्च वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तव्यमभ्युपगन्तव्येनैव न त्वीश्वराभ्युपगन्तव्यमभ्युपगन्तव्येन । तत्रास्तिकदर्शनेष्वन्यतमं गौतमप्रवर्तितं न्यायदर्शनम्, अपरञ्च कणादप्रवर्तितं वैशेषिकदर्शनम् । एते उभेऽपि दर्शने आरम्भवादिनी । ते परमाणुतः सृष्टीश्वरेच्छया जायते इति वदतः । पृथिवीपरमाणौ पाकवशाद्द्रुपादयः परावर्तन्ते इति च वदतः । एतस्मिन्नालेखे एताभ्यां दर्शनाभ्यां स्वीकृतपाकजप्रक्रियाविषये किञ्चिद् विचार्यते ।

२. पाकजशब्दस्यार्थः, परिभाषा च

पच्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पाकशब्दो निष्पद्यते । एवञ्च पाकाज्जायत इति पाकजः । तथा च पाकस्य विषये या प्रक्रिया=उपपत्तिविनाशक्रमः, तस्य समीक्षणमिति रीत्या न्यायवैशेषिकैरभ्युपगतायाः पाकजप्रक्रियाया विषयेऽत्र किञ्चिद्विचार्यते । तत्र पाकोनाम रूपादिपरावृत्तिजनको विजातीयतेजःसंयोगः । अयञ्च पाको नैयायिकैर्वैशेषिकैश्चाभ्युपेयते । महर्षिणा कणादेन स्वकीयवैशेषिकसूत्रे कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः^१ इत्यादिसूत्रैः पाकः प्रतिपादितः । महर्षिगौतमेनापि सांख्यमतीयपरमाणुवादं खण्डयता न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः^२ इत्यादिसूत्रैः पाको व्यवस्थापितः । पाकजञ्च पार्थिवरूपरसादिकम् । तदुक्तमन्मभट्टेन तर्कसंग्रहे रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजम्^३ । अर्थात् पार्थिवरूपरसादिकं विजातीयग्निसंयोगेन विपरिणमते, न तु जलीयादिकं । नहि शतधाऽपि ध्यायमाने जले रूपादिकं परावर्तते जले सौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णयते । पार्थिवं तु रूपरसादिकं पूर्वं कारणगुणपूर्वकमपि पश्चादग्नि-संयोगरूपपाकेन परावर्तते । स च पाको विजातीयरूपजनकाद् रसजनको विजातीयः । रसजनकोऽपि गन्धजनकाद् विजातीयः । गन्धजनकोऽपि स्पर्शजनकाद् विजातीयः, अत एव तृणपुञ्जनिक्षिप्ताम्रादौ क्वचिद्रूपपरिवर्तनेऽपि रसादिकं न परावर्तते । क्वचिच्च रसपरिवर्तनेऽपि रूपं न परावर्तते तथैवानुभवात् । तस्माद्रूपादिजनका विजातीया एव पाकाः कार्यवैलक्षण्यात् स्वीकार्याः । एतत्पाकमहिम्नैव एकस्मिन्नेव पार्थिवावयवे कालक्रमेण भिन्नभिन्नपदार्थानुभवो जायते । यथा गोभुक्ततृणादीनां आपरमाण्वन्तर्भङ्गे तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वरूपादिचतुष्टयनाशो तदनन्तरं दुग्धे यादृशं रूपादिकं वर्तते तादृशा रूपरसगन्धस्पर्शजनकाः तेजःसंयोगा जायन्ते, तदुत्तरं तैरेव तेजःसंयोगैस्तादृशरूपरसादयो जायन्ते, ततस्तादृशरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्दुग्धद्वयगुणकमारभ्यते ततस्त्र्यणुकादिक्रमेण महादुग्धारम्भः, एवं दुग्धारम्भकैः परमाणुभिरेव दध्यारभ्यते, एवमेव पाकमहिम्ना दध्यारम्भकैरेव परमाणुभिर्नवनीतादिकमिति । तथा च घटदिजनकेषु केषुचन परमाणुष्वेव भिन्नभिन्नानि पत्रमृत्कपालघटादीनि द्रव्याण्यनुभूयन्ते ।

यद्यपि न्यायवैशेषिकयोः समानतन्त्रत्वं सर्वसम्मतमेव, तथापि काश्चन स्थलविशेषानधिकृत्य तयोर्मतभेदा दृश्यन्ते । तेषु पाकजप्रक्रियाया अन्यतमं स्थानं वर्तते । तत्र नैयायिकाः पीठरपाकमङ्गीकुर्वन्ति । वैशेषिकाश्च पीलुपाकवादं स्वीकुर्वन्ति । वैशेषिकाणामयं पीलुपाकवादोऽतीव विशिष्टः सूक्ष्मेक्षिकया दर्शनीयः । अत एव कैश्चिदुक्तम् -

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्थलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

^१ वैशेषिकसूत्रम् ७/११६

^२ न्यायसूत्रम् ३/२१५०

^३ तर्कसंग्रहः पृ. ४९

अर्थाद् द्वित्वोत्पत्तेः पाकजोत्पत्तेः विभागजविभागस्य च त्रयाणामेतेषां प्रक्रिया वैशेषिकानामतिदुरूहा वर्तते ।

३. वैशेषिकमते द्वित्वोत्पत्तिविनाशप्रक्रिये

तत्र द्वित्वं नाम संख्याविशेषः, संख्या च गुणात्मिकैकत्वमारभ्यपरार्धपर्यन्ता, तत्रैकत्वं सर्वेषु द्रव्येषु स्वाभाविकरूपेण वर्तमानं नित्यमनित्यञ्च, यथा गगनादिषु नित्येषु वर्तमानमेकत्वं नित्यम्, घटद्यनित्यपदार्थेषु वर्तमानमेकत्वञ्च कपालगतानेकत्वसंख्यया उत्पद्यते, उत्पद्यमानत्वाच्चानित्यत्वम् । द्वित्वादिकाः परार्धपर्यन्ताः संख्यास्तु न कस्यचित् स्वाभाविक्यः, किन्तु अनेकद्रव्येषु जायमानयाऽनेकैकत्वबुद्ध्या जायन्ते तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्यैः तस्याः खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः^५ । द्वित्वोत्पत्तिक्रमं प्रतिपादयन्नाह कश्चित् -आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरामतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनुपगतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदितो द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥ अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च द्वित्वस्यापि विनाशो भवति । विनाशक्रमोऽप्याह कश्चित्-

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येकदेकत्वजातिधीः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः ॥

द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः ॥

गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्काराद् इति नाशक्रमो मतः ॥

अर्थात् प्रथमं तावद् बोद्धुरिन्द्रियेण सह घटस्य सन्निकर्षे जाते घटद्रव्यविशेषकानेकैकत्वप्रकारिका अयं घटोऽयं घट इत्यपेक्षाबुद्धिर्जायते, ततो द्वितीये क्षणे घटद्रव्ये द्वित्वं गुण उत्पद्यते, तृतीये क्षणे द्वित्वनिर्विकल्पकं ज्ञानं जायते, तस्मिन्नेव क्षणेऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशकारणता, ततश्चतुर्थक्षणे द्वित्वनिर्विकल्पकेन सविकल्पकं द्वित्वज्ञानं अपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वविनश्यत्ता च, एवमेव तस्मिन्नेव क्षणे निर्विकल्पकविनश्यत्ता द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानोत्पद्यमानता च जायन्ते । ततः पञ्चमे क्षणेऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वनाशः, द्वित्वगुणज्ञानाद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं निर्विकल्पकविनाशः, सविकल्पकगुणज्ञानस्य विनश्यत्ता, गुणविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारोत्पद्यमानता च जायन्ते, ततः षष्ठे क्षणे गुणविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य संस्कारोत्पत्तिः, सविकल्पकगुणज्ञाननाशः, गुणविशिष्टद्रव्यज्ञाननाशोत्पद्यमानता च, ततोऽन्तिमे क्षणे गुणविशिष्टद्रव्यज्ञाननाशो जायते इति । क्वचिच्च द्वित्वादिकमाश्रयनाशादेव नश्यति । प्रक्रियेयं वैशेषिकाणां चमत्करोति सचेतसां मनांसि । सिद्धान्तमेनं नैयायिका न तिरस्कुर्वन्ति इति मौनं स्वीकारलक्षणम् । एवं विभागजविभागेऽपि वैशेषिकाणां विचित्रा सूक्ष्मा च प्रक्रिया वर्तते सा चात्र लघुलेखे नोल्लिख्यते भाष्याद्याकरग्रन्थादवसेया ।

४. वैशेषिकाणां पीलुपाकवादः

तिसृषु अत्यन्तसूक्ष्मप्रक्रियासु पाकजप्रक्रिया वैशेषिकाणामतीव प्रातिस्विकी वर्तते । वैशेषिका हि पीलुपाकवादिनः । पीलवः=परमाणवः, तत्रैव पाको भवति नान्यत्रेति तेषां मतम् । तेषामयमाशयः- घटदिष्वन्तस्तेजःसंयोगं विना घटदेरन्तःस्थितपरमाणुषु पाको न सम्भवतीति तत्र तेजोऽनुप्रवेश आवश्यकोऽत आपाके निःक्षिप्तस्यामघटस्य भास्वरया तीव्रया वेगवत्या च वह्निज्वालाया नोदनाभिघाताद् वा घटरम्भकेषु परमाणुषु कर्म, ततोऽवयवानां परस्परं विभागः, विभागस्य पूर्वसंयोगनाशकत्वेन घटरम्भककपालद्वयसंयोगनाशः, ततः समवायिकारणनाशात्कार्यनाशः इति रीत्या घटनाशः ततः स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पूर्वरूपादिनाशपूर्वकोत्तररूपोत्पत्तिश्च भवतः । तथा चाह भाष्यकारः प्रशस्तपादाचार्यः घटदेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद् वा तदारम्भकाणुषु कर्माणि उत्पद्यन्ते, तेभ्यो विभागाः विभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यश्च कार्यद्रव्यं विनश्यति, तस्मिंश्च विनष्टे स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षं, च्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् पाकजा रूपादयो जायन्ते, तदनन्तरं भोगिनामदृष्टवशादात्मानुसंयोगादुत्पन्नपाकजेषु अणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्वयणुकादिक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते, तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पद्यन्ते । न च कार्यद्रव्ये एव रूपाद्युत्पत्तिविनाशौ वा सम्भवतः, सर्वावयवेषु अन्तर्बहिश्च वर्तमानस्याग्निना व्याप्यभावात् । अनुप्रवेशादपि च व्याप्तिर्न सम्भवति । कार्यद्रव्यविनाशादिति^५ तथा च वैशेषिके नयेऽवयविनावष्ट्येष्ववयवेषु पाको न सम्भवत्येव, किन्तु वह्निसंयोगेनावयवेषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाक इति । मुक्तावलीकारो विश्वनाथपञ्चाननोऽप्याह- अवयविनावष्ट्येषु पाको न सम्भवति, परन्तु वह्निसंयोगेनावयवेषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु

^५ प्रशस्तपादभाष्यम् पृ. २७२

^५ प्रशस्तपादभाष्यम् पृ. २६२

परमाणु पाकः, पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयवविपर्यन्तमुत्पत्तिः, तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो भवति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति^१।

नन्ववयविनावष्टब्धेऽवयवे रूपान्तरोत्पत्तिः केन प्रतिबद्ध्यते? सति कारणे प्रतिबन्धकाभावे कार्योपत्तेरवश्यं भावित्वादिति चेन्न, स्वकारणीभूतसंयोगाश्रयत्वसम्बन्धेनावयव्याश्रितेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगं प्रति समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या स्पर्शवत्संयोगस्य प्रतिबन्धकत्वात् पाकस्य च रूपान्तरोत्पादकतेजःसंयोगरूपत्वात् स स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगः । तं प्रति समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या स्पर्शवत्संयोगः (अवयविकारणीभूतावयवसंयोगः) प्रतिबन्धकः । तथा च घटरम्भकावयवसंयोगे विद्यमाने पाकात्मकरूपान्तरोत्पादकतेजःसंयोगो न सम्भवति, तदभावाच्च तज्जन्या रूपाद्युत्पत्तिरपि न सम्भवत्येव । अत एव पीलुपाकवादं विवृण्वन्मुक्तावलीव्याख्याव्याख्याकाराः पण्डितराजराजेश्वरद्विविडपादाः तादृशनियमं अन्वसरन् ।^२ वादोऽयमतिगहनविचारभरितस्तैः रामरुद्रीव्याख्यायां प्रस्फुरितः । अधिकन्तु जिज्ञासुना तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

तथा च वैशेषिकमते प्रथममग्निसंयोगवशादवयविनाशो जायते ततोऽविशिष्टेषु आरम्भकसंयोगरहितेष्ववयवेषु पाकः ततः तत्र पूर्वरूपनाशपूर्वकरूपान्तरोत्पत्तिस्ततः पुनः पक्वानां परमाणूनां संयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण महापृथिव्याद्यवयवविपर्यन्तद्रव्यमुत्पद्यते । तथा च तद्वीत्याश्यामघटादिभिन्न एव रक्तघट इति । तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वघटनाशो घटान्तरोत्पत्तिश्च भवतः । सोऽयं घट इत्यादिप्रतीतिस्तु सेयं दीपकलिकेतिवत् सादृश्यनिबन्धनैवेति । द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेत्यस्य परमाणुद्वयसंयोगाद् द्व्यणुकोत्पत्तिः, द्व्यणुकत्रयसंयोगात् त्र्यणुकोत्पत्तिः त्र्यणुकचतुष्टयसंयोगाच्चतुरणुकोत्पत्तिरित्यादिक्रमेणेत्यर्थो बोध्यः । परमाणुत्रयादिसंयोगानु न कस्यचित् कार्यस्योत्पत्तिः । अत एव कन्दलीकारश्रीधराचार्यः एकस्य परमाणोः परमाणुत्रयस्य च कार्यानारम्भकत्वमाह परमाणुप्रस्तावे न्यायकन्दल्याम्-स चैकोऽनारम्भकः, एकस्य नित्यस्यारम्भकत्वे कार्यस्य सततोत्पत्तिः स्यादपेक्षणीयाभावात्, अविनाशित्वाच्च प्रसज्यते, आश्रयनाशस्यावयवविभागस्य च विनाशहेतोरभावात् । त्रयाणमप्यारम्भकत्वमयुक्तम् इह महतः कार्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिमाणपेक्षयाल्पपरिमाणस्य कार्यद्रव्यस्यैवसामर्थ्यदर्शनात्, त्र्यणुकं कार्यद्रव्यस्यैव जन्यते महत्परिमाणत्वाद् घटवत्, एवं त्रयाणमेकस्य चारम्भकत्वे प्रतिक्षिप्ते द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारभ्यते यत् तद् द्व्यणुकमिति सिद्धम् । द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमो न द्वाभ्यां तस्याणुपरिमाणोत्पत्तौ कारणसद्भावेनाणुत्वोत्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात् । बहुषु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचिच्चतुर्भिरारभ्यते, कदाचित् पञ्चभिरित्यथेष्टं कल्पना । न च कार्यस्य व्यर्थता यथा यथा कारणसंख्याबाहुल्यं तथा तथा महत्परिमाणतारतम्यस्योपलम्भात् । न चैवं सति द्व्यणुकानामेव घटरम्भकत्वप्रसक्तिः, घटस्य भङ्गेऽल्पतरतमादिभागदर्शनेन तथैवारम्भकल्पनात् तदेवं द्व्यणुकादिप्रक्रमेण क्रियते कार्यलक्षणा पृथिवीति सिद्धम्^३ । इत्थं रीत्या पीलावेवपाकः पक्वपरमाणुतश्च द्व्यणुकादिद्रव्याण्युत्पद्यन्ते इति वैशेषिकसिद्धान्तः ।

५. पीठरपाकवादः

पीठोऽवयवी, तत्र पाको भवतीति वदितुं शीलमस्य स पीठरपाकवादी नैयायिकः । अर्थात् परमाण्वन्तेऽवयवेऽवयविनि च घटादौ पाको भवतीति वदन्ति नैयायिकाः । तदुक्तं विश्वनाथेन नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते^४ इति । अयञ्चावयवपाको न केवलं परवर्तिनैयायिकैरेवाभ्युपगतः किन्तु न्यायसूत्रकारमहर्षिगौतमोऽपि यावच्छरीरभावित्वादूपादीनाम्, न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः^५ इत्यादिसूत्रैरवयवविपाकं स्वीकृतवानिति वक्तुं शक्यते । भाष्यकारवात्स्यायनोऽपि तत्र तत्र स्थलेषु अवयवविपाकं प्रतिपादितवान्^६ । अतोऽवयवविपाकवादः प्राचीनकालादेव न्यायाभिमतः । तेषामयमाशयः- सच्छिद्रेषु किलावयवेषु तच्छिद्रद्वारेणान्तःप्रविष्टानि तेजांसि बहिःस्थानि च मिलित्वान्तःपरमाण्वादिषु घटादौ च स्वसंयोगेन पूर्वरूपं विनाश्य रूपान्तरं तथा पूर्वरसादिकं विनाश्य रसान्तरादिकं जनयन्ति । अत एव सोऽयं घटः तदेवेदमाग्नित्यादिका प्रत्यभिज्ञा पूर्वरूपविजातीयरूपवद्घटादावपि जायन्ते । अवयविनां सच्छिद्रत्वञ्चानुमानिकमेव । कथमन्यथा जलादिपूर्णे घटादौ जलादिरूपद्रवद्रव्यस्यांशतो बहिःसम्पर्कात्

^१ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली पृ. ४०४

^२ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, रामरुद्रयां टीकायां पृ. ३९६

^३ प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यायां न्यायकन्दल्याम् पृ. ८०

^४ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारिका, का. सं. १०६

^५ न्यायसूत्रे ३।२।४९।५०

^६ न्यायभाष्यम् पृ.

पार्श्वन्तरस्याद्रीभावः शैत्यञ्च । न खलु तत्र घटन्तर्वर्तितत्सलिलसम्बन्धमन्तरेण बहिर्वर्तिसलिलान्तरासम्बन्धवति पार्श्वन्तरे शैत्यमार्द्रता चोपलभ्यते । तस्माद् घटद्यवयविद्रव्याणां सच्छिद्रत्वमभ्युपेयम्, तैरेव छिद्रैरवयविष्वग्नेः सूक्ष्मावयवाः प्रविशन्ति । तथा च तत्प्रविष्टसूक्ष्मवह्निस्पर्शसम्पर्काच्चावयविनावष्टब्धेष्ववयवसहितावयवविषु पाको न विरुद्धयते । यत्र च न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयवेष्वेव पाकः, तत्र वह्निसंयोगादवयवविभागपुरस्सरमवयविनाशोऽपि कल्प्यते इति सर्वत्रानन्तावयविनाशतदुत्पादादिकल्पनमनुचितमेव । अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाकस्य सम्भवात् । स्पर्शवत्संयोगस्य समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या स्पर्शवत्संयोगं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन आरम्भकसंयोगातिरिक्तस्थले एव स्वीकार्यो लाघवात् । अत एव परितः परमाण्वन्तरावष्टब्धे आभ्यन्तरपरमाणौ पाको न सम्भवति । परमाणुसंयोगात्मकप्रतिबन्धकनिवृत्तिमन्तरेण तत्र दहनसंयोगानिष्पत्त्या कारणसमवधानविरहात् । अतो दहनेन सहाभ्यन्तरपरमाणोः संयोगो बाह्यपरमाणुसंयोगनिवृत्तिमङ्गीकृत्यैवोपपादनीयः । तथा च कार्यद्रव्यानां परमावश्यक इति निरस्तम् । अवयविनां सच्छिद्रत्वेन वह्नेस्तत्र प्रवेशसम्भवात् परितः परमाण्वन्तरावष्टब्धे आभ्यन्तरपरमाणौ पाकसम्भवे बाधकाभावात् पीठरपाकोऽपि स्वीकार्य इति नैयायिकानामाशयः ।

६. उपसंहारः

ऋते ज्ञानान्मुक्तिः इति वैदिकसिद्धान्तमाश्रित्य करुणावद्भिर्महर्षिभिर्दुःखपङ्कनिमग्नान् जीवानुद्धर्तुं नानाविधानि तत्त्वज्ञानसाधनानि तानि तानि दर्शनान्युपदिष्टानि । तेषु दर्शनेषु षडास्तिकदर्शनान्यतमं दर्शनमेकं न्यायदर्शनम् । नीयतेप्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः, प्रतिज्ञादिपञ्चावयववाक्यसमूहः, तत्प्रधानं दर्शनं न्यायदर्शनम् । न्यायदर्शने सर्वेषां पदार्थानां सिद्धिः पञ्चावयवप्रयुक्तानुमानादेव भवति । अत एवास्य दर्शनस्य संज्ञा आन्वीक्षिकीति । यद्यप्यस्य दर्शनस्य धाराऽनादिकालादेवावच्छिन्नरूपेण प्रवहन्ती वर्तते, तथापि अक्षपादापरनामधेयो मुनिर्गौतमो गौतमीयन्यायशास्त्रस्य प्रथमः प्रवक्ता, तैरेवेयं विद्या सूत्रप्रणयनादिना विस्तारितेति सेयं न्यायविद्या गौतमकृतेति व्यवहियते ।

इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानं शेषः, अर्थादितरभेदानुमितिविषयोऽर्थाद् यस्येतरभेदजनकं भेदकान्तरं विद्यते सः शेषः, विगतः शेषो यस्मात् स विशेषोऽर्थाद् यस्येतरभेदजनकः भेदकान्तरं नास्ति स स्वतोव्यावृत्तोऽन्त्यपदार्थो विशेषः । तं विशेषमधिकृत्य कृतं दर्शनं वैशेषिकदर्शनमिति दर्शनस्यास्यवैशेषिकसंज्ञाविधानस्य बीजं विशेषरूपेण विशेषपदार्थनिरूपणमेव । अस्य च दर्शनस्य प्रवर्तको मुनिः महर्षिकणादः । एतयोर्न्यायवैशेषिकदर्शनयोः समानसिद्धान्तत्वादुभयोः समानतन्त्रत्वं सुप्रसिद्धमेवार्थाद् बहूनां पदार्थानां प्रतिपादने मतैक्यमुभयोर्दर्शनयोः यद्यपि तथापि बहुषु स्थलेषु सन्ति मतभेदा उभयोर्दर्शनयोः, यथा प्रमाणसंख्याविषये, समवायप्रत्यक्षविषये, एवमेव पाकजरूपादिविषयेऽपि अस्ति मतभेद उभयोर्दर्शनयोः । स च मतभेदोऽत्रालेखे युक्त्या प्रतिपादितः । एतदतिरिक्तम् न्यायवैशेषिकसूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु दर्शनीयमिति शम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली - भट्टाचार्यो विश्वनाथपञ्चाननः, चौखम्बा सं. संस्थानम् १९९५
२. न्यायसूत्रम् भाष्यसहितम् - आचार्य सुदर्शनः, गुजराती मुद्रणालय मुंबई १९२२
३. तर्कसंग्रहः - अन्नम्भट्टः चौ.वि. भवन २००३
४. प्रशस्तपादभाष्यम् - प्रशस्तपादाचार्यः चौखम्बा संस्कृत संस्थानम् वाराणसी १९९८
५. न्यायकन्दली - श्रीधरः सं.स.वि.वि. वाराणसी १९१७
६. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली रामरुद्री- श्रीराजेश्वरो द्राविडः चौ.सं.स. १९९५

चन्द्रयोगमीमांसा

शालिग्राम ढकाल

उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

१. विषयप्रवेश

सूर्यादि नवग्रहरूबाट विभिन्न प्रबल योगहरू निर्माण हुन्छन् । चन्द्रयोग भनेको चन्द्रमाबाट उत्पन्न हुने योग हो । सो चन्द्रयोगका बारेमा विभिन्न ज्योतिषशास्त्रमा यथेष्ट चर्चा पाइन्छ । वेदले पनि चन्द्रमा मनसो जातः (शुक्लयजुर्वेद, अ.३१-१२) भन्दै विराट् पुरुषको मनबाट उत्पन्न भएको चन्द्रमालाई मनको कारक मानेको छ । मन नै समस्त सांसारिक क्रियाकलापको हेतु हो र बन्धन र मोक्षको साधन पनि हो । भनिएको छ - मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । मानसिक अवस्थाको बलाबलानुसार मानिसले हरेक कर्म गर्दछन् र त्यहीअनुसार नै फल भोग्दछन् । तसर्थ जातकको यावत् मानसिक अवस्था बुझ्न मनको कारक आकाशीय ज्योतिःपुञ्ज चन्द्रमाको ज्योतिष शास्त्रगत अनुसन्धानात्मक विश्लेषण हुनु आवश्यक छ । जसबाट जातकको अतीत, आगत र अनागतको बारेमा ऊहापोह ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ ।

सूर्य बसेको राशिबाट कुनै पनि राशिमा बसेको चन्द्रमाको फल होस् या चन्द्रमाबाट कुनै पनि घरमा बसेका विभिन्न ग्रहका आधारमा गरिने फलको वर्णन नै किन नहोऊन्, चन्द्रयोगले यसै चन्द्रमाको सेरोफेरोमा बसेका ग्रहको परिधिलाई पूर्णरूपले समेटेको छ ।

२. विभिन्न चन्द्रजन्य योगहरू

जसको जन्मकुण्डलीमा सूर्यबाट केन्द्र अर्थात् १-४-७-१० मा चन्द्रमा बसेको छ त्यो दुराचारी, निर्धन, मूर्ख, अविवेकी र अल्छी हुन्छ अर्थात् शील, धन, शास्त्रज्ञान, बुद्धि र चातुर्यमा अधम वा स्वल्प हुन्छ । सोही सूर्यदेखि पणफर अर्थात् २-५-८-११ स्थानमा चन्द्रमा बसे शीलधनादिमा न उत्तम न अधम हुन्छ अर्थात् मध्यम खालको हुन्छ । यदि आपोक्लिम अर्थात् ३-६-९-१२ भावमा सूर्यदेखि चन्द्रमा छ भने आचार, धन, सुख, ज्ञानआदिमा सर्वश्रेष्ठ हुन्छ । भनिएको छ -

सहस्ररश्मितश्चन्द्रे कण्टकादिगते क्रमात् । धनधीनैपुणादीनि न्यूनमध्योत्तमानि हि ॥

बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९-१

धनसुखयोग हुनको लागि दिनमा जन्म भई चन्द्रमा जुनसुकै राशिमा बसेको या आफ्नो अधिमित्रको नवमांशमा बसेको र देवगुरु बृहस्पतिद्वारा पूर्णदृष्टिले देखिएको अवस्थामा अथवा रातमा जन्म भई उपरोक्त अवस्थामा बसेको चन्द्रमालाई दैत्यगुरु शुक्रले देखेमा धनयोग र सुखयोग निर्माण हुन्छ ।

आचार्य वराहमिहिरले आफ्नो होराशास्त्र बृहज्जातकमा उद्घोष गरेका छन् -

अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।

अहनि निशि च चन्द्रे स्वेधिमित्राशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च ॥ (बृहज्जातक-१३,१)

महर्षि पराशरले पनि सोही कुराको उद्घोष गरेका छन् र थपेका पनि छन् कि यसको विपरीत अवस्थामा धन र सुखको योगमा पनि वैपरीत्य हुन्छ -

स्वांशे वा स्वाधिमित्रांशे स्थितश्च दिवसे शशी । गुरुणा दृश्यते तत्र जातो धनसुखान्वितः ॥

स्वांशे वा स्वाधिमित्रांशे स्थितश्च शशभूनिशि । शुक्रेण दृश्यते तत्र जातो धनसुखान्वितः ॥

एतद्विपर्ययस्थे च शुक्रेण्यानावलोकिते । जायतेऽल्पधनो बालो योगेऽस्मिन्निर्धनोऽथवा ॥

-बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९ (२-४)

अधम योगको कुण्डली

२	१	१२
३	च.सू.	११
च.४		१०
४	७	९
६		८

मध्यम कुण्डली

२	१	१२
३	च.सू.	च.११
४		१०
५	७	९
६		८

उत्तम कुण्डली

२	१	च.१२
३	च.सू.	११
४		१०
५	७	च.९
६		८

सोही कुरामा जोड दिदै गार्गिले पनि भनेका छन् -

स्वाशेष्यवाधिमित्राशे सुस्थितो दिवसे शशी । गुरुणा दृश्यते तत्र जातो वित्तसुखान्वितः ॥

निश्येव भृगुणा दृष्टः शशी जन्मनि शस्यते ॥

यसरी सूर्यबाट कुनै पनि भावमा अवस्थित चन्द्रमाको प्रभावबाट जातकको जन्मकुण्डलीको फलादेश गर्न सकिन्छ ।

२.१. चन्द्राधियोगः

चन्द्रमाबाट ६,७,८ भावमध्ये कुनै यौटमा मात्र वा दुईवटामा मात्र अथवा तीनवटैमा शुभग्रहहरू बसे भने अधियोग नाम गरेको योग बन्दछ । जसको अधियोगमा जन्म हुन्छ त्यो जातक सेनापति, मन्त्री अथवा राजा हुन्छ । अर्थात् शुभग्रह यदि निर्बल छन् भने सेनापति, मध्यबली छन् भने मन्त्री र पूर्णबली छन् भने राजा हुन्छ । यस अधियोगमा जन्मने सेनापति, मन्त्री या राजा सुखी, ऐश्वर्यशाली, शक्तिहीन, दीर्घायु र रोगरहित निडर हुन्छ । शुभाशुभ ग्रह ती स्थानमा भए शुभाशुभ फल मिल्छ भने पापग्रह बसेमा पाप फल मिल्दछ । श्रुतकीर्तिले भनेका छन् -

निधनं द्यूतं षष्ठं चन्द्रस्थानाद् यदा शुभग्रहेयुतम् । अधियोगः संप्रोक्तो व्यासकृतैः सप्तधा पूर्वैः ॥

पापं पापैरेव मिश्रैर्मिश्रस्तथैवोक्तः ।

बादरायणले पनि सोही फललाई पुष्टि गरेका छन् -

शशिनः सौम्याः षष्ठे द्यूने वा निधनसंस्थिता वा स्युः । जातो नृपतिर्ज्ञेयो मन्त्री वा दण्डनायको वापि ॥

वृहज्जातकमा वराहमिहिर वसन्ततिलका छन्दद्वारा यसरी शङ्खघोष गर्दछन् -

सौम्यैः स्मरानिधनेष्वधियोग इन्दोस्तस्मिंश्चमूपसचिवक्षितिपालजन्म ।

सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो विगतारोगभयाश्च जाताः ॥ (वृहज्जातक, १३-२)

कल्याणवर्मा, माण्डव्यादि अरु आचार्यहरूले यस योगलाई राजयोगको श्रेणीमा राखेका छन् । सारावलीमा कल्याणवर्मा भन्दछन् -

षष्ठं द्यूतमथाष्टमं शिशिरागोः प्राप्ताः समस्ताः शुभाः । ऋणाणां यदि गोचरे न पतिताः सूर्यालयाद् दूरतः ।

भूपालः प्रभवेत्स यस्य जलधेर्वेलावनान्तोद्भवैः सेनामत्तकरीन्द्रदानसलिलं भृगैर्मुहुः पीयते ॥

न प्राप्नोति जरामाशु नो भजत्यरितो भयम् । जातः स्यादधियोगेऽस्मिन् धृतिर्सौभाग्यसौख्यभाक् ॥

(सारावली, अ ३५ श्लो. २१-२२)

अर्थात् चन्द्रमाबाट ६,७,८ भावमा सूर्यराशि (सिंहराशि) बाहेक अन्य राशिमा पापग्रहहरूको दृष्टि नपरेका शुभग्रहहरूको अवस्थिति भएमा जातक राजा, राजमन्त्री अथवा सेनापति हुन्छ । साथै चाँडै बुढ्याईको शिकार नहुने, कुनै पनि शत्रुबाट नडराउने, धैर्यशाली, सौभाग्यवान्, दीर्घजीवी र सुखी हुन्छ ।

फलदीपिकामा पनि सोही कुरालाई स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ-

सौम्यैरिन्दोर्द्यूतषडन्त्यसंस्थैस्तद्वल्लगनात्संस्थितैर्वाधियोगः ।

नेता मन्त्री भूपतिः स्यात्क्रमेण ख्यातः श्रीमान् दीर्घजीवी मनस्वी ॥

अधियोगभवो नरेश्वरः स्थिरसम्पद्बहुबन्धुपोषकः ।

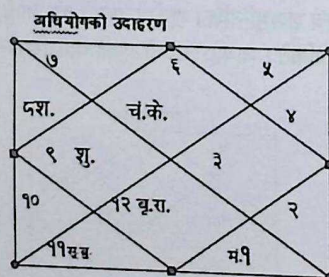
अमुना रिपवः पराजिताश्चिरमायुर्लभते प्रसिद्धताम् ॥ -फलदीपिका, राजयोगभेदः, (४२-४३)

त्यस्तै महर्षि पराशरले पनि आफ्नो होराशास्त्रमा सोही आशयलाई यसरी उल्लेख गर्दछन् -

चन्द्राद्रन्धारिकामर्यैः सौम्यैः स्यादधियोगकः ।

तत्र राजा च मन्त्री च सेनानी च बलक्रमात् ॥ -बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, ३९-५

अधियोगको उदाहरण

माथिको कुण्डली वि.सं. २०४३१११०४ गते बेलुका ९:२७ मा ओखलढुंगामा जन्मेका जातकको हो । कन्या लग्नमा जन्मेको र राशि पनि कन्या नै रहेको छ । उक्त राशिदेखि ६,७ र ८ आँ भावमा ग्रहको स्थिति स्पष्ट छ अर्थात् कन्या राशिदेखि छैटौँ, सातौँ र आठौँ भावमा क्रमशः बुध, वृहस्पति र मंगल ग्रहको प्रभाव रहेको छ । जसका कारण अधियोगनामक राजयोग निर्माण भएको छ । शुभ ग्रहको यदि बलाधिक्य हुँदो हो त विशिष्ट राजमान्य बनेको देख्न सकिन्थ्यो तर शुभ ग्रहको बलमा न्यूनाधिक्य भएकोले सैन्य क्षेत्रमा शानसित काम गरेको छ भन्ने ज्ञान हुन्छ । सैनिक पेसामा काम गरिरहँदा मनको कारक ग्रह चन्द्रमामा सँगै बसेको केतुको र सातौँ भावमा रहेको राहुको असर परेको हुँदा अविवेक पूर्ण मानसिक चाञ्चल्याधिक्यले गर्दा नाम र दाममा केही ऐंजेरु पलाए तापनि मंगलको विशेष शुभ प्रभावले गर्दा काममा कुनै बादल नमडारिएको यस पंक्तिकारको बुझाइ छ ।

२.२. सुनफा-अनफा-दुरुधरा र केमदुम योग -

सूर्यलाई छोडेर अरु ग्रहहरू चन्द्रमादेखि दोस्रो भावमा बसेमा सुनफा योग हुन्छ भने बाह्रौँ घरमा बसेमा अनफा योग बन्दछ । यदि दोस्रो भाव र बाह्रौँ भाव दुवैमा सूर्यबाहेक अरु ग्रहहरू बसे भने दुरुधरा योग निर्माण हुन्छ र ती दुवै घरमा कुनै पनि ग्रह नबसेमा केमदुम योग हुन्छ । भनिएको छ -

हित्वाकं सुनफाऽनफादुरुधराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः ।

शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमदुमोऽन्यैस्त्वसौ । बृहज्जातक, १३-३

केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमदुमो नेष्यते

केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिप्रसिद्धा न ते ॥ - जातकपारिजात, ७-८३

महर्षि पराशर सटीक तरिकाले यसरी भन्दछन् -

चन्द्रात् स्वान्त्योभयस्थे हि ग्रहे सूर्यं विना क्रमात् ।

सुनफाख्योऽनफाख्यश्च योगो दुरुधराहवयः ॥ - बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९-७

दैवज्ञ दुण्डीराजले पनि सोही भावलाई स्विकारेका छन् -

द्विजपतेर्धनगैः सुनफा भवेद् व्ययगतैरलफा रविवर्जितैः ।

दुरुधराखचरैरुभयस्थितैर्मुनिवरैरुदिता महदादरात् ॥

निशाकराज्जन्मनि खेचरेन्द्रा धनव्ययस्थानगता न चेत्स्युः ।

वदन्ति केमदुमनामयोगं लक्ष्मीवियोगं कुरुते स नूनम् ॥ - जातकाभरण, चन्द्रयोगाध्याय-(१-२)

केमदुम योगको बारेमा दैवज्ञ वैद्यनाथ अर्को तरिका यसरी प्रस्तुत गर्दछन् । -

लग्नस्थिते हिमकरे यदि वा मदस्थे केमदुमो भवति जीवदुशा विहीने ।

अत्यल्पबिन्दुसहिता यदि खेचरेन्द्राः केमदुमयोगफलदा विबलाश्च सर्वे ॥ - जातक पारिजात, ७-७१

अर्थात् लग्न वा सप्तम भावमा बृहस्पतिबाट अदृष्ट चन्द्रमा स्थित भएमा केमदुम योग हुन्छ । यसो भनुको तात्पर्य देवगुरु बृहस्पतिदेखि केन्द्रमा चन्द्रमा भए केमदुम योग हुँदैन । केन्द्रमा बली ग्रह बसेमा पनि हुँदैन तर निर्बल ग्रह बसेमा केमदुम योग हुन्छ ।

कल्याणवर्मा सारावलीमा आफ्नै तरिकाले यसरी उल्लेख गर्दछन् -

सुनफाऽनफादुरुधरा भवन्ति योगाः क्रमेण रविरहितैः । वित्तान्त्योभयसंस्थैः कैरववनबान्धवाद्ग्रहैः ॥

एते न यदा योगाः केन्द्रग्रहवर्जितः शशाङ्कश्च । केमदुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तग्रहादृष्टे ॥

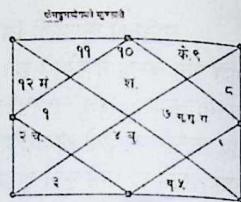
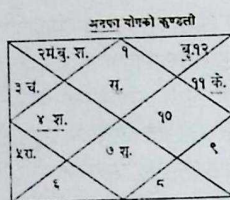
-सारावली, अ.१३, श्लो.१-२

अर्थात् चन्द्रमाबाट दोस्रो भावमा सूर्यबाहेक अरु ग्रह बसे सुनफा, द्वादश भावमा बसेमा अनफा, दुवै भावमा ग्रह भए दुरुधरा र यी तीनवटै योग नभए अर्थात् दुवैमा एउटै ग्रह नभए केमदुम योग हुन्छ । कुनै पनि ग्रहले चन्द्रमालाई नदेखे र चन्द्रदेखि केन्द्रमा कुनै पनि ग्रह नभए केमदुम योग अति कष्टकारी हुन्छ । सोही कुरामा दैवज्ञ वैद्यनाथको पूर्ण सहमति देखिन्छ । जस्तै -

द्वितीये द्वादशे पाश्वर्ये द्वये खेचरसंयुते । शीतांशोः सुनफायोगस्त्वनफा नाम कीर्तितः ॥

योगो दुरुधराख्यः स्याद् विना सर्वत्र भाष्करम् । एतद्योगत्रयाभावे केमदुमफलं वदेत् ॥

-जातक पारिजात, अ.७, श्लो. ७२-७३

साथै चन्द्रमा अरु ग्रहसित बसेमा अथवा लग्नदेखि केन्द्र १-४-७-१० भावमा रहेमा केमद्वम योग हुदैन । कोही आचार्यको मत छ कि- चन्द्रमादेखि चौथो भावमा सूर्यबाहेक कुनै ग्रह बसेमा सुनफा र दशौ भावमा ग्रह बसेमा अनफा तथा चौथो र दशौ भाव दुवैमा ग्रह बसेमा दुरुधरा योग हुन्छ भने चौथो र दशौ दुवै भावमा कुनै ग्रह नबसेमा केमद्वम योग निर्माण हुन्छ । भनिएको छ -

चन्द्राच्चतुर्थैः सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विहगैः । उभयस्थितैः दुरुधरा केमद्वमसंज्ञितोऽन्यथा ॥

दैवज्ञ मन्त्रेश्वरले पनि सोही कुरा भनेका छन् -

विधोस्तु सुनफानफादुरुधराः स्वरिः फोभयस्थितैर्विरविभिर्ग्रहेरितरया तु केमद्वमः ।

हिमत्विषि चतुष्टये ग्रहयुतेऽय केमद्वमो न हीति कथितोऽथवा हिमकराद् ग्रहैः केन्द्रगैः ॥

- फलदीपिका, अ. ६, श्लो. ५

कोही कोही आचार्य विद्वान्हरू भन्दछन् कि कुनै पनि राशिमा जुन राशिको नवमांशमा चन्द्रमा बस्दछ त्यही नवमांश राशिबाट दोस्रो घरमा सूर्य बाहेक अरु ग्रह बसे सुनफा र बाह्रौंमा बसे अनफा, दुवैमा बसे दुरुधरा र कुनैमा नबसेमा केमद्वम योग निर्माण हुन्छ । तर यो नवांश विषयक योगको फलकथन भने प्रसिद्ध छैन । केमद्वम योग अनेक दरिद्र योगमध्ये एक हो ।

२.२.१. सुनफा र अनफा योगको फल

यदि कोही जातक सुनफा योगमा जन्मेको छ भने आफ्नै बाहुबलले आर्जन गरेको राज्यको मालिक, धनी, आफ्नो बुद्धि, कौशल र धनले चर्चित हुन्छ । यदि कोही जातक अनफामा जन्मेको छ भने सुस्वस्थ, सुशील, विख्यात, कीर्तिमान्, सांसारिक सुखसुविधाले परिपूर्ण, सुन्दर वस्त्र आभूषणले भरिपूर्ण, सन्तुष्ट र सुखी हुन्छ । भनिएको छ -

स्वयमधिगतवित्तः पार्थिवस्तत्समो वा भवति हि सुनफायां धीधनख्यातिमांश्च ।

प्रभुरदगदशरीरः शीलवान् ख्यातकीर्तिर्विषयसुखसुवेषो निर्वृतश्चानफायाम् ॥

- बृहज्जातक, १३-५ / जातकपारिजात, ७-८४ / फलदीपिका, अ. ६, श्लो

कल्याणवर्मा ले पनि सोही कुराहरूको चर्चा गरेका छन् -

श्रीमान् स्वबाहुविभवो बहुधर्मशीलः शास्त्रार्थविद् बहुयशः स्वगुणाभिरामः ।

शान्तः सुखी क्षितिपतिः सचिवोऽथवा स्यात् सूतः पुमान् विपुलधीः सुनफाभिधाने ॥

वाग्मी प्रभुर्द्रविणवानगदः सुशीलो भोक्तात्रपानकुसुमाम्बरकामिनीनाम् ।

ख्यातः समाहितगुणः सुखशस्तचित्तो योगे निशाकरकृते त्वनफे सुवेषा ॥ -(सारावली, अ. १३, श्लो. ४-५)

सुनफादि योग जन्मकुण्डलीको केन्द्रमा अर्थात् १।४।७।१० भावमा अवस्थित चन्द्रमाले बनाएको छ भने विशिष्ट राजयोग हुन्छ । कल्याणवर्मा उद्घोष गर्दछन् -

केन्द्रस्थितैर्यदि भवति च तेऽत्र योगाः । विश्वम्भराधिपकुलेषु महत्सु जाता ॥

योगेषु तेषु मनुजेश्वरता लभन्ते ॥ सारावली, ३५-१७७

सुनफा योगमा जन्मे जातक स्वबाहुबलले मानसम्मान प्राप्त गर्ने, यशस्वी, सुखी, मन्त्री र विद्वान् हुन्छ भने अनफा योगमा जन्मे जातक उदार दिल भएको, असल गुणले पूर्ण, कीर्तिशाली, सुन्दर, बोलीवचन राम्रो भएको, असल आजीविकाले युक्त र विनम्र खालको हुने कुरा दैवज्ञ ढुण्डीराजले बताएका छन् । जस्तै-

निजभुजार्जितमानसमुन्नतो विशदकीर्तियुतो मतिमान् सुखी ।

ननु नरः सुनफाप्रभवो भवेन्नरपतेः सचिवः सुकृतिः कृती ॥

उदारमूर्तिर्गुणकीर्तिशाली कन्दर्पकालः शुभवाग्विलासः ।

सद्भुतियुक्तः सततं विनीतः प्रभुर्नरः स्यादनफाभिधाने ॥ जातकाभरण, चन्द्रयोगाध्याय-९३-४०

सुनफा योगमा जन्मने जातक राजा वा राजतुल्य, बुद्धिमान्, धनी, विख्यात, स्वबाहुबलले ऐश्वर्यशाली बन्दछ भने अनफायोगमा जन्म भएमा नीरोगी, सुखी, सुशील, सुन्दर र यशस्वी हुन्छ भनेर महर्षि पराशर यसरी डिण्डिमघोष गर्दछन् - राजा वा राजतुल्यो वा धीधनख्यातिमाज्जनः । स्वभुजार्जितवित्तश्च सुनफायोगसम्भवः ॥

भूपोऽगदशरीरश्च शीलवान् ख्यातकीर्तिमान् । सुरुपश्चानफाजातः सुखैः सर्वैः समन्वितः ॥

-बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९(८-९)

माथिको कुण्डली मिति २०४६।०५।१६ गते बिहान २:३०, काठमाडौंमा जन्मिएको जातकको हो । सो कुण्डलीमा सुनफा योग परेको छ । चन्द्रमादेखि दोस्रो भावमा बसेको उच्च बुध तथा मित्रगृही शुक्रले सुनफा योग भनै प्रबल बनाएको छ । जसको प्रभावले जातक पुरुषाधी, पराक्रमी, धनी, धार्मिक, हरेक कुरामा निपुण, बुद्धिमान् बन्न पुगेको देखिन्छ ।

सुनफा र अनफा योगकारक मंगलादि ग्रहफल

सुनफा र अनफा योगकारक यदि मंगल भए जातक उग्रस्वभाव भएको परिश्रमी, युद्धप्रिय, धनवान् तथा साहसी, क्रोधी र शरीरसेवी हुन्छ । उक्त योगकारक बुध भए मनस्वी, धार्मिक, लेखक, चतुर, वेद, साहित्य, संगीत र शिल्पकलामा निपुण र राजप्रिय हुन्छ । बृहस्पति छ भने यशस्वी, मेधावी, गम्भीर, सात्त्विक, विद्वान्, ऐश्वर्यशाली तथा राजपूज्य हुन्छ । शुक्र भए स्त्री-भू-पशु-रूप-धनसम्पन्न, विवेकी र विषयभोगी हुन्छ । शनि योगकारक छ भने विद्वान्, गुणी, धनी, सर्वकर्मकुशल, सर्वमान्य, अमोघ वाणीयुक्त र दुष्ट स्त्रीको पति हुन्छ । वराहमिहिर बृहज्जातकमा व्यक्त गर्दछन् -

उत्साहशौर्यधनसाहसवान् महीजे सौम्ये पटु सुवचनो निपुणः कलासु ।

जीकेर्यधर्मसुखभाङ् नृपपूजितश्च कामी भृगौ बहुधनो विषयोपभोक्तः ॥

परविभवपरिच्छेदोपभोक्ता रवितनये बहुकार्यकृद् गणेशः ॥ (अ. १३, श्लो. ७-८)

दुरुधरा र केमद्वम योगको फल

कोही जातक दुरुधरा योगमा जन्मेको छ भने बोलीवचन, विद्याबुद्धि, साहस र पराक्रमजस्ता गुण सौन्दर्यले प्रसिद्ध, स्वतन्त्रताप्रेमी, अनेक प्रकारका सुखसुविधाले पूर्ण, भाग्यवान्, वाहनहरूले सम्पन्न, त्यागी, दानी र सदाचारी हुन्छ तर कुलकुटुम्बको जतिसुकै सेवा गरे पनि अपजसको भागी हुन्छ । भनिएको छ -

वाग्बुद्धिविक्रमगुणैः प्रथितः पृथिव्यां स्वातन्त्र्यसौख्यधनवाहनभोगभोगी ।

दाता कुटुम्बधनपोषणलब्धखेदः सद्बुतवान् दुरुधराप्रभवो धुरिस्थः ॥ -(सारावली, अ. १३, श्लो. ६)

दुरुधरा योगमा जन्मिएको व्यक्ति धनी, उत्तम वाहनले युक्त, जमिनदार, सुखी, राजा, शत्रु सखाप पार्ने, मनोरञ्जन गर्न चाहने हुन्छ । भनिएको छ -

द्रविणवाहनवाहवसुन्धरासुखयुतं सततं कुरुते नृपम् ।

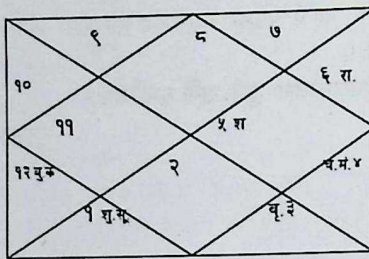
दुरुधरातितरं जितवेरिणं सुनयनानयनाञ्चललालसम् ॥ जातकाभरण, चन्द्रयोगाध्याय - ५

त्यस्तै दुरुधरा योगमा जन्मिएको जातक प्राप्त सुखको भोग गर्ने, दानी, धनी, राम्रो वाहनले युक्त र असल सेवकद्वारा सेवित हुन्छ । उल्लेख गरिएको छ -

उत्पन्नसुखभुग्दाता धनवाहनसंयुतः ।

सद्भृत्यो ज्ञायते नूनं जनो दुरुधराभवः ॥ -बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९-१०

दुरुधरा योगको उदाहरण

माथिको कुण्डली मिति २०३५/०१/०२ गते बेलुका १०:१५, सिन्धुपाल्चोकमा जन्मिएको जातकको कुण्डलीमा दुरुधरा योग स्पष्ट देखिन्छ। साथै फल पनि माथि बताए जस्तै देखिएको पंक्तिारलाई अनुभव छ।

तर केमद्वम योगमा कोही जन्मेको छ भने शरीरको आकारप्रकार मलिन अर्थात् कुनै तेज नभएको, दुःखित, नीच आचरण तथा कर्म गर्ने, धन नभएको, अरुको दासकार्यमा लिप्त, उच्च कुल अर्थात् राजकुलमा उत्पन्न भए पनि दुष्ट र दुर्जनको संगत र कर्म गर्ने तथा पुर्ख्यौली सम्पत्ति स्वाहा पार्ने हुन्छ। प्रमाणको रूपमा आचार्य वराहमिहिर, दैवज्ञ वैद्यनाथ र दैवज्ञ मन्त्रेश्वर एउटै स्वरमा समान मत यसरी व्यक्त गर्दछन् -

उत्पन्नभोगसुखभागधनवाहनादयस्त्यागान्वितो दुरुधराप्रभवः सुभृत्यः।

केमद्वमे मलिनदुःखितनीचनिः स्वाः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः ॥

- बृहज्जातक, १३-६/जातकपारिजात, ७-८५/फलदीपिका, ६-७

केमद्वमयोगको फल अभि विस्तृत रूपमा कल्याणवर्मा व्यक्त गर्दछन् -

कान्तान्नपानगृहवस्त्रसुहृद्भिहीनो दारिद्र्यदुःखगददैन्यमलैरुपेतः।

प्रेष्यः खलः सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमद्वमे भवति पार्थिववंशजोऽपि ॥ -(सारावली, अ.१३, श्लो.७)

अर्थात् राजकुलमै जन्मिएको भए पनि खानपानादिको अभाव, वासस्थानले विहीन, स्त्रीवस्त्र र मित्रसम्बन्धी पीडा हुनुका साथै दुःखी, दरिद्री, रोगी र मलीन चित्तवृत्ति भएको हुन्छ। सिंह देखेर हात्ती भागेजस्तै केमद्वम योगले राजयोगलाई विनाश गराउँछ भन्ने उद्घोष जातकपारिजातमा दैवज्ञ वैद्यनाथ गर्दछन् -

योगे केमद्वमे प्राप्ते यस्मिन् कस्मिंश्च जातके।

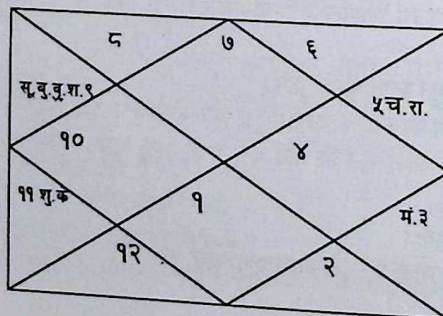
राजयोगा विनश्यन्ति हरि दृष्ट्वा यथा द्विपाः ॥-(अ.७, श्लो.८२)

दैवज्ञ दुण्डीराजको विचारमा केमद्वम योगमा जन्मने जातक राजकुमार नै भए पनि कुलविरुद्ध आचरण गर्ने, नीच खालको, विरूप, अरुले खटाएको मात्रै काम गर्ने, परदेशवासी, पत्नी, पुत्र र मित्रले रहित तथा दरिद्र हुन्छ। भनिएको छ -

विरुद्धवृत्तिर्मलिनः कुवेषः प्रेष्यो मनुष्यो हि विदेशवासी।

कान्तासुहृत्सुनुधनैर्विहीनः केमद्वमे भूपतेः सुतोऽपि ॥ -जातकाभरण, चन्द्रयोगाध्याय-६

केमद्वम योगको उदाहरण

माथिको कुण्डली २०१७।०९।२५ बिहान २२।२, मोरङमा जन्मएको जातकको हो र सो कुण्डलीमा केमद्रुम योग परेको छ । जातकले केमद्रुम योगको फल भोगेको पनि स्पष्ट बुझिएको छ ।

महर्षि पराशरले केमद्रुमयोगलाई यसरी परिभाषित गर्दछन्- चन्द्रमासँग या चन्द्रमादेखि दोस्रो र बाह्रौं भावमा कुनै ग्रह नबस्दा अथवा लगनदेखि केन्द्रमा सूर्यलाई छोडेर अरु कुनै ग्रह नबस्दा केमद्रुमनामक निन्दित योग बन्दछ । जुन योगले जातकलाई विद्या-बुद्धिविहीन, निर्धनी र दुःखी बनाउँछ । यसरी प्रमाण दिइएको छ -

चन्दादाद्यधनाज्यस्थो विना भानु न चेद् ग्रहः । कश्चित् स्याद् वा विना चन्द्रं लग्नात् केन्द्रगतोऽथवा ॥

योगः केमद्रुमो नाम तत्र जातोऽतिगर्हितः । बुद्धिविद्याविहीनश्च दरिद्रापत्तिसंयुतः ॥

-बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९(११-१२)

केमद्रुमयोगको परिहार

शुक्र अथवा चन्द्रमा केन्द्रवर्ती भई बृहस्पतिबाट दृष्ट भएमा अथवा चन्द्रमा शुभग्रहसित बसेमा या शुभग्रहको बीचमा बसेमा दरिद्रकारक केमद्रुम योग हुँदैन । भनिएको छ -

निशाकरे केन्द्रगते भृगौ वा जीवेक्षिते नैव दरिद्रयोगः ।

शुभान्विते वा शुभमध्यगेन्दौ जीवेक्षिते नैव दरिद्रयोगः ॥ -जातक पारिजात, ७-८०

अधिमित्र राशि, स्वोच्च राशि अथवा स्वनवमांश राशिमा अवस्थित चन्द्रमामा यदि बृहस्पतिको पूर्णदृष्टि परेको छ भने केमद्रुम योग भङ्ग हुन्छ । त्यस्तै शुभ ग्रहसित पूर्ण चन्द्रमा आफ्नो उच्च राशिमा छ र त्यस्तो चन्द्रमालाई देवगुरु बृहस्पतिले देखेको छ र दिनमा जन्म भएको छ भने केमद्रुम योगजन्य दोष लाग्दैन ।

चन्द्रेतिमित्रनिजतुङ्कगृहाशकस्थे जीवेक्षते यदि दरिद्रतया विहीनः ।

पूर्णं तनौ शुभयुते दिवि तुङ्कनाथे जीवेक्षिते हिमकरे न भवेद्दरिद्रः ॥ -जातक पारिजात, ७-८१

केमद्रुमयोगकारक चन्द्रमालाई सम्पूर्ण शुभ ग्रहले पूर्णदृष्टिले देखेमा केमद्रुम दोष नाश भएर जातक चिरञ्जीवी सार्वभौम राजा बन्दछन् । त्यस्तै केमद्रुम योग भए तापनि चारै केन्द्रमा ग्रह अवस्थित भएमा कल्पद्रुम नामक राजयोग बन्दछ अर्थात् केमद्रुम दोष परिहार हुने कुरामा दैवज्ञ दुण्डीराज हुक्क छन् र उद्घोष गर्दछन्-

प्रालेयरश्मिः परिसूतिकाले निरीक्ष्यमाणः सकलैर्नभोगैः । नरं चिरञ्जीवितसार्वभौमं करोति केमद्रुममाशु हत्वा ॥

चतुर्षु केन्द्रेषु भवन्ति खेटा दुष्टेऽपि केमद्रुमयोग एषः । विहाय केमद्रुमतां नितान्तं कल्पद्रुमः स्यात्किलस्त्फलाप्त्यै ॥

-जातकाभरण, चन्द्रयोगाध्याय-(८-९)

चन्द्रकृत अन्ययोग :

जन्मकुण्डलीमा चन्द्रमादेखि उपचय अर्थात् ३६।१०।११ भावमा सम्पूर्ण ग्रह भएमा जातक मानसम्मानको अभिलाषी तथा अभिमानी पृथ्वीपति हुन्छ ।

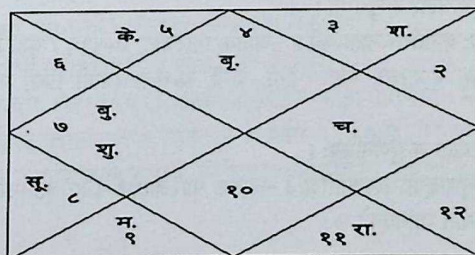
चन्द्रादुपचयसंस्था गगनसदः सर्व एव यदि सुतौ ।

जायेत माननिलयः समस्तपृथ्वीपतिः पुरुषः ॥ -सारावली, ३५-१६७

गजकेसरी योग

चन्द्रराशिदेखि १।४।७।१० भावमा देवगुरु बृहस्पति बसेमा गजकेसरी योग बन्दछ । अस्तङ्गत र नीच राशिमा नबसेको चन्द्रमा यदि बुध, बृहस्पति र शुक्रबाट देखिए पनि गजकेसरी योग बन्दछ ।

गजगकेसरी योगको कुण्डली

केन्द्रस्थिते देवगुरौ मृगाङ्गाद्योगस्तदाहर्गजकेसरीति ।

दृष्टे सितायैन्दुसुतैः शशाङ्गे नीचास्तहीनैर्गजकेसरी स्यात् ॥ -जातक पारिजात, ७-११६

लग्नदेखि अथवा चन्द्रमादेखि बृहस्पति केन्द्र स्थानमा बसेको होस् र नीच वा अस्त राशिको प्रभाव नपरी केवल शुभ ग्रहको मात्र प्रभाव परेमा गजकेसरी योग हुने कुरा महर्षि पराशरले बताएका छन् । भनिएको छ -

केन्द्रे देवगुरौ लग्नाच्चन्द्राद् वा शुभद्वयुते ॥

नीचास्तारिगृहैहीने योगोऽयं गजकेसरी ॥ -बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३८-३

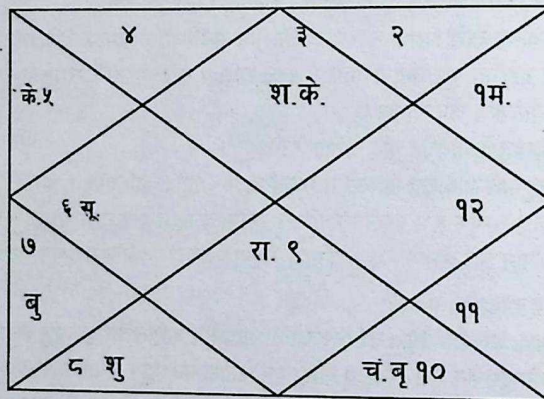
शुभ ग्रह प्रभावित गुरु केन्द्रवती हुँदा गजकेसरी योग हुने मत अन्य दैवज्ञभन्दा महर्षि पराशरको पृथक् रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी गजकेसरी योगमा जन्मेको जातक तेजस्वी, धन-धान्यले सम्पन्न, मेधावी, गुणवान् र राजप्रिय हुन्छ । भनिएको छ -

गजकेसरिसञ्जातस्तेजस्वी धनधान्यवान् ।

मेधावी गुणसम्पन्नो राजप्रियकरो नरः ॥ -जातक पारिजात, ७-११७ / बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३८-४

यसरी गजकेसरी योगलाई विशिष्ट राजयोगको श्रेणीमा राखिएको स्पष्ट हुन्छ ।

गजकेसरी योगको उदाहरण

माथिको कुण्डली २०३०।६।२१ गते रातीको १०:३०, भारतको नागाल्याण्डमा जन्मिएको जातकको हो । सो कुण्डलीमा बृहस्पति र चन्द्रमाको युतिले गजकेसरी योग निर्माण गरेको छ । जातकले सो योगको फल भनेजस्तै गरी भोगेको राम्रो अनुभूत हुन्छ ।

अमलकीर्ति योगः

जन्मकुण्डलीमा चन्द्र बसेको भावदेखि दशम भावमा शुभ ग्रहहरू छन् भने जातक निर्मल कीर्ति तथा अक्षुण्ण वैभवको आजीवन अधिपति बन्दछ । -

यस्य जन्मसमये शशिलगनात् सद्ग्रहो यदि च कर्मणि संस्थः ।

तस्य कीर्तिरमला भुवि तिष्ठेदायुषोऽन्तमविनाशनसम्पत् ॥ -जातक पारिजात, ७-११८

महर्षि पराशरले लग्न र चन्द्रमादेखि दशम भावमा शुभग्रह मात्र बसेमा आकाशमा चन्द्र र सूर्य रहेसम्म कीर्ति फैलाउने अमला कीर्ति योग हुने कुरा बताएका छन् । उल्लेख गरिएको छ -

दशमेऽङ्गात्तथा चन्द्रात् केवलैश्च शुभैर्युते ।

स योगोऽमलकीर्त्याख्यः कीर्तिराचन्द्रतारकी ॥ -जातक पारिजात, ७-११९ / बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३८-५

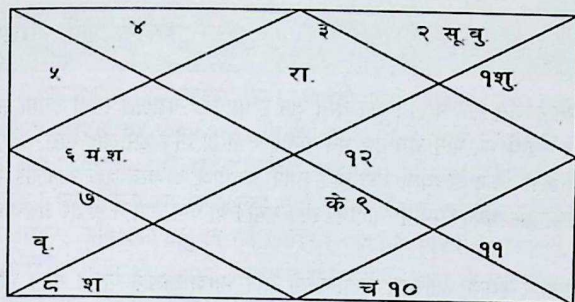
यस्तो योगमा जन्मिएको जातक राजपूज्य, ऐश्वर्यभोगी, दानी, बन्धुबान्धवको प्रिय, परोपकारी, धर्मात्मा, गुणी र कीर्तिशाली हुन्छ भनिएको छ -

राजपूज्यो महाभोगी दाता बन्धुजनप्रियः ।

परोपकारी धर्मात्मा गुणाढ्योऽमलकीर्तिजः । -जातक पारिजात, ७-१२० / बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३८-६

यस योगलाई पनि विशिष्ट राजयोग मानिएको छ ।

अमला योगको उदाहरण

माथिको कुण्डली वि.सं. २०३९।०२।२९ बिहान ५:३०, चितवनमा जन्मेको जातकको हो। सो कुण्डलीमा चन्द्रमादेखि दशौं भावमा बृहस्पतिको अवस्थिति र शुक्रको पूर्ण दृष्टि परेको छ, अतः शुभ ग्रहको पूर्ण प्रभाव देखिएकाले अमला योग स्पष्ट हुन्छ।

निष्कर्ष

यसरी मनको कारक चन्द्रमाबाट जन्मकुण्डलीमा उत्पन्न हुने विभिन्न चन्द्रयोगहरू निर्मित हुन्छन्। चन्द्र बसेको राशिबाट ६, ७, ८ औं राशिमा ग्रहहरू बसे अधियोग बन्दछ जसलाई राजयोग पनि भनिन्छ। त्यस्तै सुनफा, अनफा, दुरुधरा र केमद्वम योगहरू सूर्यबाहेक अरु ग्रहहरू चन्द्रमाबाट दोस्रो र बाह्रौं घरमा बस्दा र नबस्दा बन्दछन्। त्यस्तै गजकेसरी योग, अमला योगजस्ता प्रबल राजयोग पनि चन्द्रमाबाट निर्माण हुन्छन्। यी योगमा फलादेश गर्दा ग्रहहरूको नभई निर्मित योगको गर्नुपर्ने हुन्छ। विशेष गरी सुनफादि चन्द्रयोगले अन्य योगलाई नष्ट गरेर आफ्नो फल दिने भएकाले यस योगको सूक्ष्म समीक्षण सुरुमा गर्नुपर्दछ। भनिएको छ –

अन्ययोगफलं हन्ति चन्द्रयोगो विशेषतः।

स्वफलं प्रददातीति बुधो यत्नाद् विचिन्तयेत् ॥ – बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, ३९-१३

विभिन्न स्थानमा, विभिन्न समयमा जन्मिएका जातकको कुण्डली निरीक्षणमा यी र यस्ता अनेकौं योगको वास्तविक ज्ञान गर्नु र अरुलाई सही निर्देश गर्नु शास्त्रनिष्ठ दैवज्ञको विशेषता हो र हो कर्तव्य पनि।

सन्दर्भग्रन्थसूची

भा, मधुकान्त. (२०२०). (व्याख्या). मानसागरी. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

दैवज्ञश्री. गणेशकवि, मिश्र, श्रीसुरेशचन्द्र. (सन् २००२). (व्याख्या.) जातकालंकार. नई दिल्ली : रज्जन पब्लिकेशन्स।

दैवज्ञानन्तसुतरामाचार्य. (सन् १९९९). मुहूर्तचिन्तामणि. वाराणसी : ज्योतिष प्रकाशन।

दैवज्ञपृथुयश. (२०६८). षट्पञ्चाशिका. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

दैवज्ञ, वैद्यनाथ. (सन् २००६). जातकपारिजात. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

मन्त्रेश्वर. (सन् २०१८). फलदीपिका. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

महर्षिपराशर. (सन् २०१७). बृहत्पाराशरहोराशास्त्र. वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

(सन् २००१). जातकाभरण. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

रामानुजाचार्य, भसीन, जगन्नाथ. (व्याख्या.) (सन् १९९९). भावार्थरत्नाकर. नयाँ दिल्ली : रज्जन पब्लिकेशन्स

वर्मा, कल्याण. (सन् २००५). सारावली. वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

व्यास. (२०६५). (बत्तीस संस्क). श्रीमद्भागवतमहर्षिपुराणम्. गोरखपुर : गीताप्रेस।

श्रीदैवज्ञवराहमिहिराचार्य, जोशी. केदारदत्त. (सन् १९८५). (व्याख्या.) बृहज्जातक. वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास।

शर्मा, जीवनाथ. (सन् २०१३). भावकुतूहल. जीवनाथशर्मा, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

शुक्लयजुर्वेद-माध्यन्दिनसंहिता, सम्पा, जगदीशलाल शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, सन् १९७१।

भ्रमज्ञान र ब्रह्मज्ञान

प्रा. शिवगोपाल रिसाल

आफूले आफूलाई जान्नु ज्ञान हो । आफूले अरुलाई जान्नु पनि ज्ञान नै हो । जुन वस्तु जुन रूपमा छ, त्यसलाई त्यही रूपमा ज्ञान गर्नु यथार्थज्ञान हो भने त्यसलाई अर्को रूपमा जान्नु अयथार्थ ज्ञान हो । यथार्थ भने पनि अयथार्थ भने पनि ज्ञान त हो नि । डोरीलाई डोरी भनेर जान्नु सर्पलाई सर्प भनेर जान्नुलाई यथार्थ ज्ञान भनिन्छ । डोरीलाई सर्प भनेर जान्नु अयथार्थ ज्ञान हो । त्यही अयथार्थ, अवास्तविक ज्ञानलाई भ्रमज्ञान भनिन्छ । भ्रमज्ञान पनि एक प्रकारको ज्ञान नै हो । मरुभूमिमा पानीको ज्ञान भयो, सिपीमा चाँदीको ज्ञान भयो । यो पनि ज्ञान नै हो तर अयथार्थ ज्ञान, भ्रमज्ञान ।

डेरीमा सर्पको भान भयो, भ्रान्ति भयो, सर्पजस्तै लाग्यो र डरायो, आत्तियो, अताल्लियो अनि भाग्दा लड्यो पनि । गोडा भाँच्चियो, अस्पताल भर्ना भयो । यता बत्ती बाले, ढोका खोले, हेरे, त्यहाँ त डोरी पो रहेछ । सर्प कतै पनि देखेनन् । उता भ्रमज्ञानले, भ्रान्तिले, अध्यासले गर्दा बिचरो मूर्ख मान्छे अस्पतालमा गोडाको उपचार गरी फर्केपछि भन्छ - मलाई भ्रान्ति भएछ, भ्रमज्ञान भएछ । ज्ञान नभएको त होइन नि । ज्ञान भएर त त्यत्रो अनर्थको शृङ्खला नै चल्थो ।

हो, त्यस्तै यस संसारमा साराले केही न केही त जानेकै छन् । भन्नु मान्छे त बुद्धिजीवी प्राणी हो । बुद्धि बेचेर नै मान्छेले खाइरहेका छन् । मान्छे मात्र होइन, वृक्ष, वनस्पति, पशुपंक्षी सबैमा आ-आफ्नै प्रकारको ज्ञान त छ नि । नवजात शिशुमा पनि आमाको दूध चुस्ने ज्ञान छ । त्यो ज्ञान पनि नभए उसले आफ्नो ज्यान कसरी धान्ने ? एउटा कमिलामा पनि ज्ञान छ - गुलियाको उपस्थिति थाहा पाउने । हामी आँखाले हेरेर यो चिनी हो भन्न सक्थौं । कानले सुनेर, हातले छामेर, नाकले सुँधेर, चिनीको ज्ञान गर्न सक्थौं । हामीसँग भएका श्रोत्रेन्द्रिय, स्पर्शेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय र घ्राणेन्द्रिय चारै ज्ञानेन्द्रिय प्रयोग गर्दा पनि चिनी मिश्री, सखर आदिको ज्ञान गर्न सक्थौं र रसनेन्द्रिय नै प्रयोग गरेपछि मात्र यो चिनी, मिश्री वा सखर रहेछ भनेर थाहा पाउँछौं । कमिलाले सुँधेर थाहा पाउँछ । कस्तो ज्ञान ? त्यस्तै कुकुरले त सयौं प्रकारका गन्धहरूको ज्ञान गरेको हुन्छ रे । के यो ज्ञान होइन ? कुनै प्राणीले आँखाद्वारा हेरेर पोथीमा गर्भको आधान गराइदिन्छ रे । अब कससँग के कति ज्ञान छ, आँकलन गर्न कठिन छ । सारा प्राणी ज्ञान खाएर बाँचेका छन् । आ-आफ्नै प्रकारको ज्ञान । हामीलाई सामान्य ज्ञानले पुर्याउँ । विशेष ज्ञान चाहिन्छ । सामान्य ज्ञान प्रकृतिप्रदत्त हो भने विशेष ज्ञान पुरुषार्थबाट आर्जको हो । आजभोलि व्यावहारिक बजारमा पाइन्छन् - ज्ञ, विज्ञ र विशेषज्ञ । ज्ञलाई विज्ञ र विशेषज्ञले नियन्त्रण गरेका हुन्छन् । यी विज्ञ र विशेषज्ञ भनाउँदाहरू पनि आत्मज्ञ, ब्रह्मज्ञ भने होइनन् । यिनलाई आत्मज्ञान छैन, ब्रह्मज्ञान छैन, वरु भ्रमज्ञान पो छ त । भ्रमज्ञान बजारमा विकला तर त्यसले आत्मकल्याण आत्यन्तिक कल्याण कदापि गर्दैन ।

संसारी, प्रपञ्ची विषयोन्मुख, पामर, भोगपरायण, विषयी, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्यका वशमा परेका, इन्द्रियले दास बनाएका, देहाध्यासी मान्छेहरूमा ज्ञान त छ तर भ्रमज्ञान, अयथार्थज्ञान, क्षणिक ज्ञान, एकै छिनमा नाश हुने ज्ञान । संसारको नाशवान् वस्तुको ज्ञान त केही कालमात्र टिक्छ अनि लोभ हुन्छ । त्यस्तो ज्ञानलाई अज्ञानकै कोटिमा राखेको छ - अध्यात्मविद्याले अर्थात् वेदान्तले । त्यो त अज्ञानको अविरोधी भएकाले त्यसले न त अज्ञानलाई नष्ट गराउँछ, न त शाश्वत, सनातन, सार्थक, पारमार्थिक ज्ञानमा नै पुर्‍याउँछ । अतः हाम्रो आत्यन्तिक कल्याणका लागि, पारमार्थिक लाभका लागि, शाश्वत हितका लागि, अविनाशी शान्तिका लागि, अखण्ड र निरतिशय आनन्दका लागि ब्रह्मज्ञान चाहिन्छ । मायाका वशमा परेकाहरू जतिसुकै ज्ञ, विज्ञ र विशेषज्ञ भए तापनि संसारकै भोगवासनाका घुमिरहेका हुन्छन्, रनभुल्लमा परिरहेका हुन्छन् । कि त मायापति हुन पर्थो, कि त मायातीत । मायालाई आफ्नो अधीनमा राख्ने नै ब्रह्मज्ञानको मार्गगामी हुन सक्छन् । ब्रह्मज्ञान नगरी मोक्ष प्राप्त हुँदैन । मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि ब्रह्मज्ञानभन्दा अर्को बाटो नै छैन - ऋते ज्ञानान् मुक्तिः ।

यो ज्ञान भनेको भ्रमज्ञान होइन, ब्रह्मज्ञान हो । ब्रह्म त देश, काल, वस्तुपरिच्छेदरहित सच्चिदानन्द, अद्वय, निर्गुण, निराकार, निर्लिप्त, निरतिशय, निरञ्जन, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, कोशातीत, इन्द्रियातीत, अकर्ता, अभोक्ता, व्यापक, मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कारदेखि सूक्ष्म, सर्वशक्तिसम्पन्न, सर्वज्ञ परमात्मा हो । त्यो आफूदेखि यदा छैन, नजिकै छ । आफूभित्रै छ, अनि आफू नै हो । यसरी आफूले, आफूलाई, आफूभित्रै, आफूले हो भनी बोध गर्नु नै आत्माज्ञान हो, ब्रह्मज्ञान हो । हाम्रो आत्यन्तिक कल्याण यही ज्ञानले मात्र गर्दछ, भ्रमज्ञानले गर्दैन । भ्रमज्ञान अपराविद्या जान्नुपर्ने बाँकी केही पनि रहँदैन । ब्रह्मज्ञानीले फेरी फर्केर आउनुपर्दैन - न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । (छान्दोग्योपनिषद्)

भ्रमज्ञानलाई नै सर्वोपरि ज्ञान भनी ठान्नु पनि भ्रमज्ञान नै हो । वर्तमान विश्वका झण्डै सात अर्ब मान्छे यस्तै भ्रमज्ञान पाली त्यसैको फल खाएर मक्ख परेका छन् । कोही भन्छन् - म त वैज्ञानिक । कोही भन्छन् - म त भूगोलविद, खगोलविद, भौतिकशास्त्री, रसायनशास्त्री । कोही भन्छन् आफूलाई इतिहासकार । कोही भूगर्भविद, चिकित्सक, कवि, समालोचक, कलाकार, इन्जिनियर, अन्तरिक्ष वैज्ञानिक आदि इत्यादि । तर यी सारा भ्रमज्ञानमा नै अल्मलिरहेका छन् । यिनीहरूले आफूलाई ब्रह्मको ज्ञान गरेको, ब्रह्मज्ञानी भन्न सकेका छैनन् । ब्रह्मज्ञानको लक्षण यिनमा घटेको

पाइँदैन पनि । ब्रह्मज्ञानी शोक, मोहबाट पार भएका हुन्छन्, शान्त हुन्छन्, अखण्ड र निरतिशय आनन्दमा चुर्लुम्म डुबेका हुन्छन् । आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक तीनै प्रकारका तापबाट पार पुगेका हुन्छन् । ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्तावस्थाको आनन्दानुभूतिमा मस्त हुन्छन् । सम्पूर्ण प्राणीमात्रमा समदर्शन गरेका यस्ता ब्रह्मज्ञानी धरतीमा यदा कदा देखिन्छन् । वास्तवमा यस्तै ब्रह्मज्ञानीले नै यस धरतीलाई थामेका हुन्छन् - तरति शोकमात्मवित् ।

जाग्रतको संसार स्वप्नमा छैन । स्वप्नको संसार जाग्रतमा छैन । जाग्रत् र स्वप्नको संसार सुषुप्तिमा छैन । जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिको संसार तुरीयमा, समाधिमा छैन । यस्तो छिनछिनमा बदलिने, मिथ्या, अध्यस्त संसार त भ्रमज्ञानको पेटराभित्र पर्दछ । त्यस्तो माया अन्तःपाती संसारको ज्ञान पनि माया नै हो, इन्द्रजाल नै हो, मृगतृष्णा नै हो । यस्तो ज्ञानलाई भ्रमज्ञान नै भन्नुपर्छ । नभएको वस्तुको ज्ञान गर्रैं भनेर कोही दड्ढा परेर पुलकित भएर हिँड्छ भने त्यस्तालाई मूर्ख, पामर, चोलाहा भनिदिए पनि हुन्छ । कारण भ्रमज्ञान बोकेर हिँड्ने मान्छेले कहिल्यै पनि शाश्वत शान्ति र अखण्ड आनन्दको अनुभव गर्न पाउँदैनन्, सक्दैनन् पनि । नभएकालाई हो भन्ने, भएकालाई होइन भन्नेलाई कसरी सदे मान्छे भन्नु त । भएको ईश्वर हो, आत्मा हो, ब्रह्म हो, परमात्मा हो । नभएको शरीर हो, शरीरले बनाएका नातागोता हुन्, घरपरिवार हुन् अनि संसार नै नभएको हो । होमा होइनको ज्ञान, होइनमा होको ज्ञान नै त भ्रमज्ञान हो । होमा होको ज्ञान र होइनमा होइनको ज्ञान ब्रह्मज्ञान हो । कुरो स्पष्ट छ - भ्रमज्ञानी संसारी, ब्रह्मज्ञानी असंसारी । भ्रमज्ञानी अशान्त र दुःखी, ब्रह्मज्ञानी शान्त र सुखी । आफूलाई जान्नु ब्रह्मज्ञान र आफू इतरलाई जान्नु भ्रमज्ञान । जान्नु त दुवैले जानेकै हुन्, तर कत्रो अन्तर ? एउटा जन्मजन्मान्तरको भुँमरीमा परेको छ र चौरासी लाख योनिमा घुमेको घुम्दै छ । अर्को जन्ममृत्युको चक्करबाट पार भएर जीवन्मुक्तिको सुखानुभूति गर्दै आनन्दसँग शोक, मोह आदिबाट विनिर्मुक्त भएर आफ्नो बाँकी काल क्षेपण गरिरहेको छ ।

एउटा तिर्खाएको मृगले मरुभूमिको समथर मैदानमा घामको रापले टल्केको बालुवालालाई पानीको तलाउ रहेछ भनेर पानी खानका लागि दौडाँदौड गरी गएछ तर त्यहाँ त पानी छैन । फेरि पर हेरेछ । त्यसैगरी टल्केको बालुवालालाई पानी भन्ने भ्रमज्ञान भएछ र पानी खान दौडेछ तर त्यहाँ त पानी छैन । मरुभूमि त हो । दौडाँदौड गर्दा गर्दै जाँदा भएको मृग लड्यो र मर्‍यो । यसलाई मृगतृष्णा भन्दछन् । हो भ्रमज्ञानले पीडित साराको हालत यस्तै हो । यसैगरी संसारी, भोगकामी, विषयासक्त मूर्खहरू विषयमा आनन्द खोज्दाखोज्दै आनन्दको भोग गर्न नपाएर, परमात्माको साक्षात्कार गर्न नपाएर, आफूलाई आफू भनी नचिनेर मरिरहेका छन् । लाखौं कराडौंको हालत यही हो । भ्रमज्ञानको परिणाम यस्तै हुन्छ । भ्रमज्ञानलाई ब्रह्मज्ञान भन्थानु कहाँसम्मको मूर्खता ? भूल, अयथार्थ, अध्यास, प्रमाद, उल्टे आदि ज्ञानलाई यथार्थ, सुल्टे, भएकै हो भन्ने ठान्नु नै भ्रमज्ञान हो । अज्ञान नै पनि होइन, भन्न ज्ञान त हुँदै होइन । संसारीहरू, विषयीहरू, भोगपरायणहरू यस्तो भ्रमज्ञानलाई आर्जन गरेर, त्यसैलाई पालेर, त्यस्तै ज्ञानलाई बेचेर, भजाएर पालिएका छन् । आध्यात्मिक र सूक्ष्मदृष्टिले हेर्दा ती त फालिएका हुन् । यस्तो भ्रमज्ञानलाई चटक्कै छोडेर, त्यागेर ब्रह्मज्ञानको मार्ग लिइहाल्नु बुद्धिमानी हो । यो हो - अध्यात्मको बाटो, वेदान्तको मार्ग अनि अद्वैतमार्ग । ज्ञानविना मुक्ति नहुने हुनाले ढिलो वा चाँडो यही जीवनमा वा अर्को जीवनमा अद्वैतमार्गको पथिक नबनीकन अर्को बाटो नै छैन । हाम्रा उपनिषद्, श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रजस्ता प्रस्थानत्रयीले यही ब्रह्मज्ञानको बाटो देखाइदिएका छन् । ईश्वरकृपा, गुरुकृपा, शास्त्रकृपा भयो भने आत्मकृपाद्वारा आत्मोद्धार, आत्मकल्याण, आत्मलाभ गरिहाल्नुपर्‍यो । आत्मसाक्षात्कारपूर्वक ब्रह्मात्मैक्यबोध गरेर, ब्रह्मज्ञान भए मात्र मोक्षलाभ हुन्छ । मोक्षका लागि अर्को उपाय नै छैन । आफूले आफूलाई आत्मा मानेर, ब्रह्म भनेर, नजन्मने-नमर्ने ठानेर, सच्चिदानन्द, अद्वय, अविनाशी, आनन्दस्वरूप भनेर अन्तर्दृष्टिद्वारा तेस्रो नेत्र खोलेर, हेरेर, बुझेर, स्वीकार गर्नु नै ब्रह्मज्ञान हो । श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ गुरुले उपदेश दिएको, बताएको ज्ञानलाई परोक्षज्ञान भन्दछन् भने आफूले श्रवणपछि मनन र निदिध्यासन गरी जीवनमा उतारेको, अनुभवमा ल्याएको, आत्मसात् गरेको ज्ञान अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान हो । गुरुका वाणी, उपदेश र पुस्तकमा भएको ज्ञानको कामै छैन । यसलाई आफ्नो जीवनमा अनुभवमा ल्याए काम बन्यो, जीवन सफल भयो, धन्य र कृतकृत्य बनियो । अब सबै प्रकारका दुःख, कष्ट, तापबाट मुक्ति पाइयो । अखण्ड निरतिशय परिपूर्ण आनन्द प्राप्त भयो । ब्रह्मज्ञान भएपछि जान्नु बाँकी केही रहँदैन, सुन्न बाँकी केही हुँदैन । ब्रह्मज्ञान भएपछि मनोनाश हुन्छ, वासनाक्षय हुन्छ । ब्रह्मज्ञान भएपछि जीव नै ब्रह्म हुन्छ । वास्तवमा पहिले पनि ब्रह्म नै थियो, अब बोधपूर्वक ब्रह्म बन्यो । प्राप्त नै प्राप्त भएको हो, अप्राप्तको प्राप्ति भएको होइन । ब्रह्म नै ब्रह्म भएको हो, ब्रह्मज्ञानद्वारा अब भ्रमज्ञानको सम्भावना नै छैन । भ्रमज्ञानको भवन गर्ल्यामगुलुम ढल्यो । जगैदेखि ढलेकाले फेरि भ्रमज्ञानको भवन ठडिने कुरामा पक्कै शङ्का नगरे हुन्छ ।

कि आफैँले थाहा पाउनुपर्‍यो, आफूले मानेको, ठानेको, जानेको, समातेको नक्कली पो रहेछ, भनेर कि त आफूभन्दा जान्ने, सुन्ने, आफूले मानेका, आफ्ना गुरुआदिले र वेदादिशास्त्रले भनेको श्रद्धापूर्वक स्वीकार गरी, नक्कलीलाई सदा सर्वदाका लागि त्यागिदिएर, सक्कलीलाई समातिहाल्नुपर्‍यो । नक्कली भनेको भ्रमज्ञान, सक्कली भनेको ब्रह्मज्ञान । भ्रमले शान्ति दिँदैन, भ्रमज्ञानले मोह नष्ट हुँदैन, सारा शङ्काको समाधान पनि हुँदैन । अखण्ड निरतिशय आनन्दको अनुभव पनि हुँदैन । परिणामबाट थाहा हुन्छ कस्तो ज्ञानको पछि लागिएछ भनेर कुराको ।

भ्रमज्ञान बोकेका रजोगुणी, तमोगुणी हुन्छन् भने ब्रह्मज्ञानको बाटोमा लागेका सत्त्वगुणी हुन्छन्, गुणातीततिर उक्लन लागेका पनि । अपराविद्याका विद्यार्थी वा ज्ञातामा मनग्रे काम, क्रोधादि, लोभ, मोहादि हुन्छन् भने पराविद्याका उपासक यी कामक्रोधादि शत्रुलाई राप्रैसँग परास्त पारेका अथवा गर्ने क्रममा लागेका हुन्छन् । भ्रमज्ञानले आफ्नो पनि कल्याण गर्दैन, अरुको पनि । ब्रह्मज्ञानले आफ्नो र आफ्ना समीपमा भएका सबैको कल्याणै कल्याणमात्र देखेको हुन्छ, गरेको हुन्छ । संसारी विषयको ज्ञान भ्रमज्ञान हो भने आत्मविषयक, ब्रह्मविषयक ज्ञान ब्रह्मज्ञान हो । अब हामी ब्रह्मज्ञानतिर लागिहालौं र भ्रमज्ञानलाई सदा सर्वदाका लागि त्यागिहालौं । यसैमा हाम्रो कल्याण छ ।

माध्यन्दिनीय संहिताध्ययनमा याज्ञवल्क्य शिक्षाको भूमिका

शिवप्रसाद धिमिरे
सुपरीक्षक, ने.वे.वि.

पृष्ठभूमि

विश्वसाहित्यमा सर्वप्राचीन र अमूल्य ज्ञानराशिको मूल स्रोतका रूपमा वेदलाई स्वीकार गरिएको छ। वेद शब्दका विभिन्न अर्थहरू हुने भए तापनि 'विद ज्ञाने' धातुबाट निष्पन्न ज्ञानार्थक वेदशब्द बढी उपयोगी देखिन्छ। शाब्दिक अर्थ गर्दा वेद भनेको ज्ञान हो तर वेद ग्रन्थवाचकत्वमा नै बढी प्रचलित छ। संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार वेद असली र वास्तविक ज्ञान हो जुन सनातनी आर्यहरूको सबैभन्दा मुख्य र महान् धार्मिक ग्रन्थ हो, यो अनादि एवं ॐकार रूप परमात्माबाट प्रकट भएको मानिन्छ (पाण्डेय, २०५७: १२२२)। वेद संस्कृत भाषामा लिपिबद्ध समस्त ज्ञानविज्ञानको भण्डारण भएको अपौरुषेय ग्रन्थ हो। वेदको महत्त्वलाई प्रकाश पार्न विभिन्न शास्त्रहरू रचिएका छन्। मनुस्मृतिमा वेदलाई सबै ज्ञानले भरिपूर्ण ग्रन्थको रूपमा परिभाषित गरिएको छ।

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः। स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

(शास्त्री, २०१०: ३२)।

सदसद् र धर्माधर्मको निर्णायक ग्रन्थ वेद नै हो। धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष गरी चार पुरुषार्थसिद्धिको मूलभूत विषय पनि वेद हो। कात्यायनश्रौतसूत्रमा वेदको व्याख्या यसरी गरिएको छ- वेद्यन्ते ज्ञायन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेदः (कात्यायनाचार्यः, २०११: ४)। समयको गतिसँगसँगै आएको परिवर्तनले मानवीय मनमस्तिष्कमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्नु नौलो विषय होइन। यस्तै प्रभावले हुनसक्छ, मानिसको मेधाशक्ति ह्रासोन्मुख छ। व्यस्त जीवनकालमा वेदप्रतिपादित विषयहरू समाजमा प्रतिस्थापन गर्नु चुनौतीपूर्ण विषय भएको छ। वेद निश्चित मर्यादा एवं अनुशासनको परिधिभित्र रहेर अध्ययन-अध्यापन गर्नुपर्ने विषय पनि भएकाले आधुनिक समाजलाई यो दुर्बोध्य र कठिन नै देखा पर्छ। संस्कृत भाषामा लिपिबद्ध हुनु र यसको पठनपाठनको विशिष्ट परम्पराले पनि यसको सहजीकरणमा असर पारेको बुझिन्छ। त्यसमाथि यसका अध्यापक-अध्येताहरूको पनि सीमितता देखिन्छ। यस छोटो आलेखमा वेदाध्ययनको विशिष्टतामा याज्ञवल्क्य शिक्षाको भूमिकाका बारेमा संक्षिप्त दिशाबोध गराउने प्रयास भएको छ।

विषय प्रवेश

सृष्टिको आरम्भमा वेद एउटै भएको प्रमाण विभिन्न ग्रन्थहरूमा सहजै प्राप्त छन्। द्वापरयुगको अन्त्यमा तदुत्तर कलिकालका मानिसहरूको मेधाशक्तिको ह्रासोन्मुख अवस्थालाई बुझेर महर्षि वेदव्यासले वेदलाई यज्ञकर्मानुरूप चार भागमा वर्गीकरण गरेका थिए। वेदशाखापर्यालोचनम् भन्ने पुस्तकमा यसको पुष्टि यसरी गरिएको छ : द्वापरयुगस्य समाप्तेः कतिपयवर्षेभ्यः प्राङ्महर्षिव्यासो भाविनि कलियुगे जनानां बुद्धिशक्त्यायुषां ह्रासस्थितिं स्वीयया दिव्यदृष्ट्याऽवबुध्य ब्रह्मपरम्परया प्राप्तस्यैकात्मकस्य वेदस्य यज्ञक्रियानुगुणं विभागचतुष्टयं चकार (मिश्रः, २००१: ६)। यसरी एउटै स्वरूपमा रहेको वेदलाई द्वापरयुगको अन्त्यमा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद गरी चार भागमा वर्गीकरण गरिएको बुझिन्छ। मन्त्रसंहिता र ब्राह्मणग्रन्थ गरी वेदका दुई भाग छन्। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् भनेर मन्त्र र ब्राह्मण दुवैको संयोजित स्वरूपलाई वेद भनिएको छ। द्रव्य र देवतालाई स्मरण गराउने वेदभागलाई मन्त्रसंहिता अन्तर्गत राखिएको छ भने वैदिक यज्ञहरूको व्याख्या गर्ने वेदभागलाई ब्राह्मणग्रन्थको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ।

मन्त्र र ब्राह्मणग्रन्थको परिभाषाका सन्दर्भमा विभिन्न ग्रन्थहरूमा मतभिन्नता पाइन्छ। यद्यपि मन्त्र र ब्राह्मणमा उल्लेख गरिएको याज्ञिक विषय बाह्रिएमा मन्त्रसंहिताकै विषय मान्य हुने सिद्धान्त पनि कल्पसूत्रमा पाइन्छ, तथापि मन्त्रार्थको र मन्त्रतात्पर्यको निर्णयमा ब्राह्मणग्रन्थको ठूलो भूमिका रहने भएकाले मूल वैदिक परम्परामा ब्राह्मणग्रन्थ पनि मन्त्रसंहिताजस्तै अनादि, अपौरुषेय र प्रामाणिक मानिन्छ (रेग्मी, २०७३: ४८)। ब्राह्मणग्रन्थ वेदानुसार फरक-फरक छन्। वेदहरूमा यजुर्वेदका शुक्ल र कृष्ण गरी दुई भेद छन्।

सबै वेदका आ-आफ्ना छुट्टै शाखा-उपशाखाहरू रहेका छन्। ऋग्वेदका २१, यजुर्वेदका १०१, सामवेदका १००० र अथर्ववेदका ९ गरी जम्मा ११३१ शाखाहरू थिए भन्ने तथ्यहरू प्राप्त छन् तर सबै वेदका अधिकांश शाखाहरू लुप्तप्रायः भइसकेका छन्। हाल

ऋग्वेदका शाकल र शाङ्ख्यायन, शुक्लयजुर्वेदका काण्व र माध्यन्दिन, कृष्णयजुर्वेदका तैत्तिरीय, मैत्रायणीय, कठ, पिष्टल गरी चार, सामवेदका कौथुम, जैमिनीय र राणायनीय गरी तीन र अथर्ववेदका शौनक र पैम्पलाद गरी जम्मा १३ वटा शाखामात्र उपलब्ध छन् (मिश्रः, २००१: ७) । प्राप्त यी १३ शाखामध्ये पनि नेपालमा विशेष गरेर शुक्लयजुर्वेदको माध्यन्दिनीय शाखाको मात्र अध्ययन-अध्यापनको परम्परा विद्यमान छ । अन्य वेदका केही शाखाहरूको पनि औपचारिक अध्ययन कायम छ तर अध्येताको कमीले र व्यवस्थापनको अभावले होला प्रभावकारिता देखिएको छैन । शुक्लयजुर्वेद-माध्यन्दिनीय शाखाको ४० अध्यायमा १९७५ मन्त्रसङ्ख्या रहेका छन् । नेपाली समाजमा प्रचलित धार्मिक यज्ञानुष्ठानहरू यिनै मन्त्रद्वारा सम्पन्न गरिन्छ ।

वेद सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थरत्न हो । यसको महत्त्व र उपयोगिता सिद्ध गर्नका लागि विभिन्न अङ्ग, उपाङ्गहरूको रचना भएको छ । महर्षि यास्कले पनि वेदको संरक्षण एवं सार्थकताको लागि वेदाङ्गहरूको रचना भएको बताएका छन्: साक्षात्कृत धर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेम ग्रन्थ समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च (शास्त्री, २००९ : ५७) । यसलाई अध्ययन गर्दा प्राचीनकालका मानिसहरू प्रत्येक पदार्थको प्रत्यक्ष ज्ञान गर्न सक्थे, श्रुतिपरम्पराबाट नै सबै शिक्षादीक्षा सहजै ग्रहण गर्न सक्थे तर उत्तरकालीन मानवसमाज मन्दमतिवाला भएकाले वेदाध्ययनको सरलताको लागि नै श्रुतिपरम्परामा आधारित वेदलाई ग्रन्थाकारमा लिपिबद्ध गरियो भने वेदको सरल अर्थबोधको लागि वेदाङ्गहरूको रचना गरिएको हो ।

प्राचीन कालखण्डमा वेद मूलतः श्रुतिपरम्परामा नै अध्यापन गराइन्थ्यो । वर्तमान समयमा श्रुतिपरम्परा लुप्तप्रायः भइसकेको छ । नेपालको सन्दर्भमा त यस परम्पराबाट अध्ययन-अध्यापन हुने स्थान छैन नै । श्रुतिपरम्परा नभए तापनि वेदाध्ययनको विशिष्टता आंशिक रूपमा सुरक्षित छ । यसको संरक्षणका लागि सरकारी पक्षबाट भएका प्रयास नगण्य भए पनि विभिन्न साधु-सन्त-महन्त-मठाधीश एवं वैदिक धर्मानुगामी मानवसमुदायद्वारा सञ्चालित आश्रम एवं गुरुकुलहरू अहोरात्र खटिएका छन् । यी आश्रम एवं गुरुकुलहरूले नै वेद तथा वेदाङ्गहरूको अध्ययन-अध्यापन गराइरहेका छन् । पाणिनीय शिक्षामा वेदका छ अङ्गलाई मानवीय छ अङ्गसँग तुलना गरिएको विषय वेदशाखापर्यालोचनममा उल्लेख भएको छ :

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनञ्चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ (मिश्रः, २००१: ५३) ।

यसबाट शिक्षाशास्त्रलाई मानवीय अङ्गको रूपमा नाकसँग तुलना गरेको देखिन्छ । वेदको स्वाद ग्रहण गर्नको लागि वा वेदमा प्रतिपादित विषयहरूको आस्वादनको लागि शिक्षाशास्त्रको ज्ञान हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । शिक्षाशास्त्रमा वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम, सन्तानादि विषयहरूको वैज्ञानिक विवेचना गरिएको छ, जसलाई कौण्डिन्यायनकृत प्रतिज्ञासूत्रमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

वर्णाणां च स्वराणां च मात्राया बलसाम्ययोः । पदान्ताद्योः संहिताया विचारो यत्र लभ्यते ॥

तत्सम्बद्धाश्चापरेषुपि विषया यत्र वर्णिताः । भवन्ति सा हि प्रथमा विद्या शिक्षेति भाषिता ॥

(कौण्डिन्यायन, २०७५ : २९)

वेदानुरूप शिक्षाशास्त्रहरू पनि फरक-फरक छन् । शुक्लयजुर्वेदका पन्ध्र शाखामध्ये सर्वसाधारण शिक्षाशास्त्रका रूपमा शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य ग्रन्थलाई लिइन्छ । यसको रचना महर्षि कात्यायनाचार्यबाट भएको हो । यसमा आठ अध्याय छन् । यो नै वाजसनेयसंहिताको बाह्य स्वरूपका लागि अत्यन्त सूक्ष्म एवं वैज्ञानिक नियम हो (वर्मा, २००७ : ८) । मन्त्रोच्चारणका कतिपय विवादास्पद विषयहरूको निर्णायक ग्रन्थ पनि यसैलाई मानिन्छ । त्यसैले वेदाध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि यो ग्रन्थ अत्यन्त उपयोगी छ । वेदको वैज्ञानिक मान्यता स्थापित गराउनमा यसले गहन भूमिका निभाएको छ । आधुनिक भाषाविज्ञानको आधारभूत ग्रन्थको रूपमा यसलाई स्वीकार गरिएको छ । पाश्चात्यहरूले संस्कृतशिक्षाशास्त्रको अध्ययन गरेपछि त्यसकै आधारमा आधुनिक ध्वनिविज्ञानको विकास गरेको तथ्य देखिन्छ । (कौण्डिन्यायन, २०७२ : २३)

वर्णको स्वरूप एवं उच्चारण प्रकार, शब्दोत्पत्तिको मूलकारण, ध्वनिविज्ञान, पदविज्ञान आदिको वैज्ञानिक विवेचना यस प्रातिशाख्य ग्रन्थमा भएको छ । वैदिक स्वर र वेदपाठका विभिन्न विधानहरूको यसमा व्याख्या गरिएको छ (वर्मा, २००७ : १०) । शतपथब्राह्मणको भूमिका खण्डमा उल्लेख भए अनुसार विशेष गरी वेदका दुई सम्प्रदाय छन् - वेदे तावद् द्वौ सम्प्रदायौ-एको ब्रह्मसम्प्रदायोऽपरश्चादित्यसम्प्रदायः । महर्षि याज्ञवल्क्यले विशेषतः आदित्यसम्प्रदायबाट प्राप्त शुक्लयजुर्वेदीय माध्यन्दिन संहिताको शुद्धोच्चारण र वेदाध्ययनको प्राचीन मान्यता संरक्षणका लागि याज्ञवल्क्य शिक्षाको रचना गरेका छन् ।

याज्ञवल्क्य शिक्षा

शिक्षयति या सा शिक्षा यस्तो विग्रह अनुरूप शिक्षा शब्दको निर्माण भएको छ । साधारणतया शिक्षाको अर्थ ज्ञान वा सिकाइ भन्ने लागे पनि वेदाङ्गका सन्दर्भमा शिक्षाको अर्थ ऋचा वा मन्त्रहरूको उच्चारण प्रक्रियालाई सार्थक गराउँदै यजमान, उपासक, वा अर्थार्थीको

वाञ्छित इच्छा पूरा गराउन वैदिक मन्त्रहरूको सही सिकाउने विद्या हो भन्ने बुझिन्छ, (भण्डारी र दाहाल, २०६६ : ३१५) । महर्षि याज्ञवल्क्य प्रणीत शिक्षा नै याज्ञवल्क्य शिक्षा हो । शुक्लजुर्वेदको माध्यन्दिनीय शाखाको अध्ययन गर्नको लागि यसको पूर्वाध्ययन हुनु अत्यावश्यक छ । नेपालको औपचारिक पाठ्यक्रममा यो उपक्रम मिलेको देखिँदैन । वेदाध्ययन गर्दै गएर नौ कक्षामा पुग्दा वा वेदको पूर्वार्ध अध्ययन गरिसकेपछि मात्र वेदको उच्चारण अर्थात् समग्र अध्ययनावयवको शिक्षा दिन सुरु गरिन्छ, पक्कै पनि यो सुधार हुनेछ भन्ने आशा गरौं । याज्ञवल्क्य शिक्षालाई शुक्लजुर्वेदीय शिक्षा पनि भनिन्छ । पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध गरी यसका दुई खण्ड छन्, जसमा जम्मा २३२ पद्यहरू रहेका छन् (भा, २००३: ३) । यसमा शुक्लजुर्वेदको अध्ययनको लागि आवश्यक समग्र पक्षको सरल रूपमा उदाहरणसहित प्रस्तुत गरिएको छ । सन्धिविवेचना, हस्तसञ्चालनविधि, स्वरसंहिताविधि, वर्णप्रकार, वर्णोच्चारणविधि, प्रकीर्णभेदजस्ता धेरै विषयवस्तुको वर्णन गर्दै अन्त्यमा अध्येतृधर्मको सरल व्याख्या गरिएको छ ।

स्वरभेद

याज्ञवल्क्य शिक्षाको प्रारम्भमा उदात्त, अनुदात्त र स्वरित यी तीन स्वरको वर्णन भएको छ । त्यसक्रममा स्वरको वर्ण, जाति र छन्द बताउँदै विभिन्न आचार्यहरूका मतमा स्वरका भेदहरू उल्लेख गरिएको छ । मात्राकाल र मन्त्रोच्चारण गर्दा अपनाउनुपर्ने समयको गति र यतिलाई स्पष्ट पारिएको छ । वेदाध्ययनको क्रममा शरीरका हात लगायतका अङ्गहरूको रखाइको क्रम, अध्ययनको प्रारम्भमा गर्नुपर्ने ओंकारादिको उच्चारण, वर्णोच्चारणको प्रक्रिया, वेदाध्ययनमा समर्थ र असमर्थ व्यक्तिको लक्षणसहित व्याख्या गरिएको छ । वर्णोच्चारणको क्रममा आउने शङ्का-भयादि चौध दोषहरूलाई त्यागनुपर्ने विषय महत्त्वका साथ स्थापित गरिएको छ । यसै क्रममा वेदाध्ययनको फल, दन्तधावन गर्दा खयरदि वृक्षहरूको प्रयोगको विधान, मेधाशक्तिको लागि हर्षो, बर्षो र अमलाको सेवन, हस्तसञ्चालनविना वेदाध्ययनको निषेध लगायतका संहिताध्ययनमा महत्वाधायक विषयहरू समावेश भएका छन् । हस्तसञ्चालन गर्दा हुन सक्ने निम्नलिखित सात दोषलाई त्यागनुपर्ने विषय पनि सोदाहरण उल्लेख भएको छ :

तुलुनौकां स्पृष्ट्ये दण्डी स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः । एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुश्चैव सप्तमः ॥ (भा, २००३: ४१) । यसरी हस्तसञ्चालन गर्दा आकृतिगत उपर्युक्त सात दोषलाई त्याज्य मानिएको छ ।

पदोच्चारण

वर्णोच्चारणपछि याज्ञवल्क्य शिक्षामा पदोच्चारणको प्रकरणको उपक्रम रहेको छ । यहाँ पदोच्चारण र हस्तसञ्चालनको क्रमभङ्गता हुन नहुने विषय उल्लेख गरिएको छ । पदहरूको उच्चारण गर्दा अत्यन्त छिटो र पदान्तमा अत्यन्त ढिला पनि गर्न हुँदैन । वाणी वा मन्त्रोच्चारण र हस्तसञ्चालन सँगसँगै हुनुपर्दछ । प्रसङ्गानुरूप हुने वेदोच्चारणगत पृथक्तालाई तलको श्लोकद्वारा निर्धारण गरिएको छ :

अभ्यासाथै द्रुता वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्यात् वृत्तिं विलम्बिताम् ॥ (भा, २००३: ४४) ।

यस अनुसार अभ्यास गर्दा छिटो, व्यावहारिक प्रयोगमा मध्यम र अध्यापन गर्दा ढिलो गरी वेद मन्त्रोच्चारण गर्नुपर्दछ । हस्तसञ्चालन वेदाध्ययनको प्रमुख अङ्ग मानिएको छ । त्यस क्रममा हातको रखाइ, स्वरानुरूप हस्तसञ्चालनको पृथक्ता, विशेष वर्णहरूको प्रयोगमा हस्तसञ्चालनको प्रकार वर्णन गरी जात्यादि आठ स्वरको लक्षण र उदाहरण बताइएको छ ।

वर्णप्रकरण

याज्ञवल्क्य शिक्षाको उत्तरार्ध खण्डमा वर्णप्रकरण रहेको छ । यस प्रकरणमा वर्णहरूका वर्ण, देवता, जाति, गोत्र र लिङ्गका बारेमा व्याख्या गरिएको छ । दुई स्वरका बीचमा सन्धि नभएको अवस्थालाई विवृति भनिन्छ, यसका भेदहरूको समेत उल्लेख गरी सोदाहरण वर्णन भएको छ । वेदमन्त्रका उच्चारणगत वैशिष्ट्य बुझ्नको लागि यस याज्ञवल्क्य शिक्षामा बताइएका नियमहरूको अनुसरण गर्नुपर्दछ । कुन पद कसरी उच्चारण गर्ने भन्ने कुराको स्पष्ट निर्व्याज यसले गरेको छ । त-क-ट-प-न-मकारान्तादि पदहरूको उच्चारणगत विशेष मान्यता स्थापित गरिएको पाइन्छ । अनुस्वारगत ह्रस्वदीर्घको भेद, ऊष्म (विसर्ग) को भेद पनि यसले बुझाएको छ । यकार-वकारको उच्चारण वैशिष्ट्य निम्नलिखित पद्यले स्पष्ट पारेको बुझिन्छ :

सन्धिजौ च पदान्तीयावुपसर्गपरौ लघू । अथ मा-स-नशब्देभ्यो विभाषाऽऽप्रेक्षिते यवौ ॥ (भा, २००३: ५४)

यस पद्यानुसार सन्धि भएको, उपसर्गपछि आएको, मा, स एवं नवर्णपछि आएको र द्वित्व भएको अवस्थाको यकार-वकारको ह्रस्व उच्चारण गर्नुपर्दछ । वेदमा यकारलाई स्थानविशेषका आधारमा जकार उच्चारण गर्नुपर्ने हुन्छ । पाद, पदको आदिमा आएको यकार, रेफ-हकार-यकार-वकारसँग संयोग भएको यकार एवं अवग्रह अर्थात् पाद र पदको प्रथम अक्षर यकार भएमा स्पष्ट रूपमा जकार

उच्चारण गर्नुपर्छ। यसको पुष्टि तलको श्लोकले गर्छः पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु यः। जशब्द इति विज्ञेयो योजन्यः स य इति स्मृतः॥ (भा, २००३: ११७)।

पाँच प्रकारका रङ्ग घात-निर्घात-वज्रिण-अहिण र प्रहिण हुने र तिनीहरूमा क्रमशः आ-ई-ऊ-ऋ र ओ वर्णको योग हुने कुरा सोदाहरण प्रस्तुत भएको छ। वेदपाठी पाठकमा मधुरता, स्पष्टता, पदविभाग-क्षमता, सुस्वरता, धीरता र समानोच्चारणता गरी छवट गुण हुनुपर्ने विशेषता बताइएको छ। व्यञ्जन वर्णहरूको संयोगमा उच्चारण गर्दा हुने अय, दारु, ऊर्णा, ज्वाला, मृत, वायु, र वज्र गरी छवट पिण्डको वर्णन गरिएको छ। मूर्धन्य-तालु-दन्त-ओष्ठ्य-जिह्वास्थानीय वर्णहरूको लक्षण र उदाहरण सहित उपस्थापन गरिएको छ। कुँ, खुँ, गुँ, घुँ गरी चार प्रकारका यमवर्णको पनि उल्लेख भएको छ। अस्फुटोच्चारण, शीघ्र उच्चारण र भययुक्त भएर वेदाध्ययन गर्न नहुने विषयको पनि व्याख्या गरिएको छ। पाँच प्रकारका मानिसहरू विद्या ग्रहण गर्न नसक्ने विषयलाई पनि तलको श्लोकद्वारा बताइएको छः

पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति चण्डाः स्तब्धाश्च ये नराः। अलसा रेगिणश्चैव येषां च विस्मृतं मनः॥ (भा, २००३: १७१)।

उपर्युक्त श्लोक अनुसार क्रोधो, पटुतारहित, अल्छी, रोगी र विस्मरणशील गरी पाँच प्रकारका पाठकले विद्याग्रहणमा सफलता पाउन सक्दैनन्। विद्या ग्रहण गर्न सक्ने पाठकको लक्षण बताउँदै त्यसको लागि गर्नुपर्ने त्याग पनि उल्लेख गरिएको छ। याज्ञवल्क्य शिक्षाको अन्त्यमा विद्याप्राप्तिका लागि अपनाउनुपर्ने उपायको वर्णन निम्नानुसार श्लोकद्वारा बताइएको छः

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा। अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते॥ (भा, २००३: १८०)।

विद्या प्राप्तिका लागि मुख्यतः तीन प्रकारका मार्ग बताइएको छ। पहिलो गुरुसेवा, दोस्रो अत्यधिक धनखर्च तेस्रो विद्याद्वारा नै विद्याप्राप्त गर्नु। विद्याद्वारा विद्याप्राप्त गर्ने प्राचीन गुरुकुलीय परम्परा हो। यसमा आफूले अध्ययन गरेको विद्यालाई शिष्य गणलाई दान गर्दा निरन्तर अभ्यास गरिन्छ र त्यसले आफूभित्रको विद्या आफैंमा सबलीकरण हुन्छ, चिरस्थायी बन्छ। यीभन्दा भिन्न अर्को विद्याप्राप्तिको उपाय नभएको कुरा माथिको पद्यबाट सुस्पष्ट हुन्छ। यसप्रकार याज्ञवल्क्य शिक्षामा वेदाध्ययनको लागि अत्यावश्यक योग्यता, अध्ययनको विधि, शरीरादि अङ्गको विन्यासप्रकार, वर्ण-पदोच्चारण प्रकार आदि वेदाध्ययनसँग सबन्धित सबै अवयवहरूको सोदाहरण व्याख्या गरिएको छ।

उपसंहार

वेद अनादि अपौरुषेय ग्रन्थरत्न हो। समस्त वैदिक वाङ्मयको उद्गमबिन्दु वेदलाई नै मानिन्छ। आधुनिक वैज्ञानिक प्रविधि एवं अध्ययन-अनुसन्धानले पनि वेदको महत्तालाई स्वीकार गर्दै गएको छ। विशाल ग्रन्थ वेदका विभिन्न शाखा-उपशाखाहरू लोप हुँदै आएर हाल सीमित भएका छन् तर पनि वेदको महत्त्व, उपयोगिता र सार्थकतामा कमी आएको छैन बरु यसका बारेमा पूर्वीय एवं पाश्चात्य जगतमा खोज-अनुसन्धानका कार्य बढ्दै गएका छन्। नेपालमा वेदाध्ययनको परम्परा अत्यन्त कम स्थानमा सीमित भएको छ। चारवटै वेदको औपचारिक पठनपाठन नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा हुन्छ तर प्रभावकारी देखिएको छैन। शुक्लयजुर्वेदबाहेक अन्यको व्यावहारिक प्रयोग पनि खासै देखिँदैन। वेदाध्ययनको परम्परा सन्तमहन्तद्वारा सञ्चालित आश्रम एवं गुरुकुलहरूमा सीमित भएको छ, सरकारी पक्षबाट संस्कृत शिक्षाप्रति प्रयाप्त पहलकदमी लिइएको छैन।

नेपालको सन्दर्भमा हाल कान्ति भैरव गुरुकुल, काठमाण्डौमा सामवेदको पठनपाठन सुरु हुनुबाहेक विद्यालय तहबाट नै औपचारिक अध्ययन-अध्यापन हुने भनेको शुक्लयजुर्वेदअन्तर्गतको माध्यन्दिनीय संहितामात्रै हो। यसको अध्ययन-अध्यापनमा याज्ञवल्क्य शिक्षाको गहन भूमिका रहेको छ। यस संक्षिप्त आलेखमा उल्लेख भएका र अन्य थुप्रै विषयवस्तुहरूलाई उदाहरणसहित व्याख्या गरेर याज्ञवल्क्य शिक्षाले वेदाध्यायीका लागि सोपानको काम गरेको छ। प्राचीन कालखण्डमा श्रुतिपरम्परामा आधारित भएर याज्ञवल्क्य शिक्षाको अध्ययनपूर्व पनि गुरुमुखोच्चारणानुरूप हुबहु नक्कल (हस्तादि अङ्गन्याससहित) गरेर वेदको अध्ययन गर्न सकिन्थ्यो तर हाल नेपालमा त्यो अवस्था छैन। वेदविद्याश्रमको औपचारिक अध्यापनको परम्परामा कक्षा ६ बाट वेदारम्भ गराइन्छ भने पूर्वार्ध सक्तिसक्दा कक्षा नौमा पुगेपछि मात्र याज्ञवल्क्य शिक्षाको अध्यापन गराइन्छ। यो नितान्त परिवर्तन गर्नुपर्ने विषय देखिएको छ। प्रारम्भमा वेद कसरी ? कुन विधि अनुसार ? कसले अध्ययन गर्न मिल्छ वा सक्छ ? भन्ने शिक्षा दिने याज्ञवल्क्य शिक्षाको अध्ययन गराई वेदाध्ययनमा छात्रवर्गलाई प्रवृत्त गराउने हो भने वेदाध्ययनको सार्थकता पुष्टि हुन्छ, अध्येतालाई सहज हुन्छ। यस आलेखको निचोड पनि नेपालमा वेदाध्ययनको प्राचीन परम्परालाई जीवन्तता दिँदै वेदाध्ययनको मार्ग पहिल्याउने याज्ञवल्क्य शिक्षाको अध्ययनपश्चात् वेदाध्ययनमा प्रवेश गराउँदा थप प्रभावकारी हुन्छ भन्ने नै हो। अस्तु !

सन्दर्भग्रन्थसूची

- आचार्य, कात्यायन, (२०११), कात्यायनश्रौतसूत्रम् (पुनर्मुद्रित संस्करण), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
 कौण्डिन्यायन, आमोदवर्धन, (२०७२), वैदिक यज्ञिय उपकरण र वृक्षहरू, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 कौण्डिन्यायन, आमोदवर्धन, (२०७५), प्रतिज्ञासूत्र तथा कारिकावली, (दो.सं.), काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 भा, नरेश (व्या.), (२००३), याज्ञवल्क्य शिक्षा (पुनर्मुद्रित संस्करण), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
 पाण्डेय, फणीन्द्रप्रसाद, (२०५७), संस्कृत - नेपाली बृहत् शब्दकोश, दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।
 भण्डारी, मोहनप्रसाद र भूमिप्रसाद दाहाल, (२०६६), पूर्वीय चिन्तन परम्परा, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशा प्रा. लि. ।
 मिश्रः, श्रीकिशोर, (२००१), वेदशाखापर्यालोचनम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 वर्मा, वीरेन्द्रकुमार, (२००७), शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम् (पुनर्मुद्रित संस्करण), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
 रेग्मी, ऋषिराम, (२०७३), वैदिक साहित्यको स्वरूप, ललितपुर : हिमवत् आर्ष प्रज्ञा ।
 शास्त्री, छज्जूराम (टीकाकार), (२००९), निरुक्तम्, दिल्ली : मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स ।
 शास्त्री, जगदीशलाल, (२०१०), मनुस्मृतिः, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

कवीनां दृष्ट्या काव्यस्वरूपावलोकनम्

शिवराज-लामिछाने

शिक्षकः, नेपालवेदविद्याश्रमः

१. विषयप्रवेशः

संस्कृतवाङ्मयं ननु सर्वप्राचीनं वाङ्मयमस्ति । वेदानामपौरुषेयत्वं संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वप्राचीनत्वे प्रमाणम् । वेदानुपकुर्वन्ति पुराणानि लौकिकसंस्कृतवाङ्मयस्य निधित्वेन विद्यमानानि सन्ति । वाल्मीकिकृतं रामायणं व्यासकृतं महाभारतज्वोभे पौरस्त्यसभ्यताया इतिहासस्य दर्पणभूते स्तः । पञ्चमवेदत्वेन वर्णितत्वादपि एतेषां महत्त्वाऽऽख्यापनमाधिक्येन जातमस्ति । यदिहास्ति तद्वन्त्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्^१ इति महाभारतमुद्दिश्य कथिता वाणी संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वज्ञानभाण्डागारत्वं प्रमाणयति । वैदिकवाङ्मयेन, पुराणैः, रामायणेन, महाभारतेन चानुप्राणितायां संस्कृतसाहित्यस्य ललितकाव्यपरम्परायां कालिदासादयोऽनेके कवयः, भरतादयोऽनेके काव्यशास्त्रिणश्च समभवन् । कालिदासादीनां कवीनां काव्यानुशीलनेन काव्यशास्त्रिणो नैकान् काव्यसिद्धान्तान् प्रतिपादयामासुः । कवयश्च काव्यशास्त्रिणां काव्यसिद्धान्ताननुसृत्य नैकानि काव्यानि रचयामासुः । एवं परस्परं भावयन्तस्ते संस्कृतकाव्यपरम्परामद्यपर्यन्तं निरवच्छिन्नां चक्रुः । अद्य काव्यस्वरूपचर्चा ममाभीष्टा । काव्यस्वरूपचर्चायां प्रायः काव्यशास्त्रिणां मतान्यनुशील्यन्ते, परमद्याहं कवेः, काव्यस्य च सामान्यं परिचयं प्रदाय कवीनां दृष्टौ काव्यस्वरूपं विमृशामि । कालिदासादिभिः कविभिः स्वकीयेषु काव्येषु प्रसङ्गमाधृत्य विविधेषु स्थानेषु काव्यस्वरूपचर्चा विहिता वर्तते । अहमद्यात्र तामेव चर्चां स्वविषयीकुर्वन्मिह ।

२. कविपरिचयः

‘कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा’ इत्यर्थे वर्णनार्थके कवृधातौ उणादिक-इप्रत्ययविधानेन, तथा च ‘कौति कुवते शब्दायते’ इत्यर्थे शब्दार्थके कुधातौ उणादिक-इप्रत्ययविधानेन च कविशब्दो निष्पद्यते । कविशब्दस्य प्रयोगः सर्वज्ञत्वेन, सर्ववर्णकत्वेन, श्लोककर्तृत्वेन, सृष्टिकर्तृत्वेन, पण्डितत्वेन च बहुत्र विहितो दृश्यते । वेदे कविशब्देन परमेश्वरो बोधितोऽस्ति ।^२ श्रीमद्भागवतमहापुराणे आदिकविपदेन ब्रह्मणो ग्रहणं कृतमस्ति ।^३ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे कविशब्दो विष्णुपर्यायत्वेन गृहीतो वर्तते^४ चेदमरकोशस्य दिग्गो कविशब्दः शुक्राचार्यस्य पर्यायत्वेन गृहीतोऽस्ति^५ । कविः क्रान्तदर्शनो भवति^६, कवते इति रूपं गत्यर्थकधातुषु पठितम्, ‘गत्यर्थाः सर्वे ज्ञानार्थाः’ इति न्यायेन कविशब्दस्य क्रान्तदर्शी मेधावी वेत्यर्थः सङ्गच्छते^७, मेधावी इत्यस्य पर्याये कविशब्दः पठितः^८, ये वा अनूचानस्ते कवयः^९, एते वै कवयो यद्वषयः^{१०}, ये विद्वांसस्ते कवयः^{११}, शुश्रुवांसो वै कवयः^{१२} इत्यादीनि वैदिकवाक्यान्यनुसृत्य मनुस्मृतौ अपि कविः

^१ महाभारतम् १।६।१५३

^२ कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः । शूक्लयजुर्वेदः - ४०।८

^३ तेन ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः - श्रीमद्भागवतमहापुराणम् १।१।१

^४ वेदो वेदविद्व्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः - महाभारतम् १।३।१४१।२७

^५ शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः - अमरकोशः १।३।२५

^६ निरुक्तम् - १।३।१३

^७ वैदिकनिघण्टुः - ३।१४

^८ वैदिकनिघण्टुः - ३।१५

^९ ऐतरेयब्राह्मणम् - २।२

^{१०} शतपथब्राह्मणम् - १।१।२।८

^{११} शतपथब्राह्मणम् - ७।२।२।४

^{१२} तैत्तिरीयोपनिषद् - ३।२।२।३

पण्डितार्थे एव प्रयुक्तोऽस्ति ।^{१३} अमरकोशस्य ब्रह्मवर्गे पण्डितपर्यायत्वेन कविशब्दस्य ग्रहणं कृतमस्ति ।^{१४} पण्डितपर्याये बहुत्र कविशब्दस्य प्रयोगं दृष्ट्वा 'यः स्वस्य क्रान्तद्रष्टृशक्त्या मेधावित्वेन पाण्डित्येन वा जीवनं जगच्च यथातथं सरसं वर्णयितुं समर्थो विद्यते, स एव कविरित्याख्यातुं शक्यते ।

अग्निपुराणे विद्यावतामपि कवित्वस्य दुर्लभत्वं वर्णितमस्ति ।^{१५} जगत्सृष्टौ ब्रह्मण इव वाङ्मयसृष्टौ कवेः स्थानमस्ति । ब्रह्मणः सृष्टौ यन्नोपलभ्यते, तदपि कविसृष्टौ लभ्यते, यतो वाङ्मयसृष्टौ कविर्न परतन्त्रो भवति, न तु नियतिकृतनियमबद्धो भवति । स तु स्वच्छन्दरूपेण कल्पनाऽऽकाशे उड्डीयते । ब्रह्मणः सृष्टौ वर्तमानाः षड्रसाः सर्वेभ्य एव न रोचन्ते, परं कविसृष्टौ वर्तमानाः शृङ्गारादयो नवैव रसाः सहृदयानां हृदि आह्लादं जनयन्ति । ब्रह्मणः सृष्टौ सुखस्य दुःखस्य चानुभूतिर्भवति, परं कविसृष्टौ केवलमाह्लादस्यैवानुभूतिर्भवति । यथोक्तं मम्मटेन-

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मितमादधती भारती कवेर्जयति ॥^{१६}

कालानुरोधेन प्रतिभानवत्वेन वस्तुविन्यासे रचनाशिल्पे च कविः स्वकीयां मौलिकतामन्वर्थीकरोति । प्रज्ञावति कवौ स्वकीयां समुदात्तपरम्परां प्रति श्रद्धा, नवीनतां प्रति समसामयिकतां प्रति चाकर्षणं भवति ।^{१७} पुराणमित्येव न साधु सर्वम्^{१८}, कालानुरोधः प्रतिभानवत्वम्^{१९} इत्यादिभिर्भावैस्तथ्यमिदं कवयः स्वयमेव स्वीकुर्वते ।

३. काव्यशब्दस्य साहित्यशब्दस्य च तात्पर्यम्

'कवेर्भावः कर्म वा' इत्यर्थे कविशब्दाद् भावार्थकष्यत्वं^{२०} प्रत्ययविधानेन निष्पन्नः काव्यशब्दः कविकृतं तत्कर्म द्योतयति, यत्कवेः क्रान्तदर्शित्वं, ब्रह्मोपम्यम्, अपारतन्त्र्यञ्च प्रमाणयति । जगन्नियमे तन्न भवितुमर्हति, परं कविकल्पनया सृष्टं तत् सहृदयानां हृदि स्थानमावहत्येव ।

'धीयते धार्यते स्वीक्रियते' इत्यर्थे धारणपोषणार्थकाद् दुधाज्धातोः भावार्थक-क्त^{२१}प्रत्ययविधानेन हितशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति । 'हितेन सहितौ' इत्यर्थे निष्पन्नं 'सहितौ' इति पदं शब्दशक्तिधारण-स्वीकरणसमर्थौ शब्दार्थौ सङ्केतयति । 'सहितयोर्भावः' इत्यर्थे सहितशब्दाद् भावार्थकष्यत्वं प्रत्ययविधानेन साहित्यशब्दः शब्दार्थयोः सहभावरूपमर्थं प्रकाशयति ।

संस्कृतकाव्यस्य परम्पराऽत्यन्तं प्राचीना वर्तते । सर्वप्राचीने ग्रन्थे ऋग्वेदेऽपि मधुमद्वचः शंसीत काव्यः कविः, प्रकाव्यमुशनेव, प्रलं निपाति काव्यम् इत्यादिषु वाक्येषु प्रयुक्तैः काव्यशब्दैः काव्यगतवैशिष्ट्यं द्योतितमस्ति । वाल्मीकिकृते रामायणे, व्यसकृतेषु महाभारतपुराणादिषु च यथाप्रसङ्गं स्थले स्थले काव्यस्वरूपविषया लभ्यन्ते । रामायणे प्रायो महाकाव्यीयतत्त्वानां विश्लेषणं समनुभूयते चेन्महाभारतपुराणादिषु विविधानां साहित्यिकविधानां स्वरूपविषया चर्चाऽस्ति । प्रायशः काव्यीयविषयास्तु कविभिः रामायणाद् महाभारतात् पुराणादिभ्यश्च गृहीताः सन्ति । एतेन काव्यानां काव्याशास्त्राणां च वेदोपजीव्यत्वं पुराणोपजीव्यत्वं च प्रमाणितं भवति ।

साहित्ये सामाजिकानां जनानां सर्वा गतिविधयः प्रतिबिम्बिता भवन्ति । समाजस्य सकलानां कर्मणां, सर्वासां धारणानां, निखिलानां चेतसां च साहित्ये प्रभावो भवत्येव, यतो हि साहित्यं समाजस्य दर्पणं कथ्यते । सकलं समाजचित्रणं कवयः शब्दार्थयोर्मध्यमेन कुर्वन्ति । तयोः शब्दार्थयोः सहभाव एव साहित्यं भवति । पौरस्त्यानामाचार्याणां काव्यमपि तदेव साहित्यमेव । एतदर्थं काव्यशब्देन साहित्यशब्देन

^{१३}अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः । मनुस्मृतिः २।१५१

^{१४}संख्यावान् पण्डितः कविः । अमरकोशः २।७।५

^{१५}नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ अग्निपुराणम् - ३३।७।३

^{१६}काव्यप्रकाशः १।१

^{१७}साहित्यविमर्शः, भूमिकाखण्डः, पृ. ११

^{१८}मालविकाग्निमित्रम्- १।२

^{१९}किरातार्जुनीयम्

^{२०}गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च, अष्टाध्यायी ५।१।१२४

^{२१}नपुंसके भावे क्तः, अष्टाध्यायी-३।३।११४

च तादृश्या रचनाधर्मिताया अवबोधो भवति, यया कविः स्वनव-नवोन्मेषशालिन्या प्रज्ञया जगतः प्रपञ्चं सहृदयहृदयसंवेद्यं लोकोत्तरञ्च निर्माय स्वान्तःसुखाय, सर्वजनहिताय, सकलानन्दाय, सदुपदेशाय च प्रस्तौति ।^{२२} भामहोक्ते काव्यलक्षणे^{२३} प्रयुक्तस्य काव्यशब्दस्य साहित्यपर्यायत्वं तु तत्रैवानुभूयते । भरतादयः काव्यशास्त्रिणः प्रायेण साहित्यशब्दस्य पर्यायत्वेनैव काव्यशब्दस्य प्रयोगं चक्रुः । नाटकानाम्, आख्यायिकानां, गद्यानां, चम्पूनां, महाकाव्यादीनाञ्च सर्वेषां बोधनाय ते काव्यशब्दस्यैव प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । तेषां मते न समग्रायां कृतौ एव, अपि तु सहृदयहृदयाह्लादके एकस्मिन्नपि वाक्ये काव्यत्वं घटते । परमद्यतनाः समालोचकाः काव्यशब्देन महाकाव्यादीनामेव ग्रहणं कुर्वन्ति चेत् साहित्यशब्देन नाटकादीनां समेषां ग्रहणं कुर्वन्ति । एते तु काव्यं साहित्यान्तर्गतं मानयन्ति ।

४. काव्यस्वरूपविमर्शः

अलङ्कारशास्त्रं सप्तमं वेदाङ्गम्, पञ्चदशं काव्यविधास्थानम्, पञ्चमी साहित्यविद्या इत्यादिभिर्वचनैः राजशेखरः साहित्यास्यापि शास्त्रवन्महत्त्वं प्रतिष्ठापयति । आचार्यो भरतोऽपि स्वकीये नाट्यशास्त्रे नाटकानां वेदमूलकत्वं प्रतिपादितवानस्ति-

जग्राह पाद्यमृगवेदात् सामभ्यो गीतमेव च । यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥^{२४}

पुनर्वृत्तिसङ्ग्रहश्च वेदेभ्य एव कृत इति प्रमाणयन् आचार्यः कथयति-

ऋग्वेदाद्भारती वृत्तिर्यजुर्वेदात् सात्त्वती । कैशिकी सामवेदाच्च शेषाश्चाथर्वणात्तथा ॥^{२५}

नाटकमेव न, अपि तु समग्रं काव्यजगद् वेदेभ्यो वेदाङ्गेभ्यश्च प्रभावितं दृश्यते । एकतो भारतीयं काव्यशास्त्रं वैदिकवाङ्मयाद् वैदिकदर्शनाच्च प्रभावितमपरतश्च लौकिकसंस्कृतकाव्यकृतां वाल्मीकिव्यासकालिदासादीनां काव्यतत्त्वविषयकाणां काव्यशास्त्रविषयकाणां वा विचाराणां प्रभावस्तत्र दृश्यते । कालिदासादीनां कवीनां काव्यान्यनुशील्यैव भरतादिभिरनेकैः काव्यशास्त्रिभिः नाट्यशास्त्रादिषु ग्रन्थेषु विविधानां काव्यतत्त्वानां विमर्शो विहितो वर्तते । तेषु कुत्रचिद् विदुषामैकमत्यं दृश्यते चेत् कुत्रचिन्न दृश्यते । क्वचित् पूर्वं काव्यशास्त्रिणः परैः काव्यशास्त्रिभिर्मण्डिता दृश्यन्ते चेत् क्वचित् पूर्वं काव्यशास्त्रिणः परैः काव्यशास्त्रिभिः खण्डिता दृश्यन्ते । काव्यात्मतत्त्वविषये समैरपि काव्यशास्त्रिभिः विशदा चर्चा विहिताऽस्ति । तस्मिन्नपि विषये मण्डनं खण्डनञ्चोभयं लभ्यते । भरतादारभ्य पण्डितराजं यावत् सर्वेऽपि काव्यशास्त्रिणः काव्यस्वरूपविषयिकां चर्चामकार्षुः । अग्निपुराणे^{२६} भरतकृते नाट्यशास्त्रे^{२७}, भामहकृते काव्यालङ्कारे^{२८}, दण्डिकृते काव्यादर्शे^{२९}, वामनकृतायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ^{३०}, आनन्दवर्धनकृते ध्वन्यालोके^{३१}, राजशेखरकृतायां काव्यमीमांसायां^{३२}, कुन्तककृते वक्रोक्तिजीविते^{३३}, मम्मटकृते काव्यप्रकाशे^{३४}, विश्वनाथकृते साहित्यदर्पणे^{३५}, जगन्नाथकृते रसगङ्गाधरे^{३६} च काव्यस्वरूपविषयिणी विशदा चर्चा वर्तते । कालिदासादयः कवयोऽपि काव्येषु एव प्रसङ्गमन्विष्य स्थले स्थले काव्यतत्त्वविषये

^{२२}साहित्यविमर्शः, भूमिकाखण्डः, पृ ७

^{२३}शब्दार्थो सहितौ काव्यम् । काव्यालङ्कारः १।१६

^{२४}नाट्यशास्त्रम् - १।१७

^{२५}नाट्यशास्त्रम् - २।२८

^{२६}संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । - अग्निपुराणम् ३३।७६

^{२७}मृदुललितपदादयः गूढशब्दार्थहीनं जनपदसुखबोधं युक्तमनृत्ययोग्यम् ।

बहुकृतरसमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम्, नाट्यशास्त्रम् १८।१०।१३

^{२८}शब्दार्थो सहितौ काव्यम्, काव्यालङ्कारः १।१६

^{२९}शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली, काव्यादर्शः १।१०

^{३०}काव्यशब्दोऽयं गुणलङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः-१।१।२

^{३१}काव्यस्यात्मा ध्वनिः, ध्वन्यालोकः १।१

^{३२}गुणवदलङ्कृतं च वाक्यमेव काव्यम्, काव्यमीमांसा ६

^{३३}शब्दार्थो सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनी । बन्धे व्यवस्थितं काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥ वक्रोक्तिजीवितम् १।७

^{३४}तददोषौ शब्दार्थौ सगुणानलङ्कृती पुनः क्वापि, काव्यप्रकाशः १।१

^{३५}वाक्यं रसात्मकं काव्यम्, साहित्यदर्पणम् १।३

^{३६}रपणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्, रसगङ्गाधरः १।१

स्वकीयान् मतानुपस्थापयामासुः । काव्यस्वरूपविषयेऽपि तेषामुपस्थितिः प्रभूताऽस्ति । काव्यशास्त्रीयग्रन्थास्तु कालिदासादिभिर्न विरचिताः, परं तेषां काव्येषु बहुत्र काव्यतत्त्वविषयका विचारा लभ्यन्ते । काव्यशास्त्रिणोऽपि सत्कवीनां मतान्वयलोक्यैव काव्यशास्त्राणि विरचितवन्त इति भामहस्य स्वीकृतिरस्ति ।^{३७} आनन्दवर्धनोऽपि तथ्यमिदं स्वीकरोति-

वाल्मीकिव्यासमुख्याश्च ये प्रख्याताः कवीश्वराः । तदभिप्रायवाह्योऽयं नास्माभिर्दर्शितो नयः ॥^{३८}

काव्यशास्त्रिणां काव्यस्वरूपविषयकान् विचारानपहाय अस्मिन्नालेखे मया कालिदासादीनां काव्यस्वरूपविषयकाणि मतानि विषयीक्रियन्ते ।

४.१. कालिदासस्य दृष्टौ काव्यम्

उपमाविलासः कविकुलगुरुः कालिदासः स्वकीयेषु काव्येषु बहुत्र काव्यस्वरूपविमर्शं कृतवानिति तस्य काव्यानामनुशीलनाज्जायते । भामहादानन्दवर्धनं यावत्प्रायशः सर्वैरप्याचार्यैः स्वकीयेषु काव्यशास्त्रेषु कालिदासमतं स्वीकृतमस्ति ।^{३९} रघुवंशमहाकाव्यस्य मङ्गलाचरणपद्ये एव शब्दार्थयोः साहचर्यरूपं काव्यस्वरूपं विमृशन् कविः कथयति- वागर्थविषयं सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥^{४०}

महाकविरत्र काव्ये वाचकस्य शब्दस्य वाच्यस्याभिधेयस्य च तथा सम्पृक्तिमिच्छति, यथा जगत्पितृत्वेन वर्तमानयोरुमामहेश्वरयोः सम्पृक्तिरस्ति । जगतः कारणत्वे पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्पृक्तेर्यावदपरिहार्यत्वमस्ति, तावदेवापरिहार्यत्वं काव्यस्य कारणत्वे शब्दार्थयोः सम्पृक्तेरस्तीति कालिदासस्याभिमतितरत्र वर्तते । उमामहेश्वरयोर्योगत्पितृत्वमिव शब्दार्थयोः काव्यपितृत्वं कालिदासो मन्यते । अतः कालिदासाय काव्ये शब्दार्थयोरनित्यसम्बन्धो रोचते । कुन्तकः 'साहित्यम्' इति पदस्यार्थं कुर्वन् कालिदासमतमेव समर्थयति ।^{४१}

कालिदासोऽन्यत्रापि विविधस्थलेषु प्रसङ्गमाधृत्य काव्यवाचो विषये चर्चां व्यधात् । संस्कारवत्येव गिरा मनीषी^{४२}, रघोरुदारामपि गां निशम्य^{४३}, कान्त्या गिरा सुनुतया च योग्या^{४४}, मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः^{४५} इत्यादिषु स्थलेषु कालिदासः काव्यप्रयुक्तवाचि श्रुतिमाधुर्यं, दोषराहित्यं, कान्तत्वं चापेक्षते चेद् वागीशं वाग्भिन्नार्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे^{४६}, अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः^{४७}, तमर्थमिव भारत्या सुतया योवतुमर्हसि^{४८}, उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती^{४९}, बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारती^{५०}, सुचरितार्थपदैर्वचोभिः^{५१} इत्यादिभिर्वाक्यैः कालिदासेन काव्यवाचि अर्थानुगामित्वमीप्सितमस्ति । पुनः पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते^{५२},

^{३७} अवलोक्य मतानि सत्कवीनामवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन ग्रथितं रक्तिलगोमिसुनुतेदम् । - काव्यालङ्कारः- ६।६४

^{३८} ध्वन्यालोकः- ३।१९

^{३९} साहित्यविमर्शः- पृ. १५

^{४०} रघुवंशः- १।१

^{४१} साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काऽप्यसौ ।

अन्यनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥ - वक्रोक्तिजीवितम् - १।१७

^{४२} कुमारसम्भवम् - १।२८

^{४३} रघुवंशः- ५।१२

^{४४} रघुवंशः- ६।२०

^{४५} रघुवंशः- ५।६५

^{४६} कुमारसम्भवम् - २।३

^{४७} रघुवंशः- १।५१

^{४८} कुमारसम्भवम् - ६।७९

^{४९} रघुवंशः- १५।४६

^{५०} रघुवंशः- १०।३६

^{५१} कुमारसम्भवम् - ५।४५

गुणवत्ताऽपि परप्रयोजना^{४३}, धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः^{४४}, निर्दोषमभवत् सर्वमाविष्कृतगुणं जगत्^{४५}, विधानशोभा पुनरुक्तदोषा^{४६}, वेधसा हि गुणदोषयोगतिः^{४७} इत्यादिषु पद्यखण्डेषु काव्यवाचि गुणसाहित्यस्य दोषसाहित्यस्य चापेक्षा कालिदासस्य वर्तते चेद् रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते^{४८}, चरणान्तनिवेशितां सरसां रागलेखाम्^{४९}, दिष्टे वस्तुन्युपचित्ररसाः प्रेमराशीभवन्ति^{५०}, काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विबभ्रुः^{५१}, दयितजनानुनयो रसादृते प्रविशति हृदयं न तद्विदाम्^{५२} इत्यादिषु वाक्येषु कालिदासः काव्ये रसस्यानिवार्यत्वं दर्शयति । न केवलमेतावन्त्येव, कालिदासीयकाव्यानां तु प्रायशः सर्वाण्यपि वाक्यानि काव्यशास्त्रीयमतैरभिलषितानि सन्ति ।

४.२. भारवेर्दृष्टौ काव्यम्

अर्थगौरववता भारविनाऽपि स्वकीये किरातार्जुनीयमहाकाव्ये प्रसङ्गवशाद् बहुत्र काव्यस्वरूपचर्चा कृताऽस्ति । महाकविभारविः काव्ये कीदृशीं वाचमपेक्षते ? इति प्रश्नस्योत्तरं भारवेरेव वाक्येऽस्ति यत् -

स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थमिति वाचमाददे ।^{५३}

अत्र भारविः सुष्ठु उदारां वैशिष्ट्ययुक्तां असन्दिग्धार्थां च वाचं काव्यत्वेन स्वीकुरुते । पुनः काव्यस्य वास्तविकं स्वरूपं प्रस्तुतुं भारविः कथयति- स्फुटता न पदैरुपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् । रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥^{५४}

अत्र भारविः काव्यप्रयुक्तपदेषु स्फुटताम्, अर्थविपुलतां, पदानामन्योन्यसाकाङ्क्षत्वं, पदानां सार्थकं पदविन्यासं चापेक्षते । पुनः काव्यवाक्येषु सुमत्यां प्रतिबिम्बमपेक्षमाणो भारविः कथयति -

विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ।^{५५}

एवमेव इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्थां भवतेऽपि भारती^{५६}, अयं यथार्थेषु शेषेषु पार्थः शब्देषु भावार्थमिवाशशसे^{५७} इत्युभयत्र भारविणा काव्यपदेषु रुचिरार्थत्वमपेक्षितमस्ति चेत् प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती^{५८}, गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम्^{५९} इत्यत्र काव्यवाचि प्रसादगुणेन साकमर्थगम्भीर्यमपेक्षितं वर्तते । पुनः सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिरः^{६०} विहिता प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं

^{४२}रघुवंशः - ३।६२

^{४३}रघुवंशः - ८।३१

^{४४}रघुवंशः - ३।३०

^{४५}रघुवंशः - १०।७२

^{४६}रघुवंशः - १।४१

^{४७}कुमारसम्भवम् - ८।६६

^{४८}रघुवंशः - १०।१७

^{४९}मालविकाग्निमित्रम् - ३।११

^{५०}मेघदूतम् - २।४९

^{५१}कुमारसम्भवम् - ३।३५

^{५२}विक्रमोर्वशीयम् - २।२१

^{५३}किरातार्जुनीयम् - १।३

^{५४}किरातार्जुनीयम् - २।२७

^{५५}किरातार्जुनीयम् - २।२६

^{५६}किरातार्जुनीयम् - २।५

^{५७}किरातार्जुनीयम् - १।७६

^{५८}किरातार्जुनीयम् - १।४३

^{५९}किरातार्जुनीयम् - १।४४

^{६०}किरातार्जुनीयम् - १।४५

गरीयसीम्^१ इत्यत्र कविः सर्वहृदयसवेद्योः प्रिययोः शब्दार्थयोः संयोजनेन निर्मितकाव्यस्य महिमानं प्रदर्शयति चेत् अविज्ञातप्रबन्धस्य वाचो वाचस्पतेरपि, व्रजत्यफलतामेव नयद्ब्रह्म इवेहितम्^२ अविज्ञातप्रबन्धस्य काव्यस्य निष्फलत्वं प्रदर्शयति । पुनः काव्यसामर्थ्यं विवृण्वन् भारविः सुकविकृतं सुकाव्यं सुवैद्यस्यातिवीर्यवता अल्पीयसा भेषजेन सहौपम्यं विदधाति-

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।

अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥^३

न केवलमेतावदेव । कथावस्तुविन्यासं कुर्वतो भारवेः काव्येऽपि कालिदासस्य काव्येष्विव स्थले स्थले काव्यस्वरूपविषया मनोहारिणी सुतर्का च चर्चा समुपलभ्यते । महाकाव्यस्य पात्राणां सम्भाषणप्रसङ्गेषु तत्तद्भाषावैशिष्ट्यस्य निरूपणव्याजेन स्फुटरूपेण भारविः स्वकाव्ये काव्यभारतीस्वरूपमपि प्रतिपादयन्निव दृश्यते ।^४

४.३. माघस्य दृष्टौ काव्यम्

सप्तमशतकोद्भवे माघे कालिदासस्योपमासौन्दर्यं, भारवेरर्थगौरवं दण्डिनः पदलालित्यञ्चेति त्रय एव गुणा^५ आसन्निति तन्महाकाव्याध्ययनेन ज्ञायते । काव्येषु माघः कविकालिदासः^६, मेघे माघे गतं वयः^७ इत्युक्तिभ्यां च कालिदासस्येव माघस्यापि महिमाऽऽख्यापितो वर्तते । भारवि-कालिदासौ इव माघोऽपि स्वकीये शिशुपालवधाख्ये महाकाव्ये विविधैः प्रसङ्गैः काव्यभारत्या विषये चर्चा करोति । माघेन काव्यतत्त्वनिदर्शने उपमादीनां व्यङ्ग्यस्य चाश्रयो गृहीतोऽस्ति ।^८ काव्याधिकरणं प्रस्तुवन् माघः कथयति-

नालम्बते दैष्टिकता न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥^९

यथा साफल्यमवाप्तुकामो विद्वान् भाग्योद्यमयोः साहचर्यं वाञ्छति, तथैवात्र माघोऽपि कालिदास इव काव्ये शब्दार्थयोः साहचर्यं वाञ्छति । स्नापितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती^{१०} इत्यत्र स्फुटभिनार्थमुदाहरद्ब्रह्मचः^{११} इत्यत्र च माघो भारविरिव काव्ये प्रयुक्तवर्णानां स्फुटतामर्थगौरवत्वञ्चापेक्षते चेद् अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता^{१२} इत्यत्र काव्ये सङ्गीतस्येव अनन्तवैचित्र्यमपेक्षते । काव्ये परिमितैः शब्दैरपरिमेयार्थद्योतनं कार्यमिति निर्दिशन् महाकविर्माघः कथयति-

यावदर्थपदा वाचमेवमादाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥^{१३}

पुनश्च

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यार्थस्य गरीयसः । सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥^{१४}

^१किरातार्जुनीयम् - २।१

^२किरातार्जुनीयम् - १।१।४३

^३किरातार्जुनीयम् - २।४

^४साहित्यविमर्शः - पृ. ३३

^५उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

^६नीतिसारः २१

^७मल्लिनाथ सूरिः

^८माघेन बहुधा व्यङ्ग्यभङ्गयोपमादिमाध्यमेन काव्यतत्त्वानि निर्दिष्टानि सन्ति । साहित्यविमर्शः - पृ. ३८

^९शिशुपालवधः - २।८६

^{१०}शिशुपालवधः - २।७

^{११}शिशुपालवधः - १।६।९

^{१२}शिशुपालवधः - २।७२

^{१३}शिशुपालवधः - २।१३

^{१४}शिशुपालवधः - २।२५

अत्र मितभाषित्वेन संक्षिप्तवाक्यार्थत्वेन च परिमिताक्षराणां सङ्केतं विधाय कविः वाचामर्थपदत्वेन भाष्यभूतत्वेन च अपरिमेयार्थस्य सङ्केतं करोति ।

महाकविः 'रसभावविदः कवयो यस्मिन् कस्मिन्पि गुणे रसं व्यञ्जन्ति' इत्यर्थे नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः^{५४} इति पद्यांशं प्रस्तौति चेद् रसपरिपाकस्वरूपप्रदर्शनार्थं स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा । रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभूतः^{५५} इति पद्यमुपस्थापयति ।

पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य रमणीयार्थप्रतिपादकशब्देन^{५६} सह भामहोक्तायाः वक्राभिधेयशब्दोक्तेः^{५७} समन्वयं कुर्वन् माघः कथयति- वक्रकाव्यरचनारमणीयः^{५८} इति । रमणीयत्वस्वरूपविषये तु पण्डितराजमाघयोः परस्परं विचारसाम्यं नास्ति । पण्डितराजस्य रमणीयत्वं लोकोत्तरमाह्लादजनकत्वे^{५९} वर्तते चेन्माघस्य रमणीयता प्रतिक्षणं नवीनताया उत्पादने वर्तते । उक्तं च माघेन-

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।^{६०}

काव्यरसास्वादाने उत्तरोत्तरमाह्लादाधिक्यं भवत्विति माघविचारोऽत्र स्फुटीभवति । असङ्गतवर्णनस्य वैयर्थ्यं संसाध्य पदार्थसङ्गतिमयस्य प्रबन्धकाव्यस्य रचनायाः कष्टसाध्यत्वं प्रदर्शयन् महाकविराह-

बहवपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते । अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहारः ॥^{६१}

एवमनेकधाऽन्यत्रापि महाकविना माघेनस्वस्यामलया प्रतिभया विविधानां विषयाणां वर्णनव्याजेन विविधस्थलेषु काव्यभारत्याः स्वरूपस्य विषये, काव्ये प्रयोज्यानामलङ्काराणां, रसभावादीनां, गेयतायाः, श्रुतिमाधुर्यस्य, सुप्रबन्धस्य, सन्धेश्च विषये चर्चा विहिताऽस्ति ।

४.४. श्रीहर्षस्य दृष्टौ काव्यम्

कान्यकुब्जेश्वरस्य जयन्तचन्द्रस्य सभापण्डितत्वेन विराजितो द्वादशशतकोदभवो महाकविः श्रीहर्षः संस्कृतसाहित्यवियति दार्शनिककवित्वेन चकास्ति । अनेन विरचितं नैषधीयचरिताख्यं महाकाव्यं तु काव्यशास्त्रमिव प्रतिपदं काव्यस्य स्वरूपचर्चां विदधाति । नैषधं विद्वदौषधम् इति नैषधीयचरितस्या महत्त्वाख्यापिका सदुक्तिरस्ति । विदुषां वैदुष्यस्य परीक्षणाय नैषधीयचरितस्य प्रयोगं कर्तुं शक्यते इति तस्याः सदुक्तेराशयो वर्तते ।

काव्यस्वरूपचर्चायाः प्रसङ्गे काव्यवाचा सुधियामादरे प्राप्ते नीरसानामनादरस्य वैयर्थ्यं भवतीति साधयन् महाकविः श्रीहर्षः कथयति-

मुदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः । किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभैः ॥^{६२}

अत्र महाकविः काव्यरचनारूपां परमरमणीयां स्वकीयामुक्तिं सकलदर्शनरहस्यवेदिनां विदुषां मतेर्मोदाय नियोजयति । पुनः काव्ये व्युत्पत्तिप्रदर्शनस्य पक्षपाती महाकविः श्रीहर्षः प्रसादगुणेन हीनस्य काव्यस्याकाव्यत्वं साधयतां काव्यशास्त्रिणां मतानि खण्डयन् कथयति-

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रत्यलान्मया, प्राज्ञं मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ।

श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादयत्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥^{६३}

^{५४} शिशुपालवधः - २।८३

^{५५} शिशुपालवधः - २।८७

^{५६} रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् । रसगङ्गाधरः - १।१

^{५७} वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्य वाचामलङ्कृतिः । काव्यालङ्कारः - १।३६

^{५८} शिशुपालवधः - १।०१२

^{५९} रमणीयत्वं च लोकोत्तरमाह्लादजनकज्ञानगोचरता । रसगङ्गाधरः १।१, पृ ११

^{६०} शिशुपालवधः - ४।१७

^{६१} शिशुपालवधः - २।७३

^{६२} नैषधीयचरितम् - २।१५०

^{६३} नैषधीयचरितम् - २।१५२

अत्र कविः 'स्वकाव्यं धीमतां विनोदसाधनं भवेत्, खलानां च खेलसाधनं न भवेद्' इति धिया काव्ये दुर्बोध्यत्वं निवेशितमिति स्वीकरोति । एतेन कविः काव्ये प्रसादातिरिक्तानामपि गुणानां प्रयोगं समर्थयति । एवमेव दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीम्^{१४}, यत्काव्यं मधुवर्षिर्धितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः^{१५} इत्यादिषु च वाक्येषु कविः काव्ये व्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यापेक्षां कुरुते । श्रीहर्षः काव्ये श्रुतिमाधुर्येण रसाभिव्यञ्जनेन च साकं कुन्तकस्य वक्रोक्तिं चापेक्षते । तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम्^{१६} इति कविर्वक्रोक्तिपूर्णस्य वाक्यस्य जडानामबोध्यत्वं निरूपयति । काव्ये वक्रोक्तिमभिलषमाणः कविः पुनः कथयति-

श्रुतिमधुपदम्रवैदग्धीविभावितभाविकस्फुटरसभृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥^{१८}

अत्रोक्ता वैदग्धी व्यञ्जनां, वक्रोक्तिं, रसभावादिध्वनिं च सूचयति । श्रीहर्षाभिमतं काव्यस्वरूपं तु एतमेव श्लोकमाधृत्य वर्णयितुं शक्यते । अत्र नवरसैस्तृप्ता वक्रोक्त्याऽलङ्कृता च काव्यवाणी ब्रह्मणः कृतेऽपि दुर्बोध्या भवतीति निरूपितं वर्तते । पुनः काव्ये वक्रोक्त्या ध्वनेः समन्वयस्यावश्यकतां प्रदर्शयन् श्रीहर्ष आह -

निषेधवेषो विधिरेष तेऽथवा, तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।

विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥^{१९}

पुनश्च

भ्रमामि ते भैमि सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ॥^{१००}

अत्र कविः शृङ्गारादीनां रसानां, माधुर्यादीनां गुणानां च वक्रोक्तेर्विलक्षणकर्तृत्वेन ग्रहणं करोति । सरस्वत्या विपञ्च्या वाणीमिव श्रुतिमधुरा काव्यवाचमपेक्षमाणो निषधकारो माधुर्यगुणं प्रशंसन् कथयति-

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारमार्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ।

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ॥^{१०१}

इदमेव मतं समर्थयन् कविः पुनराह-

वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणानिकवाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥^{१०२}

अत्र माधुर्यादिगणयुक्तया काव्यवाचा सरस्वत्या वीणाया निक्वाणोऽपि अतिशय्यते इति कवेर्भिणितिरस्ति । अपि श्रुतीनामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरुषे गिरं चेद्^{१०३} इत्युक्त्या कविः काव्ये प्रसादगुणस्य महत्त्वं प्रदर्शयन् तस्यामृतातिशायित्वेन वर्णनं करोति चेद् गुरौ गिरः पल्लवनाथलघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मता^{१०४} इत्यत्र काव्ये परिमितशब्दैः सारार्थप्रदर्शनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् कविस्तादृशे एव वाक्ये काव्यत्वनिवेशनं करोति । एवमेव नैषधीयचरिते श्रीहर्षो वर्णनीयस्य शृङ्गारस्य तद्विभावादीनां च स्वरूपवर्णनेन सह सरसकाव्यनिर्माणस्य महत्त्वं च प्रतिपादितं वर्तते । नैषधीयचरिते बह्वर्धसमन्वितानि, व्युत्पत्तियुक्तानि काव्यतत्त्वविवेचकानि च वाक्यानि सन्ति । अत एव नैषधं विद्वदौषधमस्ति ।

^{१४} नैषधीयचरितम् - २२।१५१

^{१५} नैषधीयचरितम् - २२।१५३

^{१६} नैषधीयचरितम् - ३।३०

^{१८} नैषधीयचरितम् - १।१।१

^{१९} नैषधीयचरितम् - १।५०

^{१००} नैषधीयचरितम् - १।५१

^{१०१} नैषधीयचरितम् - ७।४७

^{१०२} नैषधीयचरितम् - १।१।८२

^{१०३} नैषधीयचरितम् - ८।४९

^{१०४} नैषधीयचरितम् - ९।८

४.५. भवभूतेर्दृष्ट्यै काव्यम्

श्रीनीलकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञः सप्तमशतकोद्भवः भवभूतिरपि स्वकीयासु रचनासु बहुत्र काव्यशास्त्रविषयिणीं चर्चां कृतवानस्ति । भवभूतेः 'मालतीमाधवम्', 'महावीरचरितम्', 'उत्तररामचरितम्' चेति त्रीणि नाटकानि सन्ति । उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते इत्यत्र भवभूतेः उत्तररामचरितस्य च वैशिष्ट्यं वर्णितमस्ति । भवभूतिना प्रत्यक्षवाक्यैः कुत्रापि काव्यस्वरूपचर्चा न कृता, तथापि तद्वचनासु प्राप्तैः सङ्केतैस्तस्य काव्यस्वरूपिणी अवधारणा निश्चीयते । तत्र प्रथमं भवभूतिर्वाल्मीकिकृतस्य रामायणस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् काव्यं शब्दब्रह्मणो विवर्तरूपं मनुते ।^{१०५} उत्तररामचरितस्य मङ्गलाचरणपद्ये एव काव्यस्य स्वरूपं निश्चिन्वानो भवभूतिः कथयति- इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥^{१०६}

अत्र भवभूतिः प्रथमं वाल्मीक्यादीन् पूर्वकवीन् प्रणम्य वाचं देवतां मन्वानस्तामेव देवरूपां वाचं काव्यत्वेन स्वीकरोति । अत्र क्वचित् वन्देमहि च तां वाणीम् इत्यपि पाठो लभ्यते । परमेष पाठः भवभूतिसम्मतो न प्रतिभाति ।^{१०७} भवतु पाठो यः कोऽपि, मङ्गलाचरणश्लोकेन तु भवभूतिर्वाच एव काव्यत्वं स्वीकुर्वाणो दृश्यते । अन्त्ये उत्तररामचरितमुपसंहरन्नपि कविर्वाच एव काव्यत्वस्वीकारं करोति- शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्^{१०८} इति । वाचामर्थस्य द्वैविध्यं प्रदर्श्य कविः काव्यवाचोऽर्थानुगामित्वं निश्चिन्वानः कथयति- लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥^{१०९}

अत्र भवभूतिर्वाल्मीक्यादीनामादिकवीनां काव्यस्यैव काव्यत्वं स्वीकरोति, यत्र अर्थः कविवाचमनुधावति ।

एवमेव भवभूतेरुत्तररामचरिते काव्यप्रयोजनस्य काव्यहेतोः काव्यीयानां विशेषतो नाटकीयानां रसानां च चर्चा बहुत्र लभ्यते । मालतीमाधवे महावीरचरिते च भवभूतिना इत्यमेव काव्यशास्त्रीया अनेके विषया विमृष्टाः सन्ति । रसविषयके विमर्शे तु भारविः सर्वान् कवीनतिशेते ।

४.६. वाणभट्टस्य दृष्ट्यै काव्यम्

सप्तमशतकोद्भवो वाणभट्टोऽपि स्वरचनासु गद्यकाव्यदृशा काव्यविमर्शं संलग्नो दृश्यते । गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति इति वाक्यं गद्यकृतो महिमानं द्योतयति । वाणभट्टोऽपि गद्यरूपे निकषे परीक्षित उत्तमो गद्यकविरिति तस्य काव्यस्वरूपविचारा अत्र प्रस्तूयन्ते ।

'कादम्बरी' 'हर्षचरितम्' चेति द्वे काव्ये वाणभट्टस्य प्रसिद्धे स्तः । गद्यकवित्वादस्य काव्यविचारा अपि गद्यकाव्यं परितो भ्रममाणा अनुभूयन्ते । काव्यस्वरूपं विमृशन् वाणभट्टो हर्षचरिते कथयति-

नवार्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः । विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥^{११०}

अत्र वाणभट्टः काव्ये शब्दार्थयोरनित्यसम्बन्धं स्वीकुरुते चेन्माधस्येव नवत्वेन रमणीयतां चापेक्षते । कादम्बर्यामपि नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः^{१११} इत्यनेन वाक्येन स माधमतं समर्थयते । जातिरिति वाणभट्टेन स्वभावोक्त्यलङ्कारो निर्दिष्टः । सा च जातिरग्राम्यया काव्यवैशिष्ट्यान्वितया च भाषयाऽभिव्यक्ता भवेदिति तस्याशयो वर्तते । पुनः स काव्ये श्लिष्टानां परमक्लिष्टानां पदानामपेक्षां करोति । स्फुटरसता च वाणभट्टस्य अन्याऽपेक्षा । काव्ये रसस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् वाणभट्टः कादम्बर्यां कथयति- रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव^{११२} । विकटाक्षरबन्धस्य प्रयोगं कवयो गद्यकाव्येषु कुर्वन्ति परं वाणभट्टो विकटाक्षरबन्धे नवार्थस्य,

^{१०५} अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तितमिहासं रामायणं प्रणिनाय - उत्तररामचरितम् २।६

^{१०६} उत्तररामचरितम् १।१

^{१०७} काव्यविमर्शः पृ. ५८

^{१०८} उत्तररामचरितम् ७।२१

^{१०९} उत्तररामचरितम् १।१०

^{११०} हर्षचरितम् - १।८

^{१११} कादम्बरी पृ. ५

^{११२} कादम्बरी पृ. ३

अग्राम्यजातेः, अक्लिष्टश्लेषस्य स्फुटरसस्य च निबन्धनं प्रायेणासम्भवं मत्वा तं दुर्लभं मन्यते । सुखप्रबोधललितासुवर्णघटनोज्ज्वलैः^{११३}, स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम्^{११४} इत्यादिभिर्वाक्यैरपि तस्य विकटक्षरबन्धे तावानाग्रहो नावलोक्यते ।

४.७ श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य दृष्टौ काव्यम्

सप्तदशशतकोद्भवः श्रीनीलकण्ठदीक्षितः शिवलीलार्णवाख्यं महाकाव्यं रचयामास । स्वकीयमहाकाव्यस्य सम्पूर्णे प्रथमे सर्गे तेन काव्यवैशिष्ट्यान्वेय प्रतिपादितानि सन्ति । समाजस्य दर्पणत्वेन व्यवहियमाणे काव्ये प्रयुक्ताः शब्दार्थाः सामान्यव्यवहारे प्रयुज्यमानेभ्यः शब्दार्थेभ्यो विन्यासविशेषभ्यो भवन्तीति प्रतिपादयन् कविः कथयति-

यानेव शब्दान् वयमालपामो यानेव शब्दान् वयमुल्लिखामः ।

तैरेव विन्यासविशेषभ्यैः सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥^{११५}

अत्र शब्दार्थयोः समभावस्यैव काव्यत्वं स्वीकृत्य काव्यीयानां व्यावहारिकाणां च शब्दार्थानां सामान्यं पार्थक्यं निर्दिशति । काव्यस्य परमोद्देश्यं वाक्यार्थबोध एवास्ति, परं वाक्यार्थबोधाय काव्ये अभिधावृत्त्या अपेक्षया वक्रोक्तिः (व्यञ्जनावृत्तिः) विशिष्टा भवतीति निरूपयन् श्रीनीलकण्ठदीक्षितः पुनः कथयति -

वक्रोक्तयो यत्र विभूषणानि वाक्यार्थबोधः परमप्रकर्षः ॥^{११६}

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् इति विश्वनाथवाक्यं समर्थयन् श्रीनीलकण्ठः पुनः काव्ये रसस्य महत्त्वं द्योतयन् कथयति-

तन्त्रान्तेषु प्रतिपद्यमानास्ते ते पदार्था ननु ते त एव ।

निर्वेदभीशोकजुगुप्सितान्यप्यायान्ति साहित्यपथे रसत्वम् ॥^{११७}

अत्र निर्वेदादिभिः शान्तादयो रसा व्यज्यन्ते इति प्रतिपाद्य कविः सामान्यवाक्याद् रसयुक्तकाव्यीयवाक्यस्य वैशिष्ट्यं द्योतयति । सामान्यवाचो बाल्यत्वं श्रुतिस्मृतिवाक्यानां वृद्धत्वं च निर्दिश्य कविः काव्यवाचस्तारुण्यं यथा प्रमाणयति-

बाल्यं विदुः प्राकृतभाषणानि श्रुतिस्मृती वृद्धदशावन्दन्ति ।

साहित्यमेकन्तु गिरां सवित्र्यास्तारुण्यमुद्गाढमुशन्त्यभिज्ञाः ॥^{११८}

राज्ञां विविधविषयिणी चिन्तेव शब्दानाम्, अर्थानां, रसानां, भावानां, व्यङ्ग्यानाम्, वाक्यरीत्यादीनां च विषये कवेर्विविधाचिन्ता भवन्ति परं परिचिन्त्य बलात् स्थापितास्ते सद्वयानां हृदयसंवेद्या न भवितुमपि शुक्नुवन्ति, अतस्ते हठादेव यथा हृदयसंवेद्याः स्युस्तथा प्रयोज्याः । इदमेव तथ्यं समुद्घाटयन् शिवलीलार्णवकारः कथयति-

क्वार्थाः क्व शब्दाः क्व रसाः क्व भावाः क्व व्यङ्ग्यभेदाः क्व च वाक्यरीतिः ।

कियत्सु दृष्टिः कविना न देया किमस्ति राज्ञामियतीह चिन्ता ॥^{११९}

शास्त्राध्ययने काव्याध्ययने च गुरुणां शब्दानां च साम्येऽपि शास्त्राध्ययनानन्दात् काव्याध्ययनानन्दस्य लोकोत्तराह्लादजनकत्वं प्रतिपादयन् कविस्तत्कारणत्वेन काव्ये निपतितां सरस्वत्या विशेषां दृष्टिं सूचयति-

तान्येव शास्त्राणि त एव शब्दास्त एव चार्था गुरवस्त एव ।

इयान् विशेषः कवितापथेऽस्मिन् देव्या गिरां दुष्परिवर्तभेदः ॥^{१२०}

^{११३} हर्षचरितम्, १।२०

^{११४} कादम्बरी पृ. ३९

^{११५} शिवलीलार्णवः - १।१३

^{११६} शिवलीलार्णवः - १।१९

^{११७} शिवलीलार्णवः - १।२२

^{११८} शिवलीलार्णवः - १।२९

^{११९} शिवलीलार्णवः - १।३०

एवमेव श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन स्वकीये शिवलीलार्णवाख्ये महाकाव्ये बहुत्र काव्यस्वरूपविषयिणी अनेका चर्चा कृता विद्यते ।

५. उपसंहारः

कविकृतकर्मरूपस्य काव्यस्य विषये काव्यशास्त्रिणो यावच्चर्चा चक्रुस्तावत्येव चर्चा प्रसङ्गमाधृत्य विविधैः कविभिश्च कृता दृश्यते । काव्यशास्त्रिणां विचारानपहायात्र कवीनां विचाराः समालोडिताः । कालिदासस्य, भारवेः, माघस्य, भवभूतेः, श्रीहर्षस्य, वाणभट्टस्य श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य च काव्येषु वर्तमानाः काव्यविचारा अत्र प्रस्तुताः । कालिदासकाव्येषु प्रस्तुतानां काव्यविचाराणामनुशीलनेन वागर्थसम्पृक्तिः काव्यम् इति निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते चेद् भारवेः किरातार्जुनीयमहाकाव्ये वर्तमानानां काव्यविचाराणां च समाकलनेन प्रसादगुणयुक्तानामर्थगौरवतां स्फुटयानां गभीराणां च शब्दानां समन्वयः काव्यम् इति कथयितुं शक्यते । माघस्य शिशुपालवधानुशीलनेन रसभावविदः कवेः शुद्धवर्णा सरसा च भारती काव्यम् इति वक्तुं शक्यते चेच्छास्त्रकवेः श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितस्य समालोचने श्रुतिमधुराणां वक्रोक्तिशालिनां स्फुटसव्यञ्जकानां च पदानां समन्वयः काव्यम् इति निर्धारयितुं पर्यते चेद् भवभूतेरुत्तररामचरितस्य पर्यालोचने अर्थरनुगतानां शब्दानां संयोजनं काव्यम् इति निर्णयं कर्तुं शक्यते । अन्त्ये च वाणभट्टकृतयोः कादम्बरीहर्षचरितयोः परिशीलनेन नवार्थयुक्तानामक्लिष्टानां स्फुटसूत्राणां च पदानां विन्यासः काव्यम् इति निश्चेतुं शक्यते चेत् श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य शिवलीलार्णवानुशीलनेन विन्यासविशेषभ्यां शब्दार्था एव काव्यमिति निर्णेतुं शक्यते । एवमत्र सप्तानां कवीनां मतेषु काव्यस्वरूपविषयिणी चर्चा कृताऽस्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अमरसिंहः, (१९८५), अमरकोशः, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
२. आनन्दवर्धनः, (२००३), ध्वन्यालोकः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
३. कालिदासः (१९८५), कुमारसम्भवमहाकाव्यम्, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।
४. कालिदासः (१९८७), रघुवंशमहाकाव्यम्, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
५. कालिदासः, (२०१५), अभिज्ञानशाकुन्तलम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
६. कुन्तकः, राजानकः, (२०१३), वक्रोक्तिजीवितम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
७. दाहालः, आचार्य लोकमणिः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, वाराणसी : कृष्णदास संस्कृत अकादमी ।
८. दीक्षितः, आचार्यः श्रीनीलकण्ठः, (२०५८), शिवलीलार्णवः, वाराणसी : सरस्वतीभवन ग्रन्थमाला ।
९. देव, राजा राधाकान्तः (१९८८), शब्दकल्पद्रुमः, प्रथमः खण्डः, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।
१०. द्विवेदी, आचार्य श्रीरासविहारी (२००२), साहित्यविमर्शः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः ।
११. पण्डितराजो जगन्नाथः, (२०१२), रसगङ्गाधरः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
१२. पाणिनिः, (१९८७), अष्टाध्यायी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
१३. भवभूतिः, (१९७६), उत्तररामचरितम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
१४. भामहः, (२००२), काव्यालङ्कारः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
१५. भारविः, (१९८७), किरातार्जुनीयमहाकाव्यम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
१६. माघः (१९८६), शिशुपालवधमहाकाव्यम्, वाराणसी : कृष्णदास संस्कृत अकादमी ।
१७. यास्कमुनिः (१९८२), निरुक्तम्, दिल्ली : मेहरचन्द लक्ष्मणदास पब्लिकेशन्स ।
१८. वाणभट्टः, (१९७६), कादम्बरी, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
१९. वाणभट्टः, (१९७८), हर्षचरितम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
२०. वामनः, (१९८३), काव्यालङ्कारसूत्राणि, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
२१. वेदव्यासः (२०६८) महाभारतम्, दिल्ली : सनातन शास्त्र प्रकाशन ।
२२. श्रीहर्षः (१९८६), नैषधीयचरितम्, दिल्ली : मेहरचन्द लक्ष्मणदास पब्लिकेशन्स ।

विवाह संस्कार

प्रा.डा. हरिप्रसाद गौतम

१. विवाह शब्दको व्युत्पत्तिजन्य अर्थ

‘वि’ उपसर्ग पूर्वमा हुने ‘वह’ धातुबाट भावमा ‘घञ्’ प्रत्यय गरेपछि विवाह शब्दको निर्माण हुन्छ । यसमा प्रयुक्त ‘वह’ धातुले अर्काकी छोरीलाई धर्मपत्नी गराउनका लागि कन्यामा संस्कारकृत्यको आधान गर्नुलाई नै विशिष्टार्थवहनको संज्ञा दिएको छ । प्रवृत्तिमार्गी स्त्री पुरुषका लागि स्त्रीमा धर्मपत्नीत्वको र पुरुषमा धर्मपतित्वको सम्पादन उक्त संस्कारबाट सम्पन्न हुन्छ, किनकि शास्त्रले श्रौत, स्मार्त दुवै थरी यज्ञादि कर्म गर्नका लागि दुवै दम्पतीका निमित्त उक्त संस्कारलाई अनिवार्य गरेको छ । ब्रह्मचर्यपूर्वक कन्या र कुमार दुवैले नै अपरा (ज्ञानविज्ञानसम्बद्ध) विद्या र परा (अध्यात्मपरक) विद्याहरू प्रयोगात्मक रूपबाट अध्ययन गरी ऋषिऋणबाट, तीनै लोकसम्बद्ध तीनै थरी पर्यावरणहरूलाई अनुकूल गराउने यज्ञीय विज्ञानद्वारा देवसम्बद्ध ऋणबाट र आफ्नी जायामा प्रवेश गरी स्वयं सुसन्तानको रूपमा अवतरित भई लोकजीवनमा अमर भएर पितृऋणबाट (प्रजया पितृभ्यः) मुक्त हुनुलाई वेदले मानवमात्रका लागि अनिवार्य गरेको छ । (तैत्तिरीयसंहिता, ६/१/११) यो लोक, परलोक तथा स्वर्ग र सोभन्दा पनि उत्कृष्ट पितृलोक, देवलोक र ब्रह्मलोकहरूमा पुगी परमानन्द प्राप्त गर्न र ती लोकहरूमा जाने बाटहरू पनि सुखद हुन सकून् भन्ने उद्देश्यले विवाहसंस्कार गरी तोकिएका यज्ञकर्म गर्ने पर्दछ भनी उल्लेख गरिएको छ । –(अथर्ववेद १६/११७/३०) कन्याहरूका निमित्त उक्त संस्कारलाई उपनयन स्थानापन्न हुने गर्दछ भन्ने चिन्तन स्मृतिकारहरूले गरेका छन् । (मनु.स्मृ./या.स्मृ.) मनुकालपूर्वको हारीतस्मृति र कूर्मपुराणहरूमा चाँहि प्राचीन कालमा नारीहरूको पनि उपनयन संस्कार हुन्थ्यो, उनीहरू वेदाध्यन गर्दथे, गायत्री मन्त्रजप र वेद अध्यापन पनि गर्दथे भनी यसरी चर्चा गरिएको छ –

पुरा काले तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

नारीहरूको मासिक धर्म चलि रहने, दश चान्द्र माससम्म गर्भधारण गर्नेपनि, वर्षौसम्म दशधारा दुध पिलाएर शिशुको स्याहारसुसार गर्नेपनि आदि प्राकृतिक समस्याहरूलाई विचार गरी मनुकालदेखि विवाह संस्कारलाई नै उपनयन संस्कारको समेत मान्यता दिईदै आएको देखिन्छ ।

२. विवाहसंस्कारमा प्रयोग हुने सूक्त

मन्त्रद्रष्टी सूर्यकन्या सूर्याले आत्मसात् गरेको सूक्त (ऋग्वेदको दशम मण्डलको ८५औं सूक्त) नै सूर्यासूक्त नामबाट विख्यात हुँदै आएको छ । ऋग्वेद युगदेखि आजसम्म विवाह गर्दा प्रयोग गरिने उक्त सूक्तमा ४७ ऋचा छन् । उक्त ऋचाहरूको विनियोग केवल विवाह संस्कारमा मात्र हुँदै आएको छ । सो सूक्तमा युवा विद्वान् चन्द्रदेवका साथ शास्त्रसम्मत वैज्ञानिक विधि र पद्धतिको आधारमा उनै मन्त्रद्रष्टी सूर्याको विवाह सम्पन्न भएको रोचक विषय वर्णन गरिएको छ । सो अनुसार हरेक कर्मक्षेत्रका लागि निपुण सुन्दर युवायुवतीहरू आपसी समझदारीमा जीवनभरका लागि अभिन्न जीवनसाथी बन्न राजी हुन्छन् । सोको चाँजोपाँजो मिलाउन सामुद्रिक शास्त्र र मनोविज्ञान शास्त्रका मर्मज्ञ दुईजना देववैद्य अश्विनीकुमारहरू विवाहका निमित्त आवश्यक योजना मिलाउने दुवै पक्षको लमीका भूमिकामा खटिन्छन् । सोही प्रसङ्गमा केटी, केटी र तिनका मातापिताको स्वीकृति भए–नभएको छुट्याउने निर्हुँले केटी, केटी र तिनका मातापितामा अर्बुद रोगजस्ता कुनै खतरनाक रोग भए–नभएको समेत बुझेर विवाह सम्पन्न गराउने कार्य पुरा गर्दछन् ।

युगानुकूल केटी र केटीहरूमा हुनै पर्ने शैक्षिक योग्यता र वर्तमान युगमा देखिँदै आएका HIV/ AIDS जस्ता दुःसाध्य रोगहरूको खतराबाट जोगिनका लागि र दुवै तर्फको कुलको मर्यादाबोध गर्नका लागि समेत सो पूर्वोक्त प्रसङ्ग उत्तिकै सान्दर्भिक र अनुकरणीय देखिन्छ । वर्तमान युगमा हिन्दु संस्कार र संस्कृति, पितृसत्तात्मक छन् भनी ढोल बजाउनेहरूले पनि वेदसम्बद्ध यस्ता प्रसङ्गहरू पढ्नु र मनन गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

३. सूर्या विवाहमा प्रयुक्त सवारी साधन –

सूर्याको विवाहमा मङ्गलसूचक, वातावरणमैत्री, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमैत्री, सिँगारिएका सेता घोडा र उक्त लक्षणकै गोरुहरू क्रमशः रथ र बयलगाडामा संयोजन गरिएका देखिन्छन् । शरीरको तल्लो भागमा सोमतत्त्वप्रधान चाँदी, मोती आदिका गरगहना, वस्त्र, आभूषणले र माथिल्लो भागमा अग्नि तत्त्वप्रधान सुन, हीरानिर्मित गरगहना, तदनुकूल सौभाग्यद्योतक मङ्गलसूचक वस्त्र, आभूषण

आदिद्वारा अलंकृत भई सोह्र शृङ्गार गरिएको सूर्या मङ्गल ध्वनि र तदनुकूलका मङ्गलसूचक बाजागाजाका साथ अघिल्लो रथमा अग्निमैको छन् । अग्निमनुपूर्व मातापिताले घरमा गएर सासु-ससुरा, देवर-जेठाजु, नन्द-आमाजु, देवरानी-जेठानी, छरछिमेक, गाउँसमाजका निमित्त समेत उदाहरणीय बनेर आजीवन तिम्रो दाम्पत्य जीवन सुखमय होओस् र सुसन्तति प्रजननद्वारा गृहस्थाश्रममा रहेर पनि सन्ततिको रूपमा अमर भइरहनु भनी शुभाशीर्वाद दिएका छन् । नारीहरूको तल्लो भाग सृष्टियज्ञ सञ्चालनका निमित्त अग्नितत्त्वप्रधान हुने गूढ रहस्य छान्दोग्योपनिषद्मा सुसूचित गरिएको छ । शिशुलाई अमृत रसपान गराउने उपल्लो भाग चाहिँ सोमतत्त्वप्रधान मानिएको हुँदा तदनुकूलका वस्त्र, आभूषण आदि नारीका लागि विज्ञानसम्मत रहेको कुरा वेदमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

सूर्याको विवाह प्रसङ्ग सबै जात, जाति, वर्ण, समुदायका लागि नै उत्तिकै सान्दर्भिक देखिन्छ । नेपाल, भारतजस्ता देशहरूका निमित्त वर्तमान परिवेशमा वरवधूलाई गच्छेअनुसार गरगहना, वस्त्र, आभूषणहरू दिनुपर्ने वैदिक चिन्तन समयसापेक्ष भएको हुँदा तदनुकूल नै साधारण रूपमा विवाह संस्कार सम्पन्न गर्नु उचित देखिन्छ ।

४. विवाहका प्रकार

श्रुतिचिन्तनका आधारमा भगवान् मनु र महर्षि याज्ञवल्क्यले आ-आफ्ना स्मृतिग्रन्थमा निम्नानुसार आठ प्रकारका विवाहहरूको उल्लेख गरेका छन् : (मनु.स्मृ. ३/२७-३४, या.स्मृ.आ.श्लो. ५८-६१)

- १) ब्राह्म विवाह :- आफ्नी कन्यालाई वस्त्र, आभूषणद्वारा सिँगारी शीलवान्, विद्वान् वरलाई घरमा बोलाएर यथाविधि कन्यादान गर्ने विवाह ।
- २) दैव विवाह :- यज्ञमा विधिपूर्वक कर्म गर्दै गरेका ऋत्विक्लाई वस्त्र, अलङ्कार आदिद्वारा सजिएको कन्या दान गर्ने विवाह ।
- ३) आर्ष विवाह :- यज्ञादि धार्मिक कार्य सम्पन्न गर्नका लागि वरपक्षबाट गोरु, गाई लिएर यथाविधि छोरी दिने विवाह ।
- ४) प्राजापत्य विवाह :- वर, कन्या आपसमा मिलेर गृहस्थ धर्म पालन गर्नु भनी मधुपर्क विधिद्वारा वरको सम्मान गरी वस्त्र, आभूषणद्वारा अलंकृत कन्या दिने विवाह ।
- ५) आसुर विवाह :- वरपक्षबाट कन्यालाई वा उनका अभिभावकलाई खुसी गराउन धनदौलत दिई गरिने विवाह ।
- ६) गान्धर्व विवाह :- वर र कन्याको पारस्परिक अनुराग भई कामेच्छापूर्वक गरिने विवाह ।
- ७) राक्षस विवाह :- कन्यापक्षसँग युद्ध गरी रुँदै कराउँदै गरेकी कन्याका साथ गरिने विवाह ।
- ८) पैशाच विवाह :- निदाएको, मदोन्मत्त, बेहोसी कन्यालाई जबरजस्त रूपमा गरिने विवाह ।

उल्लिखित विवाहमध्ये सुरुका चार प्रकारलाई राम्रा र अन्यलाई नराम्रा मानिएको छ । अन्तिम पैशाचलाई चाहिँ सर्वथा निःषेध गरिएको छ ।

५. पाणिग्रहण

ब्रह्मचर्यमा रही शिक्षित भएकी कन्याले खोजेजस्तो र रोजेजस्तो युवा पति पाउने चिन्तन अथर्ववेदमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ - ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । ऋग्वेदको आश्वलायन गृह्यसूत्रमा स्नातक नभएकोले ज्ञानसागर स्नान संस्कार गर्न नपाउने विधि वर्णित छ । सो नभई कन्या र कुमारलाई पाणिग्रहण गर्ने नपाउने वैदिक गृह्यसूत्रहरूमा नियम छ । (पा.गु.सू.का. १-३) उक्त शैक्षिक योग्यता हासिल गरेकी सुकन्याको दाहिने हातको बुढी औँलो सोही योग्यता भएको स्नातक युवालाई समाउन दिनुपूर्व कन्यापिताले वरलाई निम्नानुसार शपथग्रहण गराउने विधि पारस्कर गृह्यसूत्रमा छ, जस्तै : कन्यापिता - धर्मे अर्थे च कामे च एषा त्वया नातिचरितव्या । वर- नातिचरामि । अग्नि, देवता, ब्राह्मण आदिलाई साक्षी राखेर कन्यापिताले दुलाहालाई धर्मका क्षेत्रमा, अर्थसञ्चालनका परिवेशमा र कामनापरक क्षेत्रमा यी कन्यालाई समान हक अधिकार उपभोग गर्न दिनेछु भनी शपथ खुवाएपछि मात्र कन्याको हातको बुढी औँलो समाउन दिने विधि छ । वेदमा त धर्मभित्र नै आज प्रचलित शिक्षा, स्वास्थ्य, राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, वाणिज्य आदि विषयहरू अन्तर्भाव गरिएका छन् । यसै सन्दर्भमा कन्याको बुढी औँलो वरले समाएर कोऽदात् भन्ने वैदिक मन्त्र पढ्दछ । उक्त मन्त्रको भाव रहेको छ - दिने पनि प्रजापति, दिइने कन्या पनि प्रजापति, लिने वर पनि प्रजापति अर्थात्

कामना हुनेले कामना पूरा गराउन कामना हुनेलाई नै दिइन्छ र दिइएको छ । त्यसपछि उक्त कन्याको दाहिने हातको बुढी औलो पृथिवीमा लगेर छुवाउँदा वरले पद्मनुपने मन्त्र पृथिवी ते द्यौरपिधानम् रहेको छ । जसको भाव 'द्युलोक र अन्तरिक्षलोकको भूमिका म निर्वह गर्दछु, तिमी कन्याले चाहिँ पृथिवीलोकको भूमिका इमान्दारिताका साथ वहन गर' भन्ने रहेको छ । उक्त चिन्तनभित्र प्राच्य ज्ञान, विज्ञान, दर्शन आदिको भाव अन्तर्निहित भएको देखिन्छ । उक्त सबै शास्त्रीय विधि र पद्धतिको विश्लेषण गर्दा हामीलाई दानको पात्र बनाइयो भन्ने प्रचार पनि निरर्थक देखिन्छ । जुनसुकै अवस्थामा पनि आजीवन साथ दिनका लागि वाचा गर्नेलाई मात्र कन्याले आफ्नो हात दिनुपर्ने शास्त्रीय मतविपरीत हात मिलाउने, आलिङ्गन गर्ने, चुम्बन गर्नेजस्ता भोगासनमा आधारित कुसंस्कृति भित्र्याउँदा नै आज प्राच्य जगत्मा समेत अनेक खाले समस्या आइरहेको जगजाहेरै छ ।

६. राष्ट्रभूदोम

राष्ट्रणि वै विशः, विद् वै प्रजाः, श्रीर्वै राष्ट्रम् । (ऐ.ब्रा./शत.ब्रा.) उक्त वैदिक परिभाषाअनुसार साध्यरूप राष्ट्र भनी जनताजनार्दनलाई लिइएको छ भने साधनरूप राष्ट्रका रूपमा चाँहि भौगोलिक सीमाभित्रको जल, जमिन, जङ्गल र खनिजपदार्थ, हिमाल, पहाड, तराई र सो भित्रका यावत् स्थावर, जङ्गम र विविध खालका अनेकौं सम्पदाहरूलाई राष्ट्र र राष्ट्रियताको संज्ञा दिइएको छ । उक्त दुवै थरी राष्ट्रहरूको सर्वतोभावेन उन्नति गर्न सक्ने योग्यता र कार्यक्षमता प्राप्त गरी व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको शिर सगरमाथाभै उँचो गराउन ऋतापाइ आदि मन्त्रहरूद्वारा लोकत्रयको वातावरण अनुकूलताको निमित्त समेत उक्त होमको विधान गरिएको छ । (पारस्करगृह्यसूत्र, १/५/७)

७. जयाहोम

अधिनायकवादी प्रवृत्ति र आसुरी क्रियाकलाप उन्मूलन गर्न सक्ने शक्ति प्राप्त गर्न र सबै कर्मक्षेत्रमा विजय हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले वरवधू दुवैले जयाहोम गर्नुपर्ने विधि छ । (पारस्करगृह्यसूत्र, १/५/८)

८. गुप्ताहुति

दम्पतीका निमित्त तापत्रयको उपशमन, शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यलाभ, पारिवारिक कल्याण, अल्पमृत्यु र अकालमृत्यु निवारण एवं दीर्घायु प्राप्त हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले अग्निरैतु, परं मृत्यो इत्यादि पाँच मन्त्रद्वारा गुप्ताहुति होम गर्नुपर्ने विधान छ । (पारस्करगृह्यसूत्र १/५/१०)

९. लाजाहोम

कन्यापक्षको शुभलाभ एवं श्रीवृद्धिका लागि कन्याले भाइका हातबाट शमीपत्रमिश्रित लाजा (भुटेको धानको फूल) लिँदै समन्त्रक होम गर्दा मातृपितृकुलको दीर्घायु एवं दुःखनाश भई मङ्गल हुने चिन्तन आधर्वणिक विज्ञान र धर्मविज्ञानको देखिन्छ । अतः गृह्यसूत्रहरूमा कन्याको विवाह गर्दा उक्त नियम राखिनु युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

१०. सप्तपदी

सातवट जेडस्टेनमा वा दूलो चारपाटे ढुङ्गामा अक्षताका सातवट पुञ्ज निर्माण गरी वरले वधूको दाहिने पाउ समाएर क्रमशः उक्त पुञ्जहरूमा आरोहण गराउने विधि छ । १) इषे = षड् ऐश्वर्य प्राप्तिका निमित्त, २) ऊर्जे = शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक बलका लागि, ३) रायस्पोषाय = कृषिक्रान्ति, जलस्रोतको सदुपयोग, पर्यटनविकास, जडीबुटी रोपण र प्रशोधन आदिद्वारा कुबेरभै धनी हुन र उचित खानपानद्वारा पुष्ट र स्वस्थ हुन, ४) मायोभवाय = सबै खाले सुख र सन्तोषका निमित्त, ५) पशुभ्यः = पशुपालनद्वारा धनसुख पाउन, ६) ऋतुभ्यः = वसन्तादि ऋतु अनुकूल धर्मपूर्वक अर्थोपार्जन र कामनापरक सुकर्म गर्दै शुभ फल प्राप्त गर्न तिमीलाई विष्णुले संयोजन गर्नु भनी वरले वधूलाई उक्त छवट प्रक्रमहरूमा आरोहण गराउँछ र सातौं प्रक्रम आरोहण गराउने सन्दर्भमा सखे ! सप्तपदा भव अर्थात् सातै लोकका निमित्त तिमी मेरी अभिन्न जीवनसखा भयौ भनी भन्दछ । जीवनपर्यन्त तिमी मेरी सखी मेरै गोत्रकी भयौ भनी वरले शपथग्रहण गर्दछ । शास्त्रहरूमा भनिएको छ -

नोदकेन नवा चा वा पतित्वं सप्तमे पदे । स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु नीयते दारलक्षणम् ॥ (मनु.स्मृ. ८/२२७, ९/७०)

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे । (या.स्मृ. १/८४)

सप्तपदीनं सख्यम् (अष्ट. ५/२/२२)

आफ्नो घरपरिवार, समाज र राष्ट्रमा परिवेशअनुकूल ऊर्जाहरूको विकासद्वारा अनेकौं खाले उद्योग व्यवसायहरू सञ्चालन गरी आर्थिक सुदृढता कायम गर्न, समयानुकूल घरेलु उद्योग सञ्चालनका माध्यमले अर्थतन्त्रलाई सुदृढ गराउन, शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक बल कायम गर्न पशुपन्थी र मौरी पालन, ऋतुअनुकूल कृषिकर्म आदिमा तिमीलाई संयोजन गरी सुखी गृहस्थाश्रम र समृद्ध राष्ट्रका लागि म अभिन्न सहयोगी बन्दछु भनी छवटै प्रक्रममा आरोहण गराई सातौँमा तिमी मेरी जीवनसखा भयौ भनी वरले प्रतिज्ञा गर्दछ।

११. सिन्दूरार्पण

राता जेडस्टोन र सिद्ध पारो वा वनस्पतिबाट निर्मित श्री र सौभाग्यको प्रतीक सिन्दूर यथाविधि वैदिक आशीर्वादात्मक मन्त्रोच्चारणपूर्वक वरले नववधूको मध्य सीमन्तभागमा राखिदिनाले श्री र सौभाग्यको अभिवृद्धि हुनुका साथै शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यलाभ हुन जाने चिन्तन धर्मविज्ञान र आयुर्विज्ञानमा समावेश गरिएको पाइन्छ। अतः विवाह संस्कार गर्दा विधिपूर्वक सिन्दूरार्पण गर्नु विज्ञानसम्मत देखिन्छ।

१२. चतुर्थी कर्म

विवाहपश्चात् चार दिनभित्र सम्पन्न गरिने होमादि कर्मलाई चतुर्थी कर्म भनिन्छ। यस कर्ममा वरवधू आपसमा मिली स्थालीपाक तयार गर्दछन्। दुवैका अरिष्ट ग्रहसम्बद्ध दोषनिवृत्तिका लागि उक्त स्थालीपाकद्वारा होम गर्दछन्। रक्षाबन्धन एवं तिलक र अमृताभिषेक ग्रहणपश्चात् वरवधू दुवैले एउटै थालीमा उक्त होमशेष स्थालीपाक प्रसादका रूपमा सेवन गर्दछन्। सो सन्दर्भमा वधूको हृदय छोएर वरले भन्दछन् कि- मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तमनुचितं ते अस्तु, प्राणैस्ते प्राणान् सन्दधामि, अस्थिभिरस्थीनि, मांसैर्मांसानि, त्वचा त्वचम् इति। (पा.गु.सू. १/११/१/८, बौ.गु. १/४/१, भा.गु.सू. १/१७) अर्थात् हाम्रा दुई आत्मालाई एउटै आत्मा बनाउँदछु। हाड, मासु, छाला आदिलाई तत्तत् स्थानमा जोड्दछु। पञ्च प्राणहरूलाई पञ्च प्राणहरूसँग संयोजन गर्दछु। हृदयलाई हृदयसँग, मनलाई मनसँग मिलाउँछु आदि।

उक्त प्रसङ्गको विश्लेषण गर्दा अग्नि र सोमतत्त्वको संयोजनात्मक सृष्टियज्ञ, प्रकृति र पुरुषतत्त्वको मिलनबाट हुने सर्जन, महामाया र ब्रह्मतत्त्वको एकत्वबाट हुने सृष्टि, कर्ममीमांसा अनुसार दम्पतीको मिलनद्वारा गरिने गर्भाधान संस्कारजन्य अपूर्व र तज्जन्य स्वर्गीय सुखप्रद सुसन्तानरूप फलद्वारा लोकजीवनमा अमरत्व प्राप्त हुने चिन्तन दार्शनिक धरातलमा उद्बुद्ध हुन पुग्दछ। त्यसलाई पौराणिक दृष्टिबाट हेर्दा वैवाहिक लक्ष्मी र नारायणको मिलनसुख एवं गौरी र शङ्करको वैवाहिक संस्कार कर्म तथा उक्त दर्शनबाट हुने अर्धनारीश्वरको भाव भल्कन्छ। वैदिक विवाहका लागि तोकिएका होम, सप्तपदी आदि कर्महरू गर्नुपर्ने प्रमाणहरूको उल्लेख शास्त्रमा गरिएको हुँदा त्रैवर्णिक आर्यहरूले उक्त कर्महरू सम्पादन गर्नेपर्ने देखिन्छ। वेद, रामायण र पुराण युगदेखि आजसम्मका यावत् विवाहहरू यही पद्धति र तिनै पूर्वोक्त वैदिक मन्त्रद्वारा नै सुसम्पन्न हुँदै आएकोले प्राच्य आर्यहरूको शिर सगरमाथाभँ सदा उँचो भइरहनेमा सायद कसैको दुईमत नहोला।

१३. निष्कर्ष

एउटै परमतत्त्वबाट दुई तत्त्वका रूपमा अवतरित आत्मालाई एउटै आत्मा र एउटै शरीर भएको प्रत्याभूत गराउने विवाह संस्कारद्वारा सम्पूर्ण कर्मक्षेत्रमा दुवैले मिलेर अघि बढ्नुपर्ने मात्र नभई दुवैमा समान अधिकार रहने समेत शास्त्रीय मान्यता पाइन्छ। अग्नि-सोम, प्रकृति-पुरुष एवं शिव-शक्तिको मिलन अर्धनारीश्वरत्वमा पुगेको प्रत्याभूत गराउने, पुंस्तत्त्व र स्त्रीतत्त्व एउटै थियो र छ भन्ने श्रुति, स्मृति, पुराण, तन्त्र र सांख्य दर्शनको भाव सार्थक गराउने गृहस्थाश्रमका माध्यमद्वारा पुत्रपौत्रादिका रूपमा अमर भएको अनुभूत गर्दै पुनः जसबाट अवतरित भएको हो, सोही तत्त्वमा एकीकृत भई अजर, अमर हुनुका लागि जीवात्माले भक्तियोग, आत्मसाक्षात्कारयोग वा नाडीशोधनात्मक, षट्चक्रभेदनात्मक, कुण्डलीजागरणात्मक योगासन पद्धतिद्वारा परमात्माका साथ एकीकृत भई जन्ममरणनात्मक दुःखबाट सदाका लागि मुक्त हुने उपाय गर्नुपर्दछ। अतः शास्त्रीय मतलाई अवलम्बन गरी जीवनलाई सार्थक तुल्याउनु नै मानवमात्रको कर्तव्य हो भन्ने प्राच्य आस्तिक षड्दर्शनको निष्कर्ष रहेको हुँदा शास्त्रसम्मत विवाहसंस्कार गर्नु हाम्रो कर्तव्य हुन आउँछ। शुभमस्तु सर्वेषाम्॥

वेद र परमात्मतत्त्व संक्षिप्त चिन्तन

हरिप्रसाद दवाडी
ऋग्वेदाचार्य

विषय प्रवेश

वेद सनातनधर्म एवं प्राच्यदर्शनको मूल आधारस्तम्भ हो। यसको उत्पत्ति मानिसका लौकिक तथा पारमार्थिक अभ्युदयको लागि भएको मानिन्छ। वेदका बारेमा जान्नुपूर्व वेद शब्दको निष्पत्तिगत अर्थ जान्नु अपरिहार्य हुन्छ। अकारान्त वेद शब्दको प्रयोग आद्युदात्त र अन्तोदात्त स्वरका कारण दुई अर्थमा भएको पाइन्छ। आद्युदात्त स्वर हुने वेद शब्दको अर्थ शब्दराशि वा ग्रन्थराशि हुन्छ भने अन्तोदात्त स्वर हुने वेद शब्दको अर्थ कुशमुष्टि हुन्छ। पाणिनिका अनुसार कुशमुष्टिवाचक वेद रूढ शब्द हो भने ग्रन्थराशिवाचक वेद योगरूढ शब्द हो (धातुपाठ उ. ६/१/१६०)। सिद्धान्तकौमुदीको चुरादिप्रकरणमा शब्दराशिपरक वेद शब्दको अर्थ चार प्रकारको पाइन्छ-

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे। विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्तुक्शनमोष्विदं क्रमात् ॥

आदादि गणको विद् ज्ञाने धातुबाट करण अर्थमा घञ् प्रत्यय भएर वेद शब्दको निष्पत्ति हुन्छ। यसको विग्रह वेत्ति जानाति धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपायान् अनेन इति हुन्छ। जसको अभिप्राय धर्म, अर्थ, काम र मोक्षरूप पुरुषार्थको प्राप्तिको उपाय जसद्वारा जानिन्छ भन्ने हुन्छ। प्रत्यक्ष तथा अनुमानबाट जान्न नसकिने वस्तुलाई बताउने ज्ञान लाई वेद भनिएको पाइन्छ-

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

दिवादि गणको सत्तार्थक विद् धातुबाट घञ् प्रत्यय भएर निष्पन्न हुने वेदको विद्यते सत्ता गृहणाति अनेन भन्ने विग्रह हुन्छ। सधैं सत्तामा रहने ज्ञान अनादि छ। यसको कहिल्यै नाश हुँदैन। यसै वेदबाट जगत्को उत्पत्ति भएको हो। वेदको महत्त्वलाई महर्षि कृष्णद्वैपायन वेदव्यासले महाभारतमा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्ट्य स्वयम्भुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

तुदादि गणको लाभार्थक विद् धातुबाट घञ् प्रत्यय भएर निष्पन्न हुने वेदको विग्रह विन्दते लभते धर्मादिपुरुषार्थान् अनेन इति भन्ने हुन्छ। जसको अर्थ जुन ज्ञानद्वारा धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ त्यो वेद हो भन्ने हुन्छ।

रूधादि गणको विचारार्थक विद् धातुबाट अच् प्रत्यय भएर निष्पन्न हुने वेदको विग्रह विन्ते विचारयति सृष्ट्यादिप्रक्रियाम् अनेन हुन्छ। जसको अर्थ जुन ज्ञानद्वारा ब्रह्मज्ञान तथा सद्बिचार उत्पन्न हुन्छ त्यो वेद हो भन्ने हुन्छ।

आचार्य यास्कले आफ्नो निरुक्तमा विदन्ति जानन्ति विद्यन्ते भवन्ति अर्थात् अधिकार प्राप्त व्यक्तिले जुन ज्ञानबाट कर्तव्याकर्तव्यको बोध गराउन सक्दछ त्यो वेद हो भनेर परिचय दिएका छन्। आचार्य विद्याधरले कात्यायन श्रौतसूत्रको भूमिकामा वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेदः भनेर चिनाएका छन्। आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्र, कात्यायनीय प्रतिज्ञापरिशिष्ट र कौशिक गृह्यसूत्र आदि ग्रन्थहरूमा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् भन्ने वेदको स्वरूपबोधक लक्षण पाइन्छ। बौधायन, जैमिनि आदि आचार्यहरूले मन्त्रब्राह्मण वेद इत्याचक्षते(बोध/गृ/सू/ २, ६२-४०)मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् (जै/ सू/ १/२२२७०, मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् (जै/ सू/ २/ १। ३२-३३० भनेर वेदलाई माथिकै लक्षणमा घटाएका छन्। लौगाक्षि भास्करले अर्थ संग्रहमा अपौरुषेयं वाक्यं वेदः अर्थात् पुरुषद्वारा रचना नगरिएको वाक्य वेद हो भनेर दार्शनिक अर्थ गरेका छन्। ऋग्वेद भाष्यभूमिकामा विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते, भवन्ति, विन्ते, विचारयति, विदन्ते, लभन्ते सर्वे मनुष्याः सत्त्वविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः भनी परिभाषा गरिएको छ।

यो माथिका परिभाषाहरूको अध्ययन गर्दा वेद भनेको अनुमानप्रमाणद्वारा जान्न नसकिने, अलौकिक उपाय(स्वर्गादि) को बोध गराउने, इहलौकिक उपाय (धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) आदिको साधन, सच्चिदानन्द परमात्माको निश्वासबाट आविर्भूत एवं मन्त्रब्राह्मणात्मक शब्दराशि हो भन्न सकिन्छ। यस प्रकारको वेद वा ज्ञानको आधारमा सृष्टिकर्ता ब्रह्माले यस जगत्को सृष्टि गरेको तथ्य विभिन्न ग्रन्थमा पाउन सकिन्छ-

धातायथापूर्वमकल्पयत्। (ऋक् १०/१९०/३)

सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेते ॥ (श्रीमद्भा. ३/९/४३)

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः । प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मासीर्भविभुः ॥ (श्रीमद्भा. ३/१०/१)

भक्ति, ज्ञान आदि धर्मका बारेमा जिज्ञासा राखेहरूका लागि वेद नै अन्तिम प्रमाण हो (धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः मनुः २/१३) भन्ने उल्लेख मनुस्मृतिमा पाइन्छ । यदि वेद प्रतिकूल हुने गरी कुनै अन्य ग्रन्थले धर्मको व्याख्या गर्दछ भने त्यसलाई प्रमाण मान्न सकिँदैन । अतः वेदविरुद्ध प्रतिपादन भएको धर्म पनि सनातन धर्म हुन सक्दैन । कसैले वेदलाई राम्रोसँग जान्दछ (ज्ञानको महत्त्व बुझ्दछ) भने उसले धर्म, अर्थ, काम र मोक्षादिका बारेमा पनि जान्दछ -

सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् । वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद् यदस्ति च नास्ति ॥ (म.भा. २७०/४३)

वेदलाई नित्य र अनादि मानिन्छ । नित्य भनेको ननासिनु हो भने अनादि भनेको अविच्छिन्न हुनु हो । वेद स्वयं परमात्माको स्वरूप हो- वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम (श्रीमद्भा. ६/१/४) । त्यसैले आचार्य सायण आदिले वेदको स्तुति गरेका छन्-

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अर्थात् जसको निश्वास नै वेद हो जसले वेद अर्थात् ज्ञानबाट यस जगत्को निर्माण गरे त्यस्ता विद्यास्वरूप परमात्मालाई म प्रणाम गर्दछु । यस आधारमा वेदलाई ब्रह्मस्वरूप मान्न सकिन्छ ।

वेदरूप ज्ञान कहाँबाट आयो ? कसले देख्यो ? आदि जिज्ञासा उत्पन्न हुनु स्वाभाविकै हो । प्राचीनकालीन महातपा पुण्यपुञ्ज ऋषिहरूले अत्यन्त पवित्र मनद्वारा पवित्रतम वेद प्राप्त गरेका हुन् भन्ने मान्यता पाइन्छ । त्यसैले उनीहरूलाई ऋषि भनिएको हो । ऋषी गतौ र दृशि प्रेक्षणे धातुबाट ऋषि शब्द निष्पन्न हुन्छ । पहिलो गत्यर्थक ऋषि शब्दको विग्रह ऋषन्ति प्राप्नुवन्ति तपसा वेदमन्त्रान् भन्ने हुन्छ । अर्थात् अदृश्यरूपले रहेको वेदमन्त्रहरू तपस्याद्वारा प्रकट गर्नेहरू नै ऋषि हुन् । द्रष्ट्यर्थक ऋषि शब्दको अर्थ अतीन्द्रिय पदार्थहरूको तपस्याद्वारा साक्षात्कार गर्ने व्यक्ति भन्ने हुन्छ । यी दुवै ऋषिशब्दको अभिप्राय भने एकै रहेको देखिन्छ । आचार्य यास्क र उपमन्युले निरुक्तमा होत्रमृषिर्निषोदन् । ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्श । तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्मस्वयम्भ्वभ्यर्षत् ऋषयोऽभवस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते (नि. २३/११) भनेर ऋषिशब्दको अर्थ गरेका छन् । यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने ऋतम्भरा-प्रज्ञा-सम्पङ्गु, तपस्याद्वारा वेदमन्त्रको आविर्भाव(उत्पत्ति) गर्नसक्ने ब्रह्मनिष्ठ महापुरुषहरू नै ऋषि हुन् । यस्ता ऋषिहरूले वेदराशि प्राप्त गरेका हुन् । वेदलाई अरू नामहरूले पनि चिनिन्छ ।

वेदवाचक शब्दहरू

वैदिक वाङ्मय, स्मृति, पुराण आदि ग्रन्थहरूमा वेदलाई विभिन्न नामले संकेत गरेको पाइन्छ । श्रुति, त्रयी, आम्नाय, अध्याय, आगम, निगम र छन्दस् वेदका पर्यायवाची शब्द हुन् । यी शब्दहरूको संक्षिप्त चर्चा निम्नानुसार गरिन्छ ।

श्रुति- आदिसृष्टिदेखि आजसम्म गुरुले वेदमन्त्रको उच्चारण गरेपछि शिष्यले सुनेर तदनुरूप उच्चारण गर्नुपर्ने भएकाले श्रुति भनिएको हो- आदिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मादिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रूयन्ते अनया सा श्रुतिः । (दयानन्द ऋग्वे. भा. भू. पृ. २४ ।)

त्रयी- पद्यात्मक, गद्यात्मक र गीत्यात्मक शैलीमा उच्चरित हुने वेदमन्त्रलाई बुझाउन त्रयी शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । अथर्ववेद पनि यसै शैलीमा निबद्ध हुने भएकाले त्रयी शब्दले चारै वेदलाई बुझाउँछ- ऋचैव हौत्र क्रियते, यजुषाध्वयं साम्नोद्गीथम्, व्याख्या त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रयया विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ. ब्रा. २५/८) ।

आम्नाय- संहिता, पद, क्रम, जटा, माला, शिखा र रेखा आदि विशेष प्रकारका अभ्यास प्रणालीबाट आदित्य परम्परादेखि आजसम्म अविच्छिन्न अभ्यास गरिदै आएको ज्ञान नै वेद भएको हुनाले यसलाई आम्नाय भनिएको हो- आसमन्ताद् म्नायते अभ्यस्यते इत्याम्नायः सम्यग्भ्यासः । अत्र सम्यक्तत्वं च नियमधारणपूर्वकत्वं गुरुमुखाश्रवणपूर्वकत्वं चेति बोध्यम् (वाचस्पत्यम्) ।

अध्याय - विधिपूर्वक उपनयनसंस्कार भएपछि नियमानुसार अध्ययन गरिने ज्ञान भएकाले वेदलाई अध्याय भनिएको हो- अध्ययनम् अध्यायः (पा.गु. सू. २/१०१ कर्कभाष्य) ।

आगम- आफ्नो स्वशाखीय परम्परा अनुसार गुरुमुखोच्चारणपूर्वक अध्ययन गर्दै आएको ज्ञान भएकाले वेदलाई आगम भनिएको हो- आगमो वेद इति वैयाकरणाः (शिवराम आपटे) ।

निगम- निश्चयपूर्वक पुरुषार्थ ज्ञान प्राप्त गर्ने साधन भएकाले वेदलाई निगम भनिएको हो- नि निश्चयेन, गम्यते ज्ञायते प्राप्यते पुरुषार्थचतुष्टयमनेनेति, निगमो वेदः । निगच्छन्ति नितरां जानन्ति प्राप्नुवन्ति वा सर्वा विद्या यस्मिन् स निगमो वेदो मन्त्रश्चेति । (दयानन्द स. ऋग्वे. भा. भू. पृ ९२) ।

छन्दः- वैदिक वाङ्मयमा उल्लेख भए अनुसार एक समय मृत्युबाट भयभीत बनेका देवताहरू त्रयीविद्यामा प्रवेश गरी यज्ञ गरेर छन्द(वेद)बाट आच्छादितरक्षित भएका थिए। अतः आच्छादन शक्ति भएका ऋक्, यजु र सामात्मक वेदको नाम छन्दस् भयो- देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयैस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् (छा.उ.१/४/२)। वैदिक ज्ञान हाम्रा महर्षिहरूले विशेष तपबाट प्राप्त गरेका हुन्। ज्ञान-विज्ञान, धर्म-दर्शन, कला-कौशल, योग, संगीत, शिल्प, सदाचार र संस्कृति आदि सबै वेदमा निहित छ। अतः वेदलाई सबै धर्मको मूल आधारस्तम्भ मानिन्छ।

वेद विभाजन

वेद अर्थात् ज्ञान अनन्त छ- अनन्ता वै वेदाः (तै. ब्रा. ३/१०/११/४०)। खानपान रहन-सहन र समय परिवेशले गर्दा सम्पूर्ण वेदको अध्ययन गर्न सहज नहुने देखेर कृष्णद्वैपायने यज्ञक्रियानुरूप चार भाग लगाए। त्यसैले उनको नाम वेदव्यास रहन गएको हो भन्ने प्रमाण विभिन्न ग्रन्थहरूमा पाउन सकिन्छ।

वेदान् विव्यास यस्मात् स वेदव्यास इतीरितः। तपसः ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदान् महामतिः ॥ (म.भा. १/२०)।

वेदव्यासले वेदको विभाजन गरेपछि चार भागमध्ये होत्रकर्ममा उपयोगी मन्त्र एवं विधिलाई ऋग्वेद नाम दिए। यज्ञको आध्वर्यव कर्ममा (आन्तरिक मूलस्वरूप निर्माण) उपयोगी मन्त्र एवं विधि संकलन गरी यजुर्वेदको नाम दिए। यज्ञको औद्गात्र कर्ममा उपयोगी मन्त्र एवं विधिलाई एकत्र गरी सामवेद नाम दिए। त्यसै गरी शान्तिक पौष्टिक अभिलाषाहरूमा उपयोगी मन्त्र तथा विधिसंकलन गरी अथर्ववेद नाम दिए- ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्भूताः (श्रीमद्भा. १/४/२०)। त्यसपछि ऋक्, यजु, साम र अथर्ववेदहरू क्रमशः पैल, वैशम्पायन, जैमिनी र सुमन्तुलाई श्रवण तथा अध्ययन गराए-

तत्रर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनीः कविः। वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुदीरुणो मुनिः। (श्रीमद्भा. १/४/२१-२२)।

तत्पश्चात् ती अनन्त ज्ञानात्मक वेदराशि ग्रन्थपरक रूपमा चार भागमा विभक्त भए- अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्गृध्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरसः (वृ. उ. २/४/१०)। यसरी विभाजन भए पश्चात् पहिलो स्थान ऋग्वेदले, दोस्रो स्थान यजुर्वेदले, तेस्रो स्थान सामवेदले र चौथो अथर्ववेदले प्राप्त गरे।

ऋग्वेदको संक्षिप्त परिचय

जुन ऋचा वा मन्त्रद्वारा देवताहरूको स्तुति गरिन्छ त्यो ऋग्वेद हो- ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया इति ऋक् (जै. न्या. मा. २/१/१२)। ऋचा निश्चित पाद, अक्षर र छन्दमा निबद्ध हुन्छ- पादेनार्थेनचोपेत्तावृत्त बद्धा मन्त्राः ऋचः (आप. परि. ३/१) उक्त परिभाषाको अध्ययन गर्दा निश्चित अक्षर संख्या भएका गायत्रीदि २४ छन्दमा बाँधिएको लयबद्ध तरिकाले गाएर देवताहरूको स्तुति गर्न सकिने ऋचाहरूको समूहलाई ऋग्वेद भनिन्छ।

ऋग्वेदको स्वरूप

ऋग्वेदलाई संसारको सर्वप्राचीन ग्रन्थ मानिन्छ। यो ऋचा र विषयवस्तुको दृष्टिले अन्य वेदभन्दा ठूलो छ। वैयाकरण महाभाष्यमा यस वेदको २१ शाखाको उल्लेख पाइन्छ। सम्प्रति विशेष गरी शाकल, वास्कल, आश्वलायन, शांखायन र माण्डूकायन गरी पाँच शाखाको उल्लेख वैदिक इतिहास ग्रन्थमा पाइन्छ का.चरणव्यूह. परि.)। तथापि शाकल बाहेक अन्यशाखाको संहिता भाग लोप भैसकेको बुझिन्छ। वास्कल संहिताका ऋचाहरू केही ग्रन्थमा पादटिप्पणीका रूपमा पाउन सकिन्छ। यस बाहेक अन्य शाखाका कुनैको ब्राह्मण, कुनैको आरण्यक तथा कुनैको श्रौतसूत्रहरू पाउन सकिन्छ। अतः यहाँ शाकल संहिता स्वरूपको मात्र चर्चा गरिन्छ।

ऋग्वेदको शाकल संहितामा ६४ अध्याय, ८ अष्टक, १० मण्डल, २००६ वर्ग, १०२८ सूक्त, ८५ अनुवाक र ३९७२६५ अक्षर छन्। आठ अध्यायको एक अष्टक हुन्छ। एक वर्गमा साधारणतया १-९ ऋचा हुन्छन्। अनुवाक भनेको ऋचाको समूह हो। मण्डल अनुसार सूक्त संख्या निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ - पहिलो मण्डल २४, दोस्रो मण्डल ४, तेस्रो मण्डल ५, चौथो मण्डल ५, पाचौं मण्डल ६, छैटौं मण्डल ६, सातौं मण्डल ६, आठौं मण्डल १०, नवौं मण्डल ७ र दशौं मण्डल १२ गरी जम्मा ८५ अनुवाक छन्। ऋचाहरूको समूहलाई सूक्त भनिन्छ। १ मण्डलमा १९१, २ मा ४३, ३ मा ६२, ४ मा ५८, ५ मा ८७, ६ मा ७५, ७ मा १०४, ८ मा ९२, ९ मा ११४ र १० मा १९१ गरी जम्मा १०२८ सूक्तहरू छन्। यसका अतिरिक्त ११ बालखिल्य सूक्तहरू रहेका छन्। ऋग्वेद संहिताको परिशिष्टभागमा श्रीसूक्तादि विभिन्न ३६ सूक्तहरू पनि संगृहीत छन्। यसरी ऋग्वेद एक वैज्ञानिक हिसाबले विभक्त भएको पाइन्छ। जसले गर्दा गुरु-शिष्य दुवैलाई पठन-पाठन गर्न सहज हुने गरेको छ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् वेदको लक्षण भएको हुनाले ब्राह्मण भागको पनि संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ । ऋग्वेदका दुई ब्राह्मण ग्रन्थ छन् - ऐतरेय ब्राह्मण र शांखायन । ऐतरेय ब्राह्मण शाकल शाखाको हो भने शांखायन वास्कल शाखाको ब्राह्मण हो । वेदको संहिता र ब्राह्मणहरूको स्वरूप र प्रदिपाद्य विषय फरक-फरक छन् । संहिताको स्वरूपको माथिनै चर्चा गरिसकिएको छ । दुवै ब्राह्मण ग्रन्थको स्वरूप गद्यात्मक छ । ऐतरेय ब्राह्मणमा आठ पञ्चिका छन् । प्रत्येक पञ्चिकामा पाँच अध्याय छन् । यस हिसाबले समग्रमा चालीस अध्याय छन् । शांखायन ब्राह्मणमा तीस अध्याय छन् । अध्यायभित्र पनि विभिन्न खण्डहरू छन् । तीस अध्याय २२६ खण्डमा विभक्त छन् । ऐतरेय ब्राह्मणमा यज्ञमा होताले गर्नु पर्ने विशेष विधि उल्लेख छ । यसरी वेदको मुख्य उद्देश्य यागद्वारा परमात्माको उपासना गर्नु रहेको देखिन्छ ।

वेदमा परमात्मा तत्त्वविचार

वेदमा तीन काण्ड छन् - कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड र ज्ञानकाण्ड । यी काण्डमध्ये अन्तिम काण्ड मुक्तिका लागि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । किन भने यस संसारमा ज्ञानविना मुक्ति असम्भव मानिन्छ । यस काण्डमा केवल परमात्मतत्त्वको विचार गरिन्छ । वेदको अनुसन्धानबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ । वेदमा परमात्मातत्त्व प्रादिपादित छ । वेदमा पुरुषसूक्त, हिरण्यगर्भसूक्त, अस्यवामीय सूक्त तथा नासदीय सूक्त आदि उल्लेखनीय सूक्तहरू छन् जसले परमात्मातत्त्व बोध गराउँछन् । यी मध्ये नासदीय सूक्त पनि एक हो । जसले संसारको उत्पत्तिको संकेत गरेको छ ।

नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योम परो यत् । किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्मभः किमासीदगहनं गभीरम् ॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अन्ह आसीत् प्रकेतः । आनीदवात् स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किं चनास ॥

(ऋक्. १०/१२९/१-२) ।

अर्थात् सृष्टिको प्रारम्भमा (प्रलयकालमा) सत्य असत्य केही पनि थिएन । जीवात्मा, पृथ्वी, आकाश र स्वलीक आदि केही थिएन । (जिज्ञासा) यदि थियो भने ती तत्त्वहरू कहाँ थियो ? ब्रह्माण्ड कहाँ थियो ? समुद्र अर्थात् जलसमूह कहाँ थियो ? (उत्तर) केही पनि थिएन । (भएको भए हामीले शास्त्रमार्फत थाहा पाउँथ्यौं) संसार शून्य थियो । थियो त एकमात्र प्राण क्रियादिले रहित सर्वशक्तिमान् परमात्मतत्त्व थियो । यसका अतिरिक्त कहिँ केही थिएन । माथिको वेदको ऋचामा आएको स्वधा शब्द यहाँ माया बोधक शब्द हो । जुन माया शक्तिमान्मा मात्र रहन्छ । माया स्वतन्त्र रूपमा रहन सक्दैन । त्यसैले शक्ति र शक्तिमान्मा कुनै भेद छैन । त्यसैले वेदले तदेकम् शब्दद्वारा एक मात्र परमात्मतत्त्व भएको संकेत गरेको हो । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने सृष्टिको प्रारम्भमा जगत्को कारण अनेक नभएर एकै थियो । पुरुषसूक्त पनि यही सिद्धान्तमा आधारित छ । पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् (ऋक् १०/१०/२) अर्थात् जो भूतकालमा उत्पन्न भयो, भविष्यमा उत्पन्न हुनेछ र वर्तमानमा छ त्यो सबै परमात्मा स्वरूप हो । यस सिद्धान्तलाई आचार्य यास्कले निरुक्तमा यसरी उल्लेख गरेका छन्- तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अर्थात् सबै कालका सञ्चालक सर्वशक्तिमान् परमात्मतत्त्व धेरै नाममा व्याप्त छ । कसरी अपि वा कर्म पृथक्त्वात् कर्मका आधारमा एकै व्यक्ति विभिन्न नामले चिनिन्छ । जस्तै होताध्ययुर्ब्रह्मोद्गातेत्यस्येकस्य (निः ७/२) अर्थात् एकै व्यक्ति कुनै यज्ञमा होताको रूपमा, कुनै यज्ञमा अध्वर्युको रूपमा कुनै यज्ञमा ब्रह्माको रूपमा र कुनै यज्ञमा उद्गाताको रूपमा रहेर कर्म गर्दछ । त्यसै कर्मको आधारमा कहिले होता, कहिले अध्वर्यु, कहिले ब्रह्मा र कहिले उद्गाताको नामले चिनिन्छ । त्यसै गरी एक नारी कुनै ठाउँमा कन्याको रूपमा कुनै ठाउँमा कुमारीको रूपमा कुनै ठाउँमा श्रीमतीको रूपमा कुनै ठाउँमा बुहारीको रूपमा र कुनै ठाउँमा आमाको रूपमा रहन्छन् । त्यसैले माथि उल्लेख भएका होता, अध्वर्यु आदि व्यक्ति र कन्या, कुमारी आदि व्यक्ति एकै भए भैं परमात्मतत्त्व पनि एक हो परन्तु यही परमात्मतत्त्वलाई ऋषि महर्षि आदि भक्तहरूले विभिन्न नामले स्मरण गर्दछन् । जस्तै-

इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपणी गरुत्मान् । एकं सद् विप्रा बहुधा बदन्यगिर्न यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ (ऋक् १/१६४/४६)
अर्थात् सत् (परमात्मा) एकै छ । एक परमात्मालाई नै भगवद्भक्तहरू इन्द्र, मित्र, वरुण र अग्निको नामले स्तुति गर्दछन् । सुन्दर प्वाँखवाला तीव्रगामी गरुण, यम र मातरिश्व आदि नामले पनि स्तुति गर्दछन् त्यसैले परमात्मतत्त्व एकै हो उसको नाम र रूप भने अनेक छन् । यस ऋचाका आधारमा परमात्मतत्त्व एकत्वमा बहुत्व र बहुत्वमा एकत्व समाहित भएकाले यहाँ एकेश्वरपादको महत्त्वपूर्ण तथ्य फेला पर्न सकिन्छ । यस्तै एकेश्वरवादलाई पुष्टि गर्ने अन्य ऋचाहरूलाई पनि निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।

अहं मनुरभव सूर्यश्चाऽहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समार्जुनेयं न्युञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥

अहं भूमिमददामारीयाऽहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय । अहमपो अनयं वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ (ऋक् ४/२६/१-२)

अर्थात् म नै प्रजापति हुँ। हामी सबैको प्रेरक सविता हो। म नै कवि (ब्रह्म) हुँ। अतः हे मानव मलाई राम्ररी बुझ। मैले नै पृथ्वीको उत्पत्ति गरेको हुँ। मैले हव्यदाता मानवको सत्य अभिवृद्धिका लागि शब्दायमान जल उत्पन्न गरेको हुँ। यसरी यहाँ एउटै परमात्मतत्त्वको अनेक स्वरूपगत भिन्नता पाउन सकिन्छ।

अहं रुद्रेर्भर्वसुभिश्चराम्यहादित्यैरुत विश्वेदेवैः। अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥

अहं सोममानसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्। अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां परो दिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना सं बभूव (ऋक् १०/१२६/१-८)।

वाग्देवी भन्निछन् म रुद्र हुँ र वसुहरूका साथ विचरण गर्दछु। अदित्य देवता, मित्र, वरुण, इन्द्र, अग्नि र दुई अश्विनीकुमार लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरूमा व्याप्त छु। यस परमात्मतत्त्वको बोध सबैले गर्न सक्दैनन् र प्रत्येक वस्तुलाई भिन्न भिन्न दृष्टिले हेर्दछन्। किन भने मानिसको मनमा कुनै न कुनै अहंकार रहेको हुन्छ। त्यस अहंकारले परमात्मतत्त्वको सत्तालाई ढाकेको हुन्छ भन्ने तथ्यको बोध निम्न ऋचाले गराउँदछ-

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥ (ऋक् १/१६४/२००)।

अर्थात् सधै नै साँससँगै बस्ने परस्परमा सख्यभाव भएका दुई पक्ष (जीवात्मा र परमात्मा) एउटै रुख (शरीर) को आश्रय लिएर बसेका छन्। एउटा हो जीवात्मा ऊ त्यस रुखमा फलेको फल (कर्मफल) लाई स्वाद लिईकन खान्छ। दोस्रो हो परमात्मा ऊ फलको उपभोग गर्दैन। अगाडिका (साँगेको) साथी पक्षि जीवात्मा र त्यसले खाएको (फल) लाई हेरिरहन्छ मात्र। यहाँ हेर्नु भनेको भोक्ता बनेर भोग गर्नु होइन, साक्षी भएर, तटस्थ भएर अनासक्त भएर हेर्नुमात्र भनेको हो। परमात्मा हेर्छ मात्र भोग गर्दैन त्यसैले निर्विकार छ। जीवात्मा हेर्छ, भोग गर्छ र सुखीदुःखी भई विकारी हुन्छ फरक यही नै हो जीव र ईश्वरमा। यही रहस्यको बोध अन्तस्करमा भएपछि मात्र जीव ज्ञानी हुन्छ र उसले जीवनको महत्त्व राम्ररी बुझ्दछ। जीवनको महत्त्व बुझ्नेपछि जीवनलाई साधनामा लगाउँछ र अन्त्यमा मुक्ति प्राप्त गर्दछ।

निष्कर्ष

माथिका तथ्यबाट के पुष्टि हुन्छ भने ऋषिहरूले आफ्नो तपोबलबाट प्राप्त गरेका अत्यन्त जीवनोपयोगी धर्मार्थकाममोक्षपरक ज्ञानबाट आफ्नो आचरण शुद्ध पार्नुपर्दछ। शुद्ध आचरणमा रहेर एक मात्र परमात्मतत्त्वको खोजी गर्नाले जीवनमा आनन्दको अनुभूति हुन्छ। यसका लागि एकत्वभावको अनुभूति हुनुपर्दछ। जवसम्म प्रतिविम्ब विम्बबाट भिन्न हुन सक्दैन भन्ने तथ्यको बोध हुँदैन र द्वैतभाव मनमा रहिरहन्छ तब सम्म कि त जगतका प्रति कि त परमात्मतत्त्वप्रति भिन्नताको आभास भई नै रहन्छ। त्यसका लागि चन्द्रमा एक छ तथापि प्रत्येक जलाशयमा चन्द्रमाको प्रतिविम्बात्मक रूप भल्किन्छ भन्ने जस्ता तथ्यको बोध हुन, पर्दछ। त्यसका साथ-साथै आफुभित्र रहेको पारमात्मतत्त्व ज्ञानको लागि म को हुँ ? यस धर्तीमा कसरी आएँ ? अव मैले के गर्नुपर्छ ? जस्ता कुराको जिज्ञासा हुनुपर्दछ। जिज्ञासा नै परमात्मतत्त्व वा हरेक वस्तुको बोध हुने पहिलो खुदिखलो हो। जान्ने इच्छा भएपछि ज्ञानको लागि कर्म गर्दै जान्छ। कर्मबाट अपूर्व सिद्धि हुन्छ। अपूर्व सिद्धिबाट परलोक (स्वर्गादि) को प्राप्ति हुन्छ। त्यसपछि स्थूल-सूक्ष्म, अन्तर-बाह्य, जाग्रत-स्वप्न, यो लोक परलोक, सुख-दुःख, लाभ-हानी र जन्म-मृत्यु आदि साराका सारा कार्यका सञ्चालक सर्वेश्वर सर्वशक्तिमान् एक मात्र परमात्मतत्त्व (परब्रह्म) हो भन्ने तथ्यको ज्ञान हुन्छ। ज्ञानबाट नै जीवको मुक्ति हुन्छ भन्ने उद्घोष वेदले गरेको छ। वेदको यही उद्घोषलाई विश्वास मानि आफ्नो जीवन सार्थक बनाउन तिर लागेमा नै बुद्धिमान् मानिसको बुद्धिमत्ता ठहर्दछ। सम्पूर्ण ज्ञान र परमात्मतत्त्व सम्बन्धी तथ्य एउटै लेखमा सम्भव नहुने भएकाले यहाँ सक्षिप्त चर्चा मात्र गरिएको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अमरकोश (रामाश्रमी व्याख्या र हिन्दी टिप्पणीसहित), सम्पा. हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा विद्याभवन, वारा., सन् २००८।
अर्थसंग्रह (संस्कृत-हिन्दी व्याख्यासहित), सम्पा. पट्टाभिराम शास्त्री, चौखम्बा ओरियन्टलिया, वारा., सन् १९८३।
आपस्तम्भश्रौतसूत्र (धूर्तस्वामीको भाष्यसहित, १-२ भाग), सम्पा. चिन्नस्वामी शास्त्री र पट्टाभिराम शास्त्री, ओरियन्टल इन्स्टिट्युट, बरोडा, सन् १९५५।
ऋग्वेदसंहिता (सायणभाष्य र भाषानुवादसहित १-९ भाग) रामगोविन्द त्रिवेदी, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, पुनर्मुद्रण सन् २००७।
ऋग्वेदिभाष्यभूमिका, दयानन्द सरस्वती, सम्पा. युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, वि. सं. २०५९।
ऋते ज्ञानान् मुक्तिः, शरत्कुमार भट्टराई, श्रीरार्जिजनकस्मृतिकोष, काठमाडौं, वि. सं. २०७५।
ऐतरेयब्राह्मण (सायणभाष्यसहित १-४ भाग), सम्पा. पं सत्यव्रत सामश्रमी, एशियातिक सोसाइटी कलकत्ता, सन् १८९५।

कल्याण -वेद कथाङ्कः, वर्ष७३, कल्याण कार्यालय गोरखपुर वि. सं. २०७३।

कात्यायनश्रौतसूत्र (विद्याधरवृत्तिसहित), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, सन् १९९०।

कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयब्राह्मण (सायणभाष्यसहित) १-३ भाग), सम्पा. नारायण शास्त्री गोडबोले, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पुणे, सन् १८९८।

चरणव्यूह -शौनकीय) महिदासकृत भाष्यसहित, सम्पा. अनन्तराम शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिज, वाराणसी, सन् १९३८।

जैमिनीयन्यायमाला ९१-३०, सम्पा. पट्टाभिराम शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि. सं. २०४७।

तैत्तिरीय-उपनिषद् (सानुवाद साङ्करभाष्यसहित), गीताप्रेस, गोरखपुर, वि. सं. २०५०। धातुपाठ -पाणिनीय), रामलाल कपूर, ट्रस्ट, अमृतसर, वि. सं. २०५२।

निरुक्त (संस्कृत-हिन्दी टीकासहित), मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास, दिल्ली, पुनर्मुद्रित सं २००१।

प्रेमदेखि परमात्मासम्म, शिवगोपाल रिसाल, ललितपुर, वि. सं. २०६५

भागवतपुराण १ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् रामानन्दी टीका

मनुस्मृति (कुल्लूकवृत्तिसहित), चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि. सं. २०५७।

महाभारत -नीलकण्ठकृत भारतभावदीप' टीकासहित, १-६ भाग०, सम्पा.वासुदेवाचार्य, गोपाल नारायण कंपनी, मुम्बयी, सन् १९०१।

मुण्डकोपनिषद् (शाङ्करादि ३ भाष्यसहित), आनन्दाश्रम, पूना, सन् १८८२।

वाचस्पत्यम् (बृहत्-संस्कृताभिधानम्, १-६ भाग), तारानाथ तर्कवाचस्पति भट्टाचार्य, चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, सन् १९६२।

वेदशाखापर्यालोचन (कातीय-चरणव्यूहपरिशिष्टसहित), कोचिनसत्र, केदारघाट, वाराणसी, सन् १९५५।

वैदिकवाङ्मयस्येतिहास, आचार्य जगदीशचन्द्र मिश्र, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, सन् १९८९।

वैदिक साहित्य और संस्कृति, वाचस्पति गैरोला, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, सन् १९८९।

शतपथ ब्राह्मण (माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण सायणभाष्यसहित, १-९ भाग), सम्पा. पं. सत्यव्रत सामश्रमी, एशियाटिक सोसाइटी, कलकत्ता, सन् १९०३-१९११।

Life- An Eternal Journey

Hemanta Raj Adhikari

Life is a journey. It is a blend of internal and external journey for a balance among body, mind and spirit. It is a mission of self-discovery, self-recovery, self-discipline, self-empowerment and self-liberation for self-realization of pure potentiality. Every individual is endowed with unique qualities. So, every thought we cherish, every feelings we have, every attitude we carry, every action we repeat becomes our habits and finally we create ourselves as a holistic personality.

Life is a quest for excellence through the proper use of science and sense. Nature has all encompassing capability. The five elements of nature-sky, air, fire, earth and water (SAFE-W) depict a true message of unity among different forces of nature. So, it is our responsibility to understand this very essence of nature and to preserve its beauty to its fullest level.

Think globally, act locally is the supreme ideal which ever inspires us to act sincerely and honestly. Every dream we visualize and every ideal we hold are grounded on the supreme qualities of soul such as knowledge, purity, love, peace, happiness, bliss and power. The traits such as check, change and create ever guide us to reengineer our thought patterns. We have a big responsibility to shoulder, unique roles to play, unlimited resources to utilize and infinite relationships to build up to pass a significant message of global fraternity with strong foundation of moral values and character.

Buddha-the enlightened one is one of our guides and mentors for our journey within and without. His eight-fold paths -(LIVE MSCM) right livelihood, right intent, right views, right effort, right mindfulness, right speech, right conduct and right meditation makes us strong every single day with wisdom and insight. Life as such is a blend of meditation, insight, spirit, science, intellect, order and novelty. It is a journey for peace and positivity. It is aptly said that actions speak louder than words. I believe in the power of immortal SOUL (Source Of Unique Light). Every individual is free to make an inner journey of peace, bliss and happiness irrespective of interpersonal barriers. This intrapersonal journey of eternity is the journey of life.

In this connection, I would like to share an inspirational story of Sir Edmund Hillary. Sir Edmund Hillary, a New Zealander, a pioneer in the field of mountaineering, had attempted to climb Mt. Everest three times but had got no success. It made him sad and he returned to New Zealand. Despite his failure, his friends and relatives made a plan to cheer him up and they had organized a program to boost up his confidence. They had drawn a picture of Mt. Everest and on the top of Everest, they had placed Edmund with a flag in his hand and a smiling face. The picture was pasted on the wall of the hall. Then he was called on the podium and a question was asked to him. The question was what is the height of Mt. Everest? He immediately replied that 8848 m is the height of Everest. And again he was asked another question, what is the height of a man? He was confused. They were not talking about physical height of a man. One of his friends told that the height of a man depends on his thought, spirit, will-power and determination. The presentation of his friend made him feel excited and he was committed to make a next attempt to Everest. And as said earlier, he made the next attempt and on 29th May, 1953, he conquered Everest. He created a glorious history in the field of mountaineering. This story of Edmund makes us believe in an indomitable spirit of mankind.

Life as such is a journey of hope, meaning and purpose for a better understanding and excellence.

THE END

FOUR DHAMS OF NEPAL

Nikhil Bani Subedi, Class 10

Nepal is the only country which has many cultures, languages and castes. Therefore people say Nepal is a country of 4 castes, 36 subcastes. Many people are living here from different religions such as Hindu, Muslim, Jain, Buddhist, Christian, and many other. Most of the people are following Hinduism. Hinduism is the main and largest religion of Nepal. According to the latest census, the Hindu's population in Nepal estimated to be around 2, 15, 51, 492 which accounts 81.3 percent of country's population. There are many temples of Hindus in Nepal. Kathmandu is the capital city of Nepal and it is also known as city of temples. There are many temples in Nepal but 'Char Dham' is popular among them. The 'Char Dham' in Nepal are Baraha Kshetra, Pashupati Kshetra, Mukthi Kshetra and Ruru Kshetra.

1. BARAHA KSHETRA:

Baraha Kshetra is located in Sunsari district of Nepal which lies in province 1. It is on the bank of Sapta Koshi River. This place is also depicted in Brahma Puran, Baraha Puran, Skanda Puran and the Mahabharat. According to the Purans, lord Bishnu took the Barha avatar to kill demon Hiranyaksha in this place. The temple of Baraha Kshetra was destroyed by the earthquake of 1990 BS. After that in 1991 BS Juddha Samsher rebuilt the temple in shikhar style. Shikhar style is dedicated to Lord Bishnu. In Baraha Kshetra there is the temple of Laxmi Panchayan, Guru Baraha, Surya Baraha, Nageshwar and many other. The statue of Baraha Kshetra is built about 1500 years ago. Every year on the day of Kartik Purnima and Makar Sankranti. A great fair is organized by the local people. Mainly we can see people's crowd in Rishi Purnima, Vyas Purnima, Falgun Purnima and in every Ekadashis. Indian people also come in Baraha Kshetra in popular festivals to worship Lord Buddha.

2. PASHUPATI KSHETRA

Pashupati Kshetra is located in Kathmandu district. It lies in province 3. It is on the bank of Bagmati River. The name of this temple is Pashupatinath. Pashupatinath literally means the lord of animals. This temple is dedicated to Lord Shiva. The exact date of Pashupatinath's construction is unknown. Despite this fact Pashupatinath is considered as the oldest Hindu temple of Kathmandu. This temple is in Pagoda style. The Pashupatinath is listed in a UNESCO world heritage site. There are many other temples dedicated to different gods and goddesses in Pashupati Kshetra. Guhyeswari, Kirateshwar, Bashukinag, Bhairav, Budhanilkantha, Krishna and Ganesh temple are most popular among them. It covers an area of about 2.4 square kilometres. Tourists from all over the world come here to see the beauty of this temple. We can see the crowd of people in the morning and in the evening of Ganga aarati. The Pashupati Kshetra pulls crowd in Maha Shivaratri, Haritalika Teej, Bala Chaturdashi and every Monday of the holy month of Shrawan. We can offer special Puja at the temple by paying fee to the temple authorities.

3. MUKTI KSHETRA

Mukti Kshetra is located in Mustang district. It lies in province 5. This holy place lies in the north western part of Nepal. Every year thousands of people visit the Muktinath temple. This temple is situated at an altitude of 3749 meters above the sea level. Muktinath lies 18 m. north of district headquarters of Jomsom. This temple is dedicated to Lord Shiva. This temple is in Pagoda style. Many people take water from 108 taps to their home. First of all people bath in those taps and worship god. There is Kali Gandaki river in Mukti Kshetra. We cannot find Shaligram except in Kali Gandaki. This temple is situated on a high mountain range and is visited during fair weather. So we can see the crowd of people between March and June and September and November.

4. RURU KSHETRA

Ruru Kshetra is located in Palpa district. It lies in province 4. Ruru Kshetra is also known as Rishikesh Kshetra. This area lies on the bank of Kali Gandaki and Ridi Khola Pool. The temple of Rishikesh was built by Mukunda Shen, the first king of Palpa. According to the people, the king found the statue of Rishikesh in Kali Gandaki river while he was taking a bath. Then he built a temple and put that statue there. Rishikesh temple is dedicated to Lord Vishnu. According to Baraha Puran, the holy place got its name from a girl named Ruru. Lord Vishnu who was impressed with the girl asked her for a wish. She asked Lord Vishnu to stay at the place forever and Vishnu agreed. This place is also known as Vanaras of Nepal. We can see the thousands of pilgrims throng there on the month of Magh, especially on the first five days of Magh. We can see many pilgrims in Rishikesh temple.

विद्यालय रूपान्तरण योजना सम्बन्धी गोष्ठीको प्रतिवेदन

नेपाल वेदविद्याश्रमले भविष्यमा कुन दिशा लिने अथवा भविष्यको वेदविद्याश्रम कस्तो हुने ? भन्ने विषयमा विद्याश्रमको सभाहलमा एक वैचारिक गोष्ठी सम्पन्न भएको थियो । जुन गोष्ठीमा प.क्षे.वि.कोषका पूर्वसदस्य सचिव तथा पशुपतिक्षेत्र गुरुयोजनाका प्रमुख प्रा. चेतोनाथ गौतम, प.क्षे.वि. कोषका परिषद् सदस्य श्री भगवतीप्रसाद देव, निर्देशक श्री भोलाप्रसाद सिटौला, निर्देशक श्री भरत मरासिनी, इन्जिनियर श्री केदार थपलिया, योजना अधिकृत श्री सीताराम रिसाल तथा अन्य अधिकारी एवं विद्यालयका शिक्षक-कर्मचारीको उपस्थिति थियो । प्रस्तुत गोष्ठीको निर्देशन तथा सञ्चालन प.क्षे.वि.कोषका परिषद् सदस्य एवं विद्यालय सञ्चालक समितिका अध्यक्ष श्री घनश्याम उपाध्यायले गर्नुभएको थियो ।

गोष्ठीको उद्देश्य

२०३१ सालदेखि आजसम्म निरन्तर चलिरहेको नेपाल वेदविद्याश्रमको रूपान्तरण कसरी, कस्तो र किन गर्ने भन्ने प्रमुख विषय रहेको उक्त गोष्ठीको प्रमुख उद्देश्य विद्याश्रमको रूपान्तरण योजना बनाउनु रहेको थियो ।

स्वरूप (विश्लेषण)

मिति २०७६/०८/०९ का दिन उक्त गोष्ठीको प्रारम्भ भएको थियो । कोषका केही अधिकारी र विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारीहरूको उपस्थितिमा प्रारम्भ भएको उक्त कार्यक्रमको उपस्थिति क्रमशः बढ्दै गयो, हलका सबै कुर्सीहरू भरिए । कार्यक्रमलाई प्रभावकारी एवं निर्णयमुखी बनाउने उद्देश्यले पशुपति क्षेत्र विकास कोषका गुरुयोजनाका प्रमुख, योजनाका प्रमुख तथा इन्जिनियरलाई समेत साक्षी राखेर गरिएको कार्यक्रम करिब ४ घण्टा चलेको थियो । उक्त गोष्ठीका सञ्चालक घनश्याम उपाध्यायले प्रविधिको सहयोगमा नेपाल वेदविद्याश्रमको रूपान्तरण योजना प्रस्तुत गर्नुभएको थियो, जुन निकै प्रभावकारी रह्यो ।

परिकल्पना, ध्येय, लक्ष्य गरी तीन शीर्षक र लक्ष्यअन्तर्गत शिक्षामा तहवृद्धि र स्तरवृद्धि, भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन, जनशक्ति अभिवृद्धि र व्यवस्थापन, सहभागितामूलक गतिविधि, शिक्षक नेतृत्वका क्रियाकलाप, व्यवस्थापन, विविध र आर्थिक व्यवस्थापन गरी नौ ओटा शीर्षक थिए ।

सुसंस्कृत समुन्नत नेपालको परिकल्पना, नेपाल वेदविद्याश्रमलाई वेदोऽखिलो धर्ममूलम्को अभिप्रायलाई समाजमा स्थापित गर्दै पौरस्त्य वाङ्मयको उत्कृष्ट ज्ञानार्जनकेन्द्रको रूपमा स्थापित गर्ने ध्येय र वि.सं. २०८२ सम्ममा विद्याश्रममा आचार्य (स्नातकोत्तर) सम्मको अध्ययन गर्ने सुविधाबाट विद्यार्थीहरू लाभान्वित भएका हुनेछन् भन्ने महत्त्वपूर्ण लक्ष्य रूपान्तरण योजनाअन्तर्गत समेटिएको थियो ।

यो महत्त्वपूर्ण लक्ष्यप्राप्तिको पहिलो कोशेढुङ्गो संस्कृत माध्यमिक विद्यालय (सं.मा.वि.) बाट संस्कृत महाविद्यालय (सं.म.वि.)मा रूपान्तरण गर्ने र कम्तीमा ४ विषय शुक्लयजुर्वेद, व्याकरण, ज्योतिष र न्यायमा आचार्यसम्म पढाइ हुने पशुपतिनाथ वेदविद्याश्रम संस्कृत महाविद्यालय सञ्चालनमा ल्याइने योजना छ । गोष्ठीमा सहभागीहरूको ऋक्, यजु, साम, अथर्व र उपनिषद् गरेर ५ ओटा समूह निर्माण गरिएको थियो । प्रत्येक समूहलाई ८ ओटा प्रश्न सोधिँएकोमा ती समूहबाट आएका उत्तरलाई टोलीप्रमुखले शब्दचित्रमा प्रस्तुत गरेका थिए । उक्त प्रश्नोत्तर निम्नानुसार छन् -

१) हामी आफ्नो राष्ट्रलाई कस्तो देख्न चाहन्छौं ?

वैदिक सनातन धर्म संस्कृतिद्वारा अनुप्राणित, धार्मिक सहिष्णुतायुक्त, मौलिक संस्कृति र परम्पराको सम्वाहक, स्वतन्त्र, सार्वभौमसत्तासम्पन्न, शान्त, सुन्दर सुव्यवस्थित, सुशिक्षित, समृद्ध, सभ्य, सुशासित, नैतिक चेतनाद्वारा सञ्चालन गरिने रामराज्यजस्तो विश्वको उदाहरणीय राष्ट्रको रूपमा देख्न चाहन्छौं ।

२) हामी वेदविद्याश्रमको अवस्था कस्तो देख्न चाहन्छौं ?

प्राचीन गुरुकुलीन मर्यादालाई आत्मसात् गरी सम्पूर्ण चतुर्दश विद्या र चतुः षष्टि कलाहरूको अध्ययन-अध्यापन तथा अनुसन्धानको केन्द्रका रूपमा स्थापित गरी नेपालका ७५३ ओटै स्थानीय निकायलाई प्रतिनिधित्व गर्ने विद्यार्थीहरूलाई अध्यापन गराउने विद्यालयको रूपमा यसको विकास होस् । यस विद्यालयमा सेवारतहरूलाई पूर्ण सन्तुष्ट गर्न सक्ने शिक्षण संस्थाका रूपमा यसले आफूलाई स्थापित गर्न सकोस्- जहाँ कार्यरतहरू अन्यत्र जान नचाहन् र अन्य सबै क्षेत्रका व्यक्तिहरू

यहाँ सेवा गर्न इच्छुक बनुन् । सुव्यवस्थित, संस्कृत एवं पौरस्त्य वाङ्मयको अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान हुने नमुना विश्वविद्यालयका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मान्यता यसले प्राप्त गरेको । सनातन संस्कृति तथा संस्कृत वाङ्मयको संवाहक, आत्मनिर्भर र समस्यारहित बनी वैदिक संस्कृतिको केन्द्र बनेोस् । राष्ट्रका लागि व्यवहारोपयोगी शिक्षा प्रदान गर्न सक्षम विद्यालयको नाम लिनुपर्दा वेदविद्याश्रम अग्रस्थानमा आओस् । यी नै आगामी वेदविद्याश्रमको अवस्थाका बारेमा प्रकट भएका विषयहरू हुन् ।

३) हाम्रो इतिहास कस्तो छ ?

सीमित स्रोत साधनद्वारा सञ्चालित हुँदाहुँदै पनि आजसम्मको इतिहास केही पक्षबाहेक सन्तोषजनक र विकासशील देखिन्छ । वैदिक धर्म, संस्कृतिको संरक्षणको अभिभारा वहन गर्दै आएको वैदिक धर्म, संस्कृति, परम्परा एवं संस्कृत शिक्षाको विकासका निम्ति यसले योगदान गरेको छ । विद्यार्थीको गुणात्मक स्तर, संस्थाकालदेखि धेरै समयसम्म शिक्षक कर्मचारीको हकमा स्थायित्वका विषयमा बाहेक सन्तोषजनक, समाजोपयोगी गर्विलो र अग्रगमनका लागि उत्प्रेरक छ ।

४) हाम्रो इतिहासका सुनौला पक्ष के-के हुन् ?

यस विद्यालयबाट उत्पादित जनशक्ति राज्यका विभिन्न महत्त्वपूर्ण स्थानमा पुगेर आफ्नो सामाजिक दायित्व वहन गर्नुका साथै वैदिक सनातन धर्म संस्कृति एवं संस्कृत वाङ्मयको संरक्षण, संवर्धन र प्रचारप्रसारका कार्यहरूमा लागि परेका देखिन्छन् । यहाँबाट एउटै कक्षा मात्र पनि अध्ययन गरी बाहिरिएका छात्रहरू बेरोजगार बस्नु परेको अवस्था छैन । नेपालका संस्कृतशिक्षालयहरूको केन्द्रीय विद्यालयको रूपमा रहेर बेरोजगार उत्पादन नगर्ने र शतप्रतिशत समाजोपयोगी जनशक्ति उत्पादनमा सफल रहनु, वैदिक संस्कृति र वाङ्मयको संरक्षणमा अडिग रहनु हाम्रो इतिहासका सुनौलो पक्ष हुन् ।

५) हामीले को कोसँग मिलेर काम गर्नुपर्ला ?

वैदिक सनातन धर्म, संस्कृति तथा समग्र वैदिक वाङ्मयमाथि आस्था राख्ने व्यक्ति, समाज, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ-संस्था, पशुपति क्षेत्र विकास कोष, तीनै तहका सरकार, नेपाली समाज, विश्वविद्यालय, अभिभावक, समाजसेवी, उद्योगी तथा हाम्रो उद्देश्यलाई आत्मसात् गर्ने अन्य निकायहरूसँग हामीले मिलेर काम गर्नुपर्छ ।

६) हामीले चाहेको जस्तो हुन कसरी अघि बढ्नुपर्ला ?

हामीले चाहेको जस्तो बन्नलाई शुभेच्छुक सबैको सल्लाह र सुभाबलाई आत्मसात् गर्दै क्रमिक रूपमा विकासको बाटोमा अघि बढ्नु नै उपयुक्त हुन्छ । यहाँभित्रको भौतिक एवं जनशक्ति व्यवस्थापनको पक्षलाई दरिलो बनाउँदै मौलिक धर्म, संस्कृति तथा संस्कृत वाङ्मयका विज्ञहरूसँग परामर्श, सहकार्य एवं समन्वय गरी वर्तमान समस्याको तत्काल निराकरण गर्दै, बुद्धि न ५ मा उल्लेखित संघसंस्था र जनतासँग मिलेर सकारात्मक सोच, दृढ अटोट, योग्य एवं कर्मठ जनशक्ति व्यवस्थापन र दीर्घकालीन योजनाका साथ अघि बढ्नुपर्छ ।

७) स्रोत को व्यवस्था ?

नेपाल सरकार, पशुपति क्षेत्र विकास कोष तथा अन्य शुभेच्छुक व्यक्ति तथा संस्थाहरूबाट स्रोतको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । राज्यका तर्फबाट र संचालक पशुपति क्षेत्र विकास कोषको थप स्रोत परिचालनबाट यसको समुचित व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । स्रोत व्यवस्थापनका लागि अन्य आधारहरू निम्न हुन सक्छन् -

- क) पश्चिमतर्फ व्यापारिक भवन बनाएर,
- ख) पूर्वको तल्लो भागमा सभाहल बनाई उपयोग गरेर,
- ग) दाताको खोजी गरेर,
- घ) विभिन्न संस्थाबाट सामाजिक उत्तरदायित्व बापतको लगानी भित्र्याएर,
- ङ) विद्यालयको जग्गालाई आयको स्रोतको रूपमा परिचालन गरेर,
- च) दाता र दातृनिकायसँग समन्वय गरेर,
- छ) सबै तहका सरकारसँग समन्वय गरेर,

उपर्युक्त सबै कार्यको समन्वय पशुपति क्षेत्र विकास कोषले गर्दा सहज हुने देखिन्छ ।

८) नियम, संरचना र सहभागिता व्यवस्थापन कसरी गर्दा राम्रो होला ?

नियम, संरचना र सहभागिता व्यवस्थापन निम्नलिखित तरिकाले गर्न सकिन्छ -

- क) विद्यालय व्यवस्थापन र सुसञ्चालनका लागि आवश्यक नियमावलीको निर्माण गर्ने,
- ख) उद्देश्य अनुसार अधि बढ्दै जाँदा आवश्यकता अनुसार वैदिक धर्म, संस्कृतिलाई असर नपर्ने खालका संरचनाको वृद्धि गर्दै जाने,
- ग) सरोकारवाला, शुभचिन्तक एवं सम्पूर्णको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी उत्कृष्ट व्यवस्थापन गर्दै जाने,
- घ) मूर्त, अमूर्त संरचनाको भरपूर उपयोग गर्ने,
- ङ) विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारी, वि.सं.स., प.क्षे.वि.कोष र यस क्षेत्रका सबै पक्षलाई समेटी विज्ञहरूसँग छलफल गरी नियम बनाउने र योजना अगाडि बढाउने।

वर्तमान

यसरी प्राचीन गुरुकुलीय मर्यादालाई आदर्श मानी अध्ययन-अध्यापन चलि रहको यो विद्यालय २७ जना आवासीय छात्र र ७ जना गुरुहरूबाट आरम्भ गरिएको थियो। १०८ संख्याको आवासीय सुविधा रहेको यस विद्यालयमा हाल १९७ जना विद्यार्थी अध्ययन गरिरहेका छन् भने ३३ जना शिक्षक-कर्मचारी सेवारत छन्। विद्यालय सञ्चालनका लागि पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट पर्याप्त बजेट विनियोजन भइरहे तापनि स्तरवृद्धि तथा तहवृद्धिका लागि खासै योजना नबनेको स्थिति छ।

निष्कर्ष

यसरी विभिन्न चरणमा सम्पन्न उक्त कार्यक्रममा प्रस्तुत रूपान्तरण योजना ठूलो मिहिनेत र दूरदर्शिताका साथ तयार पारिएको हुनाले यो योजना नै नेपाल वेदविद्याश्रमको भावी रणनीति वा गुरुयोजना हुन सक्ने भएकाले उक्त गोष्ठी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र औचित्यपूर्ण रह्यो। वि.सं. २०४३ सालबाट नै माध्यमिक तहको शिक्षा प्रदान गर्दै आएको विद्यालयले आजसम्म आइपुग्दा पनि उच्च तहको शिक्षालाई भित्र्याउन नसकेको परिस्थितिमा संस्कृत महाविद्यालयको परिकल्पना आउनु अत्यन्तै सान्दर्भिक, महत्त्वपूर्ण र स्वागतयोग्य छ।

नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय वनकाली, देवोद्यान, काठमाडौंको रूपान्तरण योजना २०७६

(प्रस्तावित रूपरेखा)

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि :

नेपाल विभिन्न प्राचीन सभ्यताहरूको उद्गम भूमि हो। यहाँका नदी, पर्वत, गुहा, वन आदि हाम्रो सभ्यताका साक्षी छन्। यस भूमिका नदी, पर्वत, गुहा, कन्दराका नाम समेत देवी-देवताका नाममा छन्। यहाँ अनेकौं ऋषि-महर्षिहरूले तप गरेका र देवताहरूले वास गरेका धाम तथा उनीहरूले विचरण गरेका तीर्थहरू छन्। यही भूमिमा वेदका ऋचाहरू प्रकट भए। यही स्मृति तथा नीति ग्रन्थहरू रचिए। यस्तो भूमिमा ती गौरवशाली विधाहरूको संरक्षण, अध्ययन, अनुसन्धान, अवलम्बन, प्रसार गर्नु परम दायित्व हो। यस्तै प्रयासहरूको एउटा उपक्रमका रूपमा यस नेपाल वेदविद्याश्रमको स्थापना भएको देखिन्छ।

वि.स. २०२६ सालमा श्री पशुपतिनाथ मन्दिर नजिकै, पशुपति वनकाली क्षेत्रमा रहेको देवोद्यानमा नेपाल वेदविद्याश्रम स्थापना भएको हो। गुरुकुल शिक्षाका माध्यमबाट वैदिक परम्परा एवं सनातन धर्म-संस्कृतिको जगेर्ना गर्दै निष्ठावान् दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने यसको स्थापनाकालीन उद्देश्य हो। पौरस्त्य दर्शनको अध्ययन, अध्यापन एवं अनुसन्धान हुने नमुना विद्यालयको अवधारणाका साथ यस विद्यालयको स्थापना भएको हो।

विद्वान्हरूको परामर्शअनुरूप तत्कालीन राजा महेन्द्रबाट विद्यालयको शिलान्यास भएको यस विद्यालयलाई औपचारिक शिक्षालयमा रूपान्तरण गरी वि.सं. २०३१ सालमा गुठी संस्थानलाई यसको सञ्चालनको जिम्मेवारी दिइएको थियो। वि.सं. २०४३ सालमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको स्थापना विद्यालय परिसरमै भएपछि यस विद्यालयको सञ्चालनमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको संलग्नता रहनु स्वाभाविकै थियो। केही समय विश्वहिन्दु महासंघबाट पनि यसको सञ्चालन भएको थियो। यसको स्थायित्व तथा स्थापनाकालीन उद्देश्य, स्रोतको सुनिश्चितता आदिका कारण वि.सं. २०५६ श्रावणदेखि विद्यालय सञ्चालनको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको जिम्मेवारी पशुपति क्षेत्र विकास कोषले वहन गर्दै आएको छ।

विद्यालयको सबल वर्तमान :

सबलताको अभिवृद्धि र त्यसको माध्यमबाट दिगो सफलता गर्न हामीले हाम्रो इतिहास र वर्तमानका सबल पक्षहरूको स्मरण गर्ने पर्दछ। २७ जना आवासीय छात्र र ७ जना गुरुहरूबाट आरम्भ गरिएको विद्यालयमा हाल ३३ जना शिक्षक-कर्मचारी सेवारत छन् भने १९७ जना विद्यार्थी अध्ययन गरिरहेका छन्, जसमा १०८ संख्याको आवासीय सुविधा उपलब्ध छ। विद्यालय सञ्चालनका लागि पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट पर्याप्त बजेट विनियोजन हुँदै आएको छ। मूलतः आफूसँग भएका सबलता तथा सक्षमताहरूको उपयोगबाट नै थप उपलब्धिहरू प्राप्त गर्ने हो। यसरी हाम्रा उज्याला पक्षहरूको पाना पल्ट्याउँदा, ती पक्षहरूको स्मरण गर्दा गर्विला पक्षहरू मुखरित हुन्छन्। पशुपति क्षेत्र विकास कोषको नेतृत्व हुनु आफैमा महत्वपूर्ण छ। साथ साथै, यहाँ हुँदैआएका अध्ययन-अध्यापनका विषय तथा औपचारिक परिणाम पनि उत्तिकै सन्तोषयोग्य छन्।

राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरमा सम्पन्न हुने संस्कृत र नेपाली भाषाका कविता रचना तथा वाचन, वक्तृता, निबन्धलेखन आदि प्रतियोगिताहरूमा यहाँका विद्यार्थीहरू उत्कृष्ट हुँदैआएका छन्। नियमनिष्ठा र अनुशासनका क्षेत्र विद्यालयका विद्यार्थीहरू अब्बल छन्। यहाँबाट शिक्षित विद्यार्थीहरूले विभिन्न माध्यमबाट वैदिक सनातन धर्मसंस्कृतिको संरक्षणको अभिभारा वहन गर्दै आएका छन्। उनीहरूबाट हाम्रो नेपाल भूमिमा विकसित उत्कृष्ट प्राचीन परम्परा एवं संस्कृत शिक्षाको विकासका निम्ति योगदान भइरहेको छ। अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको गुणस्तर गौरवयोग्य छ। यहाँ कार्यरत शिक्षक-कर्मचारीहरूको अथक श्रमशीलता प्रशंसनीय रहेको छ। यहाँ कार्यरत शिक्षक-कर्मचारी सबैजसो करारमा रहेको अवस्थाका बावजुद कर्तव्यपरायणतामा अनुकरणीय रहनु अर्को विशिष्ट पक्ष हो। यहाँको शैक्षिक अवस्था र वातावरण समाजोपयोगी, गर्विलो र अग्रगमनका लागि उत्प्रेरक छ। यहाँ अध्ययन गरी विश्वबजारमा

बाहिरएका विद्यार्थीहरू संस्कृत भाषा, नेपालका मौलिक रैथाने जातजातिका बीचमा प्रचलित तथा वैदिक सनातन धर्म-संस्कृतिको संरक्षणका क्षेत्रमा क्रियाशील छन्। यहाँबाट एउटै कक्षा मात्र पनि अध्ययन गरी बाहिरएका छात्रहरू बेरोजगार बस्नु परेको अवस्था छैन। यहाँबाट उत्पादित जनशक्ति राज्यका विभिन्न महत्त्वपूर्ण स्थानमा पुगेर कुशलतापूर्वक आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्दै आएका छन्। यिनै सबल आधारमा हामीले हाम्रो यो जीवोपयोगी धरोहरलाई थप उँचाइमा उठाउन आवश्यक छ। यही बोधका साथ हामीले सहभागितात्मक विधिबाट यस विद्यालयको रूपान्तरण योजना तयार पारेका छौं।

परिकल्पना [Vision] :

कुनै पनि संस्थाको सार भनेको त्यसबाट संसारले प्राप्त गर्ने सर्वोपरि पहिचान हो। यस्तो पहिचान संस्थाको दूरदृष्टिका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ। दुर्गासप्तशती पाठको कवचमा लेखिएको छ – यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम्। अर्थात् मानिसले जुन जुन कुरा चिन्ताउँछ, त्यही त्यही नै प्राप्त गर्दछ। महान् वैज्ञानिक अल्बर्ट आइन्स्टाइनले भनेका छन्– Imagination is Powerful then Knowledge अर्थात् ज्ञानभन्दा परिकल्पना शक्तिशाली हुन्छ। जीवन निरपेक्ष स्थावर प्रकृति होइन, अपितु यो सापेक्ष र चलायमान प्रवृत्तिको सँगालो हो। हाम्रो जीवनको गति र प्रवृत्तिका धेरै अभीष्टहरू हुन्छन्। तर हामी सबै नेपालीको सर्वोपरि विषय नेपाल राष्ट्र हो। यसको सबलता तथा समृद्धि हाम्रो गतिशील आकांक्षा हो। नेपाल राष्ट्रको सबलता तथा समृद्धिभित्र सांस्कृतिक, आर्थिक, भौतिक आदि विषय अन्तर्निहित छन्। नेपाली जनमनका आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति, सुखानुभूति, समानुभूति प्राप्त भइरहने अवस्था सुनिश्चितताको कामना तथा प्रतिबद्धता छन्। यी प्राप्तिबाट राष्ट्रको अविच्छिन्न प्रगतिमा पूर्णविराम लाग्न नदिने मानवचेतको सक्रियता अपेक्षित छ। राष्ट्रको भौगोलिक सीमा अनतिक्रम्य होस्। राजकीय नेतृत्वबाट वर्ण, वर्ग, लिङ्ग, धर्म, आस्था, भाषा, भूगोल, जातिसमुदायप्रति कुनै प्रकारको विभेद नरहेको अवस्था होस्। सबैका लागि निर्धारित कर्मका आधारमा अवहेलना नभएको होस्। जनमनले आफ्ना भावना व्यक्त गर्न र राष्ट्रसेवक कर्मचारीले नियत कर्मसम्पादनमा निर्भयताको अवस्था सुनिश्चित होस्। राज्यका नीति, विधि, प्रक्रिया र तिनीहरूको कार्यान्वयन पारदर्शी, सहभागितामा आधारित, जवाफदेही भएको होस्। यी सपनालाई एकै सूत्रमा व्यक्त गर्नुपर्दा हाम्रो सर्वोच्च अभीष्ट हो : 'सबल, समुन्नत, समन्यायिक नेपाल'।

सङ्कल्प [Mission]:

गन्तव्य प्राप्तिको दिशामा संस्थालाई गतिशील बनाइराख्न ध्येय/सङ्कल्प महत्त्वपूर्ण हुन्छ। ध्येय भनेको सामान्यतः ध्याउनु हो। ध्याउनु भनेको कार्यसफलताको लागि केन्द्रित ध्यान हो। सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित नगरी सुदूर भविष्यको परिकल्पना साकार पार्न सकिँदैन। ध्येयले परिकल्पना साकार हुने क्रममा नै विषयगत लाभ दिन्छ र मूलाभीष्टको सेवा गर्दछ। हामीले माथि प्रस्तुत गरेको सपना विद्यालयका लागि होइन, यो त राष्ट्र निर्माणको, सुदूर कालसम्म उच्च राष्ट्रिय पहिचानलाई अभिव्यक्त गर्न र नेपाली जनमनले सुखानुभूति प्राप्त गर्ने सपना हो। त्यसैले हामीले हामी जहाँ छौं, त्यहाँ अर्थात् नेपाल वेदविद्याश्रम रूपान्तरणको सङ्कल्प लिनु र तदनुसार नै गतिशील हुनु आवश्यक छ अर्थात् सबल, समुन्नत, समन्यायिक नेपालको परिकल्पना साकार पार्न हाम्रो सङ्कल्प पनि सोही अनुसारकै हुन आवश्यक छ। सुन्दर परिकल्पना, दूरदृष्टि अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हो, यसले मानिसलाई मार्गदर्शन गर्दछ, तथापि सुन्दर परिकल्पनाले मात्र यथास्थितिमा परिवर्तन आउँदैन। सुन्दर परिकल्पनाको यसको उज्यालोमा हिँडिरहन र साकार पार्न ढुढ सङ्कल्प आवश्यक पर्दछ। त्यसलाई हामी ध्येय पनि भन्न सक्दौं। हाम्रो सन्दर्भमा त्यो सङ्कल्प समाजमा वेदोखिलो धर्ममूलमको अभिप्रायस्थापित गर्दै पूर्वीय वाङ्मयको उत्कृष्ट ज्ञानार्जन केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्दै अधि बढ्नु हो।

यस सङ्कल्पलाई साकार पार्न यस विद्यालयमा प्राचीन गुरुकुलीन अवधारणालाई निरन्तरता दिँदै प्राविधिक विद्यालाई समेत समाविष्ट गरी अध्ययन, अनुसन्धानको केन्द्रको तहमा विकसित बनाइनेछ। यसमा चतुर्दश विद्या (चौधै विद्या) र चतुःषष्टि (चौंसठ्ठी) कलाहरू अध्ययन अध्यापन गरिने विश्वविद्यालयको रूपमा विकसित गरिनेछ। नेपालका ७५३ ओटै स्थानीय तहबाट अध्ययन गर्न आउने गरी व्यवस्था मिलाइनेछ। प्राचीन गुरुकुलीय शिक्षणपद्धति र परम्पराको प्रतिनिधित्व गर्ने देशकै नमुना शिक्षालयका रूपमा यसको विकास गरिनेछ। यस विद्यालयमा सेवारतहरूलाई स्थायित्व प्रदान गरिनेछ। विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी सबैका लागि पहिलो रोजाइको शैक्षिक संस्थाको रूपमा यसलाई थप सुव्यवस्थित, गर्दै संस्कृत एवं पौरस्त्य वाङ्मयको अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान हुने राष्ट्रका लागि उपयोगी शिक्षा प्रदान गर्न सक्षम विश्वविद्यालयको स्तरमा यसलाई विकसित गरिनेछ।

लक्ष्य [Goal]:

नेपाली साहित्यमा पढिएको छ– लक्ष्यविनाको मानिस हुन्न, लक्ष्य भएको हुन्छ। लक्ष्यविनाको मानिस साँच्चै वानरजस्तै हुन्छ। योजनाबद्ध प्रयत्नद्वारा हासिल गर्ने उपलब्धिलाई लक्ष्य भनिन्छ। मानिस होस् वा संस्था, लक्ष्य निर्धारण नगरी लाभको आस गर्नु

भनेको अकर्मण्यताको दास हुनु हो, पौरखीहरूले छोडेको जुठोपुरोमा बाँच्नुसरह हो । परिकल्पना अनुसारको लक्ष्य लिएर अगाडि बढ्दा मात्र पौरखीहरूको पहिचान बन्दछ । अतः उपरोक्त सङ्कल्प पूरा गर्न केही लक्ष्यहरू अधि सारिएको छ ।

लक्ष्य नं. १ :

वि.सं. २०८२ सम्ममा नेपाल वेदविद्याश्रममा स्नातकोत्तर(आचार्य)सम्मको अध्ययन गर्ने सुविधाबाट विद्यार्थीहरू लाभान्वित भएका हुनेछन् ।

लक्ष्य नं. २ :

वि.सं. २०८० देखि नेपालका हरेक स्थानीय तहबाट कम्तीमा एकजना विद्यार्थीले यस विद्यालयबाट अध्ययनको लाभ प्राप्त गरेका हुनेछन् ।

लक्ष्य नं. ३ :

वि.सं. २०८५ देखि अन्य राष्ट्रका विद्यार्थीहरू सम्बन्धित मुलुककै छात्रवृत्ति सुविधामा यस विद्यालयमा अध्ययन गरी हाम्रो शैक्षिक योगदानबाट लाभान्वित भएका हुनेछन् ।

लक्ष्य संख्या १ कार्यन्वयनको पहिलो बिसौनीको रूपमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त गरी संमावि (संस्कृत माध्यमिक विद्यालय) बाट संमवि (संस्कृत महाविद्यालय) मा रूपान्तरण भई शुक्लयजुर्वेद, नव्यव्याकरण, नव्यन्याय र सिद्धान्तज्योतिष विषयमा आचार्य (स्नातकोत्तर) सम्मको पशुपतिनाथ वेदविद्याश्रम संस्कृत महाविद्यालय सञ्चालनमा ल्याइएको हुनेछ । नेपाल वेदविद्याश्रमलाई पूर्वीय वाङ्मयको उत्कृष्ट ज्ञानार्जन केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्ने कामको न्यूनतम आधारबिन्दु भनेको यसमा देशभरका विद्यार्थीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्नु हो । अतः हाम्रो यसो गर्दा विद्यालयको प्रभाव तथा सेवाक्षेत्र स्पष्टतः देशव्यापी हुनेछ । लक्ष्य संख्या २ को सफलतासँगै यो लक्ष्य पूरा भएको हुनेछ ।

अहिले हामी हरेक क्षेत्रमा परनिर्भर छौं । यस परनिर्भरताबाट राष्ट्रलाई माथि उकास्न प्रथमतः हाम्रो शैक्षिक क्षेत्रलाई विषयवस्तु, शिक्षण सिकाइको प्रभावकारिता, खोज—अनुसन्धान र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ । हाम्रो देशमा अन्य राष्ट्र र तिनका संस्कृतिको प्रभाव न्यून गर्न तथा हाम्रो संस्कृतिलाई विश्वव्यापी रूपमा स्थापित गर्न अन्य मुलुकका विद्यार्थीले यहाँ पढ्ने वातावरण विकास गर्न र यहाँका गुरुहरूले तदनुसारको अवसरको उपयोग गरेको अवस्था हुनुपर्दछ । यसका लागि हाम्रा शैक्षिक संस्थाहरू तदनुसार हुन आवश्यक छ । शिक्षा, विद्या र ज्ञानको कुनै सीमा हुँदैन भन्ने मान्यतालाई आत्मसात एवं स्थापित गर्न हाम्रो लक्ष्यको सार्थकता हुनेछ । यस लक्ष्यको परिपूर्तिबाट नेपाल र नेपालका शिक्षकहरू पूर्वीय वाङ्मयको शिक्षाका लागि सक्षम रहेको तथ्य प्रसारित हुनेछ । समग्रमा यसले नेपाल भूमिप्रतिको सम्मान अभिवृद्धि गर्नेछ । यसको माध्यमबाट विदेशी मुद्रा आर्जनको स्रोत बढ्नेछ र समुन्नत राष्ट्रनिर्माणमा योगदान पुग्नेछ । लक्ष्य संख्या ३ को कार्यान्वयनबाट यो लक्ष्य प्राप्त भएको हुनेछ ।

कुनै पनि लक्ष्य प्राप्त गर्न उचित, उपयोगी, औचित्यपूर्ण, स्पष्ट एवं प्राप्य उद्देश्यहरू निर्धारण गरी सोहीबमोजिम क्रियाशील हुनुपर्दछ । उद्देश्यहरूले संस्थाको सारप्राप्तिमा भूमिका खेल्नुपर्दछ । उद्देश्यमा आधारित भएर नै संस्था अधि बढिरहने हो । उद्देश्य भनेको मानिसको क्रियाशीलताको तात्कालिक मार्गचित्र हो, जसले लक्ष्यप्राप्तिमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी गतिशील बनाइरहन्छ ।

निम्नानुसार उद्देश्यहरू अधि सारिएको छ :

उद्देश्य १:

२०७७ श्रावणसम्ममा विद्यालयले अधि सारेका दूरदृष्टि, सङ्कल्प, लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यकता अनुरूपको संस्थागत संरचना र संरचना नियम / कार्यविधिहरू तर्जुमा गरिने छ ।

उद्देश्य २:

देशभित्र र बाहिरका, प्रत्यक्ष र परोक्ष सरोकारवालाहरूसँग सम्बन्ध विस्तार गर्दै विद्यालयले अधि सारेका लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोगी हुने गरी लब्धप्रतिष्ठित संस्कृतप्रेमी, विद्वान, शिक्षासेवी, उद्योगी—व्यवसायीहरूको सहभागितामा नेपाल वेदविद्याश्रम सहयोग प्रवर्द्धन सभा गठन गरिनेछ ।

उद्देश्य ३:

प्रत्येक वर्ष उपरोक्त अनुरूपका भवन तथा अन्य आवश्यक भौतिक संरचनाहरू निर्माण गर्दै लगिनेछ ।

उद्देश्य ४ :

आचार्य सम्मको कक्षा सञ्चालन लगत्तै QAA – Quality Assurance Agency for Higher Education प्रमाणपत्र लिइनेछ र शैक्षिक गुणस्तरको सुनिश्चिता प्रदान गरिनेछ।

कार्यसफलताको लागि उद्देश्य अनुसारको रणनीति अवलम्बन गर्न र तदनुसार क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु/गराउनु आवश्यक हुन्छ। अतः निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

रणनीति तथा क्रियाकलाप :

- पशुपति क्षेत्र विकास कोषकै नेतृत्वकारी संरक्षण रहने गरी विद्यालय सञ्चालक समितिको पुनःसंरचना गरिनेछ।
- आवासीय सुविधातर्फ प्रत्येक वर्ष हाल कायम रहेको संख्याको १० प्रतिशत अभिवृद्धि गर्दै कुल आवासीय विद्यार्थी संख्या २५० पुऱ्याइनेछ। प्रत्येक वर्ष कक्षा बढाउँदै आचार्य कक्षासम्म अध्ययन—अध्यापन गरिने महाविद्यालय बनाइनेछ।
- विभिन्न छात्रवृत्ति कोष निर्माण गरी पारदर्शी परिचालन गरिनेछ। नेपाल राष्ट्रभित्रका सबै मौलिक धर्म, संस्कृति र संस्कार अवलम्बन गर्ने रैथाने विभिन्न जातजातिका सनातन धर्म प्रेमीहरूसँगको सम्बन्ध सुदृढ बनाइनेछ।
- विभिन्न माध्यमबाट तीनै तहका सरकारसँग सघन सहकार्य बढाउँदै लगिनेछ। वैदिक सनातन संस्कृति तथा संस्कृत शिक्षाको क्षेत्रमा क्रियाशील अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू यथोचित सम्बन्ध विस्तार गरिनेछ।
- सान्दर्भिक विषयमा विज्ञहरूसँग परामर्श गरिनेछ। उपलब्ध स्रोत—संसाधनको समुचित उपयोग गरिनेछ। स्रोत र साधनको खोजीलाई निरन्तरता दिइनेछ।
- सकारात्मक सोच, प्रशंसनीय दृष्टिकोण, दृढ अठोट अवलम्बन गरिनेछ।
- योग्य तथा योगदानदाताहरूलाई सम्मान, पुरष्कार, अभिनन्दनको परम्परालाई अझ विकसित गरिनेछ।
- स्थानीय सरकारसँग समन्वय गरी आधारभूत तहसम्म वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, पुराण, नेपालमा प्रचलित सभ्यतासहित वाग्मती सभ्यता, पाशुपत दर्शन, संसारमा प्रचलित धर्महरू र सनातन धर्मका बारेमा परिचयात्मक पाठ्यक्रम तयार गरी लागु गरिनेछ।
- कक्षा १२ सम्म संस्कृत, नेपाली र अंग्रेजी भाषामा समानान्तर क्षमता विकास तथा कायम सुनिश्चितताको अवस्था सिर्जना गरिनेछ।
- शास्त्री र आचार्य कक्षाका इच्छुक विद्यार्थीहरूमध्ये प्रतिवर्ष बढीमा ५ जनालाई शास्त्रार्थको माध्यमबाट सर्वधर्मविशारद चयन गरी उपल्लो तहका लागि विशेष छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइनेछ।
- प्रतिदिन कम्तीमा १२ घण्टा उपयोग गर्न सकिने गरी विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी, शोधार्थीहरूलाई उपयोगी हुने पुस्तकालयको व्यवस्था गरिनेछ।
- सिकाइलाई विस्तार गर्न प्रत्येक विद्यार्थीलाई देशभित्र र बाहिरका विभिन्न विश्वविद्यालय, विद्यालयहरूको भ्रमणको अवसर उपलब्ध गराइनेछ।

भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन :

- तोकिएको मापदण्डअनुसार शिक्षक—विद्यार्थी अनुपातको कार्यान्वयन हुने गरी भवन निर्माण गरिनेछ।
- शिक्षक—शिक्षिकाहरूका लागि विषयगत आधारमा कक्षाहरूको व्यवस्थापन गरिनेछ। (स्टाफ रूमको रूपमा एकै ठाउँमा बस्ने व्यवस्थाको विकल्पमा)
- कक्षा १२ सम्मका २५० जना विद्यार्थीहरूलाई सम्पूर्ण सुविधा सहितको आवासीय सुविधा दिइनेछ।
- शास्त्री र आचार्यका ५० जनालाई पूर्णतः आवासीय सुविधा दिई छात्रावास उपलब्ध गराइनेछ।
- आवासीय सुविधा उपलब्ध हुन नसकेका १५० जना विद्यार्थीहरूका लागि छात्रावास उपलब्ध हुन सक्ने गरी भवन निर्माण गरिनेछ। यस्तो भवनमा सशुल्क साभा भोजनगृह र विद्यार्थी स्वयंले पकाउन मिल्ने गरी भान्साघरको सुविधा रहनेछ।

- कम्तीमा १०० शयन सुविधाको अतिथिसदन निर्माण गरिनेछ, यस्तो सदनको उपयोग वेदविद्याश्रमका शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारी, वेदविद्याश्रमका अतिथिहरूका लागि गर्ने व्यवस्था गरिनेछ।
- शास्त्रार्थ, वक्तृत्वकला, मनोरञ्जन, सभा, गोष्ठी आदिका लागि कम्तीमा ५०० जना क्षमताको सभागार निर्माण गरिनेछ।
- आवासीय विद्यार्थीहरूको संख्याको अनुकूल सामूहिक सन्ध्याशाला निर्माण गरिनेछ।
- उपयुक्त स्तरको योग तथा व्यायामशाला निर्माण गरी विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगात्मक योगशिक्षा प्रदान गरिनेछ।
- वैदिक यज्ञशाला निर्माण गरिनेछ र नियमित वैदिक यज्ञ सञ्चालनमा ल्याइनेछ।
- आवश्यक संख्यामा शौचालय तथा स्नानागार निर्माण गरिनेछ।
- सबै विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी, आगन्तुक, अभिभावकका लागि स्वच्छ र स्वस्थकर पिउने पानी उपलब्ध गराइनेछ।
- शिक्षक तथा कर्मचारी आवास भवन निर्माण गरिनेछ।
- पशुपति क्षेत्र विकास कोषको माध्यमबाट उपयुक्त स्थानमा न्यूनतम कपर्दी, हस्तकन्दूक, पादकन्दूक, क्रिकेट खेल्न मिल्ने खेल मैदान व्यवस्था गरिनेछ।
- विद्यालयका भौतिक संरचनाहरूको सुरक्षार्थ उपयुक्त बार—पर्खालको व्यवस्था गरिनेछ।
- हाल सञ्चालनमा रहेको भोजनगृह जीर्ण भई पानी चुहिने भएको र अपुग समेत हुने भएको हुँदा त्यसलाई आवासीय कर्मचारी आवाससम्म विस्तार गर्नुका साथै तला समेत थप गरी आकर्षक र व्यवस्थित बनाइनेछ।
- हालको आवासीय कर्मचारी निवास रहेको भवनमाथि तला थप गरी क्षमतावृद्धि गरिनेछ।
- आवासीय सुविधामा रहेका बाहेक अन्य जनका लागि स्वच्छ, स्वस्थकर, शाकाहारी अल्पाहार तथा भोजनालय सञ्चालनको लागि संरचना व्यवस्था गरिनेछ।
- कक्षाकोठाहरूको बाहिर काष्ठकलाका रूपमा रहेका वेदका र वेदका षडङ्गका स्वरूपहरूलाई वैज्ञानिक ढंगले संरक्षणको प्रबन्ध गरिनेछ।

जनशक्ति अभिवृद्धि र व्यवस्थापन :

- छोटो समयका लागि सेवा लिनुपर्ने बाहेकका कामका लागि आवश्यक सबै प्रकारका पूर्णकालीन कर्मचारी स्थायी हुने व्यवस्था सुनिश्चित गरिनेछ।
- हाल सेवाकाररमा रहेका सबै शिक्षक—कर्मचारीहरूसँग विगतमा भएका सहमतिका आधारमा स्थायी गरिनेछ।
- सोभै स्थायी गर्न कुनै प्रचलित कानुनको बन्देज भए आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी स्थायी गरिनेछ।
- सुरक्षा, छात्रावास सुपरिवेक्षणमा रहने कर्मचारीलाई ८/८ घण्टाको समय विभाजन गरी काममा लगाउन मिल्ने गरी पर्याप्त संख्यामा कर्मचारी व्यवस्थापन गरिनेछ।

सहभागितामूलक गतिविधि :

- खेलकुद, व्यायाम, वैदिक यज्ञ, साहित्यिक, सांस्कृतिक, वक्तृत्वकला आदि रचनात्मक क्रियाकलापमा विद्यार्थीको नेतृत्वकारी भूमिका सुनिश्चित गरिनेछ।
- भ्रमण, शैक्षिक गतिविधि, वार्षिकोत्सव तथा अन्य उत्सव/आयोजनहरूमा सञ्चालक समिति, शिक्षक—कर्मचारी, अभिभावक र विद्यार्थी गरी चारै पक्षको सहभागितात्मक भूमिका अनिवार्य गरिनेछ।
- साप्ताहिक रूपमा विद्यार्थी समूहबाट बार—पर्खालभित्रको विद्यालय परिसर (भान्सा र कक्षाकोठा बाहेक) सरसफाइ गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिनेछ।
- विद्यालयको शैक्षिक तथा अन्य सान्दर्भिक विषयमा परामर्श गर्न मासिक रूपमा शिक्षक—कर्मचारीको अन्तर्क्रिया अनिवार्य गरिनेछ।
- कम्तीमा तीन महिनामा एक पटक प्रधानाध्यापक, शिक्षक प्रतिनिधि, विषय संयोजक शिक्षकहरूसँग विद्यार्थीहरूले सामूहिक रूपमा अन्तर्क्रिया गर्न पाउनेछन्।

- शिक्षक-कर्मचारी तथा सञ्चालक समितिका बीचमा वर्षमा कम्तीमा २ पटक सामूहिक रूपमा अन्तर्क्रिया गरिनेछ।
- सबै प्रकारका बैठक, छलफल, अन्तर्क्रियाहरूका निष्कर्ष र समाधान प्रचलित नीतिनियमभित्र रही बढीमा एक साताभित्र दिइनेछ। नीतिनियम परिवर्तनसँग सम्बन्धित विषयहरू यसमा आकर्षित हुने छैनन्, सुझाव र तत्सम्बन्धी कार्यसूचीका रूपमा ग्रहणीय हुन सक्नेछन्।

शिक्षक नेतृत्वका क्रियाकलाप :

- प्रशासनिक तथा शैक्षिक नेतृत्व मूलतः प्रधानाध्यापकबाट हुनेछ। विषयगत नेतृत्व सम्बन्धित शैक्षिक विषयका संयोजक (शिक्षक) बाट हुनेछ।
- शिक्षण—सिकाइको नेतृत्व सम्बन्धित विषयशिक्षकहरूबाट हुनेछ।
- आन्तरिक परीक्षण, मूल्याङ्कनको जिम्मेवारी शिक्षकमा रहनेछ।
- कक्षाशिक्षकको व्यवस्था र जिम्मेवारी सुनिश्चित गरिनेछ।

स्रोत व्यवस्था :

- नेपाल सरकार, पशुपति क्षेत्र विकास कोषको अनुदान सापेक्ष अभिवृद्धिका साथ कायम रहनेछ। अन्य शुभेच्छुक व्यक्ति तथा संस्थाहरूबाट सहयोग लिने नीति लिइनेछ।
- भविष्यमा हुनसक्ने भवन/संरचनाहरूको व्यावसायिक उपयोगबाट (सभा भवन, सशुल्क छात्रावास, सशुल्क अल्पाहार स्थल—क्यान्टिनआदि) स्रोत बढाउन सकिने नीति लिइनेछ।
- विभिन्न संस्थाका सामाजिक उत्तर दायित्व बापतको रकमलाई विद्यालयमा आउने गरी समन्वय गरिनेछ। पशुपति क्षेत्रभित्र नित्य, नैमित्तिक र काम्य पूजा गर्ने गरी सूचित नगरिएका देवी—देवताको पाठ—पूजामा विद्यालयलाई संलग्न गरी सोबाट प्राप्त हुने रकम विद्यालयमा आउने प्रबन्ध मिलाइनेछ।

प्रस्तोता

घनश्याम उपाध्याय

विद्यालयको ४६^{औं} वार्षिकोत्सव समारोहमा प्रस्तुत वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६

(मिति : २०७६/०७/२२, हरिबोधनी एकादशी)

सभाका सभाध्यक्षज्यू,

प्रमुख अतिथिज्यू,

सम्पूर्ण अभ्यागतज्यूहरू,

उपस्थित अभिभावक, शिक्षक, कर्मचारी एवं विद्यार्थीहरू।

पृष्ठभूमि

गुरुकुल शिक्षाका माध्यमबाट वैदिक परम्पराको रक्षा, सनातन धर्म-संस्कृतिको जगेर्ना एवं निष्ठावान् दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्यका साथ विद्वानहरूको परामर्श अनुरूप राजा महेन्द्रबाट वि.सं. २०२६ सालमा आराध्यदेव भगवान् श्रीपशुपतिनाथका चरणमा यस विद्यालयको शिलान्यास भएको हो। पौरस्त्य दर्शनको अध्ययन, अध्यापन एवं अनुसन्धान हुने नमुना विद्यालयको अवधारणाका साथ यस विद्यालयको स्थापना भएको हो। वि.सं. २०३१ सालमा गुठी संस्थान अन्तर्गत सञ्चालन हुने गरी औपचारिक सुरुवात भएको यस विद्यालयको संरक्षण, सञ्चालन, संवर्धन लगायत सम्पूर्ण जिम्मेवारी वि.सं. २०५६ श्रावणदेखि पशुपति क्षेत्र विकास कोषले वहन गर्दै आएको छ।

विवरण-खण्ड

- शिलान्यास - वि.सं. २०२६ साल,
- औपचारिक पठनपाठनको सुरुवात - वि.सं. २०३१ कार्तिक २२ गते,
- स्थापनाकालमा राजा महेन्द्रबाट ४९ रोपनी जमिन छुट्याइएकोमा हाल खुम्चिँदै आएर २१ रोपनीमा सीमित,
- स्थापनाकालमा प्रथम वर्षदेखि एकादश वर्षसम्मको अध्ययन-अध्यापनपश्चात् स्नातक तह सरह हुने व्यवस्था,
- स्थापनाकालमै निर्माण भएका दिवा पठनपाठन हुने भवन - १, कार्यालयीय भवन - १, आवासीय विद्यार्थी भवन - ३, आवासीय कर्मचारी भवन - १, भोजनालय - १, यज्ञशाला - १ र सरस्वती मन्दिर - १ रहेका,
- २०३९ बाट कक्षा ४ देखि १० सम्म पठनपाठन हुने व्यवस्था,
- चालु शैक्षिक सत्रदेखि कक्षा ११-१२ सञ्चालन प्रारम्भ भएको र जसमा १९७ जना विद्यार्थी अध्ययनरत,
- स्थापनाकालको आवासीय क्षमता ३२ सिट रहेकोमा २०५८ देखि उक्त संख्या ७५ सिट, २०७५ देखि ७७ सिट हुँदै यस वर्षदेखि १०८ पुगेको, यसका अतिरिक्त २०५६ देखि सोमयाग छात्रवृत्ति अन्तर्गत १ सिट समेत रहेको,
- अझै पनि न्यूनतम आवासीय क्षमताका कारण पढ्न इच्छुक सबै विद्यार्थीलाई भर्ना गर्न सक्ने अवस्था नभएको,
- वि.सं. २०५६ मा शिक्षक संख्या ८ र कर्मचारी संख्या ३ रहेकोमा हाल पूर्णकालीन शिक्षक संख्या १४, आंशिक शिक्षक संख्या ६ र कर्मचारी संख्या ११ रहेको जसमा ३ जना शिक्षक मात्र स्थायी र अन्य सबै शिक्षक, कर्मचारीले ६/६ महिने करारमा काम गरिरहेको अवस्था
- औपचारिक रुपमा अध्ययन-अध्यापन हुने विषयहरू :
शुक्लयजुर्वेद, रुद्री, चण्डी, संस्कृत व्याकरण, नव्यव्याकरण, नव्यन्याय, संस्कृत भाषा-साहित्य, कर्मकाण्ड, ज्योतिष, श्रीमद्भगवद्गीता, हितोपदेश, अमरकोष, नेपाली, अंग्रेजी, गणित, सामाजिक शिक्षा आदि।
- संस्कृत शिक्षाको औपचारिक अध्ययन गर्नबाट वञ्चित अनुरागीहरूका निमित्त सायङ्कालमा संस्कृत भाषा एवं कर्मकाण्ड प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको,
- विद्यालयका गतिविधि एवं अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू समावेश गरी वार्षिक मुखपत्रका रुपमा ब्रह्मबिन्दु नामक पत्रिका प्रकाशन गर्ने कार्य पुनः प्रारम्भ गरिएको,
- विद्यालयका कार्यकलापहरूलाई व्यवस्थित रुपमा कार्यान्वयन गर्नका निमित्त शैक्षिक पञ्चाङ्ग (वार्षिक क्यालेण्डर) प्रकाशन गरिँदै आएको,
- दुर्लभ एवं सम्बद्ध पाठ्यपुस्तकको प्रकाशन गर्ने योजना बनाइएको,
- समकालीन समयको आवश्यकता अनुरूप २०७४ देखि विद्यार्थीहरूका निमित्त कम्प्युटर शिक्षण कार्य सञ्चालन गरिएको,

- विद्यार्थीहरूको बहुआयामिक व्यक्तित्व निर्माणका निम्ति औपचारिक कक्षाशिक्षणका साथै नियमित अतिरिक्त क्रियाकलापहरूको सञ्चालन गरिँदै आएको,
- अतिरिक्त क्रियाकलापअन्तर्गत प्रवचन, शास्त्रीय संगीत, योगाभ्यास, भाषाशिविर लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने योजन रहेको,
- औपचारिक शिक्षाका साथै अतिरिक्त क्रियाकलापका रूपमा सम्भाषण, मन्त्रान्ताक्षरी, श्लोकान्ताक्षरी, सूत्रान्ताक्षरी, श्रुतिलेखन, हस्तलेखन, निबन्धलेखन, कविता/गजललेखन, वक्तृता, वादविवाद, हाजिरीजवाफ आदि प्रतियोगिताको आयोजना हुँदै आएको,
- विद्यार्थीहरूका निम्ति किताबी ज्ञानका अतिरिक्त अध्ययनका लागि विभिन्न धार्मिक, प्राकृतिक लगायतका स्थलहरूको शैक्षिक अनुसन्धानात्मक भ्रमण गराउँदै आइएको,
- पठनपाठनमा सहजीकरणका निम्ति शिक्षक तथा कर्मचारीहरूका लागि विभिन्न गुरुकुल एवं तीर्थस्थलहरूको अध्ययन भ्रमण सुरु गरिएको,
- स्रोत र साधनले पुगेसम्म उत्कृष्ट विद्यार्थीहरूलाई अभि प्रोत्साहित गर्ने कार्य गरिँदै आइएको,
- यस विद्यालयका विद्यार्थीहरू प्रवेशिका परीक्षा र अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा समेत उत्कृष्ट हुँदै आइरहेका,
- तत्कालीन बडागुरुज्यू केशरिराज पाण्डे, डा. रामानन्द गिरि, प्रा. वाल्मीकि शर्मा पौडेल, प्रा.डा. दीर्घराज घिमिरे, प्रा.डा. ऋषिराम पोखरेल, प्रा.डा. दुर्गाप्रसाद दवाडी, प्रा. विदुरप्रसाद पौडेल, श्री रघुनाथ भण्डारी, श्री टेकनाथ भट्टराई, श्री प्रेमराज गौतम, प्रा. रामप्रसाद दाहाल, प्रा.डा. विष्णुराज आत्रेय लगायत विशिष्ट विद्वानहरूलाई विभिन्न विद्यालयका कार्यक्रममा क्रमशः सम्मान गर्दै आइएको,
- वि.सं. २०५६ को सम्झौताका बखत सेवारत स्थायी शिक्षकमध्ये प.क्षे.वि.कोषले २०७३ मा तीनजना स्थायी शिक्षकको पदोन्नति गरेको,
- प.क्षे.वि.कोषले २०५६ पश्चात् नियुक्त गरेका सम्पूर्ण शिक्षक-कर्मचारी अद्यपर्यन्त पनि अस्थायी रहेका,
- विद्यालयका पुराना भवनहरूको आवश्यक मर्मत-सम्भार गर्ने सन्दर्भमा अधिकांश भवनहरूको मर्मत कार्य पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट सम्पन्न भएको,
- आवासीय विद्यार्थी रहने भवनको क्षमता कम भएकाले हाललाई दुईतले खाटको व्यवस्था गरी व्यवस्थापन गरिएको,
- नमुना विद्यालयका रूपमा विकास गर्नका लागि यस विद्यालयको शिक्षालाई सुसंस्कृत एवं गुणस्तरीय तुल्याउने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको,
- समाजले अपेक्षा गरेको दक्ष एवं अनुशासित जनशक्ति उत्पादन गर्नका निम्ति शिक्षाका साथै अनुशासनलाई विशेष जोड दिइएको ।
- गुरुकुल परम्परा अनुरूप भुईँमा बसेर पठनपाठन हुने र धोति लगाएर पिकाँमा बसेर भोजन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको,
- दाताको इच्छानुसार यस वर्ष प्रतिभा पुरस्कारको स्थापना गरिएको छ ।

विवरण-खण्ड

विशिष्ट विद्वानहरूको परामर्श अनुरूप तत्कालीन राजा महेन्द्रबाट वि.सं. २०२६ सालमा आराध्यदेव भगवान् श्रीपशुपतिनाथका चरणमा यस नेपाल वेदविद्याश्रमको शिलान्यास भएको हो । गुरुकुलीन शिक्षाका माध्यमबाट वैदिक परम्परा एवं सनातन धर्म-संस्कृतिको जगेर्ना गर्दै निष्ठावान् दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्नु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको थियो । वि.सं. २०३१ सालमा गुठी संस्थानअन्तर्गत सञ्चालन हुने गरी औपचारिक पठनपाठनको सुरुवात भएको हो । तापनि वि.सं. २०५६ श्रावणदेखि भने यस विद्यालयको संरक्षण, सञ्चालन, संवर्धन लगायत सम्पूर्ण जिम्मेवारी पशुपति क्षेत्र विकास कोषले वहन गर्दै आइरहेको छ ।

स्थापनाकालीन अवस्थामा यो विद्यालय सञ्चालनका लागि ४९ रोपनी जमिन छुट्याइएको थियो । यसबाट विश्वविद्यालय सम्मको संस्कृत शिक्षा अध्ययनको केन्द्र बनाउने तत्कालीन उद्देश्य रहेको पनि स्पष्ट देखिन्छ तर हाल आएर विद्यालयको जग्गा जम्मा २१ रोपनीमा सीमित भएको छ । हालसम्म पनि सुरुवाती अवस्थामा नै निर्माण भएका दिवा पठनपाठन हुने भवन - १, कार्यालयीय भवन - १, आवासीय विद्यार्थी भवन - ३, आवासीय कर्मचारी भवन - १, भोजनालय - १, यज्ञशाला - १ र सरस्वती मन्दिर - १ रहेका छन् । यति लामो समयसम्म पनि मर्मतसम्भार बाहेक केही हुन सकेको छैन । पठनपाठन सुरु हुँदाका बखत एकदेखि एघार वर्षसम्म यस विद्यालयमा बसेर पढिसकेपछि स्नातक तह उत्तीर्ण भएको मान्ने प्रचलन थियो । तत्पश्चात् वि.सं. २०३९ सालबाट मात्र कक्षा ४ देखि १० सम्म अध्ययन अध्यापन हुन थालेको हो । अहिलेको शैक्षिक सत्रदेखि भने कक्षा ११-१२ सम्मको पठनपाठनको सुरुवात भएको छ । हाल कक्षा ४ देखि ११ सम्म जम्मा १९७ विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन् । आवश्यक भौतिक लगायतका सेवा सुविधाको अभावले संस्कृत पढ्न इच्छुक सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई भर्ना गर्न सकिएको छैन ।

तात्कालिक अवस्थामा आवासीय सुविधा ३२ सिट रहेकोमा वि.सं. २०५८ देखि उक्त सङ्ख्या ७५ सिट हुँदै वि.सं. २०७५ सालदेखि पशुपति क्षेत्र विकास कोष, सञ्चालक परिषद् सदस्य एवं यसै विद्यालय सञ्चालका समितिका अध्यक्ष श्री घनश्याम उपाध्यायको विशेष पहलमा १०८ सिट क्षमता पुगेको छ। आगामी शैक्षिक सत्रमा सम्पूर्ण अध्ययन गर्न इच्छुक विद्यार्थीहरूले आवासीय सुविधा सहित अध्ययन गर्ने वातावरण बन्ने अपेक्षा गरेका छन्। पूर्वीय परम्परा अनुरूप भुईँ (सुखासन) मा बसेर पढ्नु, भोजन गर्नु, केशमुण्डन गर्नु, शिखारक्षण गर्नु, यज्ञोपवीत धारण गर्नु, सन्ध्योपासन गर्नु, गुरुशुश्रूषा गर्नु, अतिथिसेवा गर्नु आदि विशेषता यहाँ अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूमा पाइन्छ। त्यस्तै वि.सं. २०५६ सालमा शिक्षक सङ्ख्या जम्मा ८ र कर्मचारी सङ्ख्या ३ रहेको थियो। अहिले भने पूर्णकालीन शिक्षक सङ्ख्या १४, आंशिक शिक्षक सङ्ख्या ६ र कर्मचारी सङ्ख्या ११ रहेको छ तर वि.सं. २०५६ सालमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषले विद्यालय व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिएपनि कुनै पनि शिक्षक तथा कर्मचारीको स्थायी नियुक्ति गर्न सकेको छैन। जसका कारण २० वर्षदेखि करारसेवामा सेवा गरिराएका कुनै पनि शिक्षक तथा कर्मचारीको स्थायी नहुनुले उत्साह र आत्मबलमा ह्रास आएको देखिन्छ। हालसम्म विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर अत्यन्त राम्रो भएतापनि यसको परिणामले त्यस स्थितिमा कमी आउन पनि सक्छ। तसर्थ यो अत्यन्त विचारणीय विषय रहेको छ। त्यसैगरी स्थापनाकालीन भौतिक संरचनाले हालको आवश्यकता पूर्ति गर्न नसकेकाले तत्काल पठनपाठनको वातावरणलाई अभिवृद्धि प्रभावकारी बनाउन भवन निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यस विद्यालयमा अध्ययन गर्न चाहने अधिकांश विद्यार्थी उपत्यका बाहिरका हुनु, ८/९ वर्षे कलिलो उमेरका हुनु, आर्थिक रूपले विपन्न हुनु लगायतका विविध कारणवश आवासीय सुविधाको अप्राप्तिले गर्दा पढ्ने इच्छा हुँदाहुँदै वञ्चित भइरहेका छन्। अतः आवासीय क्षमताको विस्तार क्रमशः गर्नु आवश्यक देखिन्छ। औपचारिक कक्षाशिक्षणले मात्र विद्यार्थीको दक्षतामा अभिवृद्धि नहुने भएकाले अध्ययन गर्ने बानीको विकास गर्नका निमित्त सूचना एवं प्रविधियुक्त आधुनिक पुस्तकालय/वाचनालयको अभाव देखिएको छ। पशुपति क्षेत्र विकास कोषले सञ्चालन गरे पश्चात् नियुक्त कुनै पनि शिक्षक तथा कर्मचारीको स्थायित्व नभएकाले निजहरूको मनोबल उच्च हुन सकेको छैन। जसका कारण उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको निर्माण हुन सकेको छैन। विद्यालयमा रहेका अत्यन्त दुर्लभ काष्ठमूर्तिहरूलाई यथोचित संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ। आवासीय विद्यार्थी रहने भवनको क्षमता कम भई दुईतले खाटको व्यवस्था गरी निर्वाह गर्नुपरेकाले उच्च क्षमतायुक्त विद्यार्थी आवास भवन निर्माण गर्नु आवश्यक छ। हाल कायम भौतिक संरचनामा रहेका सीमित शौचालय नपुग भएको हुँदा शौचालय थप्नुपर्ने देखिन्छ। विद्यालयका लागि हाल रहेको भूमिगत जलभण्डार (अण्डरग्राउण्ड पानीटँकी) अत्यन्त जीर्ण भई चुहिने समस्याले ग्रस्त रहेको र सोको क्षमताले हाल धान्न समेत गाह्रो भएकाले न्यूनतम ५० हजार लिटर क्षमताको पानीटँकी निर्माण गर्नु आवश्यक छ। शौचालय, स्नानागार एवं भोजनालयबाट निस्कने फोहोरको व्यवस्थापनका निमित्त यस विद्यालयमा भूमिगत भण्डारण (सेफ्टीटँकी) को व्यवस्था रहेको र हाल उक्त टँकीहरू अधिकांश जीर्ण भएका एवं भरिइरहने समस्या रहेकाले ढलप्रणालीमा जोड्नु वा उपयुक्त व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ। विद्यालय-परिसरलाई स्थायी प्रकृतिको घेराबन्दी गरी सुरक्षित तुल्याउनु आवश्यक छ। उत्तर-पश्चिम र दक्षिण दिशातर्फ पक्की पर्खालको निर्माण गरी सुरक्षाकर्मीको व्यवस्था गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ। विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका निमित्त आवश्यक शारीरिक व्यायाम एवं कार्यकलापका लागि विद्यालयको दिवा पठनपाठन हुने भवनको पछाडिपट्टि रहेको भागलाई खेलमैदानका रूपमा विकास गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

वैदिक शिक्षा अध्ययन गर्न इच्छुक नागरिकले शिक्षार्जनबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यका साथ यस विद्यालयमा जिल्लागत आवासीय सुविधा पाउने व्यवस्था मिलाइएको छ। वेद, वेदाङ्गादि पूर्वीय दर्शन एवं धर्म-संस्कृतिसँग सम्बद्ध विषयहरूका साथै आधुनिक विषयहरूको समेत अध्ययन-अध्यापन हुने यो विद्यालय छुट्टै प्रकृतिको विद्यालय भएको हुनाले यसलाई तदनुरूप नै थप विकास गर्न आवश्यक छ। देशभरका विद्यार्थी वटुकाहरूले कक्षा ४ देखि १२ सम्म अध्ययन गर्न पाउने यस विद्यालबाट उत्पादित जनशक्तिले बेरोजगार बस्नुपरेको देखिँदैन। निजहरू प्राध्यापन, शिक्षण, निजामती प्रशासन, सैनिक पुजारी सेवा, स्वधर्मसेवा, पुराणवाचन, पौरोहित्य कर्म, पूजाआजा लगायतका क्षेत्रमा रही राष्ट्रसेवा गरिरहेका छन्।

विष्कर्ष

वर्तमान विश्वपरिवेशमा पूर्वीय दर्शनको महत्त्व दिनानुदिन बढ्दै गएको छ। पूर्वीय दर्शन अर्थात् संस्कृत शिक्षाको उन्नयनका निमित्त स्थापित यस विद्यालयले आफ्नो अभिभारा पूरा गर्नका निमित्त विश्वविद्यालयस्तरीय अनुसन्धानात्मक अध्ययन अध्यापन हुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ। वि.सं. २०३१ मा गुठी संस्थानद्वारा सञ्चालन हुने गरी स्थापना भएको यो विद्यालय २०५६ देखि पशुपति क्षेत्र विकास कोष अन्तर्गत सञ्चालन हुँदै आएको छ। स्थापनाकालीन उद्देश्य एवं वर्तमान आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि भौतिक पूर्वाधार र शैक्षिक वातावरणको निर्माण, शिक्षक-कर्मचारीको समुचित व्यवस्थापन लगायतका कार्य गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ।

यस वार्षिकोत्सव कार्यक्रममा आफ्नो अमूल्य समय दिनुभएकोमा प्रमुख अतिथिज्यू, विशिष्ट अतिथिज्यूहरू, कोषका पदाधिकारी एवं अधिकारीहरू, अन्य अभ्यागतवृन्द, विद्यालय सञ्चालक समितिका सदस्यज्यूहरू, अभिभावकवर्ग, सम्पूर्ण शिक्षक, कर्मचारी तथा विद्यार्थीहरूमा विद्यालय र मेरो व्यक्तिगत तर्फबाट हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ॥ जयतु संस्कृतम् ॥

६ केशवप्रसाद अधिकारी
प्रधानाध्यापक

(अनुसूची)

गत आ.व. २०७५/०७६ को आर्थिक पक्ष

गत आ.व. २०७५/०७६ को आम्दानी-खर्च निम्नानुसार रहेको छ :

आम्दानीतर्फ

क) प.क्षे.वि.कोषबाट नियमित निकासा	- रु. १,५०,००,०००।-
ख) प.क्षे.वि.कोषबाट उपदान सुविधा बापत निकासा	- रु. १०,६८,२६३।-
ग) विविध	- रु. ५,५१,०००।-
जम्मा	- रु. १,६६,१९,२६३।-

खर्चतर्फ

क) शिक्षक-कर्मचारी खर्च	- रु. १,०१,५३,७७१।८८
ख) कार्यालय सञ्चालन खर्च	- रु. ५,९६,३९४।६३
ग) शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन खर्च	- रु. १,०६,९६४।००
घ) छात्रावास सञ्चालन खर्च	- रु. ३१,००,७८२।५१
ङ) कार्यालय उपकरण खर्च	- रु. ९३,३७५।००
च) पानी प्रशोधन खर्च	- रु. ९०,०००।००
छ) सामान्य मर्मत-सम्भार खर्च	- रु. ६,४९,५९१।७०
ज) उपदान सुविधा खर्च	- रु. १०,६८,२६३।००
झ) विविध	- रु. ३,३२,८३४।००
जम्मा	- रु. १,६९,९१,९७६।७२

चालु आ.व. २०७६/०७७ को आर्थिक पक्ष

चालु आ.व. २०७६/०७७ का लागि निम्नानुसारको बजेट स्वीकृत भएको छ :

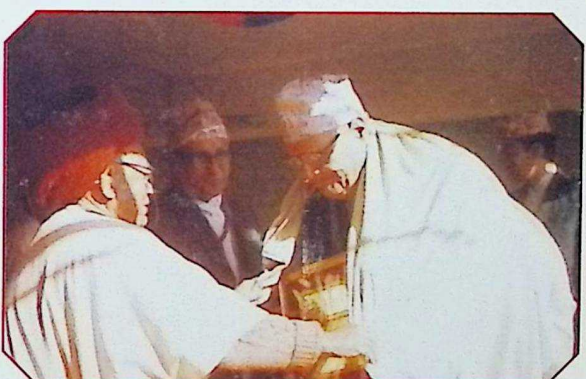
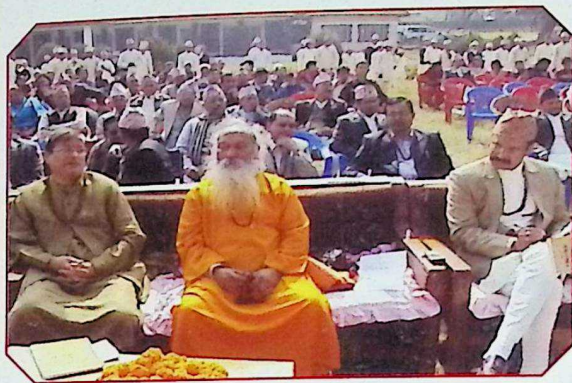
आम्दानीतर्फ

क) प.क्षे.वि.कोषबाट नियमित निकासा	- रु. २,००,००,०००।-
ख) कर्मकाण्ड प्रशिक्षण आम्दानी	- रु. २,००,०००।-
ख) विविध	- रु. १२,५९,०९६।२०
जम्मा	- रु. २,१४,५९,०९६।२०

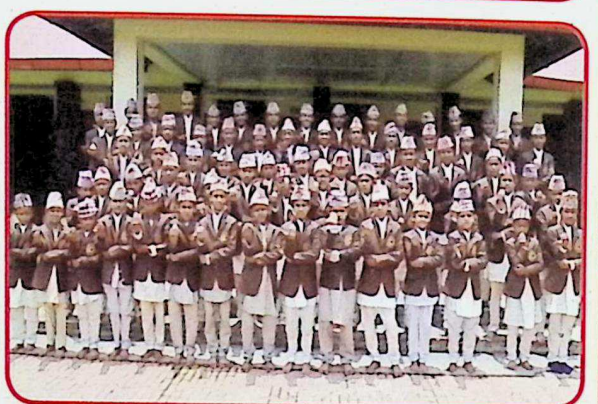
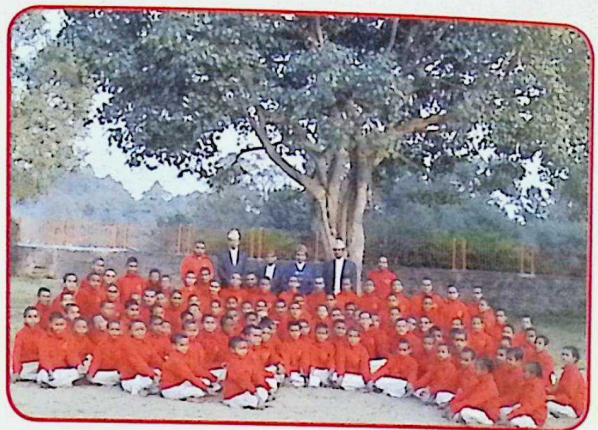
खर्चतर्फ

क) शिक्षक-कर्मचारी खर्च	- रु. १,४४,२९,४९६।२०
ख) कार्यालय सञ्चालन खर्च	- रु. ९,५०,०००।-
ग) शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन खर्च	- रु. ३,७५,०००।-
घ) छात्रावास सञ्चालन खर्च	- रु. ४५,५४,६००।-
ङ) कार्यालय उपकरण खर्च	- रु. १,००,०००।-
च) पानी प्रशोधन खर्च	- रु. १,००,०००।-
छ) सामान्य मर्मत-सम्भार खर्च	- रु. ५,००,०००।-
ज) कर्मकाण्ड प्रशिक्षण खर्च	- रु. १,५०,०००।-
झ) विविध	- रु. ३,००,०००।-
जम्मा	- रु. २,१४,५९,०९६।२०

विद्यालयमा आयोजित केही सम्मान कार्यक्रमहरु

विद्यालयीय गतिविधिहरू

प्रकाशक
नेपाल वेदविद्याश्रम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय

वनकाली, गौशाला, काठमाडौं

☎ 01-5241336 ✉ vedvidyashram@gmail.com